

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

№ 1

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Я52 4-45 Інв. № б/н

Автор _____

Назва Червоноєє селох:

Промадуєво-політєвєєє

Місце, рік видання міт-наєди. лєєєє

Кіль-ть стор. Харків, 1926

- " - окр. листів л' 1 - 282, 30.

- " - Ілюстрації _____

- " - карт _____

- " - схем _____

Том _____ частина _____ вип. № 1

Конволют _____

Примітка: 5.03.98. Аєєє

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 1

---

(34)

СІЧЕНЬ, 1926

5 (47 . 714) .1926* = 91 . 79.

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

З М І С Т

	Стор.
Ів. Цітович. Фашистам Італії. Поезія	5
М. Сайко. Літосінь. Поезія	6
Я. Качура. Шанці	9
В. Мисик. Осінь. Поезія	50
М. Драй-Хмара. З циклу „Сліпі“. Поезія	51
М. Могилянський. Вбивство	53
В. Хитрин. Степи. Поезія	56
Прем-Чанд. Савт	60
Іжі Волькер. Поезія кохання	69
П. Гора. Поезія	69
 П. Лісовий. Нічого фантастичного!	 70
Акад. Дм. Багалій. Декабристи на Україні	93
Є. Берман. Про структуру державного апарату	117
С. Якимович. Забраковані матеріали Подільського Губернського статистичного комітету 1872 р.	124
 В. Чучмарьов. Спіноза, як матеріяліст	 131
Н. Братчиков. Елементи колективного досвіду в медицині	154
 Я. Савченко. Поет праці.	 160
Г. Майфет. Характеристика творчості П. Тичини	177
М. Плевако. Микола Чернявський	206
 Економічний огляд	 241
 Хроніка	 257
 Бібліографія	 266

На увагу читачам:

У статті Лісового „Нічого фантастичного“ в епіграфі трапились помилки, а саме: перші два рядки „Enfant si j'etais Roi“—„Дитино, як-би я був королем,“—належить В. Шуминові, а останні — Ленінові.

Так само на ст. 89 не відбито рискою від цитати Леніна перший рядок „Мальбрук в похід зібрався...“

Редакція.

elib.nplu.org

ІВ. ЦИТОВИЧ

ФАШИСТАМ ІТАЛІЇ

Так, смійтеся! Од Волги й од Донця,
Вас одшугнув нових індустрій галас,
Ви одізвали фаха й посланця,
Щоб ми вас, гордих і міцних, боялись.
Ви замість меду — яду нам в серця
Хай: але й ним, мов кров'ю, ми спаялись.
Так смійтеся! Ще смійтесь! До кінця!
В останнє ви —
Попосміялись.

О ви, що раді-б потушить сонця,
В крові рабів, що правди не боялись, —
Ви, що п'єте з них кров замість „винця“,
Ви горді і неситі; ви, що звались
Пророками: о крайте нам серця,
Шматуйте їх, щоб кров'ю обіллялись, —
І — смійтеся! Ще смійтесь! До кінця!
В останнє ви —
Попосміялись.

С. Піски, 1925 р.

МИК. САЙКО

ЛІТОСІНЬ

I

Рум'яні яблука і сизо-сині сливи
лоскоче серпень вітряним крилом, —
а дні біжать зайцями полохливо,
і вечорі — веселкове весло...

Тоді в садах нечутно радість ходить
(рум'яне яблуко, — шелесь - шелесь, — паде)
З-за бору молодик, мов злодій,
він жменями жбурля насіння золоте.

І мариться тоді про хутір, про чебреччя,
і хочеться хлиснуть хмільного меду жбан, —
як степ в цвіркунячу югу запнеться,
коли до ніг левад ляга коткий туман.

Коли-ж дзвінку, пружиннолобу тишу
проріже пізно скрипом журавель,
стає до забуття, до болю ще ясніше:
дарма чекаєш, — горе - менестрель!...

А дні біжать, мов заєць, полохливо, —
і вечорі — веселкове весло;
падуть все яблука, падуть без вітру сливи:
човном в'їжджа літосінь у село.

II

„Я хочу бути вічно-юним,
незломно-молодим“...

П. Тичина

Серцю неспокійно, в серці чомусь мулько:
ах! чи можу бути незломно-молодим?
Запалив в останнє серпень свою люльку —
і над гаєм висне синій-синій дим.

Зодягають смутком обрій пізні копи;
із Київа дачний дряпа на горби;
на хуторськїм зводі зачепився спокій;
на риже гречків'я впали голуби;

Цокотить у вуха двигун з агрошколи;
гладить вітер щоки шовком голубим...
Ех! напитись Юні з криниць твоїх, поле,
щоби бути назавше чуйно-молодим!

А то — неспокійно; а то в мізку мулько...
(і невже — спізнілі — рано ізгорим?!)
Затяга в останнє серпень свою люльку —
з гаю плине в стерні синій-синій дим...

III

Порожній степ. Ласкавий та печальний.
А вітер-чуль, — м'який шовковий квіт.
На гойдалках-човнах хмарини розгойдались,
і мед, останній мед гречок п'янить.
Таке привабне сонце; тихе, соромливе:
сипне проміннями — і в білу ковдру, — шасть!
Мій перльомутний край! Мої розлогі ниви:
що серце узяло — сторицею віддасть!
Над залізницею пасуться в балці коні;
жують розхмарну шир крислаті хуторі, —
а обрій простяга зарошені долоні
туди, де даль клюють осокові...
Нап'юся радости з колодеців бездонних
і знов піду туди, звідкіль колись прийшов, —
де сверлять ніч червоні очі домни,
де грюкіт, дзвяк і будні і любов.
А сонце — мила мов — ласкаво-соромливе:
лукаво-ніжно зирк, — і знову в ковдри — шасть!..
Мій перльомутний край! Мої зернисті ниви!
що серце узяло — сторицею віддасть!...

IV

Защотинений степ уклоняється вербами;
„добрий вечір“ — сівнула зоря...
А на півдні кривавими ребрами
стьожки хмарок, як жертва, горять...
Десь там зойки і гуди і дзвяки чавуннії,
до трансмісій гінких залицяється спів, —
а тут гайстер в останнє гуляє на клуні і
рве-шматує пшенишняну тиш хуторів.
Загляда, сміючись, у закурені обрії
синім оком колким семафор...
Гей, ви, мари мої — дмухняні та хоробрії!
що з вас ллється: туга чи докор?..
Ген з-за гаю, де в'яло вітряк має крилами,
кінь залізний ірже, цокотить...
До янтарних заток кароокими милими,
мої мари, конем полетить!..

Десь там зойки і дзвяки і співи чавуннії, —
рве, бурує, гарчить оп'яняючий рух...
Не зачепить там око ні гайстер на клуні, ні
серп, що в глибоких туманах загруз і потух.
Защотинився степ і вклоняється вербами;
„на — добраніч“ — лукаво моргає зоря...
Осінь лащить в душу липучими жебрами:
весень — мари, як хмари, офірно горять...

V

Дотанув блиск, де серп яснів,
лягла на землю тиша ниць...
Мов листя з золотих кленів,
роняє зорі тепла ніч.
А ти, мов ніч, що зорі губить,
така зажурено — ясна...
І гусне біль і терпнуть губи:
десь смуток п'є жалкий вона.
Вона і ти, і я, і зорі,
що кожду мить у муть падуть...
О, хто простий, як день, прозорий,
розірве мій вузластий жмут?!...
Німуєш ти — ясна, печальна.
Мовчу і я. Синь — сум вона, —
і рветься в горлі спів прощальний,
мов перетягнена струна...
Танцює мла, де серп яснів...
Порвать - би жмут!.. І кинуть пріч!..
Мов листя з золотих кленів,
жбурляє зорі тепла ніч...

ЯКІВ КАЧУРА

ШАНЦІ

... „Явившийся во вверенное мне воинское уездное управление после выздоровления и освидетельствования медицинской комиссией подпоручик Бондаренко Дмитрий направляетея в распоряжение штаба 43-го запасного батальона для отправки на фронт.

Начальник Винницкого воинского управления полковник Старковский.

С подлинным верно: делопроизводитель Скулов“.

... Різними шляхами за означеним маршрутом посувалися до фронту знеможені довгими переходами маршові колони.

Галичина.

Великий Чортківський шлях викрутасами простував поміж згарищами - селами, слідами минулих боїв. Надворі стояв погожий травень. Шкварило сонце. Важка амуніція й рушниця ледве що не валили з ніг. Від спочинку до спочинку тяжіла гостра напружена мовчанка. Тільки де-не-де хтось бовкне пару „теплих словець“ на адресу „начальства“.

Проходили повз старі позиції — недавні свідки минулого страхіття... Пахло людським трупом. Понад шляхом ще й досі стояли могили нашвидку похованих вояків, ледве вкритих землею. Тепер земля осіла й могили „грілися на сонці“.

... Сміялись до сонця вищиреними зубами потончені голови, стрімили зведені вгору руки, на яких клаптями звисало трумно: лежали там поруч покладені: німець - руський - австрієць.

Ген полями їжачились колючі драти; чорніли великими пащами сліди фугасів; росли полині — комусь на науку й на завершення всього на шляху і ржаві кавалерські хрести „св. Георгія“ валялись, як не потріб...

Шлях простував до фронту.

36 маршова рота, що ранком вирушила зі штабу 45 дивізії, над вечір підійшла до села — місця розташування польового штабу 162 стрілецького полку.

За селом давно вже чекали на неї заздалегідь вислані посильні. Це був останній рейд. Далі — звідціль за три кілометри — причаїлися шанці.

Як тільки стемніє, посильні поведуть „поповнення“.

— Спочити! — наказав командир роти.

Знесилені маршовики лягали покотом обабіч шляху, на канавах. Сьогодні на фронті „спокійно“.

Кілька день тому на цій ділянці точився впертий гарматний двобій. Сподівалися прориву, але...

— Наші потовкли їм задниці, і тепер німці кинули гнути кирпичу — оповідали посильні.

Командир маршової роти, молодий охайний підпоручник, з цікавістю наводив на шанці свого польового бінокля.

Один споміж посильних іронічно захитав головою.

— Зразу дивишся — воно й антіресно. А прийде така планета, що бабі під спідницю поліз-би, щоб не дивитись.

Шанці не виявляли ознак життя.

Дві сірі ламані смуги — в долині й на горі — тяглися вдовж, а в них сиділи люди з різних, далеких країв — „боронили вітчизни“.

— Буває ще й таке, — продовжував охочий до розмов дозорець, — як у нас позавчора...

Він раптом замовк і почав прислухатися.

Впереді — над горішньою смугою шанців — зринула вгору ракета — друга... третя...

Вечір одягся в червоно-зловісний колір ракет.

— Помітили, — промовив пошепки посильний і стурбовано підійшов до підпоручника.

— Ховайте, ваше благородіє, людей, бо потопче сучої пари німець.

Посильний не помилився.

За хвилину по той бік ворожих шанців бовкнула гармата й набій спираючись на траєкторію — п'ять кілометрів — привітався на шляху з маршовою ротою.

Перший набій.

Запахло сірчаком і ще чимось, дуже схожим на прокисле пиво...

Другий, третій, четвертий, — набій за набоєм, механічно, як заведена машина.

Німці „шукали“. З ворожих шанців замість червоних знялися вгору зелені ракети. Зелене світло — на чорному тлі...

Це означало: „Гази“.

У горлі лоскоче, наче-б наївся свербигузу.

— Надягай маски!

... Маршова рота перелякано втікала, до села, а слідом за нею скорочували свої траєкторії набої. Кілька чоловік захиталося й сині, як бузник, немічно звалилися з ніг.

— У набоях гази! Маски! Стій!

Припали до землі. Велетенське око прожектора шугало по фронті, шукало супротивника... Набої лягали всього за кілька метрів. У масках не вистачало повітря.

— Не ворущись... Ех, ти мати... наша богородиця... Саніта-а-а-ари... — хрипів, як водовізна шкапа, старий фронтовик — посильний.

Набій розсідається в гушавині живого м'яса і — посильний разом із іншими тихо стогне — з його живота поволі виповзають кишки...

А коли маршова рота прийшла до штабу, зменшившись на цілу третину:

— Невеличка неприємність — сміявся полковник, слухаючи підпоручникового рапорта, — це буває майже що-вечора, коли до шанців наїздять кухні.

— Здоровлю вас, братця! — звернувся він до рештків маршової роти. — Будете вояками 162 А...ського, залізного полку.

„Вояки“ ніяково мовчали.

Біля роти стояв провідник, якого що-йно викликано з „участка“. За його проводом маршова рота мала йти до шанців.

Вимагалось величезної обережності. На провідників обиралися старі досвідчені фронтовики, знайомі з місцевим „смаком“ супротивника. Досить було якомусь необачному роззяві запалити цигарку, щоб німці знову розпочали канонаду.

Підпоручник чемно вислухував наказа полковника:

— У позавчорашньому „ділі“ посіяно чимало офіцерів... Ви будете призначені на командира 7-ої роти, — це вже заздалегідь, ще як ви були в дорозі, полагоджено з командиром батальйону. Будьте обережні з салдатами... — понизив голос полковник.

До місця, де стояла рота, долітали окремі уривки.

— Ви офіцер і ваш обов'язок стежити за боєздатністю своєї роти — решта — не ваша справа...

Підпоручник слухняно віддав честь.

— ... З богом! — почула рота. — Бажаю вас бачити кавалером.

Зберігаючи сувору тишу й усі засоби обережності, колона рушила спочатку в резервні, а звідтіль — за кількасот метрів вузьким прокопаним у землі хідником — в бойові шанці.

— Мало людей — скаржився підпоручникові командир батальйону. Мені треба принаймні по шістдесят багнетів на роту, щоби поповнити свої „розходи“. Командир батальйону — капітан, середній на зріст і балакучий, як бительня, що нею тіпають коноплі.

— Ви ще не знаєте німців! Німці й мад'яри, ну й народ, я вам кажу!... Коли це справді бог творив їх по своїй подобі, то, вибачте за вислів, — він порядне стерво... З мого батальйону щодня вибуває коло дьацяти багнетів. Я не кажу вже за офіцерів... Коли не хочете, щоб ваша наречена наймала по вас молебні, — будьте обережні! Німці й мад'яри не люблять не в пору показаного носа... Може нап'ємось чайку? Кортить порозмовляти — свіжа людина і... ваше прізвище? — нагадався нарешті спитати капітан.

— Моє прізвище? — підпоручник весело засміявся. Я гадав, що ви не будете вимагати цієї формальности... підпоручник Бондаренко.

— Забув, слово чести! Коли побачиш нову людину... Антоне, настав самоварчика! — гукнув до когось капітан. У мене є для вас вакансія... Позавчора „звільнився“ поручник Іванів, командир 7-ої роти. За годину я вас поведу в шанці, а тепер спустіться вниз, по хіднику... Таак! Ось моя господа, пане підпоручнику, прошу! — капітан гостинно показав на свою землянку. Три дубові накти й півтора метра зверху землі — гарантія, хе-хе! — сміявся, пропускаючи повз себе підпоручника.

У середині — в землянці — сиділо й розважалося за картами кілька офіцерів.

— Панове, радійте! — гукав капітан. Знайшовся експонат, гідний вашої уваги — підпоручник Бондаренко... Прощу!

Офіцери радо привіталися.

— Пошматуй мене німецька гранато! — провадив веселий капітан. Коли молодий підпоручник прибуває на фронт, у нього завжди є

про що оповідати... Пане підпоручнику, швидче розвантажуйте свій мозок! Їй-же-ей, шкода, коли шельми-німці догадаються пустити на вітер стільки цікавого матеріалу.

Трохи згодом на столі, що складався з чотирьох паль і одної широкої дошки, парувал гарячий самовар.

Підпоручник Бондаренко „розвантажувал мозок“.

— До ста чортів! — лаявся за всіх прапорщик Висоцький. Наші салдати вже навчилися відрізняти свої воші від офіцерських...

— А там із „милости божої“, б... — розмову Бондаренка перебив гудок польового телефону.

— Слухаю. Так... ділянка сьомої роти... А чоррт! — капітан шпурнув од себе трубку. На ділянці сьомої роти тільки-що дістали „язика“. Слово чести, кепська прикмета! Ці анахтеми німці дня не проживуть, щоб не вступити нам якоїсь неприємності... Прошу всіх на місця! Ви йдете зі мною — попередив він Бондаренка.

Офіцери заметушилися — в таких випадках завжди треба сподіватися наскоку супротивника й кожний квапився, як можна швидче дійти до своєї ротної ділянки.

Прапорщик Висоцький підійшов до Бондаренка.

— Я хочу розмовляти з вами на одинці, — прошепотів йому на вухо й метнувся геть із землянки.

Бондаренко поспішав за капітаном. Над шанцями вгорі — ракети. Тривожно крехтав кулемет. У відповідь йому — гранати, бомби...

— Шельми! Баварські повії! — лаявся капітан. Не що інше, як вистежили наші „секрети“... Швидче, швидче!

Без навички Бондаренко що-разу наштовхувався на траверзи, ледве встигаючи бігти слідом за капітаном.

Його зацікавила пропозиція Висоцького „я хочу розмовляти з вами на одинці“.

„На фронті хмариться“ — це слова балакучого капітана. Що-дня прибували свіжі маршові роти. Концентрувалися резерви. З фортеців перевозили важкі гармати. Ночами цілі дивізії блукали — переходили на інші бойові ділянки. Якось невидима рука пересувала, перемайструвала фронтову будову.

Бетонні шанці супротивника причаїлися...

Ночами в шанцях блимали електричні ліхтарі — роблено таємну роботу, — а ранками свіжа земля зверху — на траверзах — свідчила про те, що „німці закопуються“. Ранками салдати вилазили з шанців — вигрівалися на сонці...

Німці „подобрішали“.

Присадкуватий кулеметчик, обличчя „чорти горох молотили“, — сидів зверху на бруствері з німецькою цигареткою в зубах і завзято спльовував на чоботи своїх найближчих співбесідників.

— Повземо ето ми, до їхніх секретів, значить, пробираємось. Слухаю: собачка їхня обнакновенно вчоная почала гавкати... Вони стрілять. Наші — тікають. Вийшло так, що я й відбився.

Кави захотів? — моргнуло око.

— А разі я тебе питаю? Ти гляди... Зловили мене, братця! Ех, думаю собі: голова ти моя удалая... Хоч-би був мішок на себе взяв із новою обмундировкою. Зловили, а вести—не ведуть. Пан, кажу візьми винтовку в мене з рук. Потому, який-же я пленний, коли винтовка в моїх руках. А вони сміються, шельми. Один так так мене по спині поплескав: „гут русіш, гут камрад“. А другий по-нашому... Нянну?? Береш на пушку, землячок! Що, не вірите? Я вам, як воно було, докажу.

Кулеметчик оглядівся, чи нема де поблизу „начальства“, і тоді поліз до себе за халяву.

— Чорногуз ніколи, хлопці, не брехав... Дивіться!—він обережно розгорнув невеличку, друковану добірними літерами, листівку.

— Бачили? Читайте.

До листівки вчепилося разом декілька рук,— читали.

„Відкритий лист воякам - українцям російської армії.

Панове, братця!

Алярм світової війни примушує нас боротися за право російського царату. Зневолена руська нація (хахли...) віками гарує під п'ятов московського самодержавства. „З ласки божої“ Всеросійський жандар так ся воліє поводити в вашому краю, що не маєте: ані просвіти, ані права вольного народу, що сам си воліє собов правити.

Панове, браття!

Ми вояки — українські січові стрільці одної з вами крові й віри православної — закликаємо вас переходити на наш бік.

Станьмо по-пліч!

Ваші кріси, машингвери, канони не годні ціляти по нас, босьте маєте в нас ваших братів. Ми розкриваємо вам наші груди.

Доволі війни. Доволі крові.

Ми як і всі — жадаємо миру“.

... Листівка була досить поважним переконавчим аргументом. Чорногуз не брехав. Правда, подекуди важко було второпати зміст, але останні слова — „ми як і всі жадаємо миру“ — їх розуміли всі.

— Звісно, воно правильно! — погоджувався дехто. Миру очінь даже скоро треба... А чому вони до нас не переходять, га?

— Правильно!... Чому не переходять — озвалася решта.

Чорногуз висмикнувся з гурту й насмішкувато обвів очима нетямущих співбесідників...

— Не варить ваш казанок, братця! Скажемо я... Воно канешно усьо єто можна — кави їхньої попить антіресно. Тільки якби... Чорногуз повів очима в бік офіцерської землянки —... вони своїх, а ми — своїх, розтуди їх мать!

Шанцями тихо крадеться брудна невмивана постать. Ось вона вже біля салдатів. Обережно, щоб її не завважили, плазує до найближчої траверзи й заховається в блиндажі № 3.

Чорногуз ховав за халяву листівку.

— Канешно — німець німцем. А дома в нього жінка, діти...

За кількасот метрів стриміли ворожі шанці. Сонце любовно горнулось до них і до „наших“. Ось вони повилазили з шанців — грітися — привітно махають залізними касками.

— Пааа... ооов! — котиться з їхнього боку.

Чорногуз зі злости плюнув.

— Ну, як ти його битимеш, сучого сина? Ану чекай, я... і набравши в легені повітря, він гукнув, що мав сили...

— Гооов паа!...

— ... ооооо! — відповіли ворожі шанці.

— Гоооо! — гукав Чорногуз, захлинаючись бадьорим сміхом. Ах ви-ж, їті вашу матір, га! Тиліхвона-б туди провести... Гооо!...

Шанці перекликалися. Примара війни зникла, розвіялася.

Хтось раптом нагадав про „ротного“.

— Вийде, буде лаятись.

— Наш новий „ротний“? Чорногуз категорично заперечив. Він до салдата дарма не чіпляється.

— Чудак він якийсь, — сміявся сухорлявий довгоносий салдатик. Стою я ото значить наблюдательом... Підходить — „здоров, земляче“.

— Здравія, кажу, желаю, ваше благородіє!

— Ну, як там німці?

— Видать, кажу, спочивають — не ворущаться.

Вийняв папіроску, закупив — дає мені.

„Наравиться тобі війна“, — питає.

Кажу: „не знаю, ваше благородіє“!

Сміється. „А німців, каже, за що б'єш?“

— Так точно, кажу, б'ю...

— А за що? Вони тобі що винні?

Розміркував я так і сяк — кажу: „так точно, винні“. А він як зарегочеться та: „маладець, земляк“.

— Сміявся з тебе, дурня — переконано завважив Чорногуз.

— А йди ти в... баню! — визвірився салдатик. Сміявся... А може він розуму пробував, га?

— Наш ротний?! Чорногуз захитав скрушно головою. Дурень ти, земляк, воппе, як ота накладка на гвинтовці. Наш ротний... знаєш він мені що казав? Чорногузів голос причаївся, — знизився до невимразного шопоту. Салдати — голови до купи — слухали.

Ніхто не помітив, як пара злодійкуватих очей — визируючи з блиндажу № 3 — стежила за ними.

— Якби це справді сталося! — важко зітхнули салдатські груди.

— Ндааа, нагадати-б їм п'ятий годочок... — доповз до блиндажу мрійний голос Чорногуза.

Пара злодійкуватих очей зараз-же зникла; а трохи згодом виповзла брудна, невмивана постать у сірій шинелі, залишаючи порожній блиндаж.

Несподівано скиглячи, протягли повітря два гарматні набой, сповиваючи курявою австрійські шанці. Всі, хто був зверху, кинулись у розтіч.

— На бійниці! — лунала голосна команда Бондаренка.

Починалася гарматна канонада...

*

„Наша доблестная армия Юго-Западного фронта нанесла противнику громадное поражение — прорыв фронта. Неприятельская армия отступает. Наши части преследуют разбитого противника. Число пленных и трофеев выясняется. (3 газетних телеграм)“.

... Надходила свіжа розстрільна, танула, її місце займала інша й крок по крокові посувалася вперед. Ворога не видно. Сині австрійські шинелі зливалися з обрієм, а обрій поливав місцевість зливою „дум - дум“. Угорі скиглили шрапнелі й рясно плакали чавунними слізьми на землю...

Бондаренко дістав бойового наказу:

„Взяти за всяку ціну височінь 100, 58“.

Злива „дум - дум“ дужчала — розливалася червоними калюжами по полю — розстрільна залягла, бо далі не можна було посуватися.

Тримтяча рука писала: „Продвиження вперед неможливо. Люди обречені на гибель. Прикажіть временно отойти на прежнюю позицию“.

Димова завіса заслала все перед очима — замовк останній кулемет...

Кулеметчик Черногуз — із виглядом дикого звіря... в розхристаній до пояса сорочці прискочив до Бондаренка:

— „Ваш бла“ команда вся... забили пулімйота!

По полю промчався ураганом панічний, божевільний крик:

— Спасааааайсяяя!!!

В повітрі океанами жаху шипіли „чемодани“.

... Жах — це коли пальці стають кігтями, колупаючи землю, коли довкола сонце, весна, зелене, збите поле й на полі парують калюжі крові...

Жах — це коли не знаєш, за віщо тебе розчавить „чемодан“,

Бондаренко мляво підвівся на ноги. Його сіпали за штани, за халяви, а він стояв, підставляючи під кулі груди й каламутними очима дивився, як бенкетувало залізо.

На розстрільну, просто на кулі, біг якийсь, хто й зна з якої роти, молодий — майже дитина — прапорщик. Бідолаха божевільно вигукував: „братця, рятуйте самовар“.

Куля „дум - дум“ поклала його на землю. Лежав і шкляними очима дивився на сонце, на океан хвиль, що тримтіли вгорі від „чемоданів“.

Чотовий першої чоти Лелека приповз на вколюшках:

— Ваше благородіє, лягай!

Бондаренко байдуже глянув на чотового: „Не хочу“.

— Лягай, мать твою... дурень! — вхопив його за ноги й повалив, як бика.

Впав і покірно слухав, як стугоніла від „чемоданів“ земля, як шуміла над головою чавунна злива куль і шрапнелів.

Раптом пригадав далеке місто, естраду й на естраді п'яну оголену шансонетку.

... „Там прапорщик юный
Со взводом пехоты
Старается знамя полка отстоять“ ...

... Голос шансонетки дзвенів йому над вухом, слався по полю трупами, озивався стоголосою луною зойків — прокльонів, мерехтів перед очима сотнями шкляних очей.

Його шукали. Тричі „ланцюжок“ намагався доставити до бойової лінії наказу і тричі уривався, аж за четвертим разом... Лелека передав Бондаренкові клаптик заялозенного паперу.

„Приказываю вам во что - бы то ни стало удержаться на занимаемой вами позиции до прибытия поддержки Ленкерманского полка“.

Позаду — за пів кілометра — йшла до помочи густа розстрільна. Обачний супротивник, не гаючи часу, переніс шрапнельний вогонь на пів кілометра назад. Біленький шрапнельний димок повис кільцями над головами свіжої маси людей.

Дрібно посічені кавалки чавуну з подвійною силою завзялися поливати нову місцевість. Набої — „на удар“.

Запахло солодким присмаком отруйних газів.

Це там — за пів кілометра, де позначилася нова бойова лінія. Розстрільна не могла далі посуватися, не вважаючи на те, що залишалося пройти всього сто кроків. Було видно, як повзли назад поранені. Ленкерманцям сьогодні не щастило.

Досить одного необачного пострілу, щоб рука сусіда й собі потягла за гашетку.

Стріляли свої — ленкерманці. Дві вогнясті стрічки — своя й ворожа — зхрестились на бойовій лінії, а в середині чекала неминучого кінця жменька людей — рота підпоручника Бондаренка...

... Над вухом іще дзвенів голос шансонетки:

„Один он остался от всей полуроты...“

Його майже не цікавило все те, що діялося довкола. Перед очима мерехтіли постаті здичавілих, чорніших од землі людей. Нелюдський лемент заглушував канонаду. Він бачив перед собою те, що не змалює жодна уява, що перевищує фізичні можливості людського сприймання.

Коли кінчилася „обойма“, він закладав нову й механічно розстрілював із „нагана“ свої кулі...

Хтось гукав йому на вухо: „Ваше благородіє... лялька чортова тікай — уб'ють!“.

Дві пари мускулястих рук ухопили його за шмаття й потягли за собою.

Розстрільна ленкерманців покотилася назад, — лиманом розіллялася по полю.

Не на довго — на кілька хвилин, бо далі...

Назустріч безтямній юрбі скажено гавкнули наші резервні гармати й низка набоїв завісою заліза, чавуну й землі загатила плин живого лиману.

— Спасааайсяааа!!!

... Потік людей, що втратили вже людське обличчя, знову рвонувся вперед. Його підганяли наші „резервні гармати“.

Ворожа канонада припинилася...

Чекали поки підженуть ближче — під „машингвери“.

Бондаренко з рештками своєї роти, біг по долині, що напереді за кількасот метрів припіралася до крутого схилу — височині 100,58. Рахував, скільки набоїв випускали йому навздогін свої гармати.

Ах, цей настирливий голос знову дзвенить йому над вухом:

... „Вечная память тебе, мой герой...“ — як нахабно згучить ця пісня шансонетки!

А може він із цією греблею людей, що нею хочуть загатити ненажерливу пашу Молоха, все-ж таки врятує своє життя хоч-би для того, щоб іншими днями пригадати кому слід за сьогоднішній день...

А може?..

Бондаренко — в руках не було „нагана“ — зняв угору шанцеву лопатку.

На фронті вперше прозвучало нечуване:

— Товаришііі!

Салдати стали. Нечуваний бойовий клич — панічна маса ринула на нього, як весняна вода на лотоки.

— Вперед, ура!

Розпачливе „ура“ котилось по долині, а назустріч йому захлинались од повени куль „машингвери“.

Пішли в „лобову атаку“.

На тому боці божевільна метелиця куль; на цьому знята угору лопатка й жадного випалу... Там механічний наркоз — тут колективна воля — рятунок життя.

Вже видно сірі шинелі й спаралізовані жахом обличчя — рідні галицькі обличчя.

Ще раз „ура“. Височінь поросла щетиною багнетів — „машингвери“ замовкли...

На момент запанувала мертва, як одвічні льоди бігунів, тиша, — атакуючи колона зустріла протягнені з благанням руки.

— Пан, ваш!!!

Тримтячими руками виймали з ранців походні пляшки й наївно, по-дитячи, підносили переможцям:

— Шнапс, пане, шнапс... Шнапс, землячок...

Кулеметчик Чорногуз прискочив до „усусуса“, ¹⁾ що скам'яніло стояв із рушницею в руках.

— Пан кидай гверу, чуєш?

— „Не вольно пане“ — „усусус“ перелякано лупав очима.

— Вольно, братушка! — пояснив Чорногуз. — Тепер ти пленний...

Забрали тебе, значить. Давай шнапсу!

Усусус покірно кинув рушницю...

— Не маю пане, шнапсу, ніц нема.

— Як? Щоб це в тебе не було шнапсу... Вредний ти, земляк!

А ну, чекай... — Чорногуз несподівано для „усусуса“ рвонув його

¹⁾ Український січовий стрілець австрійської армії.

ранця так, що аж ремінці обсипалися й заходився сам шукати шнапсу, приговорюючи:

— Вредний ти, земляк, що не кажи, а вредний. Черевики, бач які. Це вам по положенію дві пари значить видають — на ногах одна і в сумці... Харашо! А це що? Одіяло... дельное одіяло! Нам такого не дають... В нас „матка“, понімаєш, солом'яна — одна на кілька чоловік... Книжки! Коли-ж ти землячок читаєш їх? Штани новісінькі! Мундіровка... Го-го, якого в тебе барахла! Одіколон... Ай сучий син! А каже „ніц нема“. Подаруй мені, братушка, одіяло!

І поки „усусус“ силкувався зрозуміти чого від нього хоче Чорногуз, останній згорнув „одіяло“ і впакував до свого походного мішка.

— Все, дно його в тебе козаки візьмуть, — заспокоював спантелченого „усусуса“.

Полонених зганяли до купи, щоб отправити далі, — в безпечне місце...

... І знову ревла канонада. Прискореним кроком насувалася свіжа австрійська колона, манячили здалеку сині шинелі...

Санітари квапилися прибрати поранених.

*

... Австрійська армія, знесилена жорстокими боями, відходила в Карпати. По п'ятах за нею — колонами: полки, бригади, дивізії.

„Усусуси“ завзято боронили кожний цаль землі.

„Бо війна війною...“

Вискакували, як незримі демони з темних борів, верховин, гейби насіння лузали — „гостили москалів“.

— Отут нам, братця й жаба цицьки дасть! — сказав одного разу Чорногуз.

... На візках, накритих халабудами, стогнали, силкуючись перемогти біль, ті, в кого ще була надія прийти до дому бодай на одній нозі. Підганяли коней, разом і санітарів, добірними матюками.

Вуха ще ловить далекий гуркіт гармат, ще в уяві ввижаються страхіття фронту, але тут — на візку — можна спочити. Поранена нога гарантує за безпечність кишок, що неприємно пахнуть, коли шрапнельний оскілок розпоре живота.

— У тебе що, земляк?

— Нннногааа...

— Оброблена на чисту?

— Переб... ой!

— Щасливий! — зітхав з легко пораненою рукою.

... І котились візки, навантажені „покидьками фронту“, туди, де їх чекав спочинок на затхлій, брудній, шпитальній соломі.

— Ахматова, приймайте свіжу порцію! — гукає старший лікар. Санітари зносили важко поранених.

Легко поранені, обійшовши всі намети, знову вертались на „прийомку“

— Сестрице, та що-ж це, мати його за ногу, га?

— „Сестриця“ — їй ніколи — вислухує „репліку“ й, не повертаючи голови, цідить:

Ідіть, куди післали.

— Ні, ми вас допрашуємо — що це: барак, чи б...?

— Привезти — привезли...

— А тут нема — кажуть — місця.

— Братця, за що-ж це нас так? Силу нашу марнують... душу їх мати! — голосив, вимахуючи скаліченою рукою, якийсь молодий канонір.

Тинялись обдерті, запорошені, з перев'язаними сяк-так ранами — висмаглі, як тінь, обличчя — об'юшені кров'ю шинелі теліпалися на худих, знеможених плечах.

Візки прибували, скидали „вантаж“ і знову квапились назад — не встигали перевозити...

Гармати гули, як далекий прибій морської бурі.

Санітари, що були на бойовій лінії, робили свої висновки: Коли значить наші не втримаються до вечора, тоді... і показували на п'яти: — „прийдеться мазать“.

Дивізійна валка обозів стояла наготові.

Шпитальний командант наказував негайно пакувати шпитальне майно.

„Прорив“ — почула Ахматова, закінчуючи на операційному столі останню перев'язку ампутованої руки. По дорозі торохтіла возами — тікала валка дивізійного обозу.

Метушилися санітари...

За кілька хвилин навантажені „санітарки“ — фургони — розбіглися білими цятками по широкому шляху.

Поранені повзли слідом за „санітарками“, чіплялися за колеса... Благання мішма з матюками доповняли картину цієї раятової евакуації.

— Сестрице, зглянься!... — поранений — перев'язана голова, звівся на ноги й непритомно звалився на обніжок фургона. Санітар зупинив коней.

— Візьміть! — наказала Ахматова.

— Куди-ж його? — бідкався той. — Хіба що на ваше місце...

— Можна й на моє, — допомгла санітарові покласти пораненого.

— Поганяй! — сама примостилася на обніжок.

По дорозі поранений прийшов до пам'яті. Він довго блукав очима, видимо силкувався звернути на себе увагу.

— Сестрице, — стиха покликав нарешті.

— Тобі боляче? скоро приїдемо...

— Спасибі, — зболена усмішка скривила його обличчя.

Ахматова, поправляючи на пораненому шинелю, аж тепер тільки зауважила, що він належав до 162 полку.

— Хто твій ротний? — спитала приязно, тихо.

Поранений звівся на лікоть, пильно глянув на Ахматову і, зітхнувши, промовив:

— Підпоручник Бондаренко.

Коли-б поранений Черногуз, — а це він був — уважніше стежив за розмовою, він побачив-би, як вістка про Бондаренка змінила колір сестриноного обличчя.

— Пулімйотчиком, значить, їхнім був, сестриця, — інформував Черногуз. — Душевний человек — не треба й батька рідного — якщо не вбитий... Потому, страх який перепльот був — ліс догори корінням літав.

Черногуз замовк. Хто й зна, що за думки роїлися в його перев'язаній голові, може згадував, як „ліс догори корінням літав“, а може думав про сестру, що знає ротного...

— А він бува не родич вам, сестрице?

— Хто?

— Наш ротний...

— Я його рідна сестра... — казала Ахматова, низько похиляючись до Черногуза.

Він несподівано для неї зловив її за руку й гаряче поцілував.

— Іщо раз спасибі вам...

Ахматова ніби не чула зворушливої подяки Черногуза, обережно звільнила руку й мовчки дивилась на шлях, яким їхала „санітарка“.

Паніка минулася. Десь там, за горою, розпачливо хевкали по одинці наші гармати. На шляху спинилась обозна валка. Чекала на команданта, що за висловом обозної команди „подався в яр шукати дислокації“. „Санітарка“ минула обоз і поїхала далі. Ген аж туди, де в долині причаїлося село.

На вигоні біля старої церкви розвантажувалися „санітарки“ — метушилися санітари. Розкидали намети — шатра, навішували брезенти.

Головний лікар — пристаркуватий майор — зустрів Ахматову веселим вигуком.

— Ви, сестро, як завше, наш ар'єргард!.. Заспокойтесь, нічого особливого не трапилось. Наші взяли назад свою першу лінію шанців.

— Тут спокійніше буде для поранених, — завважила Ахматова. — В голосі бриніла неприхована іронія.

— О, не турбуйтеся! — перебив майор. — Ми зараз виряджаємо туди санітарного загону... Така okazія, га? — Майора кликали.

Ахматова наказала санітарам нести Черногуза до „перев'язочної“. Вона поспішала... У неї так багато роботи!

Від санітарів, що стояли гуртом і балакали, виділився хамулуватий на зовнішній вигляд салдатик і перетяв їй дорогу.

— Це ви будете? — показав, не випускаючи з рук, листа. На конверті стояла чітко написана шпитальна адреса. Хтось двічі підкреслив слово „Ахматова“.

— Від кого? — спитала „салдатика“.

— Ви чи ні, кажіть? — йому очевидно було заборонено давати ті чи інші пояснення.

— Я, але...

„Салдатик“ передав листа:

— Розписочку від вас казали взяти...

Витягла кишенькового блок-нота й накидала олівцем кілька слів. Кому? — Ахматова не знала. „Салдатик“ ретельно обдивився розписку, згорнув її охайно вчетверо й поклав на дно свого салдатського картуза.

— Щасливо оставайтесь!

Вона похапцем розірвала конверта. Швидко пробігла очима зміст, що так загадково попався їй, листа, хвилину поміркувала й пірвавши його на дрібненькі клаптики пішла шукати головного лікаря:

— Мені кепсько — я занедужала...

Призвичаєна рука лікаря механічно намацала „пульс“:

— Заявіть про себе черговому лікареві, — був його висновок.

Ахматова вернулась на те місце, де за кілька хвилин перед цим пірвала листа, ретельно визбирала всі до одного клаптики, віднесла й кинула в калюжу — на вигоні, почекавши, аж поки вони не посіли на дно.

„Корпусний резерв. Яблунів. 162 Ахалцихський полк.“ — нотувала в пам'яті Ахматова, коли на спід калюжі осів останній клаптик загадкового листа.

*

162 Ахалцихський полк, коли його вивели з бою, не долічив коло двох третин свого числа багнетів. Тепер полк ішов на відпочинок. Рота Бондаренка вийшла з бору на шлях, де мала прилучитися до свого батальйону.

Салдати привіталися.

— Здоров, сьомая железная!

— Здравстуй, п'ятая стальная!

Висоцький підійшов до Бондаренка. Подали руки. З того пам'ятного вечора — в землянці командира батальйону — Бондаренко весь час шукав нагоди побачитися з Висоцьким, але йому якось не щастило. Загадкова пропозиція: „я хочу розмовляти з вами на одинці“ — не виходила з голови. Правда, вони бачились кілька разів на позиціях, але там не було місця й часу для розмов — кожний пильнував своєї роти.

Сьогодні Бондаренко сказав собі, що він за всяку ціну мусить бачити Висоцького. До такої обіцянки могла примусити тільки якась важлива причина...

*

... На тло виринає шматок фільма.

Місце дії — густий, напівтемний бір. Вечір — час, коли оживають тіні й силуети. Стояли гуртом салдати, а в середині на простеленій шинелі лежав їх товариш. Куля пробила йому живота. Його жовте, виснажене на фронті обличчя, зблідло, а з уст пробивалася кривава піна. Він умирав.

— Відвоювався! — стиха хтось.

Очі ще теплого трупа омпно дивилися д'горі.

Чиясь рука вказала на трупа:

— Товариство! Чи може не всі ми сподіваємось на себе такого кінця? Хто сміливий скаже: я ще повернуся до рідної оселі... Чиїми трупами гатять долини, прірви, пущі лісові, для чого й на що — хто скаже?

— Я! — темний силует — зелені жаб'ячі очі — протиснувся вперед. — Салдати, ваш командир — австрійський шпик!

Тоді з товариського кола вийшла якась сіра шинеля, оглянула з ніг до голови незвичайного гостя й тихо спитала:

— Ти скедова, земляк?

Силует стурбовано озирнувся. Зелені жаб'ячі очі кліпали, як очі лярви. Похмурі салдатські постаті дивилися спід лоба. Він несподівано вистрибує на бік і вихоплює з кишені „нагана“.

— Ви арештовані! — кричить до офіцерської потилиці.
Офіцер не відозвався. Він тільки повернувся обличчям до салдат і...
Тишу розколов знайомий голос Лелеки:
— Хлопці, в ружжо!
Зимні, як сама смерть; багнети й чорні від „праці“ люфи глянули на вимір грудей одинокого ворога:
— Кидай нагана!
— Тримтяча рука слухняно скорилася.
— Що за один, признавайся?
Сині, як пазь, губи ворушилися, силкувалися щось проговорити й не могли. Тоді підійшла офіцерська шинеля:
— Хто вас післав?
— Я... штаааб полка... освед-д-ом-міт-тельн-ная ч-ча-асть...
— „Осведомительная часть“... За нами, значить? Лярва! — Салдатський гамір не дає промовити жадного слова.
На екрані — присуд:
— Люфу йому в з...!!!
Офіцер стояв нерухомо, як та кам'яна баба — на варті Підкарпаття. Засуджений повзав на колінах по землі, обіймав брудні офіцерські чоботи, цілував і просився:
— У штабі не знають... Кленусь вам, не знають!
— Не знають?
— Ні!
... Хтось іззаду накинув йому на голову шинелю. Кільканацять дужих рук ухопило його за руки й за ноги — він одбивався, а його несли в глибіню темного бору. Стали, коло найтовстішої смереки.
— Бий головою!
— Ррраз!
— Ще...
— Ррраз!
— Готовий!..
На землю з-під шинелі стікала цівкою кров. Тіло ще здригалось, коли його кидали в кущі...
— Ось тобі штаб — освідомляйся!..
Офіцерові подали невеличкого на розмір кишенькового блокнота.
— Це знайдено при ньому.
Взяв, — посвітив ліхтариком — і механічно перегорнув кілька сторінок. В очі йому впала вчорашня дата.
27/VIII — 16.
Довідка.
Фронтowa організація „Активна пропаганда“.
Висоцький — 5 роти — дійсне прізвище Остапчук.
2. Марія Ахматоча — 375 пересувний шпиталь — Галина Церанська.
3. Підпоручник Бондаренко...
Гасне ліхтар і на цьому фільма уривається.

*

... — Я маю з вами розмовляти в одній дуже важливій справі — Бондаренко взяв Висоцького під руку.

Той ніби здивувався.

— В дуже серйозній справі? Я між иншим теж хотів побачитися з вами. Нудота, розумієте, і взагалі...

Вони одійшли осторонь. Бондаренко перше, ніж відповісти, витяг свою трюхверстку, найшов у ній загорнутий клаптик паперу й подав його Висоцькому.

— Знайомтеся з цим документом.

Той уважно обдивився на два боки. Жаден живчик не здригнувся йому на обличчі.

— Ви — гадаю — знаєте, хто автор цього „твору“?

— Його скарали мої салдати, — просто відповів Бондаренко.

„Осведомительная часть“ вирішила всякі сумніви що до „благонадійності“ Висоцького: —

— У штабі певне вже довідались? — стурбовано міркував він.

— Можливо, але в мене є підстави думати, що в штабі ще не знають — спокійний тон Бондаренка заспокоював Висоцького.

— Сьогодні я довідаюсь. Тепер моя вимога — він пошматував на клапті папірця й пустив його на вітер. — Забудьте, що ми читали з вами цього „документа“. Про вас я місяць тому одержав повідомлення з Полтави... Сповістіть про сьогоднішній випадок Церанську — вона, здається, краще знає вас, ані-ж мене. Коли не помиляюсь, ми йдемо в Яблунів. Там чудово й можна буде, як слід, скористатися з відпочинку — на вмисне голосно сказав Висоцький.

До них наближався капітан — командир батальйону.

— Пане підпоручнику! — гукав веселий капітан, — ніяк не можу зловити вашої персони...

— Що, може инша диспозиція? — Бондаренкові подобався цей завжди веселий тон капітана.

Нікак нет! До всіх чортів там „инші диспозиції“! Хіба після наших „трудів праведних“ ми не маємо права перевірити свої ребра... Здоровлю вас, герой!

— Хрестом із лопуцька? — сміявся Бондаренко.

— Ні, справжнім георгієвським хрестом. Офіцерська рада кавалерів георгієвських ухвалила вам нагороду за височінь 100,58.

Капітан поліз цілуватися.

Висоцький почав ляскати в долоні: „ура“.

Іх оточили салдати.

„Сьома железная“ вхопила Бондаренка на руки й під вигуки „ура“ винесла на шлях.

На шляху шукав капітана полковий ординарець.

*

Наказ! Маршрут на Яблонів“.

Вечір. Батальйон вийшов за обсяг бойової лінії. Сіра колона повільно посувалася, сповита салдатським гамором. Брукований шлях ритмічно відбивав на собі обважнілі кроки салдатських чобіт. Обабіч над шляхом мітичними стінами вкладався на ніч „спати“ струджений велетень — бір. Канонади не чути. Блідо-рожеве світло ракет освітлювало верхівки бору.

Буковинський бір — це фантастичне казкове царство тіней. Тільки нога опришка сміє ступати в його глибину та Чугайстер із отарою своїх полюбовниць мавок.

Тіні сплітаються в химерному танку, а поміж них виростає „одна“ з великими зеленими очима, протягає руки й вабить до себе в таємну глибочінь борового царства — „товаришу Дмитре“...

Бондаренко здригнувся.

Напереді світився пролісок. Тисячами літ боролася тут чоловіча рука з боровими велетнями, розчистила ралами коріння й тепер тут „газда гарує“.

Батальйон переганяла санітарка.

— Якого шпиталю?

— 375 пересувний.

... Бондаренкова рука нервово дописувала останнє слово.

„375 пересувний, Ахматова“ — підкреслив двічі й наздогнав роту.

— Бачиш он ту „санітарку“?

— Точно так! Бачу.

— На тобі цього листа. Там у шпиталі — сестра Ахматова. Передай і візьми розписочку. Про мене жадного слова, валяй! Приїдеш із обозом...

Хамулуватий салдатик виділився з ротної колони й назирцем — слідом пішов за „санітаркою“.

Польова цензура, прочитавши листа, довго морочилась - би, даремно шукаючи підозрілого змісту: „милая, берегись тифа“. Прізвище й адреса, куди полк ішов на відпочинок.

У глибокій балці манячіли наші резервні батареї. Кілька чоловік гарматчиків вийшло на шлях довідатись, яка „частина“.

— Братан, з якого полотна твоя матня пошита?

— Галушками набита, мамалигою скраяна, з проса перевеслом підперезана... А ти?

— Був квас та не було вас! Микола вгодничок пив — штани пропив; Варвара пила — запаску пропила... Тепер на халасту в піжмурки граємось!

„Братан“, що не сподівався такої заплутаної „генеалогії“, робив глибокодумний висновок:

— Ще якби трошки — були - б земляками...

Гарматчики розперезались:

— Трубольоти, налітай! Мамалижники! Богомази!

Відповідно до настрою з колони окликалися: трубольоти, мамалижники, богомази.

Гарматчики — вітали земляків „сорокадвохсантиметровим матом“.

Справжній фронтовик знає, що таке відпочинок: спати в халупі замість брудної землянки, їсти в обід вермішель і пшоняну кашу замість гнилої риби й сочевиці, мати свіжу білизну, догляд „газдині“, а може й дівочий...

Колона поспішала. П'ять кілометрів за годину — жадного привалу — це тоді, коли знаєш, що там, де означено кінець маршруту, тебе зустрінуть квартир'єри й позначені на дверях крейдою халупи.

Надворі вже сіріло, коли голова колони вперлася в невеличке кружальце, означене рискою на капітановій трьохверстці — Яблунів.

— Батальйон... стій!

Квартір'єри показували салдатам халупи. Прощались офіцери.

— Ну-с, пане підпоручнику, — провадив капітан. — Тепер жадна шельма не скаже, що ми не вміємо робити переходів — шістдесят кілометрів за ніч упорали. Для вас, Яблунів, це історичне місце, персонально...

— Як? — не добрав толку Бондаренко.

— Отак! Звідціль ви вийдете на фронт поручником, і кавалером — пояснив капітан. — Бувайте!

По дорозі Бондаренка дігнав Висоцький.

— На квартиру?

— Так. А ви?

— Теж на квартиру...

— Я вже сповістив сестру...

— Ага! А я довідався... Нема нічого.

„... Друзья, здесь светит нам луна, здесь кров небес над нами“ — зтягнув безжурно Висоцький, повертаючи в обійстя визначеної йому від квартир'єра халупи.

Бондаренко йшов далі. Вулицею тинялися салдати й лаяли квартир'єрів за невдало розподілені квартири.

Позіхаючи Бондаренко збирався вже повертати в двір свого „газди“, як почув, що його хтось кликав. Оглянувся. На вулиці стояв хамулуватий салдатик:

— Усьо как есть, ваше благородіє! Нате розписочку.

„Салдатик“ пішов вельми задоволений. У його кишені брязчала „полтина на табак“.

А в розписці стояло два слова: „Знаю, Ахматова“.

*

... Нудно, одноманітно, гей-би волячим возом котяться дні. Відпочинок так само швидко набридає фронтовикові, як і шанці. Салдати розважались, як уміли.

Що-ранку який-будь „газда“ приходив до хлівця й, одчиняючи двері, проказував:

— Абись ти, москалю, здоров був, пропало моє телетко!

— Мої курп'єточка... — голосила „газдиня“.

Тоді прокидалося село.

Зі всіх кінців села на вигін сходилися „газди“ й „газдині“, — поважні бадіки, обсмикані з поділками вуйки й вуйни, простоволосі дівчата — „відданиці“... Сходилися „землячки“, охочі подивитися на „дивоглядь“.

На вигоні війт уклонявся в усі чотири кінці.

— Не сумуйте-бо газди, за телетками, а ви газдині не голосіть за курп'єточками, йєк за неньою. Ви небожета — дівки самісьте вині, що москалям до себе припуст дали...

— Нащот девок це ти папаша — правильно! — казали землячки.

На вигоні здіймався галас і прокльони ображених „відданиць“. Стояли, понуривши голови, „газди“. Хлипали, стримуючи сльози, „газдині“.

... Виряджали війта в начальства просити „права“.

Салдати, знаючи думки свого начальства, вигадували що-дня інші витівки.

Офіцери теж нудьгували. Звичайно, їхні витівки були іншого гатунку. Полкова крамничка що-дня експортувала до штабу що-найменше літрів сто міцного басарабського вина. „П'янки“ відбувалися що-ночі... А на ранок „учба по-ротно“.

Дні деяких командирів були полічені.

— На фронті перша куля гаду, — не крилися салдати.

Від офіцерської „шпани“ тримались осторонь тільки двоє: Бондаренко і Висоцький. Вони не пили й офіцери прозвали їх за те „красними дівцями“. Ранками вони виводили свої роти далеко в поле й там, як казали салдати, „навчали словесности“.

„Словесність“ жваво обговорювано вечорами в халупах.

— Похерить-би нам, братця, війну!

— Похерить... як?

— Гвинтовки на плечі та й додому.

— А німець?

— Не піде! Скільки дома в тебе теліторії? — півдесятини... — Разі вона йому потрібна?

„Словесність“ ширилась на інші роти. Даремно командири цих рот шукали джерела цієї небезпечної для їх кар'єри „витівки“.

При зустрічі в офіцерському товаристві, Висоцький завжди питався Бондаренка:

— Як справи в вас, поручнику?

— Чудово! Як у вас?

— Чудово!

... Балакали про агітацію, що шириться між салдатами.

— Панове, — казав полковник, — я певний, що в нас у полку є німецькі шпики... Вважайте! Обов'язок кожного офіцера стежити за боєздатністю своєї роти. Треба піддати дисципліни.

І ротні командири „піддавали дисципліни“ — сподівалися приїзду генерала, командира бригади.

В день його приїзду мали роздавати нагороди, як салдатам так і офіцерам.

Одного ранку Бондаренка негайно покликали до штабу:

— Про вас у полку неповні відомості. Ви мусите протягом трьох днів передати нам свого формуляра. Инакше це затримає справу вашої нагороди...

Ад'ютант не розумів, чому ця вістка справила на Бондаренка вражіння вибуху бомби.

— Щасливий, — подумав ад'ютант.

— Мій формуляр? — Бондаренко примусив себе всміхнутись. — Я вам дам його...

— Прошу пана поручника! — Ад'ютант міцно потиснув його руку. — Гадаю, що ви не відмовитися сьогодні „підмочити“ вашу кавалерську особу кількома літрами басарабського?

Бондаренко йшов улицею, зайнятий гадкою про несподіваний вибрік своєї „фортуни“.

— Алло! — Його доганяв Висоцький. — Що вас примусило так рано вилізти з ліжка?

— Штаб полку, — замість привітання відповів Бондаренко. І тут таки на вулиці розказав йому свою розмову з ад'ютантом.

— Кілька літрів басарабського не пошкодить — на всякий випадок треба підмочити ад'ютанську горлянку. . . — жартував завжди серйозний Висоцький. Вони мовчки пішли вулицею.

Бондаренкові хотілося поговорити з приводу одної серйозної справи. Його цікавила проблема дальшої підпільної роботи. Все, що він знав досі, давало йому право робити висновки, що він самотній серед цієї добре законспірованої організації.

Він чекав на „Ахматову“, — вона вже напевне дасть йому пояснення...

— Може заїдемо до мене? — запропонував Висоцький, коли вони порівнялися з його халупою.

— Зайдімо, — неохоче згодився його супутник.

Висоцький допитливо глянув йому в очі, але не сказав нічого.

— Прошу! — промовив він, гостинно відчиняючи двері, впускаючи до хати гостя.

Бондаренко ступив на поріг, але те, що він побачив у хаті, примусило його зробити крок назад...

— Галя?! — вирвалось у нього.

Висоцький зайшовся тихим задоволенням сміхом і злегка потурих свого „колегу“ до хати.

— Заходьте, пане підпоручнику! — весело привіталася „Ахматова“...

*

Полкова учбова команда поверталася з „гулянки“.

На вигоні стояла кухня. Куховар, верхи на кухні, давно вже чекав, щоб роздавати обід.

— Команда... стій! Перші числа праворуч, другі ліворуч... арррш! Клади зброю! Я вам покажу, падло собаче, як марширувати! — вилаявся, витираючи з чола піт, новопризначений командир учбової команди, капітан Маковський.

Учбова команда — окрема полкова одиниця, що майже ніколи не буває в шанцях. Її місце при полковому, ато дивізійному резерві.

Сюди посилали тих, що їм судилося носити „личко“.

Сьогодні капітан Маковський був лихий, як холера.

— Що скаже полковник, коли бригадний генерал не відзначить учбової команди.

Їм мало морди бити, сволочам, — думав Маковський, дивлячись, як становилися йти по обід учбовики. Його терпець увірвався, коли черговий учбовик, замість вести до кухні встановленим порядком, подав команду „вільним кроком“.

— Команда, стій!

„Насобачені“ учбовики знали, що наказ капітана суперечив уставу й продовжували йти.

— Зупини колону! — прискочив Маковський до учбовика. З рота йому бризкала піна. — Зупини колону, сволоч!

Учбовик перелякано трусився. Даремно він вигукував застосовану до цього випадку команду — учбовики були глухі, як мур.

Команда подавалася неправильно.

— Командуй! — Маковський зціпив кулаки.

Перестрашений дорешти учбовик затулився руками.

— Ааа, ти - ж як? — заціплений кулак улучив межі очі. — Руки геть, командуй!

З рота учбовикові виривалися згуки, більше схожі на волячий рев, як на команду.

— Командуй, худобо, командуй! — кулак Маковського раз - по - раз важко опускався на беззахисне обличчя учбовика. З носа учбовикові цюрила кров і струмками стікала по гімнастюрці.

Навчальники тим часом підійшли до кухні, стояли й мовчки дивилися на капітанську „вправу“.

Того, хто посмів - би заперечити капітанові, чекала ця - ж сама, як не гірша доля.

Куховар верхи на кухні, помахуючи своїм черпаком, пояснював:

— Кров нашу точать, їдять їх черви.

Маковський „зганяв оскому“. Учбовик дзигною вертівся на місці, а на нього замість кулаків тепер сипалися подарунки капітанського стека.

— Командуй, падло. Командуй!

І не витримав учбовик. Одчайдушно вигук благання зацькованого звіря метнувся по вигоні...

З халуп, що були близько, висипалися стурбовані фронтовики й гуртом посунули на вигін.

Фронтowe життя навчило їх іншої, відмінної від тої, що в затишші, поведінки з офіцерами.

Капітанські погони, пристебнуті на плечах модного нового френча, свідчили, що капітан „не нюхав пороху“ й не знав фронтової етики.

Спочатку на адресу Маковського завіхрилася на вигоні добірна фронтowa лайка. Хтось на голос висловив свою гадку — спробувати на капітанських ребрах боездатність його - ж таки капітанського стека...

А тоді з гурту вийшов Лелека. Свідомий взятого на себе обов'язку, він, не кваплячись, підійшов до Маковського.

— Васкородь, не стоїло - б таки бити хлопця...

Старий фронтовик аж ніяк не сподівався, що його вчинок, по суті правильний, матиме для нього будь - які неприємні наслідки. І зовсім іншої думки був капітан Маковський. Пхнувши в останнє отетерілого з несподіваного рятунку учбовика, він хижо оглянув спокійну постать Лелеки:

— Якої роги?

— Сьомої, вашскородь.

— Руки як держиш?

Лелека слухняно виконав наказа. Фронтовики тим часом перестріли бідолашного учбовика й слухали його „пригоду“.

— Вище голову, падлюко! — лютував Маковський. — Вище голову, кажу! — він замахнувся стеком, але...

зручно вихоплений стек опинився в Лелечиних руках.

— Вашскородь, не жартуй! — знаєш, „жисть наша копейка“, — в Лелечиному голосі було стільки неприхованої зненависти, що її вистачило - б на цілу армію капітанів.

Стек, що ним у свою чергу замахнувся Лелека, накреслив через голову Маковського означену йому траєкторію й упав серед вигону.

Куховар, верхи на кухні, привітав його досить виразним рухом черпака, додавши до нього не менше яскраву пантоміму: „напала коса на камінь“.

Маковський стояв приголомшений. Опір Лелеки виходив за межі його, капітанського, розуміння: „салдат дозволив собі зганьбити офіцера“...

П'яні від образи очі Маковського налились кров'ю.

— Маєш, хаме! — вихопив „нагана“.

Випал хльоснув, як чабанський батіг...

Фронтівки дивились, як заворожені. Лелека стояв, неначе нічого й не трапилось, і жорстоко посміхаючись, цідив крізь зуби:

— Вашкородь, навчися перше стріляти...

Маковський скажено раз-по-раз натискав на гашетку й раз-по-раз кулі давали одсіч. Власне не кулі, а...

Капітан забув, що в нього після вчорашнього офіцерського змагання на стрільбищі залишилася в нагані одна бойова куля, а решта всі були порожні.

Справа набула зовсім несподіваного для капітанського гонору звороту. Фронтівки, що вже очумались, оточили його міцним кільцем. З порожнім наганом капітан виглядав далеко не войовничо.

Лелека вдерся до середини салдатського гурту й захищаючи собою Маковського, вмовляв фронтівків:

— Не треба, братця! Плюньте ви йому в харю й ходім!

Можливо, що фронтівки послушали-б Лелеки, розійшлись-би і цим самим „інцидент“ був-би вичерпаний, але сталося те, що важко було передбачити.

Маковський гукнув: „до зброї“ і учбова команда, що їй набридло вже стояти коло кухні, вимуштрована, готова з першого наказу полізти в саму прірву, кинулась до рушниць.

Розрахунок зроблено вірно. Фронтівки, спантеличені несподіваним маневром учбової команди, загавились... Цього якраз і треба було Маковському. Він щастливо вислизнув з-під їхніх рук.

Через деякий час на вигоні, під вартою учбовиків, стояв арештований Лелека.

— Що це ми всамделі, братця! Видали фронтівка... Кому? Шкурі! Ми значить жисть свою можна сказати з неприятельом кладемо... Далой гадюку! — Фронтівки слухали оратора, — курногого земляка.

Лелека спокійно стояв, аж поки не почув розпорядження:

— В комендатуру!

— Вашкородь, — озвався тоді він, — дозвольте пару слів сказати землякам...

— Братця, землячка ведуть! Довоювався, мать їх у печінку... Глянь! — гукав курносий.

Фронтівки, за проводом курногого, рішуче посунули наперед варті.

— Арештовуйте всіх!!!

Варта зупинилася. Чутки про арешт Лелеки зворохобили майже весь район — місце перебування II батальйону. Натопт густішав. Лунко котилися хвилі обурених голосів...

— Раззойдісь! — бісився Маковський. — Стрілять буду!

Учбова команда подвійними шеремами стояла наготовлена...

— Проти своїх, землячки! — курносий виділився з натовпу й тихо побрів до учбовиків.

Маковський перетяв йому дорогу:

— Ти что?

— А ти што?

Курносий спокійно заклав обі руки в кешені.

Фронтвики й учбова команда, затаївши дух, стежили за цим новим несподіваним поєдинком.

Маковський хотів ступити вперед, але курносий його попередив:

— Не балуй, вашскородь. На три ступні від салдата — стій!

— Марш на місце!

— Захочу — піду, захочу — й не піду... А ругаться ніззя, — додав, виймаючи з кешень руки.

— На місце, сволоч! — збитий з голови курногого картуз полетів на землю.

— Ти так... А я во як! — відповів курносий, націляючись кулаком просто в обличчя Маковському.

— А я во як! — другий удар у груди відштовхнув Маковського на дистанцію п'ять кроків. — Во як я! Пойняв? А тепер хоч — арештовуй, воша ти офіцерська! Війна... ввашу мать! — вилаявся курносий, підіймаючи картуза. — Какая мені різниця: на каторзі, чи тут... До свіданія, братця! — махнув картузом до фронтвиків. — Згадуйте Гришку Бричука!

Все, що було живе, вщухло.

Маковський оскаженіло мчав до вишикуваної учбової команди.

— Командаааа...

Учбовики, за прикладом кадрової старшини, механічно звели рушниці. Кам'яні, враз пожовклі обличчя фронтвиків безтямно дивились на звелені в рівень їхніх грудей люфи.

Маковський підбіг і вихопив рушницю з рук учбового - старшини...

— Раззойдісь! — націлився в курногого.

— Йех ти ку... — тільки й промовив курносий.

Лунко прокотився випал. Куля, що влучила курногого в плече, пішла на вильот і далі — рикошетом — засіла в животі ще одного фронтвика.

На вигоні, совгаючись по землі, купались у власній крові два важко поранені, що не вміли шануватися, пильнуючи офіцерської „чести“.

Коли-б зараз найсильніша гармата розпанахала повітря й громовинням повисла над вигоном — це був-би тільки блідий відтінок того обуреного, зазивного кличу, що його кинули в обличчя учбовій команді фронтвики.

— До зброї!!! — цей клич напевне чули інші батальйони.

Вигін тепер мав вигляд розворушеного комашника. Фронтвики кинулись у розтіч по халупах. На вигоні чулася голосна команда Маковського.

Учбовики ланцюгом займали вигін.

Озброєні фронтвики перебігали городами й шикувалися на протилежному кінці, виставляючи в чоло учбовикам наїжачену багнетами бойову колону...

На ворота вилазили хлопчиська - підлітки, подивитися.

— „Мой хло“ — що то москалі роблять!

— Жеби з тебе дух вилізав, розбійнику! Це ти не видів, йек москаль до штурми ся готує... — приказували матері, скидаючи за вуха своїх не в міру цікавих „небожет“.

Старі поважні „газди“ загально хитали головами.

— То мой не жарти... Ади москаль на москаля йде!

— А що буде?

— „Ніч“. Коби хоч хатів не почали палити...

*

... В халупі, що її вікна завішані фіранками, ішла тиха розмова.

... „Отже все зводиться до шости пунктів. Перший: спочатку нагромадження сил.

Другий: комітет активної пропаганди кладе в основу своєї праці незадоволення фронтом.

Третій: всі непорозуміння, що виникатимуть на цьому ґрунті, комітет активної пропаганди скеровує в бік планового руйнування боєздатности частин.

Четвертий: На випадок, якби та чи инша частина (рота, батальйон) в наслідок агітації відмовилася виконувати бойові накази й розпорядження, комітет активної пропаганди бере на себе виключне керівництво цією частиною.

П'ятий: І тільки в тому разі, коли організацію буде відкрито, комітет активної пропаганди рішуче стає на бік збройного опору всіма, що є в його розпорядженні, силами й засобами — переходить до активної дії.

Шостий: в разі повної поразки, коли цього вимагатимуть умови, комітет активної пропаганди з усіма, що є в його розпорядженні, живими силами й бойовими ресурсами, переходить на бік супротивника — відкриваючи фронт...

Цих шости пунктів, на мою думку, досить.

Зв'язок із иншими частинами? Ленкеранський і фінляндський полки, що тепер комплектують нашу дивізію... Такий зв'язок можливий. Агітація наших салдат безумовно поширюватиметься й просякатиме в гущу цих полків.

Салдати цих полків — за словами їх офіцерів — елемент „ненадійний“.

На випадок нашої вдачі на ноги стане вся наша дивізія, а далі... Буде видно, що робити далі. — Остапчук замовк.

Тепер це був досвідчений запільний „вовк“, аж ніяк не схожий на прапорщика Висоцького.

Церанська мовчала. Це означало, що вона цілком поділяє зафіксовані Остапчуком „шість пунктів“.

— А ви, товаришу Михальченко? — Той, що до цього часу ховався за прізвищем Бондаренка, ніяково схилився над столом. Він не звик до резолюцій.

— Я... погоджуюсь, — одказав тихо.

Воднораз із цим за вікнами сухо кахикнула... рушнична сальва.

— Салют?! — здивувалися всі.

За вікнами почулося тупотіння важких салдатських чобіт. Хтось нервово торохтів у шибку. Остапчук першим прискочив до вікна й одслонив фіранку.

У вікні стирчала скуйовджена без кашкета голова вістуна сьомої роти.

— Вашблагородь, у наступленіє поїшли.

— Яке?

— Наші поїшли в наступленіє!.. — Годі було щось більше довідатись од цього вістуна.

Надворі знову почулося сухе уривчасте кахикання на цей раз уже поодиноких випалів.

У хаті поспішали — вдягалися...

Офіцерські френчі й косинка сестри - жалібниці враз переродили цих людей.

— Ви готові, пане підпоручнику? — питався Остапчук, затакуючи на останню дірку свого офіцерського пояса.

— Готовий! — Надворі тривожно заграла сурма, наче біб на вогні лускали раз по разу випали...

— Ні чорта не розумію, — говорив нервово Остапчук, прислухаючись до сурми. — Ви, сестро, залишаєтесь тут. На всякий випадок я зараз надішлю до вас свого вістуна...

Церанська схвильовано прислухалася до того, що діялось надворі.

— Пробачте! — обидва офіцери разом оддали честь і вибігли з халупи.

— Ні чорта не розумію, — повторював Остапчук, — прапорщик Висоцький, — зупиняючись на вулиці й прислухаючись до гамору й випалів, що чулися на вигоні.

— Можливо, що це аероплан... — Бондаренко почав шукати в горі ворожого аероплана, що на його думку був винуватцем цієї несподіваної стрілянини.

Але полковий ад'ютант швидко з'ясував їм це непорозуміння. Він іще здалеку біг вулицею й гукав:

— Панове офіцери! Наказ полковника — негайно всім до штабу...

— Що трапилось? — вони перепинили ад'ютанта.

— Там на вигоні... бунт! — ледве проказав ад'ютант. — Бунтарі ловлять офіцерів... — свою розмову він доповнював рухами, що свідчили про небезпеку.

— Хто бунтує? Чому? — на ад'ютанта, як із мішка горохом, посипалися запитання, але переляканий офіцерик затвердив одно, як сорока.

— Наказ полковника — всім офіцерам негайно до штабу... Хто не з'явиться — польовий суд.

— Оце — так притичина! — гукнув Висоцький у слід ад'ютантові, що, як шалений, погнався вулицею.

— Підемо туди, чи як? — і офіцери, не розмовляючи більше, швидко рушили на вигін.

По дорозі їх перестріли патрулі — учбовики.

— Ваше благородіє, офіцерам туди небезпечно йти.

— Чому?

— Там безпримінно вбють...

Висоцький зневажливо махнув рокою.

— Пусте!

— Ну, міркуйте... — і старший учбовик — патруль увічливо зі-йшов із дороги, пропускаючи повз себе офіцерів.

— Хай ідуть, може накладуть повні... — почули за собою насміш-кувате міркування якогось учбовика.

До вигону було вже недалеко. Крива вулиця й високі тини пере-шкоджали бачити, що діялось на вигоні.

— Мені здається, що сьогоднішній день не обіцяє нічого пут-нього, — говорив нервово Бондаренко. — Це - ж район розташування нашого батальйону... Треба найти капітана.

Висоцький мовчки що - разу наддавав широкого кроку.

На воротях -- пальцями.

— Аді, брей, офіцери!

— Де? Ой, сараки! Сараки!

Вузька вулиця глянула на вигін своїм закрученим кінцем і по-лохливо розбіглася зеленим подорожником по - під халупи.

— Стій, тудить вашу! — кілька чоловік озброєних рушницями, що скидалися обличчям на луциперів, вискочили з - поза халупи й пере-тяли офіцерам дорогу.

— Братця, аж двох піймали! — але націлені рушниці зараз - же опустилися й „луципери“ проголосили.

— Наші офіцери, Ура! — це були салдати п'ятої роти.

— Ша йолопи, роти пороззявляли! — втихомирював Висоцький не в міру зраділих бунтарів.

Досить було тільки глянути, щоби пересвідчитися, що тут був майже весь батальйон і... не було жадного офіцера.

Вигін зайняли учбовики. Постріли не зробили шкоди нікому — стріляли на вітер — на вигоні, як і раніше лежали поранені — тепер хо-лодні трупи.

Стратегічний план учбовиків був на багато кращий. Один поряд-ний випал з їхнього боку міг - би знищити відразу пів батальйона.

Ось та приязна картина, що її застали „наші офіцери“. А коли додати ще й те, що по всіх вулицях стояли дозорні - патрулі, то кож-ному стане ясно, на чийому боці була перевага.

Вигуки й погрози на адресу учбовиків поки - що були єдиним „оперативним планом“ цієї озброєної, але не впорядкованої ватаги.

Обидва офіцери стояли в тісному салдатському колі — їм опові-дали, як виникла ця несподівана подія.

Звістка про двох офіцерів блискавкою обійшла батальйон.

Салдати сьомої роти не криючись оповідали про те, як вони, з наказу свого командира покниталися з полковим шпиком.

Висоцькому з чола котився рясний піт. Бондаренко почував себе спокійно. Може тому, що передчуття небезпеки переносило його думки на фронт, а на фронті з деякого часу він нічого не боявся.

Обставини склалися так, що не можна було гаяти жадної хвилини.

Салдат, який випадково проскочив городами, доносив, що інші батальйони вийшли за село.

Учбовики не виявляли жадної ініціативи — лежали облогою — тільки люфи націлених рушниць нагадували про небезпеку.

Висоцький одійшов осторонь, хвилину постояв, видимо щось обмірковуючи, а потім покликав Бондаренка.

— Ми мусимо вмовляти їх покласти зброю... Повстання виникло стихійно і... на мою думку, ми не можемо грати в „сліпу“.

— Покласти зброю — Бондаренко показав, як бурхливо хвилювалася салдатська ватага. — Досить одного слова, щоб нас посадовили на багнети.

— Як-же тут бути?

— Не знаю... Взяти до виконання четвертий пункт постанови...

— За таких умов? Ні за що! — голос Висоцького хрипів, як у зацькованого звіря.

Вигуки фронтовиків сповіщали про зміну ситуації. На вигоні, верхи на коні, з'явився полковник — командир полку.

— Полковник приїхав!!!

Полковник — присадкуватий чоловічок, якого до речі рідко коли можна було бачити тверезим, навіть на фронті.

Капітан Маковський, що до цього часу для більшої безпеки сидів у халупі — на захоронці, — вийшов оддати рапорта.

— Ми мусимо зараз-же піти до полковника — провадив своє Висоцький, — пояснити йому, що це непорозуміння й що салдати зараз-же розійдуться, як тільки учбовики знімуть облогу...

Але полковник випередив його рішення.

Заслухавши рапорта, він крутнувся на місці конем і просто через облогу учбовиків алюром виїхав на вигін.

На дистанції приблизно 120 метрів полковник зупинив коня:

— Батальйон... уважай на мою команду!

Сотні очей, зв'язані нитками єдиної волі, кинули в обличчя полковника злестережливий погляд.

— Стрункооо! — голос полковника тривожно ввірвався, а на устах застигла саркастична усмішка.

— Що ж ви, братця, не впізнали свого полковника? Здоров, молодці — ахалцихці!

На привітання відгукнулося кілька непевних голосів, а решта стояла німа, як мур.

Полковий ад'ютант, що верхи на коні малювався поруч полковника, схилився на сидельній луці й, показуючи пальцем перед собою, стиха щось проказав йому. Обличчя полковника позеленіло.

— Де? Я не бачу...

Ад'ютант ще раз показав.

— Панове офіцери! — Вже не ад'ютант, а стек полковника вказав на обох офіцерів. — Я командир полку наказую... Вийдіть сюди!

Висоцький, а за ним Бондаренко, твердими кроками вийшли вперед. Салдатську ватагу скувала крижана тиша.

Офіцери привіталися.

— Вам відомо, що всіх офіцерів негайно викликалося до штабу?

— Відомо, пане полковнику...

— Ваш ад'ютант персонально казав нам — докінчив за Висоцького Бондаренко.

Ад'ютант єхидно всміхався. Полковник повернув конем — по фронту — до учбовиків і голосно покликав:

— Прошу вас, капітане!

Капітан Маковський, покликаний полковником, узявся бігти підтюпцем, приставляючи набігу руку до свого капітанського козирка.

— Слухаю пана полковника!..

— Не відмовтеся взяти на свою відповідальність... — полковник, знизивши голос, пояснив Маковському його обов'язки.

— Панове офіцери! — звернувся він потім. — Наказую вам зараз же покласти зброю й далі слухатись наказів капітана.

Треба сказати, що новопризначений начальник учбової команди капітан Маковський до цього часу ще не встиг зазнайомитися з усіма офіцерами свого полку. Прізвища Висоцького й Бондаренка Маковський тільки чув, але персонально з ними не був знайомий.

Висоцький покійно почав одстібати свого револьвера.

Бондаренко не квапився, може тому, що він пильно задивився на капітана.

Вони зустрілися очима... Хоробрий капітан поточився назад.

— Михальченко?!

Перед капітаном — колишнім поручником Маковським — стояв однорічник — дезертир колишньої 5-ої роти.

Іронічна усмішка — ось яка була Дмитрова відповідь на вип'ялені очі Маковського.

— Моє вам ушанування, капітане!

— Ви злочинець — дезертир! Ви вкрали чуже прізвище... Хто вам дав право носити офіцерського мундира? — верещав Маковський.

Полковник і його ад'ютант із роззявленими ротами слухали вигуків капітана.

У таборі фронтовиків запанувала страшна крижана тиша, яка буває перед вибухом. Висоцький стояв, як стовп Содому й Гомори.

— А ви, боягузе-негіднику! Хто вам дав право безкарно вбивати людей... — вихоплюючи свого офіцерського „нагана“, люто зашипів колишній дезертир.

Куля замість капітана влучила в коня, що на ньому сидів ад'ютант.

Табор фронтовиків шаленим ревом привітав свого месника. Серед цього моторошного реву верещав переляканий голос капітана.

— Арештууйте — агітаторів!

Висоцький — Остапчук, на чолі від напруження сині басамани, зловив свого „колегу“ за руку.

— Ви ідіот!... Не треба було так... Тікаймо-ж, кажу вам! — і вони обидва з вихопленими „ноганами“ кинулись навтіки, до фронтовиків, що вже бігли їм назустріч, із націленими рушницями.

Вдарило кілька випалів, — сумно продзвеніли кулі над головами учбовиків — полковник повернув коня... Капітан із ад'ютантом тікали навпростець до халуп.

— Ураа! — металеве дзвеніло в повітрі.

— Аааа!!! — котилося вигоном грізне й шалено-нестримне, як буря.

Дмитрова рука вказала на облогу. І слухняна, сп'яніла від крові на вигоні, наелектризована бойовим кличем колона фронтовиків ринула нестримним шквалом на греблю націлених рушниць, виставляючи вперед себе крижаний вал багнетів.

— Уууааа... — плакало всорі над вигоном.

Вулицями до поля тікала учбова команда.

— Най пан біг відвертає, — шопотіли, хрестячись, на воротах...

Остапчук — розхрістана гімнастюрка — без офіцерського френча угнався в халупу.

— Пропало! Все пропало! — ламав безтямно руки.

— Що трапилось, кажіть! — Церанська намагалася його заспокоїти.

— Неорганізоване повстання — глухо з потугою проказав він.

— Повстання... Він там? — запиталася тихо.

— Там. Зараз підемо туди?

— Так! Нам зараз треба йти...

Надворі лускали, як біб на вогні, рушничні випали.

*

... Ніч нависла над землею люфами гармат і кулеметів. Страхіття — отруйні гази пливли долинами...

Уповдовж фронту трівожно гуділи гудки польових телефонів: А-ський полк... бунт... виставити тиллові дозори...

Полковник персонально керував облогою села, де перебували бунтарі.

Штаб, учбова команда й решта — два батальйони — вийшли за село. Учбова команда — єдина надійна частина — виставила скрізь на всіх дорогах, що вели до села, свої „секрети“ й „дозори“.

Чекали на ад'ютанта, кілька годин тому посланого до штабу бригади.

Офіцери, починаючи з командира II батальйону й кінчаючи полковником, не криючись, лаяли Маковського дрібною фронтовою лайкою.

— Коли б вони були салдатами, а не отарою баранів — потішав себе полковник, — то нас давно вже можна взяти голими руками.

— Ваші салдати, — звертався він до батальйонних командирів — та ж сама наколоч, що й там... Уявіть собі, що скаже генерал! Що скаже генерал?! — І полковник ні з того ні з цього загинав на власну адресу міцного салдатського матюка.

„Секрети“ час од часу доносили, що в селі „спокійно“.

— Вислати надійну розвідку, — не вірив полковник.

... Згодом, крадучись городами, де хильцем, де й на животі, пробиралося в село п'ять офіцерських „наганів“ на чолі з командиром II батальйону — „надійна розвідка“.

Старий капітан, ретельний бойовик, якому все одно, хто ворог, мав рацію, коли дозволяв собі лаятись.

— Товкачі! Шкапи водовізні, а не офіцери! — лаявся капітан, очевидно на адресу Остапчука й Михальченка. — Хоч би одного поганенького секрета виставили!..

Розвідка обережно посувалася городами до вигону.

— На вигоні тихо, — здивувався капітан, тоді як розвідка вийшла до крайньої халупи. — Можливо, всі розійшлися й сплять... Не розумію, навіщо полковник підняв таку бучу.

Але капітанова гадка була передчасна. Перед „наганами“ наче спід землі виросла — најжачилася низка багнетів.

- Пропуск?
- Чорт вас дери! — бурчав капітан. — Ви, здається забули, що в вас є батальйонний командир...
- Здавайся, вашскородіє! — заявили, відбираючи „нагани“, колишні „підлеглі“ капітанові салдати.
- „Надійна розвідка“, оточена довкола багнетами, пішла плентатись вулицями...
- „До штабу“ — так принаймні казала варта.

Полковника брала нетерплячка. За його розрахунком вислана стежа мусіла вже повернутись. Ад'ютант, посланий до штабу бригади, теж не вертав.

— Ідіоти! — поров гарячку полковник. — Чи не думають вони там валандатись до ранку? Що нового? — питав Маковського, який що-йно повернувся з повірки „секретів“.

— До пана полковника персонально — наші „секрети“ перехопили — Маковський передав листа.

— Цікаво! Що вони можуть писати... — Бризнуло світло електричного ліхтарика. Очі полковника пожадливо вгрузли в нерівні літери...

— До ста чортів! За такі жарти б'ють шомполами... Що-б ви гадали — вони пишуть? — і він голосно скоромовкою прочитав:

„Полковнику 162 А...ського полку. Вислана на наш бік ваша офіцерська стежа піймана.

На випадок агресивних заходів з вашого боку піймані офіцери розцінюються, як військові шпики.

За постановою дієвого комітету начштабу Михальченко“.

— Стеррва! — гукнув розлючений полковник.

Десь недалеко затупотів кінь, а згодом виринула постать вершника.

— Усе, як слід, полковнику! Дві легкі батареї і п'ять сотень дикої дивізії... Гадаю досить, щоб до ранку „розіграти“ цього неприємного фарса! — припиняючи на повнім бігу вкритого милом коня, випалив з одного разу ад'ютант.

— За півгодини тут буде генерал. У нього, здається, є бажання викликати бунтарів на „благодійну розмову“, — інформував він далі, витираючи спітніле чоло.

Полковник покvapно кинувся давати накази, що стосувалися приїзду генерала. Батальйонні командири впорядкували свої „лояльні“ батальйони, ротні командири — роти.

До ранку ще було далеко.

Бригадний генерал, якого кінець кінцем дочекалися, — миршавенький, із масними очима дідок — уважно прислухався до кожного слова, що йому оповідав полковник.

— На капітана Маковського — начальника полкової учбової команди — напали з'агітовані салдати п'ятої і сьомої роти, командирами яких були підіслані за чужими прізвищами військові шпики. Захищаючись, капітан Маковський змушений був забити двох бунтарів...

А тоді шпики з нагоди цього випадку підбурили до непослуху решту II батальйону. Полк заздалегідь виступив — село звідусіль оточене „секретами“ й „дозорами“ учбової команди... П'ять офіцерів, що були вислані на стежу, попалися до рук бунтарів. Їм, очевидно, загрожує небезпека. Бунтарі при зброї. Набоїв мають — як звичайно.

Генерал вислухав звіт полковника. При світлі електричного ліхтарика було видно, як наморщилися його сиві острішкуваті брови.

— Вам бути свинопасом, а не полковником... чуєте, свинопасом!

Ніяких військових шпиків у моїй бригаді не було... Ніколи! Чули? — миршавенький дідок тупотів ногами, а бризки слини з його рота летіли полковникові в обличчя.

Не важко вгадати, що наявність „військових шпиків“ не всміхалася його генеральській кар'єрі.

Полковник дзвонив зубами, наче б його витягли зимою з ополонки.

— Ви заплямували почесне ім'я полка! Я вас... Ви знаєте... — голос генерала тріс, як над міру натягнена струна. Він зловив полковника за плечі й на землю покотилися гудзики, що на них трималися погони...

— Марш у шанці! — хрипів генерал.

Пригода з полковником швидко обійшла весь полк. Салдати „лояльних“ батальйонів одверто раділи з цієї генеральської витівки.

Вишикувана по-батальйонно колона на привітання генерала відповіла гучним:

— Здав · жлам · ваш · діт · ство!!!

Генерал обійшов колону.

— Скарги є?

По лавах колони проповз ледве вловимий гомін. Кілька нетвердих голосів промовило.

— Так точно!

— Зі скаргами виходь до мене. — Острішкуваті генеральські брови наморщилися так, як тоді при зустрічі з полковником.

Чотири „георгієвські кавалери“ вийшли перед генерала й застигли, як мур.

Осторонь стояли командири батальйонів — „офіцерська трясця“ не давала їм спокійно стояти, — їхні коліна ходили ходором, як розмелені колеса в паршивому шарабані.

— Що маєте казати? — генеральський тон був на диво ласкавий.

— Ось ти! — ласкавий генерал показав на груди троїстого ступеня кавалера. — Чому ти досі не підпрапорщиком?

— Не знаю, вашдітство! — і, підбадьорений генеральською ласкою, кавалер почав:

— Потому порядки в нас...

Генерал не дав йому скінчити.

— Здоровлю вас — кавалерів — підпрапорщиками!

Приголомшені з несподіваної нагороди, кавалери замість розповісти, на що скаржаться їхні земляки-салдати, ревнули в один голос:

— Рад стараться, вашдіт-ство!!!

Слово чести, ця генеральська сука, здається, добре знала, на який гачок найкраще ловиться салдатська „рибка“.

Черговий генеральський експеримент випав на долю капітана Маковського.

— Пане підполковнику! — покликав генерал. Жовтий, як віск, Маковський з переляку насилу тримався на ногах.

— Вам пропонується взяти на себе справу — передати бунтарям мою пропозицію: покласти зброю. За півгодини будуть батареї... За півгодини ви повинні бути тут і взяти на себе обов'язки командира полку. — Генерал кивнув головою, що мало визначати безумовне виконання наказу, і додав: — Бажаю успіху.

Миршавенький дідок — дві зірки й зигзаг — лазив, як та примара, і скрізь, де тільки не з'являлася його горбата постать, там неодмінно траплялась та чи інша пригода, що мала кепські наслідки для офіцерів.

На обрію, де вже сіріло небо, несподівано вигулькнула якась невиразна лабчаста крапка.

„Крапка“ розпливалася, робилася подовгастою, а згодом можна було бачити, як полем розбіглася лавою кіннота й несподівано для всіх, розбудивши шаленим гуком околиці, кинулась просто... на полк.

— Коня! — верещав генерал. — Ці чорти неінформовані, як слід...

Вчасна поява генерала, за кілька сот кроків од місця, де стояли „лояльні“ батальйони, ледве вгамувала нестримних синів дикого Кавказу.

— „Мой шашка — твой башка... Генерал — секім башка! Полковник — секім башка! — П'ять сотень чеченців розташувались оддалік — на полі — незадоволені з того, що їм не вдалося „пробовати шашка“.

Шляхом з гори спускалися дві легких батареї. Не доїжджаючи три кілометри до села, батареї звернули на поле й стали „на позиції“, виславши попереду двох вершників — зв'язок.

Генеральська „розмова“ з бунтарями очевидно мусила демонструватися за допомогою цієї „милої бутафорії“ — гармат і чеченців.

Відколи пішов Маковський минула година, й генерал вирішив, що „пора починати“...

На батареї передали: — за чверть години перший випал.

Генеральський годинник рахував означене число хвилин. Стрілки годинника зійшлися: двадцять дві на п'яту...

Маковський не вернувся.

Батареї збудили день пронизливим виском...

— Уй! Уй! Уй!

Над селом загойдалися білим димом перші генеральські „дарунки“.

*

... Вулицями ходили озброєні патрулі. На краю села лячно блимало світло двох невеличких вікон, невеличкої халупи. Біля кожного вікна стояла варта. На подвір'ю вештались і гомоніли салдати.

Штаб дієвого комітету

За столом сиділи: Михальченко, Остапчук, Церанська й ще кілька нових, обраних від салдат командирів.

Серед хати стояла зловлена в селі офіцерська стежа. Допитував Остапчук.

— ... І так, моя вам остання пропозиція, пане капітане: переходите ви до нас — берете на себе керівництво батальйоном, чи ні?

— Чорт мене візьми! — обурився капітан. — Ви шукаєте ідіота, який-би взяв на себе відповідальність за ваші божевільні витівки... Красно дякую! —

— Навіть і тоді, коли ми накажемо зараз вивести вас на вулицю і...

— Навіть і тоді! — не дав скінчити впертий капітан. І згодом додав: — шкода мені вас. . . молоді люди.

Остапчук мовчки обвів очима присутніх, що сиділи за столом.

— За постановою дієвого комітету, вас, як військових шпиків, беремо під варту до окремого розпорядження, і вважаємо за своїх заложників...

Офіцерів вивели. Вкликаний до хати патруль дістав бойового наказу: передати на ворожий бік важливого документа.

Повороту назад не було. Штаб дієвого комітету вирішив провадити справу до кінця.

Надія на те, що капітан і решта полонених офіцерів візьмуть участь у повстанні, не виправдалася. Брак досвідченого керівника відчувався особливо гостро.

Штаб дієвого комітету ще й досі не мав жадного конкретно виробленого операційного плану.

Село звідусіль оточене „секретами“ й стежами учбової команди.

Виведеної в поле решти полку — два батальйони — тепер не можна було з'агітувати до активного виступу, як це передбачалося раніше.

Справу зараня можна було вважати за програну.

А за дверима — на дворі — на них чекали й надіялися три сотні багнетів.

Попліч Михальченка сиділа Церанська. Він відчував дотик її правого ліктя й це лоскотало його й без цього напружені нерви.

Серйозний стан справи, небезпека — можливо трагічний кінець — усе це аж ніяк не годилося з тими думками, що тепер займали в його голові чільне місце.

Він загартований салдат — активний керівник людей, що їх життя висить на волосинці, — а йому хотілося припасти до її грудей і розповісти споконвічну, повторену більйонами вуст дурницю — своє потай од неї виплекане кохання...

Життя — воно насичене парадоксами. Він пригадує стіни запліснілого підвалу, на С...-ській вулиці — що прилягає до Полтавського вокзалу — там її одно слово вивело його на шлях сьогоднішньої дійсності.

І він чекав, що скаже „його Галя“.

Остапчук нервово кусав нігті — обмірковував якусь чергову пропозицію. Його поміркованість розхолоджувала „гарячку“ дієвого комітету.

— Моя пропозиція... почав він, силкуючись набути спокійного тону. — Або ми виходимо в поле й починаємо активно діяти, що, на мій погляд, при наших умовах буде дуже важко зробити, або...

Останню — нову пропозицію перебив галас у сінях:

— Та не жалій його анахтемського! —

Кілька прикладів проштовхнули крізь розчинені двері до хати офіцера, який до речі не мав жадного наміру опинатися.

— Піймали птицю, ваше благородіє! — заявив один із варту, що ввійшла слідом за офіцером. У розхрістаному френчі, без кашкета, під очима синяки — стояв, безпорадно озираючись...

— Капітан Маковський?! — здивувалися всі.

На знак Остапчука стала тиша.

— Генерал... — Маковський тримтів, ніби його чекало десять шибениць. — Генерал пропонує вам покласти зброю...

Призвичаєні вуха фронтовиків уловили підозрілий свист... другий... третій... Так може свистіти тільки набій, пущений із гармати.

Глухо бреніли на вікнах шибки. Надворі гукали й метушилися салдати.

— На нас викликано артилерію, — якось урочисто промовив Остапчук.

На момент у хаті настала гнітюча тиша; було чути, як билосся серце сусіда. Але це був тільки один момент. Бо далі всі, що були в хаті, вискочили з неї, як наполохані зайці.

Про Маковського й решту офіцерів забули.

Стугоніла вулиця під важкими салдатськими чобітьми. З різних кінців села збігалися до „штабу“ наполохані, озброєні салдати.

На подвір'ї варилось і клекотіло, як у розпеченому казані.

Вулиця ставала тісною й було млосно від того відпару, що ним ураз наповнилося повітря.

Тоді на плече Михальченка — або - ж на Дмитрове плече — лягла чиясь тендитна рука.

Це рука його „Галі“, голос її трохи схвилюваний...

— Товаришу Дмитре! — вона взяла його за руку подібно до того, як фахівець-монтер бере держак якогось акумулятора. — До цього часу ви були відважним... Салдати чекають на вас, дивіться.

Він глянув на вулицю, що була схожа на зловленого в пастку багатоголового звіря, а потім на неї... Вгорі над селом скигліли шрапнелі. Били з перервами — „часто“. Його широкі ніздрі з насолодою нюхали бойовий дим, скерований, як йому здавалося, проти нього одного. Згадав, що тоді, як він брав височінь 100,58 — теж не було виходу... і раптом відчув, як пливе кудись його голова і дике нестримне бажання знищити все, щоб не лишилося нічого довкола.

Смикнувся й вихопив у ближчого салдата з рук рушницю...

— За мною, вперед!

Це був початок активної дії.

*

... Похмурий ранок зустрів на конях чеченців, що лавою по один бік стерегли лісу. З трьох боків у лісі — варили воду кулемети... А в середині — в пущі — причаївся зацькований одважний звір — бунтарський батальйон.

„Звір“ не хотів вилазити цілим і „гончаки“ на клапті рвали його тіло. Як „той“ так і „ті“ знали, що швидко прийде неминучий кінець.

Михальченко з своїми півтора ротами вже двічі кидався в атаку, намагаючись прорвати вогнясте кільце кулеметів і двічі відходив із великими втратами.

Салдати билися відважно, як шакали — поранені один одного перев'язували шматками білизни — на кожну дієву рушницю залишалося всього по десять набойів.

Бій не мав жадної цілі. Бо навіть, якби й видертися з лісу, то все одно за годину їх оточать знову, щоб винищити до ноги.

Церанська — для неї, здається, не існувало куль — біла косинка з'являлася в найнебезпечніших місцях.

Її рушниця теж мала десять набоїв.

Михальченко збирав у лісі розпорошених салдат — ладнався до останньої атаки.

— Хоч-би один кулемет. — Ворушилося в розпеченому мозку.

Церанська, що була з ним, діткнулася його плеча, а коли він повернувся, вказала на Остапчука, що ховався від куль, за деревами з білим прапором на багнеті.

— Товаришу Дмитре!

Але він не чув цього поклику.

Дійти Остапчука ще кілька кроків, ще кілька кроків залишилося йому зловити білу хустку... А з-під нього десь пливе земля... Він ловить її руками й чує, як йому в вуха розпеченим залізом штрикають Остапчукові слова.

— Кінець! Мої салдати вже винесли на узлісся білого прапора... Тікаймо!

... З-під Остапчука теж тікає земля — вхопившись обіруч за бік, він припадає до неї кумедно, як порожній лантух, „його Галя“ дивиться на них обох широкими очима, і тихо зойкнувши, спочатку опускається йому на груди, а потім, усміхаючись, лягає коло нього.

„Кінець“ — поринає на дно його свідомості.

Очі обволікаються бойовою завісою диму... Крізь дим десь далеко — в сутінку — на нього насувається лава австрійських широких багнетів.

Ага, це височінь 100,58.

Його рука силкується звести вгору шанцеву лопатку...

„Вперед, за мною“ — він уривається з землі й летить у чорну крижану безвість... „Ох, як-же хочеться спати...“

... Прокинувся — чиясь рука лежала на грудях — але йому не хотілося відкрити очей. Тут було затишно, спокійно — йому ще хочеться спати. Згадав ліс і Церанську, що лягла коло нього...

— Галю! — покликав тихо, щоб не розбудити тиші.

— Наш 36-ий оживає, — почув над собою стриманий голос.

37-ий і 38-ий теж поправляються... — пошепки відповів хтось інший.

Дмитро силкувався пригадати подробиці останніх подій, а в нього голова — пікна діжа й мозок гей-би вчинене тісто...

— Одначе де-ж це я? — В очі йому впала тінь вікна й густі залізні ґрати...

— Сьогодні вже приходив слідчий... — завважив перший голос.

— Квапляться, — іронічно промовив другий, — на мене краще відразу... Лікувати їх не варто й недоцільно.

— Їх судитимуть?

— Ну да!..

— Лікар і його помічник — окремої палати військового шпиталю в Бучачі — пішли навшпиньках до дверей.

Їх пропустив салдат, приставлений до дверей на варті.

Камера спорожня.

Його судитимуть? За що?

Хотів зневажливо засміятись, але щось гостре простромило груди й він застогнав болізно, довго.

На стогін прочинилися двері — просунулася голова вартового.

— Що, земляк, може хочеш чого?

Стогін не вгавав. Тоді вартовий обережно підійшов до ліжка.

— Ти кажи як... — рот його одубів на останньому слові, а очі стали — два олов'яні гудзики.

— Ваше благородіє! — вартовий перелякано поточився назад.

Дмитро почув знайомий голос. Примусив себе підвести важку перев'язану голову, глянув на вартового й на вуста поволі виповзла напівпритомна усмішка...

— Чорногуз... — прошепотів, безсило опускаючись на подушку.

Опізнаний Чорногуз задки відійшов до порога й нечутно вислизнув за двері.

„Історія“ потребує пояснень.

Кілька днів тому до Бучацького шпиталю привезли трое поранених. Їх доглядала чимала варта чеченців. Приймав їх лікар палати № 3, на свою відповідальність.

— Відповідаєте головою, — казав офіцер, начальник варти.

Прізвища їх не вписали до прийомної книги, не позначили „історії хвороби“.

У кожного біля дверей стояла варта. Жадна душа, крім лікаря й помічника його, не сміла одвідувати „хворих“.

Перебування їх було оточене небувалою в палаті таємницею.

36-ий сьогодні тільки прийшов до пам'яті.

37-ому засіла куля в животі й потребувала серйозної, складної операції.

38-й — жінка — легко поранена в груди.

Прогімназіальне начальство спокійного за сотні верст од фронту повітового міста — вельми налякалося, коли одного ранку до прогімназії ввалилася ватага городовиків на чолі з суворим приставом.

— У вас був колись учнем Дмитро Михальченко?

Старий поважний інспектор, що сподівався дістати „пенсію й мундир“, згадав, як він рік тому виключив учня 4-ої класи за „тлетворное влияние“.

— Був колись такий...

— Аа, був колись? Тепер милости прошу!.. Всяку наволоць тут виховуєте...

Дарма просився інспектор не соромити старої голови.

Замість „мундира й пенсії“ його прилучили на вулиці до решти вчителів і серед білого дня повели арештованого, виставляючи на глум усього громадянства.

— Стару Михальченчиху, що не мала жадної звістки за сина, несподівано забрали з поля й під шаблями привели до волости.

— Де твій син, бабо?

— На війні, мої голубчики, на війні! Вже, слава тобі господи, рік, як пішов... Може-б мене спомогли на нього...

— В буцегарню. — Розпорядився урядник.

... І так з усіма, кому судилося бути причетним до таємної „справи трьох“, що лікувались в окремій палаті Бучацького військового шпиталю.

Одужання тяглося мляво.

Давно вже білили шляхи — земля притрусила на собі „вовчі ями“ білим сніговим пухом...

Дмитро визирав у вікно, замуроване ґратами.

І пекучий біль обгортав його серце... Він аж тепер пізнав ціну життя. Рік тому йому було байдуже до нього. Тоді він був звичайний, запомарочений юнак, що мріяв про офіцерські погони. Життя в казармах сплюндрувало його ілюзії. Марта й Галя — це два бігуни його „фортуни“: перша штовхнула його в казарми, хотіла мати свого прапорщика; друга — використала його знаряддям, аж тепер усвідомленою ним, як слід, боротьби.

За рік стільки вражінь і „перепльотів“.

— Вас судитимуть „за агітацію й пропаганду протидержавних ідей“, — пояснив йому слідчий, і дав підписати якогось протокола.

За п'ять якихось слів — судитимуть. Курйоз.

Вже кілька місяців, як він тут, а його ще й разу не випустили за поріг кімнати. Він і досі не знає, в якому стані „його Галя“ й Остапчук: одно, що він довідався у слідчого це те, що завтра їх всіх візьмуть на гавптвахту.

По дорозі він побачить її, можливо, ще побачить на суді, а там...

Тихо рипнули двері.

Обережно просунулась чиясь рука й кинула маленьку, завбільшки, як біб, біленьку грудочку.

„Грудочка“ тихо покотилася підлогою до ліжка. Стрибнути з вікна й підняти дарунок невідомої руки для Дмитра це одна мить.

„Біленька грудочка“ сповіщала:

„Остапчук не витримав операції... гавптвахта... Як себе почуваєте... Галя“.

— Остапчук не витримав, сердяга! Люба, дорога! Почував себе кепсько, а тепер... — Дмитро тулив до грудей заціплену в кулаці вістку... Чия-ж це рука передала?

У двері, що цього разу розчинилися ширше, зазирнула пара сторожких очей:

— Пс!... Ваше благородіє... не виражайтесь голосно...

Дмитро протер очі: сон чи...

— Чорногуз?!

— Не виражайтесь голосно!...

— Це ти був тоді, як я лежав у ліжку?

— Був. Не виражайтесь голосно...

— Ти як тут опинився?

— Можна сказати, що й зовсім благополучно, — почав Чорногуз, забувши про те, що не можна „голосно виражатись“. — Тоді, значить, як поранили мене, зустрівся я з сестрою... вони там, — показав на коридор. Забрали мене, можна сказати, несприятельного, і направили сюди. Два місяці вилежав, а тепер у конвойній команді — додому собираюсь — потому як мені на комісії три місяці дали...

Кроки, що почулися на коридорі, не дали Черногузові скінчити. Дмитро почув веселий сміх і голосну розмову. Черногуз ледве що встиг причинити за собою двері. Кроки наближалися.

Жіночий голос весело оповідав якісь дрібниці, мужчина задоволено сміявся.

Ще хвилина й кроків не чути...

Черногуз у когось вимагав пропуску — жіночий голос сперечався. Де він чув цей голос? — Дмитро силкувався згадати й не міг.

Мужчина за дверима сказав кілька слів Черногузові й той покинув сперечатися.

Розчинені двері впустили на цей раз лікаря.

— Як ся маєте? — єхидно привітався ескулап.

— Нічого... Дякую! — Дмитро відвернувся, щоб не бачити огидлої, вгодованої пики.

— До вас прийшла знайома особа, — підкреслив поважно лікар, — дозволяєте зайти?

Дмитрові було байдуже до якоїсь там „особи“, але все-ж таки...

— Нехай заходить!

— Можна! — сказав до когось лікар.

В кімнату в'юном сковзнула сестра-жалібниця...

— Марта?! — не вірив сам собі Дмитро.

Лікар, очевидно, вирішив, що йому незручно буде грати роль третьої „особи“ — вийшов.

— Я знаю все, — попередила Марта. — Приїхала до тебе...

Вона чекала, що Дмитро після довгої розлуки кине́ться їй на груди й, можливо, буде плакати, як колись, коли вона збиралася „гуляти“ йти не з ним, а з „реалістом“, але... замість цього вона побачила докірливу усмішку:

— Пізно, Марто! Мене судитимуть... ти знаєш?

— Знаю все... від слідчого, — чомусь позеленіла Марта. — Знаю й це, що разом з тобою сидить моя полтавська родичка — Церанська... „судомойка“. — Вона хотіла впасти Дмитрові на шию, але красномовний рух його руки примусив її зріктися цього наміру.

— Не смій так говорити! Ти... — Дмитро запнувся. На вустах його застигло готове зірватися образливе слово. Згадав: „вона-ж приїхала до мене“...

Марта спантеличено блукала очима, обличчя пашіло від злости. Вона не сподівалася такого занадто вже грубого поводження. Він навіть не привітався до неї.

— Ти, я бачу, все-ж таки той самий: мужик і хам... Мої полтавські родичі, — цідила вона в'їдливо, — навіть не спромоглися тебе, як слід, обтесати...

— Тобі яке до цього діло? — Він залишив маскуватися, як того вимагав „пристойний тон“. Ця жінка викликала до себе огиду... „Чого вона приїхала?“ — єдина думка, що цікавила його. Чи немає тут якоїсь чергової „махінації“ слідчого, і чи не з обов'язку „службового“ завітала сьогодні його колишня „шкільна симпатія“?

— Ти... любиш її? — спитала тихо Марта.

Дмитро мовчав. Це царина його „душі“, куди ніхто не сміє лазити.

— Мовчиш? Не хочеш признаватися... іронічно, стиха засміялася. — Не треба! Я тільки прийшла тобі сказати, що прокурор 16 армійського корпусу — мій гарний знайомий і... — Марта знизил голос. — Він обіцяв мені, що випустить тебе, коли ти все йому розкажеш. Навіть більше: дав мені розписку... — покvapно показала офіційного квитка — Читай!..

Дмитра напала лихоманка. Висмикнув з рук Марти „прокурорського листа“...

„Я, прокурор (ранг і прізвище) воєнно-полевого суду при штабе 16 армійського корпусу сим обещаю в случае чистосердечного признания подсудимого Михальченко возбудить ходатайство в ставке Его Императорского величества о снятии с него предварительного ареста до окончательного решения суда по делу „Комитета Действия“...“

Прокурор (підпис)

— ... І ти гадала, що я здібний пристати на пропозицію твого ідіота прокурора? А ти... ти що? — його „дорадчий голос“... Дмитро несподівано засміявся, істерично, нервово, довго. Не вистачало сили сміятись.

„В случае чистосердечного признания“... Хо-хо-хо!... в охоранку... Хо-хо-хо!... Як ти... Признайся скільки разів ш... тебе прокурор!... — Мовчиш? — Хо-хо-хо!...

Марта верещала — кликала до помочи.

Санітари й помічник поклали край цьому — за словами лікаря — „печальному інциденту“. Лікар вирятував Марту.

— Вам не пощастило, — сказав їй на відході.

— Я не сподівалася цього... призналася Марта.

В шухлядці між таємним листуванням лікаря палати № 3 лежав сьогодні доставлений наказ:

„Предъявительнице сего разрешается свободный доступ в камеру № 36 во всякое время дня и ночи.“

Следователь разведочного отдела
Штакор 16 (підпис)“.

*

... Настала та ніч, коли на гавптвахту прийшов чималий конвой за проводом офіцера.

Комендант гавптвахти в останнє передивився й підписав папери про видачу арештованих.

„Беглого дезертира Михальченка“ й „мещанки г. Полтавы Церанской“ — обидва обвинувачуються за окремою статтею, передбаченою військово-польовим судом, „за агитацию противоправительственных идей и явное подстрекательство солдат к восстанию на фронте“.

— Бррр, як зимно! — шулилась Галя.

— Цікаво, котра година? — для чогось питав Дмитро.

Так зустрілись вони після кількох місяців лікування, коли їх вивели на широкий двір — обнесеної колючим дротом гавптвахти.

Остапчука не було, йому не судилося бути глядачем судової комедії. Ні він, ні вона — не згадали про нього. Може тому, що живі вони заздрили мертвому.

Варта, що оточувала тісним кільцем арештованих, тихо про щось гомоніла.

Офіцер давав останнє застереження:

— За найменший намір до втечі — стріляти...

— Не пужайте, ваше благородіє! Вона-ж як не як баба... — озвалася з варту якась „добряча душа“.

Галя усміхнулася. Її усмішка розповзлася по обличчях суворих вартівників.

Єройська баба! — вирішив авторитетний голос.

Дмитрові стало соромно за себе. Щоб розвіяти гнітючий настрій, він почав оповідати про різні дрібниці, що стосувалися його колишнього перебування в батальйоні. Хотів бути веселим, безжурним, для чого й сам не знав. Галя тепло приймала цю його, можливо, останню „дань“.

По дорозі попросила подати їй руку. Вона ще не могла йти сама.

Подав — якось не то моторошно, не то стидно серед озброєної ватаги людей, вони йшли ніби на „спацір“. Спало на думку, що їм залишається ще 25 годин... їсти, рухатись — жити.

— Яке число сьогодні? — жваво спитала Галя.

— 28-ме лютого, — відказав і здивувався: до чого вже були тожні їх думки. Він чомусь був певний, що це так, що й вона так мислила, як він.

— Мені сьогодні снилося, — казала вона задумливо, — що я літала. Великий рижий пес сказано рвав мене за ноги, а я здіймалася чим раз вище й вище. Внизу — юрба людей мене вітала. — Я кинула їм пса з роздертою пащекою...

— Химерний сон — широко дивувався Дмитро, хоча й не було нічого „химерного“.

Він відчував, що йому треба сказати щось інше — те, що він плекав у собі цілий рік — але зараз це „щось“ не пасувало загальної картини — суворих обличч вартівників та їхніх, наїжачених багнетів. Це „щось“ він понесе туди... тією стежкою, що йому визначить „польовий суд“.

Приміщення, куди їх завели, скидалося скоріше на „пивнушку“, ніж на судову установу. Спорожнені пляшки під столом свідчили, як ретельно виконувалося „судові справи“.

Офіцерська „компанія“ на чолі з полковником — головою суду — слухала веселого анекдота, що його розповідав, користуючись з перерви, капітан — „суддя“. Перед цим вивели „пачку“ підсудних, що вже були готові — „закатані“. Даремно Дмитро уявляв собі „урочистість“, з якою їх судитимуть.

Полковник — голова суду запитав прізвища і відшукав за альфбетом справу „Комитета Действия“:

— ... „Беглый дезертир Михальченко Дмитрій, 20 лет, служил в 27-м запасном батальоне в качестве вольноопределяющегося. Был осужден заочно к 8 годам каторжных работ, за участие в работе нелегальной противогосударственной организации. По подложным документам подпоручика Бондаренко пробрался на фронт с целью шпионажа и подстрекательства солдат к восстанию на фронте.“

Галина Церанская, мешанка г. Полтавы, машинистка „секретного отдела“ 27-го запасного батальона. За участие в нелегальной противоправительственной организации была осуждена заочно к 8 годам каторжных работ. По подложным документам сестры милосердия Ахматовой пробралась на фронт с целью шпионажа и подстрекательства солдат к восстанию на фронте.

Остапчук Василий...

— Третьего нет, полковник. Здесь официальная справка доктора палаты № 3, — і капітан, продовжуючи „анекдота“ підсунув полковникові „справку“.

Полковник поспішав:

— ... Вы обвиняетесь в том, что в ночь с 23-го на 24-е августа 1916 года организованным вами подпольным „Комитетом Действия“ была произведена попытка вооруженного восстания солдат 162 А... — ського полка. Что можете сказать в свое оправдание?

Підсудні мовчали. Незвичайно спокійні — вони вислухали полковникове обвинувачення так, ніби це була якась виграшка.

— Нічого! — відповіли в один голос.

— Великолепно! — полковник був радий, що справа не затягується.

— Господа офицеры, прошу встать!

Надворі хтось лаявся з вартовими й голосно вимагав перепустки до суду. В сумежній вартовій кімнаті счинилася підозріла метушня...

Комендант „судової залі“ когось переконував. Хтось уперто сперечався.

„Суд“ продовжувався далі.

Полковник узяв на столі заздалегідь виготований вирок. Настала урочиста тиша...

— „Именем его императорского величества“...

Тоді до „залі“ силоміць вдерся якийсь офіцер, і підіймаючи вгору руку, владно промовив:

— Припиніть суд!

Полковник незадоволений з того, що йому перебили, суворо оглянув „сміливця“.

— Для чого?

— Телеграма штабу армії... Микола II зрікся престолу!

Вирок висунувся з рук і впав під ноги полковника... Немічно озиралася решта офіцерів.

Революція!... — пояснив офіцер, кидаючи на стіл телеграму.

Надворі кричали „ура“.

Дмитро шукав Галіних очей... Не пам'ятав, як це сталося, що вона взяла його за руку.

— Товаришу Дімо, чуєте? Прийшла революція...

Наче ві сні притяг він її до себе:

— Я люблю... революцію! — шопотів у солодкій нестямі.

Чорногуз, що якимсь способом пробрався в „суд“, стояв коло них і голосно вигукував:

— Урааа! Здравия желаю ваше благородие!

Незнайомий офіцер протиснувся крізь варту:

— „Звільнити арештованих“!

— Корпусний комітет закликає вас на свою негайну нараду, — звернувся він чемно до обох: Дмитра і Галі.

— Тютілька в тютільку, братця, вийшло! — говорив Черногуз, розштовхуючи спантеличених „землячків“, що не знали: чи охороняти їм тепер підсудних, чи ні.

Хтось викликав усіх надвір:

— Братця, вилітай! Панфілич — зводний митюжок состроїл... Вся тюрма к чортам розбіглася.

elib.nplu.org

В. МИСИК

ОСІНЬ

УРИВОК

Мерхне степ.
Холонуть ріки.
Дзеркально стеляться шляхи.
А вересень давно
у вальсах листяних п'яніє —
і десь під шум його веселий,
за серце ухопившись,
кров'ю
тополя кашляє на дах.
А дах — увесь у гніздах:
тепло буде горобцям!
В повітрі блисне павутиння
і знов його нема.
І знов
холодний вітер б'є в гонг,
сади високі нагинає.
Сади голосять. Чую: тонко
березки плачуть.
Чую,
як ниють струни ясенів,
срібних ясенів.
Обмолотилось літо,
штилі зносило, зерно ссипало,
честь - честю
прибрало в хаті —
змело із луток мертвих мух,
пахучий хліб на хронових листках
із печи повисаджувало — та й лягло
і вмерло.
Хто його могилку знайде,
малесеньку могилку
між тисячами інших? —
Невтішна вишня
хитається над нею
і плаче солодко...

М. ДРАЙ - ХМАРА

З ЦИКЛУ „СЛІПІ“

I

Ми сонця - радости не бачимо :
ми — сліпі.
Ми навіть горя не оплачемо
в німій журбі.
Кривавий деспот випік очі нам
огнем війни —
і от навіки потолочено
життя лани.
О, світе ясний, світе радісний,
ти згас навік,
а біль шалений, біль ненависний
живе — не зник !

II

Суха зима. Земля, як жужель,
така моруга і стара,
а десь на півдні білий кужіль
пряде метелиця - кура.
В замурзані, глухі квартали
вступає вечір гомінкий,
кладе на голосні цимбали
новітнього життя ланки.
І чийсь терпкий, лунавий голос
безсило в'ється круг стовпа :
струнка, немов порожній колос,
під лихтарем гугнить сліпа.
В піснях минулого події,
такі - ж смутні, як і пісні,
і слухає прадавній Київ
про славу незабутніх днів.
Та спів отой перебивають,
сплітаючися повсякчас,
майданів гул, дзвінки трамваю
і гомін різномовних мас.
В розкритий рот, в незрячі очі —
студений вітер, пилюга...

„О, де літа мої дівочі?“ —
на брук, на тротуар ляга.
У вітра, у людей питає,
за що їй муку цю послав
той „Милосердний“ — і немає,
немає тих, хто втіху - б дав.
Бо вітер сам над містом тужить —
ну, що для нього ця журба? —
і завжди тупо і байдуже
на неї позира юрба.
Суха зима. Земля, як жуфель,
така моруга і стара,
а десь на півдні білий кужіль
пряде метелиця - кура.

eliv.nplu.org

МИХ. МОГИЛЯНСЬКИЙ

ВБИВСТВО

.J'accuse !

Я вбив.

Вбив у серці своїм друга, трупова отрута отруїла мое серце...

Він старший за мене років на п'ятнацять, і в моїх дружніх почуттях завжди був пієтет сина до батька. Але й цим не вичерпувалися мої відносини до нього. Я вклонявся його блискучим талантам, я покладав горді надії на його європейське ім'я, я створив собі з нього національного героя, що мусів перед цілим світом піднести справу нашого пригнобленого й скривдженого народу, поставити її, як чергове завдання справедливості людської, вибороти увагу до неї, не як милостиню багатого, але як певність останнього, що тут він збагатить себе новими скарбами. Моя дружня відданість не знала меж та перешкод — в огонь і воду я - б пішов за нього, бо в ньому були для мене верхів'я наших національних осягнень, вузли та вихідні пункти всього нашого майбутнього. Забувши стару заповідь, я сотворив собі кумира...

Але пройшла очищаюча гроза над країнами довговічної тюрми народів, минула довга ніч, і в світанку розгледів я новими очима постать свого друга. І побачив я, що велич його не перевищує його фізіологічного зросту, а ці вічні чесноти коротші за довгу сиву бороду. Велику пустку та брехню побачив я в серці того, кому готував ролію національного героя, носія віками приспаних велетенських потенцій талановитого й героїчного народу. Замість орлиних крил і могутнього зльоту по-над хмари — вужаче плазування й дріб'язкове політиканство людини спритної на малі діла. Замість на недосяжну височінь поставленого уповноваженого від мільйонів — маленький крохоборець, — уповноважений від безмежно роздутого самолюбства, шанобства й гонолюбства. Замість скарбів народньої правди, замість полум'я любови й пристрасти — холодна брехня й дрібний розрахунок жадібного до особистого успіху міщанина. Замість багатства духу — порожні злидні...

І я не зніс безмежного розчарування несподіванного прозріння — я вбив.

Вбив у серці своїм друга, і трупова отрута отруїла мое серце...

Але він поганив землю своїм існуванням, бруянив повітря своїм диханням... І я зрозумів свій обов'язок звільнити землю, очистити повітря, бо життя стало для мене не життям, поки він ходить по тій самій землі, що по ній ходжу й я, дихає тим самим повітрям, що ним дихаю й я,

Є в мене два приятелі, обидва прекрасні юнаки, прекрасні всім тим, чим прекрасна молодість, Хведько та Івась. Я прийшов до них і сказав:

— „Він отруює родникові джерела нашого життя національного він величезна небезпека для всього нашого майбутнього, що не може будуватися на ґрунті брехні й суєтності“...

— Він не мусить жити! — разом відповіли мені друзі; — джерела нашого майбутнього повинні бути кришталево-чисті й здорові: того, хто їх бруднить і отруює, треба усунути з дороги...

Я стис їм руки й сказав:

— Друзі мої! — джерела нашого майбутнього повинні бути кришталево-чисті й здорові, — вийняв з кешені бравнінга й подав його Хведькові:

— Ходім!

І пішли мовчки мовчазними та порожніми вулицями сонного міста — Хведько спереду, я та Івась — позаду.

Серце билось спокійною впевненістю своєї правди.

Усі троє підійшли ми до дверей його помешкання, я подзвонив і бачив, як він устав із-за столу, і довга сива борода попливла назустріч долі, назустріч Немезиді...

Він сам одчинив двері. Пролунав сухий короткий звук, ніби пастух ляснув пугою. Як підкошений, впав він на порозі свого помешкання від кулі Хведька, скерованої від мене. Дружня рука виконала свій обов'язок.

Жодного слова не кажучи, ми підійшли до рогу вулиці, залитого світлом електричного ліхтаря, і я побачив, що обличчя обох друзів були спокійні й горді, жодної рисочки хвилювання не спостеріг я на них. Ми повернули за ріг і тихою ходою пішли в темну далечінь сонної й порожньої вулиці. Коло перших воріт я спинився і сказав Хведькові:

— Дай-но сюди бравнінга! — пішов і кинув його до клозету.

А потім ішли й балакали про звичайне, ніби забули навіть про те, що відбулося допіру...

Привів я друзів до себе, коротко сказав: — почекайте на мене! — і пішов тією-ж дорогою тихою ходою...

За півгодини я був у помешканні забитого. Лежав на столі мовчазний і урочистий. Так — подумав я — тепер ти почув „Слово Істини“ і брехня вже ніколи не сквернитиме вуст твоїх...

А голос сумління руба поставив мені питання:

— Хто ти, суддя і виконавець присуду, суддя і кат?

Жоден м'яз душі не здригнувся перед тим питанням: — так, приймаю на себе обов'язок судді і ката — і чисте серце моє, і виправдує мене сумління моє, бо я не месник за своє розчарування безмежне, лише уповноважений всього нашого майбутнього, який не мусить нехтувати приписів потрібної моральної п офілактики...

евний виконаного обов'язку я навіть без рисочки злоби, без рисочки образи за велике ошуканство, спокійно дивився на заспокоєне обличчя колишнього друга. Я навіть простив йому все, бо зрозумів і відчув, що нема на ньому вини особистої, що від довговічних рабства й темноти народних, він разом з блискучими талантами, що на них позначився геній народу, дістав і темну спадщину своїх темних хиб. Діла його життя я не зруйнував, я лише очистив його. І я почув, що і він розуміє мене, що й він прощає... Лише через той вчинок, який я — суддя і кат — зважився взяти на своє сумління, колишні друзі могли порозумітися знову, могли подати один одному руки примирення...

З почуттям того примирення підійшов я до вдови знову знайденого друга і з чистим серцем висловив їй своє глибоке співчуття її горю...

На той час з новими відвідувачами увійшов до хати судовий слідчий і підійшов до вдови, що витирала рясні сльози, які їй бігли під впливом моїх схвильованих слів щирого співчуття.

Я сів на ближчий стілець.

Слідчий почав запевняти вдову, що нечуваний злочин буде розкритий (посміхнулось моє серце, але не затремтів жоден м'яз його).

— Ось послухайте! І, витягши з шкіряного портфеля папери, почав читати те, що розповів на слідстві якийсь випадковий Мендель Фейгельсон. У того Менделя була невеличка крамничка на майдані, саме проти помешкань забитого. Мендель зачиняв свою крамничку і бачив, як троє — з них двоє молодих юнаків, а третій людина років п'ятидесяти в довгому чекмені — (я відчув раптом, що смертельне блідість покрила моє обличчя) — підійшли до дверей помешкання и подзвонили. Лише відчинено двері, як розлігся револьверний постріл, і троє відійшли від дверей, дійшли до рогу вулиці й пішли темною вулицею... На цьому слідчий урвав читання, оглянув швиденько всіх присутніх і, перегорнувши кілька сторінок, сказав:

— а через півгодини людину років п'ятидесяти в довгому чекмені, що прикметами дуже схожа на ту, яку бачив Мендель Фейгельсон, вже бачили на Петербузькій вулиці... Свідки так описують її прикмети...

Я відчував, ніби падаю в безодню: прикмети яскраво описували мою постать...

Слідчий одірвав очі від паперів, подивився на мене і сказав:

— Та ось серед присутніх я бачу особу, що цілком підходить до зазначених прикмет...

Серце моє захололо і — я прокинувся.

Таке присниться!

Івась і Хведько у сні залишились юнаками, прекрасними всім, чим прекрасна молодість — Івась десь блукає на чужині вже шість років, а Хведько стільки-ж спить вічним сном, передчасно отруєний паразитом, що розносить бацили висипного тифу, — обох я не бачив років більш, як десять, — а я і ві-сні зберіг свій справжній нинішній вік.

Таке присниться, коли серце отруєне труповою отрутою в ньому вбитого друга...

Київ, 12 грудня 1925 р.

ВОЛОДИМИР ХИТРИН

СТЕПИ

1

Недавно ще мажорні гами
Вітри співали на весні,
А вже вкривається снігами
Колюче золото стерні.
Так без упину линуць роки:
За білим — чорне, день та ніч,
Неначе виміряні кроки
Ходи поважної сто іч.
Куди цей поступ? У просторах
Нема звабливої мети,
І на полях одвічний порох
Укриє згублені сліди.

2

Але степи в ярах затишних
І в шарудінні сонних трав
Ховали тор подій колишніх,
Таємний відгук давніх слав.
І я тулив у тирсі вуха
До грудей смаглих і міцних,
Спостерігав, як завірюха,
Мов сиві коси, рвала сніг,—
І покохав я квіти ранні
Далекої старовини,
Згадки, перекази туманні
Як сині далі в -осени.

3

Степи, я ваш! Талан гусярський
Заповідав мені Боян.
Ховаю в серці пал татарський
І смуток лагілних слов'ян.
Люблю слухняний лук і стріли,
Зухвалу пісню в час війни,
І скитські табори, могили
Та норовисті табуни.

Я промайнув зелене море,
Я на бенкеті звільна пив
Вино солодке та прозоре
З ворожих білих черепів...

4

Журливий спів — єдина втіха
Під переливну муку струн,
Коли жита бреніли стиха
І в білій вовні спав Перун.
Я пісню чув про лиха давні:
Нещасний Ігорів похід,
Співучу тугу Ярославни
Й у далину кривавий слід...
Хто зна, співаче славний, де ти
В останнє ліг? Та вірю я:
Минуть байдухо не поети
Твоє загублене ім'я!

5

О хто весільної заграє,
Жадає радісної гри!...
... Ой сунули татарські зграї,
На дим пускали хутори.
Шугнуло, — й у петлі аркана
Пручалась дівчина, та ба
В майбутньому кохана хана,
В гаремі владниця й раба!
У небі зоряне мовчання...
Та гомоніла гнівно Січ, —
І в золоте, вогняне вбрання
Вдягалась ніжна кримська ніч.

6

... Рука північної цариці
Сягнула нашого добра, —
І чув я дзвін лихої криці
І плач самотнього Дніпра.
Де пала — в'яла тирса квола,
Мов тінь вечірньої доби, —
На запорозькі бліді чола
Лягли скривавлені чуби...
Літа, що вилікують рану,
Не вмиють кесаревих рук...
Над полем сивий шар туману
Крилом гойдає, крає крук...

7

А я поніс до гайдамаків
Мої жалі, де наче мак
У синіх сутінках байраків
Засіяв бурю Залізняк.
Переливались марно хмари
На ті зневажені поля,
Де спав, зазнавши злої кари,
Чолом у бруді гордий лях.
Не жалкували за панами
І не творили молитов,—
Заграви маяли над нами
Та килимами слалась кров...

8

Погало кучерями диму,—
І роки далі потягли,
Немов до сонячного Криму
Чумацькі, лагідні воли.
Блукає дід,— і день осінню,
Невкриту голову пече,
І залім вій лягає тінню
На скло потьмарених очей.
І промовляє, наче мати
На горло скараних синів,
Плачлива ліра біля хати,
А груди ллють тягучий спів...

9

А поруч велетенські струни
Гудуть над порохом шляхів,
Мара всесвітньої Комуни
Встає за лежами віків...
Простує дід. Проз його потяг
Майнув у мрійну далечінь,
Він зупинився на воротах...
Старе, знеможене, спочинь!
Так незабаром як чужинець
Ти дочвалаєш до хреста,
І не сягнуть новітніх вінець
Твої засмажені уста...

10

О незабутнє, славне вчора!
Рясніли трупами степи.
Країна виснажена, хвора
Вхопила дивної тропи

Ховала сум осель голодних
Під край селянської поли,
І, мов рум'янець у сухотних,
Прапори болізно цвіли...
І плач отрутної музики,
І над юрбою низка трун,
І з півночі слова великі,
А з півдня пінявий бурун...

11

Котилися, співали хвилі
Й у муці падали на дно:
Тягли зотліле гасло білі,
Безжурно віявся Махно...
Здиміло все. І згорда нині
Цілує сонце ті лани,
Де на баштані тмяні дині
И у везерунках кавуни;
Де на задумливі городи
Хлюпоче, плине сміх дівчат,
Де лле повітря млосний подих —
Несе гречок медовий чад.

12

Хто знову ранок синьоокий
Замаже сажою пожеж
Хто розстріляє срібний спокій,
Окропить кров'ю мури веж?
Ви, пане, лагодитесь радо?
Не шкода випещених рук?
Адже в кишені Ельдорадо
Й усі досягнення наук!
...І бачу: мов підтята чайка,
Країна в'ється, кат буя,—
Гуде, немов огидна лайка,
Його заплямлене ім'я...

*

О ні, я вірю, мій народе,
Не зрадиш волю бідака
Й устереже ясної згоди
Твоя мозолява рука!
І вже ніколи панська ласка
Не вкрає килиму степів,
І буде день — і буде казка,
Дівочий сміх, солодкий спів!..

ПРЕМ ЧАНД
PREM CHAND

САВТ

Пандит¹⁾ Девтат одружилися вже давно, але дітей у них не було. Доки були живі їхні батько й мати, вони все налягали на сина, щоб вони оженилися вдруге, проте пандит джи²⁾ не згоджувалися, бо вони щиро кохали свою дружину Годавари, й за для майбутнього щастя од дітей вони не хотіли руйнувати свого сучасного сімейного ладу. Крім того, вони були чоловіком, де в чому перейнятим новими поглядами. Вони кажуть бувало, що через дітей побільшуються обов'язки батька й матери і доки в чоловіка немає сили на те, щоб він міг якомога краще викохати й виховати дітей, доти од його дітей не може бути ніякого добра ні країні, ні касті, ні йому самому. Спочатку коли не - коли побачуть, бувало, як сміються та граються діти і на їхнє серце налягає вже туга, але тепер і вони, як багато їхніх земляків, стали жити цілком захоплені матеріальними турботами. Проте тепер, замість чийх - небудь балачок, на них більше впливали книги святого закону: тепер коли вони тільки згадували про дітей, то їх брав великий страх³⁾.

¹⁾ Пандит — індійський вчений, з касті брагман.

²⁾ Джи — пан, шановний . . . вживають, коли говорять з повагою.

³⁾ Найважливіший обов'язок індуся, особливо брагмана, — дбати про збереження й поширення роду, про те, щоб мати дітей, особливо сина.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА. Навіть ті, хто читав дещо про Індію, знають про неї дуже мало. Причина цьому — брак наукової й науково популярної літератури російською та українською мовою. Про художню літературу Індії ми знаємо тільки через деякі переклади старих індійських поетів, що писали старою індійською мовою — санскритом, з нової літератури знаємо через російські переклади одного Такура, або як його називають європейці Тагора.

Такур пише бенгальською мовою, цеб - то мовою східно - північної Індії, і дає малюнки життя цієї частини Індії. Крім того, він є представник одної не дуже численної течії сучасного індійського суспільства, прогресистів. Він з боку од великого сучасного руху Індії, що дбає про визволення цієї величезної країни од чужоземців — англійців. Такур одійшов од цього руху і одиурався голови визвольного руху Ганди^{*}) (Gandhi).

Але майже всі живі сили сучасної Індії гуртуються коло Ганди, дбають про об'єднання різних кол Індії біля гасла „Сварадж“ (Swaraj) цеб - то незалежність Індії.

Таким свараджистом являється і Прем Чанд (Prem Chand) найвидатніший письменник сучасної Індії, що пише мовою центральної частини північної Індії — гинди. Гинди є найпоширеніша мова в Індії, її центр — Дегли. Нею говорять і її розуміють по - над сто мільйонів населення, тому вона є могутнє знаряддя для впливання на широкі кола.

Крім того, твори Прем Чанда вже перекладені майже на всі мови сучасної Індії, і через те сила їхнього впливу проймає ще більші верстви населення.

На європейських мовах перекладів творів Прем Чанда немає, і тому наш зразок буде першим на цілу Європу.

Прем Чанд ще молодий письменник: він почав писати щось коло п'ятнадцяти років тому, але за цей короткий час зумів дати дуже багато: більш, як десять томів оповідань, романів, драм, наукових і публіцистичних праць.

^{*}) Див. Ромен Роллан. Махатма Ганди. Лен. 1924.

Але Гадавари не так хутко втратила надію. Спершу вона шукала допомоги у богів та святих, в ладанках та подушечках, в замовах та заклинах, але як побачила, що всі ці ліки зовсім не допомагають, вона стала думати про найтрудніші ліки, що важили для неї не менше, як сама смерть.

Вона жила місяці, цілі роки, тонучи в морі таких сумних думок. Вона довго напоумляла своє серце, але та думка, що увійшла в душу, ніяк не виходила. Їй треба буде взяти на себе страшний тягар, вбити своє серце. Бо може разом з тим, що вона зробить, вона втратить і неоціненний скарб, любов своєї дружини... Проте хіба-ж це може бути? Те дерево любови, що вона кохала цілих п'ятнацять років, хіба-ж воно не зможе перемогти й одного подиху вітра.

Нарешті Гадавари схилила голову перед своїми страшними думками; вона стала тепер готуватися до того, щоб взяти в хату щасливу савт.

2

Пандит Девдат аж похололи, коли почули про цю думку Гадавари. Вони подумали, що вона дізнається їх любови, або-ж хоче цим ще дужче привабити їх серце. Вони тільки усміхнулися на її речі, та й геть їх з голови. Але Гадавари з вагою стала говорити: „не ставтесь до цього, як до чогось смішного, я кажу од щирого серця, що для того, щоб побачити обличчя вашої дитини, я готова, щоб мені й жорна поклали на груди“. — Після цих слів її їхнє зневір'я зникло. Вони були так захоплені високим і чистим настроєм, що пригорнули до себе Гадавари й сказали: „Ні цього я не зроблю, в мене немає бажання мати дітей“.

Гадавари наполягаючи сказала: „коли в вас немає, то в мене є! Коли не ради себе, то хоч для мене вам треба це зробити.“

Пандит джи були людина щирої вдачі, і вони не пристали на її гадку.

Вже першим своїм твором „Сім лотосів“ (Sapt savoj) він здобув величезної слави. „Сім лотосів“ є невеличкий збірничок, що складається з семи коротких оповідань.

Індійська преса вихваляє ці оповідання за їхню реалістичність: Прем Чанд бере теми з самого осередку життя, зачіпає найпекучіші сучасні питання і дуже просто, але з глибоким знанням людської психології і життя, малює його. Індійське суспільство він приваблює ще й своєю чудовою мовою: чистою, простою, яскравою, щиро народною, образною. На жаль, характер гинди дуже різниться од характеру української мови, і тому передати цю рису творчості автора занадто трудно, і в багатьох випадках неможливо й зовсім. Проте загальний дух народної мови гинди українська мова, що теж ще не оджила од народної, передає точно.

Оповідання, що його переклад тут подається, має назву „Савт“ (Saut) цеб-то друга жінка одного чоловіка, і присвячене жіночому питанню Індії. Становище жінки в Індії дуже тяжке: не минуло ще й сто років з того часу, як її палили разом з тілом мерця чоловіка. Англійці заборонили це, і тому для самих індусів удова—гірша за мертве тіло. Але й при живому чоловікові їй доводиться багато терпіти, бо коли вона не догодить чоловікові, він візьме ще одну жінку, або й дві жінки, і в неї буде савт, тоді для неї пекло. Хоч освічені круги Індії називають своїх жінок деви (devi) цеб-то богиня, але в мові, що своїм укладом щиро передає деякі риси суспільного життя, відбивається пригнічене становище жінки. Коли говорять про якого чоловіка з вищих каст, або хоч освіченого, то завжди вживають в гинди множину, коли-ж говорять про жінку, хай вона буде й цариця, вживають тільки поодиноке число. Цю рису зберігаємо в перекладі.

Але як їм говорили про це що дня, то їм довелося таки піти на згоду, але вони все надолужували. Пандитові джи не довелося брати на себе ніяких турбот, Годавари сама як-найкраще упорядкувала для них всю справу. Вона за-для цієї справи не тільки знайшла в себе власних грошей, але оддала навіть і свої коштовні убори й одіж. Великою колючкою на цьому шляху була обава людської осуди. У Девдата в голові були такі думки: „А що-ж то скажуть про мене люди, коли я одіну й піду у високому весільному капелюсі з короною? Мої приятелі, що служать зо мною в одному уряді, будуть глузувати з мене, і будуть дивитися на мене усміхаючись і переморгуючись! Ті їх підморгування будуть гостріші від ножа. Що мені сказати їм на це?“

Проте Годавари пішла на своє село, взялася як слід за справу, і перемогла їх опір. Нова жінка увійшла в хату. Годавари була така рада, ніби оженила свого сина. Вона гарно співала й грала. Вона й гадки не мала, що скоро їй замість співів доведеться ридати.

3

Минуло декілька місяців. Годавари так навчала свою савт, ніби була їй свекрухою, хоч вона ніколи не забувала того, що справді вона їй зовсім не свекруха. З другого-ж боку й Гомти добре знала своє становище і тому, хоч навчання Годавари й не було таке тяжке, як справжньої свекрухи, але й воно було не до вподоби Гомти. Їй було соромно говорити Годавари про свої деякі найдрібніші потреби.

Через деякий час у вдачі Годавари почала виявлятися певна зміна. Коли увіходили чи ішли з хати пандит джи, вона почала дивитися на них жорстокими очима. Її природню повагу до себе наче ножем одрізало. Вона не могла стерпіти ніякої дрібної дрібниці. Коли пандит джи приходили з служби до дому, то Годавари сідала біля них на декілька годин і все говорила про Гомти. У її речах було багато такої дрібниці, що у пандита джи наче камінь падав з серця, коли вона кінчала говорити. Трудно зрозуміти, чого Годавари зробилася така масткослівна. Може вона тепер стала боятися Гомти, може вона вважала, що та перемогла її своєю красою, своєю молодістю, своїми повними молоді соромливості очима. Зруйнувавши гатку, вона хотіла невеличкими грудочками зупинити водяний струмінь. Одного дня Годавари звеліла Гомти зварити солодкого рису. Було це, здається, в день якогось невеличкого свята. Гомти сказала, що немає цукру. Тільки це почула Годавари, страшенно обурилась: „було стільки цукру і за такий короткий час увесь вийшов! Кому доводиться робити розриваючись на двоє, той знає, як воно достається, а що знає той, хто тільки їсть!“

Коли пандит джи прийшли із служби, то маленька дрібниця дійшла їм до ушей, досягнувши величезних розмірів. На деякий час у душі пандита джи виникла обава, чи не заслабла часом Гомти на ненатлість.

Така-ж okazія трапилась і в друге. У пандита джи був почечуй, і тому вони зовсім не їли червоного перцю. Годавари, коли варила вариво, то ніколи червоного перцю не клала. Якось Гомти, разом з іншими присмаками, поклала в чечевіцю трошки й червоного перцю. Пандит джи їли мало чечевіці. Годавари накинулась на Гомти, штовхнула її й сказала: „бодай ти краще спалила свого язика“.

4

Пандит джи були людина проста, без вигадок: ходили на службу, обідали, та скоро й спати лягали. Вони передплачували одного щотижневого журналу, але бувало інколи й цілими місяцями не розкривали його. За - для якої справи треба було хоч трошки потурбуватися та попрацювати, — вони од неї тікали за верстуву. Іноді у них на службі давали театральні квитки, але пандит джи ніколи не користувались ними, й інші службовці випрошували у них і брали собі. Рамлилу¹⁾, або якого іншого видовища вони мабуть ніколи не бачили після того, як дістали посаду. Годавари добре знала їхню вдачу, і пандит джи вважали, що для того, щоб усе було гаразд, у кожній справі треба робити так, як про те думає Годавари.

Проте й м'яке, як бавовна, робиться жорстоким, коли його здавити, тому й пандитові джи ці співи і вдень і вночі остили. Коли - не - коли і в них накіпало в серці. Своя воля, хоч була майже завмерла, — бо вони - ж з неї не користувались — тепер потроху почала одживати.

Пандит джи гадали, що для Годавари було тяжкою втратою те, що в хату увійшла савт, але їй було ніяково висловитися про це. „Проте - ж тягар, увесь, який він є, думали вони, на мені. Чого - ж вона навідає на Гомти, чого вона через мене так жорстоко поводить з нею. Яке щастя тут і Гомти, для чого їй пеневеритися, терпіти таке знущання! Попався чоловік, та й то старий і завжди слабкий, увійшла вона в хату, тай то в таку, що коли сьогодні відставлять мене від посади, то завтра нічим буде й печи витопити. В такому становищі, певно, дуже нечемне таке немилосердне поводження з нею Годавари.

Очі в Годавари були не такі вже нетямлючі, щоб вона не помітила, що робилося в душі пандитові джи. Всі ті думки, що в них народилися в серці, для Годавари всі були написані у них на обличчі. І те що вона знала, з одного боку розпалило у неї в серці страшенно лютий огонь заздрости до Гомти, з другого - ж боку заставило її дорікати пандитові джи за їх жорстокість та самолюбство. Наслідком цього було те, що сварки що - дня було чим - раз більше й більше.

5

Час за часом Годавари кинула балакати з пандитом джи про Гомти, ніби - то для неї Гомти і в хаті не було. Вона вже не примічала, як та їсть та п'є, чи як убирається. Одного разу декілька днів у неї не було ніякої присмаки на після обід. Пандит джи були людина терпляча. Вони певно бачили, що вона робить не гаразд, але боялися підняти великий сполох у морі свого спокою, і тому ніколи нічого не говорили. Проте - ж після ось якого нечемного вчинку увірвався й їхній великий терпець. Одного дня з великим страхом вони сказали Годавари: „чого - ж це немає ніякої присмаки на після обід?“

Годавари суворо наче одрізала: „Коли ви не приносите, то звідкіль вона візьметься? В мене немає ні якого прислужника!“ Ці жорстокі слова наче стріла вразили Девдату. До цього дня Годавари ще ніколи не говорила їм таких гнівних речей.

¹⁾ Рамлила — релігійна містерія на честь бога — герся Рами.

Вони сказали: „Говори чемніше, нічого тут сваритися.“ Годавари похнюпила голову й сказала: „Як іде в мене з душі, так я і говорю, де мені взяти таких солодких речей, як де в кого другого!“ Девдат, трохи розпалившись, сказав: „Ось уже деякий час як я зовсім не пізнаю твоєї вдачі! що тобі скажеш, ти зразу лютуєш.“

Обличчя Годавари почервоніло од вогню гнівного. Вона то сяде, то встане; губи почали тримтіти. Вона сказала: „Хіба тепер вам може бути до вподоби що-небудь, що зробила я? Тепер я вже вся, од голови до ніг, сама хіба. Тепер другі можуть годити вашому серцеві, я вже не зможу. Візьміть - же ось ключа од скрині, заберіть свої гроші до пайси¹⁾. Такої сварки що-дня моя душа не може перенести. Доки могла терпіти, терпіла, тепер уже далі не можу.“

Пандит Девдат наче зомліли. Порухення їхнього спокою, що його вони так боялися, увійшло до їх у хату, та ще й у найстрашнішій формі. Вони навіть не могли нічого сказати. В сей час вони боялися, що коли сказати ще що, то справа піде ще гірше. Вони вийшли й стали міркувати: „В чому я нечемно поведився з Годавари?“ Вони не могли уявити собі, що буде з хатнім господарством, коли воно вийде з рук Годавари. „Хто зна, яким чином вона впоряджала все при таких мізерних прибутках. Тепер господь знає, як його й улаштувати. Треба її улестити. Коли не так, то що-ж робити! Бо що-ж може зробити Гомти! Увесь тягар впаде на мою голову. Вона певно дасть згоду, але це буде дуже трудно.“

Проте, всі ці добрі бажання пандита джи пропали даремно. Ключ од скрині наче тая труйна гадюка так таки й лежав у дворі аж три дні. Ні в кого не було відваги, щоб підійти до нього.

Четвертого дня пандит джи, наче граючи на своє життя, підняли таки того ключа... В той час їм здавалося, ніби хтось навалив цілу гору їм на голову. Для ледачих людей хоч на півкроку вхилитися од звиклої стежки здається великим нещастям.

Хоч пандит джи й знали, що через свою посаду вони не зможуть впоратися з цією справою, проте у них не могло бути такої сміливості, щоб оддати ключа Гомти. Але це було тільки для позору. Ключ був у них, але поратися доводилося Гомти. Таким чином із рук Годавари випали й останні засоби розпорядження господарством. Ту шану й честь, що зв'язані із назвою господині, Годавари втратила разом із ключем. Дивлячись на це, і їхня наймичка і сусідські жінки стали поводитися з нею зовсім по-іншому. Годавари була тепер як цариця без царства. Тепер вона розпоряджалася тільки тоді, коли це дозволяли другі.

6

З того часу, як сталася ця зміна в господарюванні, сталася й зміна у вдачі Годавари. Заздрість назавжди оселилася в її душі. І вдень і вночі йшли пересуди по сусідських хатах: дивіться, мовляв, яка в світі правда! Нещасна силоміць примусила одружитися вдруге, щиро свідомо рубонула сокирою по своїх ногах! Вона бач

¹⁾ Пайса — дрібна індійська монета.

сама з себе зняла свої вбори й одіж, оддала все, а тепер от плаче - ридає, аж серце крається. Савт завжди савт, але й чоловік на неї а ні гляне. Оттаке - то! Наче тую невольницю, зневажають її в своїй хаті, нудить світом бідолаха. Коли так жити, то краще вже не жити...

І коли слухала Годавари такі речі, повні співчуття до неї, вогонь заздрости розпалювався в ній ще більше. Їй того було й не зрозуміти, що таке співчуття у вічі впливало головним чином із того ганебного в людській душі, через що людям особливо приємно, коли другий гине чи страждає.

Чого була зовсім певна Годавари, і чого так страшенно боялися пандит джи, те не збулося. У хатньому господарюванні не було ніякої завади, ніякої зупинки. Певно, од незвички господарити порядкування пандита джи було не таке хороше, як порядкування Годавари, коштів витрачалося трохи більше, але справа йшла все-таки добре. Для Годавари, певно, все, що робила Гомти, здавалося хибним. В заздрості є вогонь, але в ній немає доброї прикмети вогню: вона замість того, щоб поширити серце тільки ще більше звужує його. Одного разу, це було в-осени, йшли дощі, і декілька день ані на хвилину не було сонця. Одежа, що лежала в скрині, попріла, олія згіркла. Годавари дивилася на це, але їй усе було байдуже. Ще й надто: вона могла ще сказати декілька злих докірливих слів, тоб-то, коли захотіли господарювати, то треба й робити до ладу.

І у вдачі пандита Девдата джи почала тепер виявлятися нова риса. Доки поралась у хаті і несла весь тягар господарювання Годавари, то вони ніколи ні в чому не помічали недостатків. Їм не доводилося ходити на базар навіть по городину або по садовину. А тепер Годавари бачила, як вони на день кілька разів бігали на базар. Господарство не було як слід упоряджене, тому їм доводилося іноді робить гарячку, і за тим чи іншим бігти на базар. Годавари дивилася, дивувалася на це й казала: „чи то-ж воно ті самі магарадж,¹⁾ що колись не бралися ані за хол дну воду? Тепер же дивлюся, на день десять разів стоять на базарі. Тепер щось ніколи не чути від них, що це перебанчає їм у їхніх учених справах.“

Одного разу Годавари довелося впевнитись, що пандит джи зовсім не вміють базарювати як слід. Тому, коли їй треба було що з одежі, то вона доручала купити своєму сусідові старому Лала сагібові²⁾. А пандит джи й зовсім забули про те, що для Годавари коли-не-коли треба хоч сари³⁾: коли з їхніх плечей знімали яку турботу, то вони тому завжди були раді. Вони й сами носили ще ту одіж, що її купила й дала їм Годавари: пандит джи ніколи не впадали за новим кроєм та новою модою. Але тепер їм довелося ходити на базар і купувати навіть і одіж. Одного разу у Гомти не було й сари. Панидт джи пішли на базар і вибрали дуже добре вбрання. Крамар взяв, що схотів, — до того-ж вони зовсім не вагалися й не торгувалися. Гомти показала це вбрання Годавари. Годавари подивилася, одвернулася і суворо сказала: „Добре, ти навчила їх вже й одіж купувати. А я прожила з ними ось уже шіснацять років, і мені і ві сні не снилось, щоб вони купили мені одіж!“

¹⁾ Магарадж — великий пан, брагман.

²⁾ Сагіб — пан.

³⁾ Сари — жіноча одежа: довгий кусок матерії, в його завиваються жінки в Індії.

Такі випадки ще більше розпалювали вогонь заздрости в Годавари. Доки вона думала, що пандит джи жорстокі по своїй удачі, доти вона була ще задоволена. Тепер - же, коли вона побачила цю їхню нову делікатність, для неї стало ясно, що того, чого вона не могла досягти сотнями жертв, те все має ця молодиця за одну свою молодість. Вона тепер переконалася, що те, що вона вважала за щирю любов, то справді була сама облуда, вони дбали тільки про свою користь.

7

Божею волею в цей час заслабла Гомти, в неї не було сили ні встати, ні сісти. Годавари почала поратися, але їй не вірилося, що Гомта дійсно заслабла. Їй здавалося, що вони у двох удають це для того, щоб примусити її пекти й варити. Сусідським жінкам вона говорила: „тільки невільниці така зневага, як мені тепер“.

Пандит джи в цей час, коли треба було сідати їсти, все бувало тікають з хати. Вони, не знати чого, боялися розмовляти з Годавари на самоті: „Бо зна, може вона почне ще які суворі й жорстокі балачки“, і тому, коли треба було сідати обідати, то вони все боялися, коли - б не прийшов такий страшний момент. Годавари своїми суворими очима пройняла їхні думки й побачила, що в них на серці, але, придушивши гнів, мовчала.

Але одного дня вона не втерпіла й сказала: „та й що - ж це воно, ви вже заріклися й слово сказати мені! Я бачу там з другими цілісіньку ніч балакаєте не вгаваючи, а коло мене боїтесь навіть і рота розкрити. Хіба не бачите, що робиться в хаті? Все - ж іде, як ви хотіли, хіба не так?“

Пандит джи похнюпили голову й сказали: „що - ж, як іде, хай іде. Чого мені тепер турбувати себе цим. Коли ти хочеш зрівняти хату з багном, то яка моя воля“.

На це Годавари сказала декілька суворих слів. Знялася буча. Пандит джи встали із стільця. Годавари захилинаючись просила, щоб вони сіли, але вони не залишилися там ані на хвилину. З того часу вона кинула й варити, і всій хаті довелося поститися.

Що було гарного у Гомти, так це те, що вона могла все витерпіти все найсуворіше, найжорстокіше, але терпіти голод їй було страшно тяжко, тому вона не давала ніякого обіту. У розмовах для неї помітно проходив піст Джанмаштами¹⁾. Але тепер їй ще дужче хотілося їсти, коли вона була хвора. Коли вона побачила, що вже півдня, а про їжу й натяку немає, тоді бідолаха послала на базар за митчаї²⁾. Може воно було й так, що вона зробила це для того, щоб ще дужче роздратувати Годавари, бо ніхто - ж не вмирає, коли раз не попоїсть. Годавари запалилася уся від голови до ніг. Вона теж послала по митчаї, і після багатьох років вперш наїлась як слід митчаї. Яка - ж чудна та заздрість!

Та сама Годавари, що в неї ніколи не бувало й ріски аж до півдня, тепер не могла втерпіти, щоб зранку не поснідати чим - небудь

¹⁾ Джанмаштами — свято в день народження бога Кришни; в цей день піст.

²⁾ Митчаї — солодка їжа.

ласеньким: їй тепер стало дуже хотітися їсти й пити. Заздрість зроби́ла з неї нову жінку.

Настав день великого свята, поста Джанмаштами. Пандит джи втратили на ці декілька днів свою апатичність. Вони з великою охотою почали робити сцену для вистави народження Кришни. Годавари наклала на себе обіт — постити цього дня, пандит джи зробили теж, бо були хвалебник Кришни. Щоб догодити їм, Гомти також задумала постити, але вона дуже зливува́лася, коли прийшла до неї наймичка і сказала: „старша пані не буде поститися, дайте їй попоїсти чого - небудь солоденького“.

Коли вже смеркалося, Годавари звеліла покликати візника й повести її до святині. Гомти це було дуже не до вподоби, бо ціни на візників того дня були дуже високі, до того - ж і святиня була не дуже далеко. Тому вона розсердилася і сказала: „Навіщо марнувати гроші! Хіба - ж далеко святиня, чому - б тобі не піти пішки. Загадувати легко, а розплачуватися доведеться тому, хто й так робить наче той воляка“.

Три роки тому назад Гомта слухала такі речі од Годавари, тепер і Годавари довелося почути те - ж саме от Гомти. Другі часи!

Тепер і варила і пекла Годавари аби як, вона зовсім не дбала, як раніш, про те, щоб у всьому догодити пандитові джи.

Одного дня вона сказала наймичці, щоб та взяла і стовкла приправу. Коли поклали її в чечевицю, то трошки переперчили. Пандит джи злякалися і не їли її. Як і інші флегматичні люди, вони дуже любили ущипливе, проте не могли їсти через свою хворобу. Коли про це почула Гомти, то насупивши брови сказала: „хіба в неї на старість язик витягся, чи що!“

Майже такі самі пекучі слова одного разу сказала й Годавари, тепер їй самій довелося слухати й терпіти.

8

Сьогодні Годавари прийшла до Ганги, щоб вона пригорнула її. Пройшло три роки з того часу, як вона ходила до Ганги з молодим та з молодю, кидала в неї квітки й лила молоко¹⁾. Сьогодні вона прийшла оддати своє життя. Сьогодні вона бажає відпочити у святих хвилях Ганги.

Годавари тепер не могла більше оставатися в тій хаті ні одної хвилини. В тій хаті, де вона колись жила царицею, зробитися наймичкою — яка горда жінка може це перенести?

Тому декілька днів пандит джи, після того як багато разів чули од неї погрози вкоротити собі віку, розсердилися й суворо сказали: „Коли - б же ти дійсно як - небудь вкоротила собі віку!“ Годавари й досі не забула тих повних отрути слів. Палючих речей вона не забувала ніколи! Сьогодні й Гомти теж сказала ті жорстокі слова, і хоч вона навчилася цього у самої Годавари, проте Годавари наче - б то забула, що вона говорила сама. У неї в ушах дзвеніли різкі слова Гомти та пандита джи. „І пандит джи не зупинили її... Мене так тяжко зневажають, а вони й рота не роззявлять“.

¹⁾ Індійські весільні звичаї.

Сьогодні, коли в хаті всі поснули, Годавари вийшла з хати. Небо було вкрите чорними хмарами, лив дощ; потоки сліз заливали її очі. Які тонкі й делікатні ланцюжки любови, тай які - ж і міцні вони проте! Тонкі й делікатні перед зневагою й міцні перед розстанням. Годавари кілька годин стояла коло дверей і ридала й ридала. Скільки минулого їй згадалося! Ох, колись для неї була тут і любов, була повага, було й щастя життя! Але скоро згадалися її і ті жорстокі слова пандита джи, і з очей ізнову полилися сльози.

Годавари пішла од хати.

Коли - б у цей час прибігли простоволосі, босі, мокрі од дощу пандит Девдат джи, схопили її тремтячими руками, пригорнули її до свого тремтячого серця й сказали: „люба“! Коли - б навіть більш нічого й не вийшло з їхніх уст, то хіба - ж то Годавари встояла - б на своїх думках.

Був місяць Куар ¹⁾. Уночі рев гангових хвиль був ще страшніший як удень. І коли блискала блискавка, то й хвилі, що підіймалися наче гори, теж блищали в повітрі. Здавалося, ніби повітря, як той скажений слон, бавиться й шпуге. Перед очима було страшне видовище життєвої війни.

І у серці Годавари в цей час декілька хвиль - думок піднялися, із великою силою вдарилися одна об одну, переплелися, одна з одною й зникли... де? у темряві. Хіба ця ревуча й кипуча Ганга могла заспокоїти Годавари. В її хвилях не було солодкого як амброзія джюркотіння, в них не було й признаки милосердя. Вони мали в цей час страшний вигляд, були готові на немилосердну кару.

Що думала Годавари, коли сиділа на березі, хто може це сказати? Чи не було в неї навіть і тепер думки, чи не прийдуть часом пандит Девдат. Які міцні ланцюги любови!

В тій темряві, пригнічена заздрістю, жорстокістю й безнадійністю, вона, безсильна, впала на груди Ганги. Хвилі підскочили й проковтнули її.

9

Настав ранок. Годавари не було в хаті. У неї на ліжку лежав папірець із такими словами.

„Пане, господине мій, хіба я кохала кого другого в світі, крім Вас? Я все оддала за - для Вашого щастя. Тепер для Вашого щастя треба, щоб я зникла з світа, тому й своє життя я тепер оддаю Вам. Прошу простити за все, що я робила не гаразд. Нехай господь зробить Вас щасливим назавжди“.

Пандит джи, тільки побачили того папірця, зомліли і впали. Гомти почала плакати. Та хіба - ж то були сумні сльози?..

Перекл. із сучасної індійської мови — гінди

О. Баранніков

¹⁾ Кінець вересня й початок жовтня.

ІЖІ ВОЛЬКЕР

ПОЕЗІЯ КОХАННЯ

Сказала ти, що тільки в твоїх очах цілий світ,
що для мене нічого нема, що по-за ним.
В твоїх очах білі яблуні цвітуть,
хмари пливуть,
пташки співають і летять.
Я тобі вірю
і не вірю.
З великим боєм очі твої на шматки розіб'ю,
щоб знову обросли дуговим ланцюгом.
Скажи мені, моя кохана,
— коли світ цілий твоє око охопило —
Чому ти допустила,
що робітник сьогодні рано з будівлі впав
і на очах моїх
сконав?

З чеської перекл. *М. Ірчан*

ЙОЗЕФ ГОРА

ПОЕЗІЯ

Як копаний м'яч¹⁾ між очима глядачів
повинна кружляти поезія, подивлювана всіми.
Так, як ноги Ізидори Дункан
тої танечниці.
Так, як пілот, що спустився враз з машиною
на сільському майдані перед цікавими.
Сирена гукає, в дорогу пускається
пароплав в окіян.
О, коли-б ти понесла, моя поезіє, стільки душ
і овид, як море, перед ними розкрила!
Будь, як жінка, що повернулась з гуляння
і тисячі поглядів з тіла стрясає,
доки найде себе.
Будь, як робітник, з його-ж долоні
п'ють ті останні і їдять.
Будь, як Микола Ленін. Ненавидять його,
але думати про нього мусять.
І мертвий, судитиме її.

З чеської перекл. *М. Ірчан*

---

¹⁾ Футбол.

ПЕТРО ЛІСОВИЙ

Нічого фантастичного!

(АБО БІЛА УТОПІЯ ТА РАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ)

„Enfant, si j'étais Roi“ — „Дитино, якби я був король“...

Після повалення царів, поміщиків і капіталістів уперше тільки звільняється поле для справжньої будови комунізму, для вироблення нового громадського зв'язку, нової дисципліни загальної праці, нового всесвітньо-історичного укладу всього народнього, а потім і міжнароднього господарства. Це справа переробки самих народів, надовго зашкуджених, зіпсованих проклятою приватною власністю, а разом з нею всією тою атмосферою гризанини й недовір'я, ворожнечі, розпорошеності, взаємного підсилювання, що неминуче вироднюється й поступово відроджується знову дрібним відокремленням господарством, господарством власників, за вільного обміну між ними.

Лєнін, — т. XVII, стор. 206.

ПРОЛОГ

...Була третя година ночі. Я догортав останні сторінки книжки. Тихо. Місто давно спало. Трамваї не дзизчали кожних 10 хвилин. Десь шаруділа миша. Настирливо, безугавно.

... Я дочитав останню сторінку й відхилився в утомі на канапу. Самі зімкнулися вії. Думав... В голові калейдоскопом проносились картини недавнього минулого...

Степ... Пухкі хмарки пострілів у блакитному небозводі... Швидкий біг полем... городами... Десь збоку щось рвалось... дим і чорна земля стовпами підіймались до гори... Рів... За ровом цвинтар... Хочу перескочити і раптом зупиняюся.

Ліворуч у рову в незграбних позах лежать трупи, що залякли в останніх корчах. Суха трава забризкана кров'ю й шматками мозку. Здорові зелені мухи гудуть над цим місцем смерті, звідки йде страшний задушливий сморід. На мить навіть тепер (видко з асоціації) я знову відчув той сморід, що зупинив мене тоді, в хвилину смертельної небезпеки. Це було остільки несподіваним, що я з ляком схопився з канапи.

Нічого не було. Видно, я просто стомився...

Знову відхилився на канапу. І знову думка почала сукати нитку спогадів. Коли і де це було?..

А, це було тоді, коли ми переслідували по гарячих слідах добр... пробачте, грабармію білих. Так, це було тоді.

Я знов прокинувся. Книжка впала на підлогу і я нахилився, щоб підняти її. Тут вона розкрилася і мені упали в очі слова:

„Коли придушити бунт можна, то слава богу. Це зроблять не тільки без нас, але й проти нас...

Микола I повісив п'ять декабристів, але коли Микола II розстріляє 50.000 „февралістів“, то це буде задешево куплене урятування Росії.

Це буде означати, що у нас єсть государ, що у нас єсть влада... Але коли не вдасться?

Коли для цього ні полків, ні полковників не знайдеться“¹⁾.

Я перегорнув кілька сторінок назад і прочитав:

„Я пам'ятаю увесь цей день і всі вчуття близькості смерті й готовності до неї...

Всмерти. Хай.

Аби не бачити огидливого обличчя цієї бридкої юрби, не чути цих мерзотних промов, не чути виття цієї подлої наволочи.

Ах, кулеметів сюди, кулеметів!...²⁾

Я закрив очі й подумав:

— Да, дорвись „ці“ до влади, вони-б скоро „успокоїли“ „богоносний“ народ!...

... Не знаю, чи пройшла година, чи всього кілька хвилин. І раптом я відчув, що є хтось сторонній в кімнаті.

„В кімнаті було напівтемно від зеленого абажура“.

Двері (я це твердо знав, що було двоє дверей) були замкнені і ніхто не міг увійти. Проте „хтось“ був.

З величезним напруженням я відкрив одну повіку (при цьому я подумав: — Здорово таки, видно, я стомився, коли справа дійшла до галюцинацій) і подивився навколо (на повіках лежали ніби п'ятипудові гири) так і є. „Він“ сидів край столі й насмішкувато поглядав на мене.

— Що за чортівня!... — промайнуло мені в голові.

„Він постукав пальцем по столі й промовив:

— За останній час ви здорово подались. Раніш я вас знав далеко не таким!...

Я, тимчасом, оглядав „його“. Це був... ну, як-би вам його схарактеризувати... на ньому був дорогий, але приношений сірий костюм. Обличчя було зім'яте, а борода тижнів зо два не бачила бритви. В очах світився цинізм і в зморшках обличчя ховалися всі пороки великих міст. Я сам собі пригадував, порівнював, ким-би „він“ міг бути. З зовнішнього вигляду його можна було прийняти в однораз: за зломника кас високої марки, за авантюриста інтернаціонального масштабу, за альфонса якоїсь „буржуазки“ бальзаківського віку з мішком грошей, за...

¹⁾ В. Шул'гін: — „Дни“, стор. 124: Видавництво „Прибой“, — 1925 р.

²⁾ Ibid. стор. — 113.

В голові у мене, як блискавка, промайнула неймовірна думка і у мене нестримано вихопились слова:

— Ви фашист?..

Він підвівся і вклонився мені по-королівському (хоча я ніколи з роду королів не бачив):

— Так, перед вами один із них!..

— Якого-ж чорта вам тут треба? Чи може шпигунством займаєтесь?.. І як ви попали сюди через двоє замкнених дверей?..

По його обличчі пробігла стримана усмішка.

— Ви не хвилюйтесь, — у його голосі прозвучало щось схоже на співчуття, — ви й так стомились. Чого, питаєте, я прийшов?.. А просто так, навідатись і побалакати про дещо. А ви, я бачу, цікавитесь цим добродієм? — і він очима поїв на розкриту книжку.

— Шульгіним?.. О, так, — відповів я. — Ви знаєте, що цей пан, до певної міри, мій учитель!..

— Пробачте, я цього не знав.

— Це дуже просто. Шульгін так лаяв революцію, мазепинців і „жидів“, що я мимоволі зацікавився цими питаннями і, як бачите, дійшов зовсім до протилежного тому, в що вірить і що проповідує Шульгін.

Ясно тепер?

— А, тепер я пригадую. Це було в монастирі, коли вам, крім житій святих та „Кієвлянина“, не було чого читати. Тепер розумію. Ну й що-ж, подобається вам він і досі?

— Знаєте, Шульгін і досі лишився найрозумнішим із всієї своєї компанії. Звичайно, всі Піхни, Савенки, Щогольові і інша братва йому і в підметки не годиться. Що-ж торкається даної книжки, то вона написана по своєму розумно, і потім в ній стільки злости. Шульгін стиліст і не поганий стиліст. Це з літературного боку. Що ж до громадських ідеалів, то від них тхне самою справжнісінькою утопією... Шульгін утопіст. Звичайно, білий утопіст...

— Ви так думаєте?

— Я не тільки думаю, а й переконаний цього. Що-ж до кулетів, — я вказав на розкриту сторінку, — то тут руки короткі.

Він похитав головою:

— Ви надто самовпевнені...

— Це не самовпевненість, а це облік реальностей.

— А втім, ви не можете заперечувати того, що міжнародні обставини складаються не на вашу користь. Ворожі вам сили зростають, організовуються. Не забувайте, що Мусоліні...

— Так, — перебив я його, — але виростає й пролетаріят. Він теж організовується.

Небезпеку від буржуазії ми враховуємо. Ось слухайте, — і я вихватив з полиці книжку, розгорнув й прочитав:

„Тепер світова історія, видимо, вступає в якусь нову фазу свого розвитку. Країна пролетарської революції зростає й міцнішає. А на Сході розгоряється величезне полум'я, відблиски якого заглядають у вікна Лондонських і Паризьких банків, вогняні язички якого лякають владні

класи всього світу. Крик ненависти доноситься до нас з-під буржуазних стріх...“¹⁾),— і я закрив книжку, додавши:

— Як бачите, ми здаємо собі справу в цьому. Проте наша гра вірна. Історія нам здала ліпшу карту, ніж вам, і ваша карта, будьте певні, все одно буде бита.

— Я знаю, відкіля ви взяли ту цитату. Це ви з Бухаріна. А все таки, як ви дивитесь на вирок англійського суду в справі англійських комуністів? Адже це вам не віщує нічого хорошого?

Зрозуміло, ні. Ми знали й знаємо, що зрештою буржуазії прийдеться скинути з себе демократичну тогу і з'явитись перед людьми такою, якою вона є по своїй суті. Вирок англійського суду означає не що інше, як те, що підземні громи революції вже чуються в найміцнішій країні капіталу, раз вона починає вживати знарядь голої диктатури. Але й англійські капіталісти, врешті такі-ж утопісти, як і пан Шульгін, коли вони думають затримати хід історії...

— Значить...

— Значить те, як я вже сказав, що в буржуазії погана карта і її гра буде бита.

— Хм...— він постукав пальцем по столу.— „Блажен, хто вірує“— А ви потрудіться глянути сюди...

Він вказав на вікно.

Я глянув.

Спершу, крім темного густого мороку, я нічого не бачив. Та потроху той морок став розсуватися, розходитися і передо мною відкрилася величезна рівнина, ніби в панорамі. Вона була якогось сірого кольору. Такий, мабуть, колір був у Дантовім пеклі, по якому поета водив Вергілій. Ця сірість робила гнітюче враження. На рівнині виднілися села, курили димарі велетенських заводів. Сновигали стомлені, виснажені, засмальцьовані люди. Серед них виділялися інші, здорові, вгодовані, чисто одягнуті. У кожного в руці була гумова палиця, а за поясом стирчав револьвер. На кашкетах у них були біло-синьо-червоні кокарди. В очах цих людей світилася холодна, невблаганна, нелюдська, я-б сказав, жорстокість. Я дав їм назву „доглядачів“.

Раптом на одному з заводів щось трапилось. Машини перестали рухатись, робітники, як комашня, швидко збігали з усіх поверхів на широкий двір. Через хвилину в руках переднього опинився прапор, що полоснув червоним повітря.

Юрба сунула з двору в напрямку до другого заводу.

Я подивився, що робиться серед „доглядачів“. Серед них теж помітно було метушню. Далі я побачив, як по шосі стрімголов летіло кілька мотоциклів. Назустріч їм сунули якісь страховища. Скоро я розібрав, що то було.— Ага, подумав я,— то йдуть панцирні автомобілі. Але куди?

Тут мою увагу звернуло дзизчання у повітрі. Я глянув на небо, воно було теж сіре, і побачив, як ціла ескадрія аеропланів, подібно хижакам, стежила за юрбою робітників, яка все зростала.

¹⁾ Н. Бухарін: „Международная буржуазия и Карл Каутский, ее апостол,— стор. 7. Видання газети „Правда“— 1925 г.

... Потім щось сталося несподіване й страшне.

„Зататакали“ кулемети (свинцевий дощ), із аеропланів полетіли бомби. Повітря наповнилось громом, вогнем і димом, що заховав від мене своєю пеленою все. Коли дим розійшовся і стало трохи видніше, я побачив, як сірі люди тікали назад до заводу. За ними майже не гналися. „Доглядачі“ підбирали трупи забитих, клали їх на грузові автомобілі і кудись везли.

Не пройшло й 15 хвилин від початку заворушення, а вже все було „успокоєно“. Робітники стали до праці, машини зарухались, димарі задиміли, „доглядачі“ стали на свої місця, трупи забитих були прибрані, й життя пішло далі своїм звичайним кроком.

— Що за містифікація? — обернувся я до свого гостя. — Що за країна? Чи не ваша це біла утопія?

Він весь час, поки я дивився, насвистував якусь мелодію, що була мені знайома, але слів якої я ніяк не міг пригадати. Тепер коли я запитав його, він висвистував її майже скаженим темпом.

— Що ви насвистуєте? — накинувся я на нього. — Що це за паскудний мотив?

Він раптом увірвав.

— Так, це ви бачили нашу білу утопію, — відповідав він і знову засвистав. Нарешті, мені пригадалось.

Він насвистував:

От Урала до Алтая
От Амура до Дністра...

— Ху, чорт!... Для чого це ви? — сказав я з огидою, забувши, хто передо мною.

Він повернув до мене лице, воно було покорчене в тисячу крат гіршою гримасою, ніж у Мефістофеля й сказав:

— Так, добродію, ви бачили білу Утопію. Це майбутня Росія. Росія після того, як ми її очистимо від вас. Такий порядочок, як ото ви бачили, ми заведемо „от Урала до Алтая, от Амура до Дністра“... Правда, хороший. Я бачу, що вам він не подобається. Але що поробиш! — зітхнув він — революція дечого нас навчила...

— Це вам не вдасться!...

Нам може й ні. Але всім капіталістам удасться. Ми вас всіх віддамо у рабство їм. Всі заводи, що ви бачили, то заводи англійців, німців, бельгійців, американців. Ми будемо лише доглядачами. Ми будемо стерегти. Приватну Власність. Ми слуги Приватної Власності. Всі інші релігії ми похеримо. Лишиться тільки одна релігія, релігія Приватної Власності. За порушення її — смерть. В чому ви й могли переконатися на тому прикладі, що я вам показав.

— Але це просто вигадка хворого — засперечався я. — Мені здається, що просто якийсь білогвардієць, сидючи і обмірковуючи плани помсти, намалював цей кошмар... Але це так личить їм!...

— Ви вгадали, — сказав мій гість. — Це так само написав Шульгін. З цими словами він виняв з кешені й показав мені книжку.

— „Щось фантастичне“ — прочитав я в голос.

— Дуже цікава книжка, — зауважив він — раджу вас прочитати.

— Для чого?

— Ну, хоч-би для порівнянь. Вам не пошкодить. Потім для вас це буде своєрідною лекцією. Знати, що думає ваш ворог, завжди не пошкодить. Правда-ж?..

Я хитнув головою.

— А взагалі, я вам скажу, наші справи не блискучі.— Він стомлено повів руками.— Не приймайте мене, будь ласка, за якогось емігрантського Мефістофеля. Я просто емігрант. Те, що я вам показав, то були колись і мої мрії. Признатися по секрету, я вже і сам не дуже то в них вірю. А тому прохаю вас по „человечеству“: „дайте мені в борг три карбованці. Повірте, три дні не шамав“!..

Я розреготався і дав три карбованці. Він підвівся, узяв свого капелюха і уже коло дверей запитав:

— Скажіть, якою ми мовою оце з вам розмовляли весь час?

— Як, кажу, якою? По-українському!..

— А, це те, що колись звалось „галицьким наречієм“, „мовою“ Грушевського, мазепинством і так далі?

— Авже-ж, авже-ж!

— Розумію. Тепер ви державу свою маєте. Ну й що-ж, добре вам ведеться?

— Прекрасно,— кажу.

— Ну, треба йти... він на хвилюку затримався коло дверей.— А ви, напевне, опишіть нашу зустріч?

— Я думаю.

— Тоді вам прийдеться дописати решту самому. Ви це зробите? Ну, я йду,— він помахав рукою.— Всього!..

Він пішов. Перші і другі двері самі собою одчинились і зачинились. Я чув, як він крадькома ішов через залю. Потім стукнули сінешні двері, і я зрозумів, що він вийшов на вулицю.

Я лишився сам і став думати... Голова мені горіла... Думки гарячково скакали в голові... Мені треба було його затримати... Бігти, сказати... і...

... Я схопився з канапи. Горіла лампа, на підлозі валялась розсипана книжка. А в вікно заглядав сірий похмурий ранок.

Я потер очі. Ні, не сплю. Оглянувся навколо — нікого.

— Так це був всього сон... зітхнув я спокійно.

На цьому й кінчається моя фантастика. Скоро я, дійсно, наткнувся на книжку Шульгіна, яка носила голосну назву:

— Щось фантастичне („Нечто фантастическое“).

А епіграфом до неї стояли слова із французької пісеньки, що в перекладі звучать:

— „Дитино, якби я був король“...

Це мене зацікавило. Я подумав:

— А справді, що-б ти, братіку, зробив, якби тобі владу знову в руки?

І я взявся читати ту книжку. Прочитав раз, прочитав удруге. Думав, міркував, порівнював. „Плодом“ тих міркувань і думок і є нижчеподані рядки.

ХТО КОГО?

Хто кого?

Н. Ленін

Що, якби панораму Радянського Союзу 8 років тому назад показати, та не нам, а нашим, ворогам, коли-б показати царській бюрократії Гучкову, Милюкову, — не при ночі будь згада-но, — коли-б їм показати цю саму панораму, то вже вони напевне-б сказали: бридня, фантазія, від більшовиків через 8 років і мокрого місця не залишиться.

Л. Троцький: „Вісім років“, — „Правда“, ч. 272, від 28'XI — 25 р.

Шульгін написав свою „утопію“ в 1922 р. Тоб-то через чотири роки після Жовтневої революції. Тоб-то з того часу теж минуло чотири роки.

Звернімось на хвилину до тих часів і пригадаймо, що тоді було. Радянські Республіки тільки що відбили перший скажений наступ внутрішньої контр-революції і наступ капіталістичних держав-велетнів. Але перемога ця дісталась дорогою ціною. Країна лежала в згарищах, в диму, в крові. Транспорт ледве рухався. Промисловість майже не працювала. Досить, наприклад, вказати, що три чверті шахт Донбасу стояло й було залито водою. Здобич чавуну не перевищувала 5% передвоєнної. Криза за кризою насувалась на нас, і один по другім виникали у нас фронти: паливний, транспортний і т. д. До цього на Радянські Республіки упала нова стихійна біда: голод. У Надволжі і на півдні України голодна смерть збирала свої багаті жнива. Люди, здавалось, дійшли до стану первісних дикунів. Над усією державою нависла чорна тінь голоду.

Це були надзвичайно тяжкі часи. Історія мало знає таких моментів. Потрібні були нелюдські зусилля, щоб в обставинах економічної блокади, не ліквідованого бандитизму, паралічу промисловости й голоду, — самого звичайного, страшного голоду, що примушував людей доходити до людоїдства, голоду, від якого корчилось 20 мільйонів населення, управляти величезною державою, не розгубитись і не випустити керма з рук.

Буржуазія всього світу з замиранням, затаївши дух, стежила за цією боротьбою. Не тому вона затаїла дух, що співчувала нам. Ні, обламавши зуби об нас в безпосередній боротьбі, вона тепер всі свої надії покладала на стихії природи, на нашу технічну відсталість, на наше невміння господарювати. І чим більші були наші утруднення, чим більше людей умирало з голоду, тим більшою радістю реагувала на це міжнародня біржа.

— Скоро кінець!.. Тепер уже буде справжній кінець!..

Такими „пророцтвами“ була просякнута вся тодішня буржуазна преса. Такими „пророцтвами“ була заповнена і вся емігрантська преса. Емігранти всіх ґатунків, всіх напрямків, всіх кольорів пакували свої чамайдани й рахували дні, коли можна буде повертатись „домів“. І, дійсно, загальна обстановка ніби й справді складалась на „їхню“ користь. „Росія“ в руках „зграї розбишак“, „Росія“ за продана,

„Росією“ правлять „жиди“, одним словом „Росія“ зі швидкістю кур’єрського потягу, на всій парі, йде до загибелі, летить стрімголов у безодню. „Росією“ правлять більшовики. А „мета більшовиків жахлива“, а самі більшовики, по слову Шульгіна, не що інше, як „зграя бандитів, що вийшла на промисел“¹⁾.

Та з Шульгіна „взятки гладки“, з нього можна так вимагати чемности до більшовиків, як з „голоного та святого“ грошей. Що ми „деспоти“, це нам приходить чути і не од таких чорносотенців, як він. Ось наприклад, як „соціяліст“ Кавтський „атестує“ нас і то не в 1922 р., а в 1925.

„В Росії був „простий грабіж багатих, зрозумілий кожному розбійникові й злодієві“, —

пише цей ренегат²⁾.

Коли вже скажемо, „соціялісти“ так про нас говорять, то якої-ж чемности до нас вимагати від Шульгіна, у якого боки болять від нашої революції. І далі (Кавтський):

„... Знову сидить в Росії „варварська сила“, що брутально топче „звичайні закони“ права й моральности“).

Отже ненависти до нас не бракує й тепер. Не бракувало її і в 1922 р. Проте, треба бути справедливим, — Шульгін, навіть по-за своїм класовим засліпленням, не міг відкидати того, що більшовики здатні не тільки „руйнувати“, а й щось будувати. Наводимо з цього приводу його слова:

„... Сподіваюсь, — говорить він до свого вигаданого співбесідника, — що ви міцно засвоїли різницю між меншовиками. Різниця колосальна й непроходима. Вона полягає в тому, що меншовики здатні тільки руйнувати, вони абсолютно нездатні до будь-якого будівництва. А більшовики, зруйнувавши до останку старе, здатні творити щось на його місці. Хай те, що вони роблять, безглузде, злочинне, божевільне... їх мета жахна, але в процесі досягнення цієї мети, можуть визначитись і надзвичайні розуми, і надзвичайні вдачі“).

Дякуємо за красне слівце, пане Шульгін. Але щоб зрозуміти цю Шульгінову „похвалу“, треба знати, в який момент її писано. Її писано в момент нашого повороту до НЕП’и. Уперше за чотири роки Радянські Республіки підійшли щільно до господарчих завдань.

¹⁾ В. Шульгін: „Нечто фантастическое“, — стор. 8. Росийско-Болгарское издательство, — 1922 г.

²⁾ Цитую з брошури тов. Н. Бухаріна „Международная буржуазия и Карл Каутский ее апостол“. Видання газети „Правда“, 1925 г.

³⁾ Н. Бухарін: „Международная буржуазия и Карл Каутский ее апостол“ ст. 16.

⁴⁾ Шульгін: „Нечто фантастическое“, ст. 8.

І не башту більшовики зібралися, пане Шульгін, будувати противу усіх законів механіки, як то ви говорите, а соціалізм. В цей момент прозвучали застережливі слова вождя:

— Хто кого?

Питання для пролетарської влади, для пролетарської держави було поставлене на весь зріст і з усією серйозністю, якої вимагала тодішня обстановка. Шульгін зволять з цього приводу жартувати, а саме:

„... Слово може мати різні значіння. От, наприклад, „комуніст“ (лапки належать Шульгину П. Л.) Ленін до гріхопадіння і після гріхопадіння...

— Якого гріхопадіння?...

— На „з'їзді“. Коли він заявив: „дорогу дрібному буржую“...¹⁾.

Дехто, дійсно, зрозумів НЕП, як віддачу пролетаріатом своїх економічних, а далі й політичних позицій.

Не надаремно-ж містер Ллойд-Джордж, тодішній голова ради міністрів Англії, заявив на всю Європу, що більшовики подають надію стати „слухняними хлопчиками“, і запрохав їх, попереду, звичайно, надівши білі рукавички, на Генуезьку конференцію. Та „пустуни хлопчики“, виявилось, на ділі розумніші самого „папаші“ Ллойд-Джорджа, „батьківських“ умовлянь не послухались і ярма надівати не захотіли. Правда, це ускладняло їхнє становище, бо „Європа“ не захотіла давати нам позик на відновлення нашого господарства, а через те і питання „хто кого“ стало ще грізнішим для нас.

Змагання це ще не скінчилось. А втім, перемога, принаймні, для нашої внутрішньої політики, — ми тут розуміємо фронт промисловости, фронт нашого народного господарства — явно починає схилитися на наш бік, а білим утопістам приходить розпаковувати чамайдани. Тут ясно, — білі, жовті й інші ділки капіталу прощитались. Прощитаються вони, напевне і в другому, а саме: — хто кого? Чи „Європа“ пролетарську революцію, чи пролетарська революція „Європу“?

На чому ми цю надію застосовуємо? По-перше —

„... „наші“ господарчі процеси, що розвиваються в нашій країні, глибоко суперечні, бо репрезентують боротьбу двох взаємно виключних систем, соціалізму й капіталізму²⁾.

Але по-друге, передумови для будування соціалізму полягають в тому, що —

„Ми маємо промисловість, основний капітал якої усуспільнений на 89%, при чому ця усуспільнена промисловість дає зверх 79% валової промислової продукції. 11% неусуспільнених засобів виробництва промисловости, дають, виходить, зверх 20% валової продукції. Доля Державної Промисловости зростає.

¹⁾ В. Шульгін: „Нечто фантастическое“, ст. 29.

²⁾ Л. Троцький: „К социализму или капитализму?“ — Видавництво „Плановое хозяйство“, ст. 7.

Залізничний транспорт усупільнений на 100%. Робота транспорту безупинно зростає: в 1921-22 році вона становить коло 25% роботи довійськового часу, в 1922-23 р. — 37%, в 1923-24 — 44%, в 1924-25 р. вона перевищить половину довійськового рівня. На майбутній рік чекаємо 75% довійськового грузообороту¹⁾.

Нам треба запам'ятати ці числа для порівнянь, що будуть нижче. В усякім разі, база для соціалізму в наших руках, — при розв'язанню питання — хто кого? — ця база в руках пролетарської держави є могутньою зброєю.

Тепер, які-ж перспективи надалі? Як комуністична партія гадає вести свою політику бодай у найближчі роки?

Але спершу, хай вибачить читач, я хочу подати ще кілька цифр, що малюють, так-би мовити, статистику нашого народного господарства на сьогоднішній день. Отже, що ми маємо?

Загальну продукцію сільського господарства вираховувано в 1923 — 24 р. на 8.116 міл. карб., в 1924 — 25 р. — на 8.106 міл. карб. і в 1925 — 26 р. — зверх 10 мільярдів карбованців.

Вартість продукції в довійськових карбованцях визначалося в 1923 — 24 р.р. в 1.854,5 міл. карб., в 1924 — 25 р. — в 2.998,3 міл. карб. і в 1925 — 26 р. — в 4.511,7 міл. карб.

Здобич нафти в 1923 — 24 роках становила — 362,46 міл. пудів, в 1924 — 25 р. — піднеслась до 423,7 міл. карб. або 75,5% довійськового рівня, а в наступному році передбачено здобути 521,4 міл. пудів, або 93%.

Вугілля — 962,5 (54,5%), 979,4 (55,3%), 1.514,5 (86%) і т. д. і т. п.

Бюджет в 1923 — 24 р. виносив 1.917 міл. карб., в 1924 — 25 р. — 2.800 міл. карб. і для 1925 — 26 р. передбачено 4.000 міл. карб.²⁾.

„Це піднесення свідчить про те, — говорить в тезах, — що диктатура пролетаріату упоралась з своєю попередньою задачею відновлення країни після імперіялістичної та громадянської війни.

„Але це піднесення могло здійснитись, одначе, лише завдяки правильній політиці партії, заснованій на зміцненні союзу робітників і селян“³⁾.

Тепер, які-ж шляхи партія накреслює надалі, який план вона намічає? Цей план, ураховуючи інтереси націоналізованої промисловості й розпорошеного селянського господарства, в загальних рисах, такий:

1) Треба ставити нові заводи й фабрики одразу на високу технічну базу, з точною увязкою з планом електрифікації (наявність джерел енергії);

¹⁾ Л. Троцький: „К соціалізму или капитализму?“, ст. 22 — 23.

²⁾ Л. Каменев: „К XIV Партийному Съезду. Вопросы хозяйственного строительства“. Дивись „Правда“, ч. 271 від 27/XI — 25 р.

³⁾ Ibid.

2) Облік природних умов окремих районів (наявність сировини й шляхів сполучення), а також можливості використання зайвих робітничих рук в районі;

3) Найшвидче задоволення потреб селянства в сільсько-господарських машинах та реманенті;

4) Наближення промисловості до споживача, тоб-то географічна децентралізація промисловості, створення промислових центрів в позбавлених до цього часу промисловості районах та українцях¹⁾.

Другими словами: правильну чи неправильну ми намітили перспективу, вперед чи назад ми йдемо, ми відповідаємо:

— Правильну!.. Йдемо вперед!.. Стоїмо міцніше, ніж 1917 р., ніж 1922 р.

Тут нас можуть запитати:

— А непмани? А „дорогу дрібному буржую“, цьому потенціальному радянському капіталістові?

— Будь ласка, говоримо ми. Яку роль в промисловості він займає, ми вже бачили — 20%. Лишається ще торгівля. Що ми тут маємо?

В тезах тов. Каменева сказано: — Збільшення оборотів споживчої кооперації за рік становить 55%, піднявшись у минулому році до 3.720 міл. карб., а в майбутньому році передбачається, що оборот виросте до 4.555.6 міл. карб.

Обороти сільсько-господарчої кооперації збільшились в порівнянні з минулим роком на 57%, і вирости в 1924 — 25 р. до 996,7 міл. карбованців²⁾.

Другими словами (за Троцьким):

„В 1923 — 24 р. оборот приватного капіталу в торгівлі становив 50%, оборот державного й кооперативного капіталу теж 50%, значить пополам. Була законна обава, що приватний капітал, розвиваючись коштом державного й кооперативного, знайде своє єднання з селом.

Але ось перевірка: в 1924 — 25 р. оборот державної торгівлі й кооперації — 74%, а приватний торговий оборот — 26% — тоб-то коло $\frac{1}{4}$. В позаторішній рік половина на половину, а в минулому господарчому році, що скінчився 1 жовтня, — $\frac{3}{4}$ і $\frac{1}{4}$ ³⁾.

Виходить, що і тут ясно: хто кого? Не непман, не дрібний буржуа б'є пролетарську державу, а навпаки, пролетарська держава б'є непмана і випирає його з однієї позиції за другою.

Тепер залишається ще питання про те, на які-ж суспільні сили радянська влада спирається. На кого спиралась „мила“ серцю Шульгіна царська влада, ми знаємо: це були поміщики й капіталісти. База радянської влади инша, її соціальна природа инша, а саме:

¹⁾ Л. Каменев: „Вопросы хозяйственного строительства“. „Правда“, ч. 271, 1925 рік.

²⁾ Л. Каменев: „Вопросы хозяйственного строительства“.

³⁾ Л. Троцький: „Восемь лет“, — „Правда“, ч. 272.

партія, профспілки, комсомол, піонери, робселькорія, селянство. Беремо уже цитовану нами книжку тов. Бухаріна¹⁾ й на ст. 40 читаємо:

— „... число членів партії за перші три місяці 1925 р. збільшилось на 63.233, число кандидатів — на 41.815. Загальне число членів партії (з кандидатами) виросло до 850 тис. чоловіка“...

Тепер комсомол. Його зріст малює така табличка:

1922 р. жовтень (V з'їзд) .	206.000 членів
1923 „ січень „ . .	303.944 „
1924 „ „ „ . .	500.700 „
1925 „ „ „ . .	1.140.706 „
1925 „ квітень „ . .	1.432.608 „ ²⁾

Юних піонерів на 1 квітня 1925 року налічувалось 1.299.519. Профспілки на V з'їзд профспілок налічували 4^{1/2}, а зараз шість мільйонів. Робкорів на грудень 1924 р. налічувалось 63.280, селькорів 79.780, зараз тих і других не менше, як 200 тисяч³⁾.

Такий об'єктивний стан радянських республік, коли його розглядати під кутом зору: хто кого? І ясно, що всякі спроби Шульгінних і кого-б то не було гадати й будувати якісь утопійні теорії на „вибухи“ з середини, на те, що мовляв „народ“ нас покличе, засуджені на невдачу. Тут справа ясна, хоча, коли розглядати справу по „человечеству“, ми співчуваємо Шульгінкові, бо, дійсно, людина опинилась в поганому становищі. Тягне його на батьківщину, та ще й як. Не хочеться вмирати на чужині, як бездомному собаці під чужим тином, стискає смуток серце і стає з ним, по слову пісні, що нині по потягах сліпці виспівують:

Ах, не дай умереть под скалой.
Дай увидеть родных и друзей!..

Співчуваємо. Але в бажанні побачити своїх друзів в „освобожденной“ Москві відмовляємо. Та й Шульгін і інші це добре розуміють. Тому їхні погляди обертаються в інший бік. Правда, одні нині дійшли до того, що подібно Бобчинському, ладні пробратись в Радянський Союз „петушком, петушком“. Але інші ще зберігають на своїх обличчях маску трагічності і на запитання — як, зі щитом чи на щиті, — відповідають:

— Тільки зі щитом...

Та щоб увійти з щитом, потрібні якісь інші сили. В бік тих чи інших сил вони, як сосятник до сонця, і обертаються. Де-ж ті „інші“ сили?...

¹⁾ Н. Бухарін: „Международная буржуазия“.

²⁾ Н. Бухарін: „Международная буржуазия“.

³⁾ Ibid.

„WEG ZUR MACH“ — „ШЛЯХ ДО ВЛАДИ“

Ходить Фауст по Європі
в смішках, свистах, брехеньках, —
молитовник у руках, —
думає про се, про те,
а назустріч Прометей.

П. Тичина.

Велетенський прогрес техніки взагалі, особливо шляхів сполучення, колосальний зріст капіталу й банків зробили те, що капіталізм визрів і перезрів. Він пережив себе, він став найреакційнішою перепорою людського поступу. Він звівся до самовладства жменьки мільярдерів і мільйонерів, що штовхають народи на бойні для вирішення питання про те, німецький чи англо-французькій групі хижаків повинна дістатись імперіялістична здобич, влада над колоніями, фінансові „сфери впливу“ чи „мандати на управління“...

Н. Ленін: — „Відповідь на запитання американського журналіста“. Т. XVI, сторінка 286.

Отже, де ті сили, на які орієнтуються і Шульгін і Струве, і Чернов, і Керенський, і Мілюков, і наш „рідний“ Микита Шаповал, і легіон їм ім'я? Де вони, поскільки „карта“ на „внутрішні“ „здорові“ сили „России“, „України“, „Грузії“, і так далі і таке инше, бита. Де вони, ті сили, питаємо ми?

Не думайте, що кожний емігрант дасть вам на це пряму і „чесну“ відповідь. Ні, тут кожний постарается заховати свій „таємний гріх“ і виголосить цілу декларацію.

По-перше, одні вам заявлять зі посиленням на „писаніє“, що вони відмовились від надій на озброєну чужоземну інтервенцію.

По-друге, дехто скаже, що вони просто хочуть бути „на місті“ у відповідний момент, бо коли теперішня влада упаде, то вони її мають „підхопити“ зі „знесилених“ рук.

Треті заявлять, що вони просто хочуть повернутись додому, а що далі, „там видно буде“.

Але всі замовчуть саме головне, саме основне, що в їхніх головах копошиться, постійно зріє, і про що потайки кожний думає. Ми гадаємо, що не помилимось, коли, розкриваючи цей секрет поліпінелі, скажемо:

— Панове, на що ховатись? Ми знаємо, що для того, щоб дійти до влади у нас, над нами, ваш шлях лежить через Париж і Лондон!...

Другими словами:

— В сучасний момент перехід влади в Радянському Союзі до інших рук можливий лише тоді, коли „Європа“ рушить на нас своїм „капіталістичним“ походом і поб'є нас. Правда, і тут ми можемо поставити знак запитання й сказати: — А то ще подивимось, хто-кого?

Але припустімо, що „Європа“ йде на нас. А що вона, принаймні, дехто з керівників „Європи“ про це серйозно думає й такий похід готує, відкидати ми не можемо. Про це що-дня кричить наша преса,

про це свідчить ціла низка фактів. Значить, в такому припущенні нема нічого дивного.

Ми живемо в так званому капіталістичному оточенні. За визначенням одного із кращих знавців економіки, за визначенням одного із найгеніальніших умів — тов. Леніна, капіталізм „визрів“ і „перезрів“. Він гниє, він стає самою серйозною загрозою для поступу людства. Несвідомо це почувають і найчутливіші представники буржуазії. Моральний і економічний маразм післявоєнної Європи вніс розгубленість в лави представників буржуазної громадської думки. В той час, коли кращі з них, як небіжчик Анатоль Франс, зуміли в собі перебороти „ветхого человека“, європейця, другі безсило в ньому борсаються. Для того, щоб заявити, що капіталізм наскрізь прогнив, що буржуазна культура вмирає, що майбутнє належить пролетаріатові, що нарешті, Жовтнева революція дає вихід з того глухого кута, куди завели суперечності капіталізму людство, — потрібна і велика мужність, і велика любов до культури. Але таке розуміння дане не багатьом.

Анатоль Франс був, до певної міри, білою вороною серед буржуазної європейської інтелігенції. Людина культури, що дійшла до верховин її, він зрештою побачив, що під тою культурою немає бази, що вона не має перспектив. І він, як і другий видатний французький письменник, Анрі Барбюс, побачив „світло із безодні“ в громах і блискавицях нашої пролетарської революції. Світло, новий подих, буря йдуть зі сходу і розвіють тумани й міязми, що виділяє із себе загнилий капіталізм.

Та повторюємо, не всі здатні на це. Більшість впадає в розпач, проймається глибоким песимізмом, губить всяку перспективу. І італієць Нітті, і німець Шпенглер, що написав „Занепад Європи“, всі вони безнадійні песимісти і розуміючи повний розклад культури буржуазії, не дають відповіді на запитання:

— Де-ж вихід?..

Вихід, звичайно, в пролетарській, соціалістичній революції. Але будучи всіма своїми коріннями зв'язані з класом капіталістів, з буржуазною культурою, вони не можуть стати на платформу революції, не можуть прийняти пролетаріат за ту силу, яка виведе людство на нові простори. Не можуть органічно. Звідси одчай, звідси песимізм, що в рядовій масі пересічних буржуа, нових мільйонерів, збагачених війною, обертається або в найжахливішу розпуку або в містицизм, при чому та й другий часто переплітаються в такому химерному визерункові, що часто не знайти, де одно кінчається, а друге починається.

Ми не будемо на цьому зупинятися. Читач може знайти картини „нравів“ буржуазії і в літературі і в творах, присвячених економіці.

Усюди один лейт-мотив: застої, гнилизна, смерть!..

Наша еміграція не розуміє цього. Зовні ніби культурна, вона з побожністю ставиться до культурного Заходу, підкреслимо, з побожністю дикуна. Вона вірить „Заходові“, вірить „Європі“, звичайно „Європі“ капіталістів, банків, трестів, продажних депутатів, кокоток, „Європі“ Чемберленів, Мусоліні, гомосексуалістів і лесбійського

кохання, „Європі“ паризьких шиночків, де прислужують голі кельнерші, „Європі“ берлінських шанганів, одним словом, тій „Європі“, де кров і золото, піт і визиск, нечувана розпуста й страшні злидні пролетаріату, змови і вбивства змішались в страшному карнавалі. Щоб зрозуміти ту „Європу“ досить, наприклад, глянути на малюнки німецької художниці Кольвіц, або на малюнки теж німецького художника Гросса, щоб вас назавжди від тої „Європи“ стошнило.

Еміграція цього не бачить. Навпаки, для неї Європа є нерушима, основи її тверді, гранітові. І коли Шульгін говорить, що більшовики ходять на головах всупереч тисячам поколінь, то Європа твердо стоїть на ногах. Ми дотримуємося інших поглядів. Ми говоримо, що саме наша революція ставить світ на ноги, ставить історію на ноги.

Чим же продиктована еміграції така віра?

З одного боку тим, що хоча „Європа“ і розхитана, але їй ще на гнилих ногах вдається тримати рівновагу. По-друге, „Європі“ вдалося притлумити революційні сполохи в Німеччині, Італії, Франції і, нарешті, вдається вести на мотузці робітничий рух Англії. Тимчасова стабілізація капіталізму є факт і ми його не одкидаємо. Друге діло, як та стабілізація досягнута. Кров і залізо, залізо і кров, густо посипані американським золотом, — от методи, що ними буржуазія утримує владу в своїх руках. Шибениці Цанкова, тортури польських і румунських в'язниць, бомбування сел Індії, масові розстріли в Китаї, руйнація Дамаску, гніт, що його несе на багнетах армії французька буржуазія в Марокко, пацифізм і богословіє Макдональда, зрада німецьких соціал-барматовців, — от останні винаходи європейської „культури“.

Фашизм, убивства прямі і таємні, отрутні гази для страйкарів і проповіді попів чорних і проповіді попів соціалістичних, — от методи переконання трудящих мас у тому, що капіталістична система є найліпша, є вічна.

І коли еміграція бачить це, то вона аж захлинається од зазидків, вона вчиться у „Європи“ і плекає надію про те, що коли (борони боже, і дай нашому теляті вовка з'їсти) їй удасться заволодіти до своїх рук „Азію“ і „азіятів“, тоб-то селян і робітників СРСР, то, будьте певні, і газ, і кулеметний дощ, і шибениці, і моральне розтління вони пустять в ход. Кати запрацюють на всю і не зупиняться вони ні перед якими гекатомбами жертв, аби тільки задовольнити свою спрагу помсти і віддадуть під владу капіталові величезні землі з мільйонами рабів.

Бо справді, чого прагнуть білі утопісти? Того, щоб СРСР обернути в величезну колонію для чужоземного капіталу. Режим колонії, наприклад такий режим, як у Індії, от чого хочуть для СРСР Шульгін і всі підголоски буржуазії.

І тому вони не зупиняються ні перед чим. Сучасним володарям світу вони готові віддати все, а самим стати за доглядачів, за псів капіталу.

Що це так, ми побачимо у дальшому розділі.

КАБАЛА Й РАБСТВО

Концесії — це не мир з капіталізмом, а війна в новій площині. Війна зброєю й танками замінюється економічною. Правда, й вона таїть у собі нові труднощі й нові небезпеки. Але я певний, що ми із них вийдемо.

Н. Ленін. Промова на зібранні секретарів комосередків Моск. орг. Т. XVIII, стор. 389.

Ми існуємо в ланцюзі капіталістичних держав, як ланка світового господарства. На одному боці — колоніальні країни, вони не можуть ще допомогти нам, на другому — капіталістичні країни, вони наші вороги. Маємо певну рівновагу. Правда, дуже погану рівновагу. Але ми все ж таки повинні на цей факт зважати. Ми не повинні затуляти очей на цей факт, коли ми хочемо існувати. Або негайна перемога над всією буржуазією, або виплата данини. Ми зовсім одверто визнаємо, ми не ховаємо цього, концесії в системі державного капіталізму означають данину капіталізові. Але ми виграємо час, а виграти час, це означає виграти все, особливо в добу рівноваги, коли наші закордонні товариші ґрунтовно підготовляють революцію. Чим ґрунтовніше ми її підготуємо, тим певніша буде перемога...

Н. Ленін. — Тактика Рос. Ком. Парт. Т. XVIII, ч. I, ст. 333.

Капіталізм загниває, капіталізм умирає. Навіть частина буржуазних економістів визнає, що без рішучих реформ капіталізові не врятуватися і він полетить у безодню. Але капіталізм — великий хижак, він що раз потребує більше крові й поту людського. Поки світ не був ще остаточно поділений, поки капіталізм виконував прогресивну роль в історії, поки він підносив продукційні сили людства, ця позитивна роль його давала йому силу триматися на поверхні.

І хоч які були великі злочини капіталізму в минулому, а капіталізм весь час їхав на колісниці по шляху, вкритому трупами й залитому кров'ю його жертв, все-таки людство поступало вперед. Та ось світ був остаточно капіталізмом завойований, далі йти були нікуди. Далі глухий кут.

Війна 1914 — 18 р.р. була першою смертельною сутичкою капіталістичних хижаків за переділ здобичі. Однієї астині вдалося перемогти другу — капіталістична й імперіялістична Німеччина впала. Але й противна сторона була настільки знесилена боротьбою, що не в силі була ковтнути свою здобич. Тут на лани Європи, що ще не перестали куритись кров'ю мільйонів забитих, — виступив новий хижак, що досі вилежувався за океаном і стежив за борнею оддалік, — Америка, — і ковтнув Німеччину; тепер от мабуть скоро прийметься за Францію, пополуднує Італією, а там візьметься й за Англію. Бо такий залізний закон капіталістичної конкуренції. В ній безсило борсається капіталізм і не знає, як з неї вийти. Поки можна було їсти негрів, індусів, єгипетських фелаків, китайців, імперіялісти, хоч про око людське, намагалися жити мирно. Тепер не те. Тепер назустріч наступові

імперіялізму на колонії, в колоніях піднімається хвиля національних рухів і революцій. Ми є свідками героїчної боротьби Китаю за своє економічне визволення. Ми знаємо, як уперто і мужньо змагаються Мароканські рифи з імперіялістичною Францією. Ми так само знаємо, що і у Єгипті, і в Індії і в інших колоніях є досить вибухового матеріалу і пожежі можна чекати з дня на день. Ще друга суперечність сучасного капіталізму та імперіялізму. Руйнуючи в колоніях феодальний устрій, вивозячи туди капітали, будуючи там фабрики, заводи, залізниці, рудні, імперіялізм сприяє тому, що там створюється своя, тубільна, буржуазія, яка хоче всю надвартість покласти у власну кишеню, а не віддавати її десь до Паріжу або Лондону. Разом з тим, з першою фабрикою в колоніях, народжується й тубільний пролетаріят і собі починає змагатися за свої економічні та політичні інтереси. Убожіє, обезземелюється селянство. Наростають конфлікти, труднощі стають більші. Але імперіялізм не може жити без колоній. Не може жити без чорних, жовтих і білих рабів.

— Колоній і рабів!.. Крови і поту!

От який звірячий рик можна почути сьогодні на світових біржах.

Тут виступає наша білогвардійщина, контр-революція і вказує на схід.

— Колоній вам?.. Будь ласка!.. Допоможіть нам приборкати бунтарів і ви будете мати колонії з незчисленними багатствами і незчисленними рабами!..

Ми знаємо, наприклад, як наші „рідні патріоти“ віддали в рабину німецькому імперіялізмові 1918 р. Україну. Як потім, після краху кайзеровської Німеччини, хотіли ту рабину перепродати французам та англійцям. Ми знаємо також, як ту-ж рабину продавав Денікін і Врангель. Нарешті, ми знаємо і те, що за польськими багнетами у 1920 р. ішов до нас французький та англійський імперіялізм. Гаслом було:

— Вугілля, залізна руда, хліб, раби!..

Ці-ж мотиви згучать, наприклад, і в Локарно. Скільки-б там не говорилося миролюбних промов, ми твердо знаємо, що за ними ховається. І не даром з загостренням відносин між англійським консервативним урядом та СРСР, еміграція закопошилась, як та купа черви, на європейських смітниках. Чемберлен готує похід на СРСР, а ці добродії уже тут і пропонують свої послуги. Які вони? Шульгін сформулював їх ще у 1922 році, він вкладає в уста свого вигаданого співбесідника такі слова:

„Ви знаєте, всупереч розповсюдженій думці... я гадаю, що міжнародне становище Росії буде у високій мірі сприятливим. Ви не згодні?”

— Ні, ні, будь ласка, — я вас слухаю.

— Бачите, я дивлюсь на діло так. Труднощі починаються там, де є зустріч реальних інтересів. І навпаки, сприятливе положення те, де є „совпаденіє“ інтересів...

Що буде являти майбутня Росія! Країну, абсолютно сплюндровану, що рішуче у всьому буде нуждатись. А в якому положенню решта держав? Найбільш зацікавлені

в цій ділі країни страждають од переповнення всіма тими речами, що їх потребує Росія. Отже, з одного боку страшна порожнеча, а з другого — *embarass de richesses*¹⁾.

Це, так би мовити, вступ до економічної програми. Наскільки „Росія“ в зараз сплюндрована, ми вже бачили в II розділі. В цьому може переконатись не тільки кожний з нас, а й переконались ті численні делегації, що нас минулого літа відвідали. Висновок у нас і у них один: СРСР економічно зростає. Ми уже зараз не тільки залічуємо наші рани, а й серйозно приступаємо до будівництва соціалізму. Проте для дурнів... пробачте, для еміграції, закони не писані. І тому слухаймо далі:

„— Добре, та не забувайте одного: чим-же буде платити сплюндрована Росія?

— Південь буде платити хлібом, а Північ — лісом і працею“²⁾.

Приймаємо це на увагу і скажемо, що це ми знали давно. Знають це і капіталісти і не заховують навіть того, що їм найбільше у нас подобається. Але Шульгін тут натикається на „патріотичні забобони“. Щоб обійти їх, він розводить таке:

„...Всі ці старі слова про засилля німців, англійців і инше, все це треба відкинути. Всіх треба кликати. Хай везуть з усього світу і якомога більше“³⁾.

„Всіх треба кликати“. Для чого слова „треба“? Уже-ж був такий час, що всіх кликали. І, боже мій, кого тільки не кликали, хто тільки не йшов, кого тільки не було у нас: німці й австрійці; чехо-словаки; французи, американці, бельгійці; греки й сенегальці; турки і фінни; естонці, латиші, поляки. Кого ще вам треба? Мало, чи що?

Шульгін це розуміє й пише:

„— Ну да, я знаю, скажуть — це розпродаж Росії гуртом і в роздріб“. Все це я чув, все це я знаю, і все це бриднє. Не треба було робити революцію. (Ач, як його вхопило! — П. Л.) А коли ми це проробили, то треба розплачуватись. Не пропадати-ж з голоду усій Північній Росії, не ходити-ж їй у звірячих шкірах тільки для того, щоб зберегти „для нащадків“ величезні простори лісів.

Нічого не поробиш, — сумно хитає головою Шульгін, — прийдеться рубати й продавати ліси. Питання лише в тому, щоб рубати їх з толком.

Треба буде організувати закордонні підприємства для рубання лісів. Ах, тут знову почнуться плачі про засилля

¹⁾ Шульгін: „Нечто фантастическое“, стр. 20.

²⁾ Ibid.

³⁾ В. Шульгін: „Нечто фантастическое“, ст. 20.

закордонних капіталістів. Але коли російські капіталісти були так розумні, що фінансували революцію (Ого! — П. Л.) із власної кишені, то хай тепер і розплачуються... А працювати на всіх лісових розробках буде хто? Та це-ж саме голодне російське населення (А певно, що так. Пан Шульгін не замарає своїх ручок „чорною“ роботою! — П. Л.). Адже не англійські-ж робітники будуть робити. Таким чином, як я вже сказав раніше, Північна Росія буде платити лісом і працею. Праця овсі не обмежується самими лісовими розробками. Навпаки, закордонний капітал треба притягати до утворення всіляких промислових підприємств і до будування в побільшеному темпі нових залізничних колій. При цьому треба зацікавити їх (тоб-то закордонних капіталістів. — П. Л.) дешевим російським трудом. (Во! саме головне, бо висока надвартість настільки спокуслива, що капіталіст за-ради неї піде у саме пекло! — П. Л.)...

О, я передбачаю плачі лже-патріотів: „як, віддати російський нарід в кабалу закордонним хижакам“? Добре, добре, не залякаєте... Звичайно, краще Рябушинські, ніж Сміти й Мілери... Але де були патріотизм і національні гордощі російських промисловців, коли вони тупцем бігли за колісницею революції?... Ах, не забудьте нас, хоч ми й толстосуми, але ми теж з вами¹⁾.

Ви почуваєте всю жовч в цих словах Шульгіна?

Ах, Шульгін, Шульгін. У вас більше говорить ображене дворянське серце, опори престолу, ніж розум тверезого політика. Теж найшли революціонерів — Рябушинських! Та хіба ви забули, як Рябушинський в 17-му році у Москві погрожував задушити революцію „костлявой рукою голода“? Коротка у вас пам'ять. Можна сказати, б'єте не по коневі, а по оглоблях.

Що-ж до лісів, надрів надземних і підземних, то звичайно, ви спізнались. Навіть приманка „дешевий руський труд“, хоч як на неї чигають закордонні капіталісти, настільки колюча й небезпечна, що вони, спробувавши раз і опікшись, тепер більшобережні. Ви готові і зараз, як були готові у 1922 р. віддати „руський народ“, тоб-то народи, що заселяють теперішній СРСР у кабалу і рабство. „Дешевий руський труд“, — легко сказати! І ви думаєте, що наші робітники, наші селяни так ото й згодяться? А історія громадянської війни, а провал інтервенцій і білих генералів про що свідчить? Про те, що наші трудові маси не захотіли і не хочуть далі нести ярма капіталізму. І що-ж сталося? Полетіли вони в безодню, як то ви пророкували, чи ні? Ні, не полетіли! Ми ростемо. Наш селянин починає багатіти (але про це будемо нижче говорити), нашому робітникові заздують, наприклад, робітники німецькі, кажуть, що він краще живе, ніж вони. То хіба добра від добра ходять шукати. Наївний ви все-таки чоловік!

¹⁾ В. Шульгін: „Нечто фантастическое“, стор. 21 — 22.

Правда, ви застерігаєте :

Всі ці закордонні капіталісти раз вони будуть працювати на російській землі, будуть працювати російськими робітниками, російськими техниками, російськими інженерами¹⁾...

Знаємо, знаємо. Англійський капіталізм, наприклад, в Індії працює на індійській землі, індуськими робітниками, індуськими техниками, індуськими інженерами, а чи легше від того індуському народові? Чи не мруть там від голоду мільйони людей. Чи не колонія Індія? Чи не досягло там свого апогею капіталістичне рабство? А Китай? А Єгипет? Отже цим нас не спокусите. Правда, радянська влада теж провадить концесійну політику, але як? Чи розпродали ми „Росію“? А ви хочете за „дешевий труд“ віддати закордонному капіталові все загалом. Руки короткі, панове! Цього року ми кидаємо на промисловість, на її переустаткування 300 мільйонів карбованців. Радянська влада закінчила Шатурську електростанцію, закінчує Волховську, працює над Штерівською, приступає до Дніпробудівництва. „Настав доба великих робіт“. Партія рішуче висловлюється за те, що ми, в країні, яка зусиллями російського дворянства й буржуазії, за допомогою закордонного капіталу, уже була обернулася в напівколонію, — будуємо новий лад. Ми цю країну вирвали з кільця імперіалістичних війн. Ми ведемо її до нових світів. На нас звернуті погляди усього визискуваного людства. В нас вони бачать надію на своє власне визволення. Ми цією солідарністю, міжнародньою солідарністю трудящих, міцні й дужі. І нам іти на поклін! І нам слухати Ліги Націй, куди нас міжнародні перекупки закликають!

Ми розуміємо, що нам готують пани Чемберлени й К^о. Долю Індії, долю паріїв! Та нині не 1918 рік, і не 1922-й, а 1925 рік. І тут ми, певні свої сили, свої могутності, на всяку спробу замаху на нас можемо так ударити по руках, що всяка охота відпаде.

А фантазії, вроді Шульгінової то простісінька утопія. Шульгін утопіст, як утопіст і Чемберлен і інші прикажчики капіталізму.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ

Мальбрук в похід зібрався...

Суть Радянської влади полягає в тому, що масова організація саме тих класів, що були пригнічувані капіталістами, цеб-то робітників і напівпролетарів (селян, що не експлуатують чужої праці і які примушені постійно продавати хоча-б частину виробів своєї праці) є постійною і єдиною основою всієї державної влади, всього державного апарату.

Н. Ленін. Тези й доповідь про буржуазну дем. та дикт. пролет. — Т. XVI, ст. 44.

Але відійдімо на хвилину від наших реальностей. Забудьмо, що ми живемо в радянській республіці, давайте впірнем у Шульгінову білу утопію. Припустімо неможливе : закордонний капітал на чолі

¹⁾ В. Шульгін: „Нечто фантастическое“, ст. 22.

з новим хрестоносцем — Чемберленом, при оруженосцях — Бріанові, Штреземанові і прочая і прочая, спокушені „дешевим трудом“, лісами, пшеницею, вугіллям, нафтою, цукром, рудами, — рушають великим походом на більшовиків, на нову „більшовицьку“ Татарію, за визначенням К. Кавтського. За ними звичайно, рушає й біла еміграція. Тут ми гадаємо, що на час „священної війни“ різниця між кадетами, монархістами, ес-ерами й меншовиками, росіянами, українцями, грузинами і так далі, згладиться, всі вони об'єднаються в одному дивному піднесенні, що навіє на них війна проти робітників та селян. Як вони далі будуть розташовуватись на звільнених землях, видно буде, але зараз вся еміграція „едино тело и един дух“.

Більшовиків розбито. Рештки їх загнано у північні ліси, у сибірські тундри, де вони бродять здичавілими ордами. „Священна“ повітряна капіталістична флота, коли відкриває їх, нищить бомбами.

Таким робом, „Росія“ очищена від зарази. В той час, як англійські, американські, французькі й німецькі капіталісти займаються експлоатацією „дешевої праці“, Шульгін з К^о приступають до організації, звичайно, „російської“ влади в центрі і на місцях. Тут він натикається на дві речі.

По - перше :

„Ще до революції виявилось“, що в нашій величезній країні виразно визначились деякі центри, економічні, розумові і географічні. Цими центрами являються великі міста, що цілком виділились із низки звичайних губерських міст, до яких, більших міст, тяжать матеріально й духово області, що лежать навколо їх“¹⁾.

Це один момент, визнання, так - би мовити, різностайности країни. По - друге :

„... виявилось ще до революції, що центральний апарат Російської Держави... був неймовірно завалений всякими дрібними справами, так званою „вермішелью“... От всю цю вермішель з добавкою солідної частини державного бюджету... і треба пересунути на місця. Вони повинні получати остаточне вирішення в тих розумових і економічних центрах, про які я уже говорив“²⁾.

З цього уривку можна заключити, що Шульгін стоїть за децентралізацію влади, за своєрідну „федерацію“ країв, але „федерація“ ця, як пересвідчимось далі, Шульгіним розуміється по своєму. Проте, як кажуть, розумному не вадить повчитись і у свого ворога. Тільки тут у Шульгіна нічого навчитись, бо радянська влада давно вже намітила таку краєву систему і зараз ми маємо для РСФСР, наприклад, такі краї: Північно-Західний з центром у Ленінграді; Уральський з центром у Свердловському (б. Єкатерінбург), Північно-Кавказький з центром у Ростові, нарешті такий величезний край, як Сибір, нині обирає свій краєвий виконавчий комітет.

¹⁾ В. Шульгін: „Нечто фантастическое“, ст. 10.

²⁾ Шульгін: „Нечто фантастическое“, ст. 10.

Шульгін висуває в своїй адміністративній реформі два принципи: централізація засобів і шляхів сполучення і децентралізація адміністративна.

Значить, краї. На чолі краю стоїть намісник, „главноначальствующий“, що повинен на перших порах скупити в своїх руках всю повноту влади.

„Розуміється, — пише Шульгін, — ці намісники не можуть висіти в простороні, вони без сумніву спробують спертися на місцевих людей, що перебувають більше або менше в курсі справ, і таким чином, природньо, навколо намісника утвориться Рада. В цьому розумінні де-який час Росія буде по-старому „країною рад“.

Ці „ради“ будуть ніби переходовим щаблем до другого періоду“ ...¹⁾

Отже, генерали, капіталісти, поміщики, — така „рада“ Шульгіна. „Росія“ поміщицька, капіталістична, експлоататорська, буде „країною рад“. Ну, ну!... Шульгін не розуміє одного, як не розуміє цього і Мілюков з своїм гаслом „ради без комуністів“, як не розуміє цього й В. Винниченко з гаслом „українських рад“, а саме що селянство й робітництво розпізнає за назвою суть. Але й тут, як і в байці, наявно будуть стирчати осяччі, тоб-то — капіталістичні, вуха.

Однак, підемо за Шульгіним; за його утопією, країна „упокоєна“, „генерал-губернаторські ради“ свою ролю відіграли, тепер починають організовуватись постійні органи. Як вони конструюються? Шульгін говорить:

„Я уявляю собі діло так. Досить демократичні вибори до волосного земства. На цьому всякі прямі вибори кінчаються. Повітові земські зібрання складаються уже з делегатів від волостей. В свою чергу повітові земські збори посилають своїх представників до Краєвої Думи“²⁾

Одним словом, треба просіяти. А поскільки керовничу ролю в утопії Шульгіна будуть відігравати експлоататорські класи та „генерал-губернатори“, то і Краєва Дума буде складатися з них. Ясно? Здається, ясно.

У нас так само немає прямих виборів. Але поскільки в Радянських Республіках у влади стоять робітники й селяни, то і в наших верховних органах їм належить переважна роля. Шульгінова утопія, приймаючи форму посередніх виборів, вкладає в них новий, капіталістичний, експлоататорський зміст. Другими словами, ці „думи“ будуть органами фашистської, буржуазної диктатури.

Продовжуємо нашу подорож. Надходять вибори. Як їх у цій „утопії“ переводиться?

Послухайте.

¹⁾ Шульгін: „Нечто фантастическое“, ст. 14.

„Широкі демократичні вибори переводитиметься один раз, скажемо, через кожних п'ять років, — в волостях, і на цьому всі „хвилювання“ будуть кінчатися“. — І далі: „В боротьбі пристрастей партії ганблять одна другу... Через рік після виборів це виборче оскаженіння минає. Люди знову знаходять можливість думати спокійно. І от тоді, ц. - т. через рік, можливо буде зробити відповідну „поправку“ до виборів“ ...¹⁾.

В чому-ж та поправка? І для чого? А ось у чому. До „дум“ обирається всього $\frac{2}{3}$ складу, а через рік решту депутатів „кооптується“. Шульгін це мотивує так:

„... через рік після виборів волосне земське зібрання настільки пристигне, що з великою охотою прийме до свого складу батюшку, учителя, писаря, службовця з цукроварні, дрібного поміщика, що вдержався на землі“ ...²⁾.

Здорово ви розщедрились, пане Шульгіну! Ну, у нас нащот „батюшок“ і „поміщиків“ додержуються трохи иншої думки і до виборів не підпускають їх і на гарматний постріл. Що-ж до инших категорій, то радянська конституція не тільки не відштовхує їх від радянської роботи, а навпаки втягує.

А тепер ще одно. В своїй концепції „місцевої“ влади п. Шульгін випустив одну „мальність“, а саме селян.

Про них ніде ні словечка. Батюшку згадав, поміщика не забув, а про селян ані словечка. Здорово!

Ми ведемо иншу лінію. Ми втягаємо як-найширші селянські маси. Ми ставимо середняка в центрі нашої уваги, ми вважаємо його за центральну фігуру на селі.

Радянська влада — влада трудящих мас. Ради — масові органи влади. Вони керують, вони підносять господарство, в них маси вчаться керувати своєю державою. Така „маленька“ різниця між системою радянської влади й „утопією“ Шульгіна і продажною, з дозволу сказати, „демократичною владою в Європі.

Та радянська влада є до того ще влада диктатури. Це нашим ворогам не подобається. Тут треба віддати справедливість Шульгінові, — він просто говорить: замість диктатури пролетаріату треба поставити диктатуру капіталістів, диктатуру поміщиків і куркуля. Дякуємо йому й на цьому.

(Кінець буде)

¹⁾ Шульгін: „Нечто фантастическое“, ст. 16.

²⁾ Ibid, ст. 16 — 17.

Акад. ДМ. БАГАЛІЙ

Декабристи на Україні

З приводу сторіччя їх повстання на Україні — 1825 — 1925 р. ¹⁾

І. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Сьогодні 10 січня 1925 р. славетня річниця — сторічний ювілей озброєного повстання Чернігівського полку під проводом члена Південного товариства декабристів на Україні Сергія Івановича Муравйова-Апостола: 29-го грудня 1825 року по старому стилю, а 10-го січня 1826 року по новому — він підняв прапор повстання проти тодішнього самодержавного режиму і виступив з Чернігівським полком, де був підполковником, з Василькова (в Київській губ.) на Житомир та Київ, щоб поширити цей військовий рух на всю Західню Україну і — що найхарактерніше — цей виступ був зроблений вже після ліквідації невдалого повстання північних декабристів 14 грудня (27-го по новому стилю) на Сенатському плацу в Петербурзі. До недавнього часу усім була відома лише дата 14-го грудня — організований північними декабристами виступ військових частин на Сенатському плацу, що розстріляні були новим імператором Миколою І-м гарматним вогнем — цим актом жорстокости й розпочалося огидне царювання цього фельдфебеля на троні, як називає його Т. Шевченко. Наукова література також звертала, коли не виключну, то головну увагу на цей бунт 14-го грудня і на Північне товариство декабристів, що його підготувало і що взагалі вело пропаганду своїх ідей серед тогочасного суспільства на півночі, в тодішніх центрах — Петербурзі та Москві. Що-ж до виступу Чернігівського полку 29 грудня на Київщині, — а цей виступ треба ставити поруч виступу в Петербурзі, — а також до історії декабристського руху на Україні, що ним керували засновані тут два декабристських товариства — Південне й Сполучених Слов'ян — то на них не зверталася відповідної уваги — було видано і — мало документів (і офіційних і приватних), і мало розвідок ¹⁾. І лише в наші часи зацікавилися питанням про декабристів на Україні ²⁾. Харків ³⁾ відгукнеться двома збірниками, що вийдуть під моїм редагуванням ⁴⁾. І це для України в порівнянні з тим, що видає один лише Центрархів РСФРР, занадто мало, коли згадати, що УСРР одержує майже третину усього всесоюзного бюджету на свою освіту. Бажано було-б, щоб ми спромоглися ще на які-небудь видання матеріалів про південних декабристів — і такі матеріали у нас є — аби

¹⁾ Публічна промова на зібранні наукових робітників в Будинку Вченого у Харкові.

були кошти на їх видання⁹). Мляво відгукнулася Україна також і на пропаганду про перше повстання на Україні в початку XIX ст. серед широких пролетарських мас: лише Істпарт у Києві організував (і дуже добру) виставку, присвячену декабристам на Україні, а в Харкові, де є музей революції і в ньому декабристський відділ (правда, на жаль, дуже убогий) нічого з цього боку не було зроблено. Побажаймо, щоб ця прогалина в столиці Радянської України була заповнена, щоб взагалі що до науки і культури ми не одставали од РСФРР.

РСФРР дає нам зразок і в справі про декабристів: проф. М. Н. Покровський, що являється ініціатором видань Центрархіва, що стоїть на чолі наукового марксистського руху по російській історії, не тільки зрозумів конечну потребу видати цілий *Corpus* архівних матеріалів про декабристів, матеріалів, що з'осереджені нині в архівосхованках Центрарха, а й має величезну заслугу перед наукою, що встановив правильне відношення до декабристської революції і політичного значіння її для сучасного радянського суспільства, в тому числі й партійного. Ця дворянсько-буржуазна революція 1825 р., на його погляд, була першим виступом проти самодержавства і тогочасного державного і соціального укладу, і тому, казав він, треба буде спом'янути її сторічну річницю. Другою заслугою М. Н. Покровського являється те, що він дуже яскраво підкреслив різницю в ідеології і тактиці обох рухів — північного і південного, і оддав перевагу останньому з боку його революційності. На його думку, річниця повстання Чернігівського полку має навіть більше ювілейне значіння, ніж виступ на Сенатському плацу в Петербурзі. Нарешті, М. Н. Покровському належить ще й та заслуга, що він поставив історичну тему про декабристський рух на соціологічний ґрунт — указав на його соціально-економічну базу — на дворянсько-поміщицьке господарство тих часів з його кріпацькою працею.

II. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ

І коли ми ставимо перед собою спеціальне питання про рух декабристів на Україні, то і нам потрібно перш за все вияснити таку соціально-економічну базу відносно України, а також і ідеологію українського суспільства, що була передумовою ідеології південних декабристів. Це питання дуже мало розроблене і одночасно дуже широке, щоб його можна було поставити тут по суті справи. І тому я обмежуся лише тезами своєї спеціальної розвідки „Уваги до генези декабристського руху на Україні“, що друкується в збірнику Укрцентрархіва, не доводячи їх одначе відповідними доказами й ілюстраціями.

Перша чверть XIX ст. являється в історії України добою дворянсько-поміщицького ладу, що був утворений на його економічній базі, головним чином, на кріпацькій праці. На одному боці стояла соціально і економічно пригнічена класа селянства з його окремими шарами, що підходили до дрібної буржуазії, на другому — дворянсько-поміщицька класа, що в її руках була земля, знаряддя виробництва, даремна праця кріпаків і влада, оскільки вона належала до пра-

в'ящої бюрократії. До першої класи належали мільйони, до другої лише декілька тисяч чоловіка. Буржуазія мала порівнюючи невеличке число представників (крамарі, промисловці, заможні хазяї-ремісники). Хоч уже тоді була досить поширена і внутрішня — ярмаркова та базарна — і зовнішня торгівля, але велику роль в них відігравали посередники єврейські, великоросійські, польські і чужоземні крамарі (последні в південній Україні), а з місцевого населення тут активно виступали хазяї чуманських валок, заможні селяни, що посиляли свої вози в Крим по сіль. Як поміж цих трьох клас населення, так і в середині кожного з них існували соціально-економічні класові противенства між дворянством, селянством, буржуазією. Особливо великі противенства були між дворянами, землевласниками і кріпаками, що їм належали. В середині селянства помітні противенства між невольними кріпаками і вільними козаками або казенними селянами. Таке-ж розслоєння помічаємо і серед промислово-торгівельної буржуазії, між хазяями і прикажчиками, між ремісниками й їхніми учнями і т. инш. Верховна необмежена влада спиралася тоді головним чином на армію і дворянство усєї Росії, з якого виділялася бюрократія, що мала владу і в центральному і в місцевому управлінні. Одстоювала свої класові інтереси і буржуазія, особливо в сфері свободної торгівлі.

Основним ядром населення були кріпаки, що в сукупності своїй виносили в 8 губерніях тодішньої України, наприклад, 1803 року 2.310.357 чол. або инакше кажучи (за даними 1837 р.) од 34.31% (на Харківщині) до 68% (на Київщині) усього населення. Коли ми візьмемо найбільш панську поміщицьку губерню України 20-30 років — Київську губерню, то побачимо, що поміщиків було там лише 1266 чол., із них 537 мали пересічно до 100 душ кріпаків, 518 — до 500, 136 — до 1000 і 75 — більш як 1000 чоловіка. В більшості маєтків хазяїнували самі поміщики, а на Правобічній Україні бачимо багато посередників — посесорів і рандарів і там становище селян було ще гірше. Кріпаки відбували трьохденну панщину, — рідко коли оброк. Панщина були тягла, але були тягли, півтягли і піші (без худоби), городники, бобилі (без землі); на Київщині була найбільш розповсюджена категорія піших; хто переходив в ці злиденні категорії, того землю одбирав собі пан для збільшення своєї оранки. Це був процес пролетаризації кріпацького селянства і він ішов, особливо на Правобережжі досить помітно. Найгірше становище було місячників, немов дворових, що свого господарства не мали, а харчувалися від пана і на нього весь час працювали. Характерним соціальним явищем на Україні являлися Аракчєєвські військові поселенці, що їх Герцен влучно назвав військовими кріпаками. Таким чином, на Україні утворилися немов три кріпацьких угруповання — поміщицькі, державно-казенні й військові поселенці. Серед цих усіх груп існувало велике незадоволення своїм соціально-економічним становищем. Воно було направлене проти трьох основ тогочасного державного і соціального укладу — поміщиків, військової влади і необмеженого самодержавства, що утворило і підтримувало цей лад.

Загальне незадоволення своїм становищем нижчих класів населення на Україні бачили і ті дворянські діти, що потім утворили

таємні товариства, щоб скинути самодержавство. Але й серед поміщиків, навіть кріпосників, було незадоволення становищем свого кріпацького господарства — їх не задовольняла мала продукційність кріпацької праці при збільшенні попиту на наш український хліб за - кордоном і при необхідності капіталізації і інтенсифікації їхніх господарств. Колонізація південної України з її чорноземом і посівами пшениці на вивіз, через знов збудовані Чорноморсько - Озівські пристані (Таганрог, Одеса) сприяла цьому поширенню у нас торговельного капіталу — і на 1815 — 1820 р. випадає і особливе збільшення цін на українське збіжжя на ринках Європи (головним чином Англії) і величезний попит на нього. Після 20 років настала тут криза. Але й піднесення, і криза поміщицького господарства на Україні мали своїм наслідком думку про необхідність в ньому змін в бік його більшої продуктивності, бо тодішні Наполеонівські війни і викликана ними континентальна система викликали фінансову кризу нашої грошової системи асигнацій і дорожнечу, а, значить, і необхідність підвищити доходи з маєтків. І ось найяскравішим пропагандистом нових способів поміщицького господарства і змін в кріпацьких відносинах поміщиків і кріпаків виступає перед нами поміщик Слобідсько - Української губернії, відомий основоположник Харківського Університету В. Н. Каразін. Суть його аграрних проектів полягає не в ліквідації кріпацтва, а в його зміні, що мусіла поліпшити матеріальний стан поміщиків на ґрунті підвищення грошових внесків кріпаків за ту землю, яку - б давали їм поміщики у постійну спадкову оренду, але з тим, щоб ця селянська земельна власність була обумовлена постійними на віки - вічні чиншовими внесками й ніколи не вийшла - б з поміщицької влади. А обов'язковим наслідком цього було - б збільшення праці для цих нових поміщицьких селян, бо вони повинні були - б за досить великий земельний наділ (8 десятин) працювати на користь поміщика більш, ніж раніш при трьохденній панщині. Одночасно Каразін прагнув і до технічної інтенсифікації поміщицького господарства, утворивши для цього з українських поміщиків філо - технічне товариство. Земельний проект Каразіна нагадує такий - же декабриста Якушкина і не являється одиноким серед інших. Але ці поміщицькі проекти не ліквідували кріпацтва й не віддавали поміщицькі землі кріпакам — і тому не могли задовольнити селян. І ось цей самий монархіст і кріпосник Каразін в своєму листі до Олександра 1 - го, з приводу бунту Семенівського гвардійського полку, пише йому, що „великі переміни зробилися і щоденно робляться в умах“ і день он, яко тать, прийде; і цьому сприяє само правительство. Можливо, передбачає він, що це протягнеться ще рік, або два, або й більше, але далі й вислати за Байкал буде неможливо.

ІІІ. НЕЗАДОВОЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИМ І СОЦІАЛЬНИМ ЛАДОМ МОЛОДОЇ РЕВОЛЮЦІЙНО НАСТРОЄНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА УКРАЇНІ

Декабризм утворився в дворянському й майже виключно в офіцерському осередкові, значить у дітей поміщиків - дворян, що після шкільного та домашнього виховування вступали офіцерами у військову

службу, а вже після цього поверталися до батьківщини. По визнанні самих декабристів — членів південних товариств — основні причини, що привели їх до декабристської ідеології, були подвійні — з одного боку те зле, що вони наочно бачили у себе дома, в сучасній дійсності, а з другого — те далеко краще, до чого вони придивлялися за кордоном, в походах з армією — або вчитували з відповідної політичної літератури. Великий вплив зробили на них тогочасні європейські революції з їх конституцією. А у себе дома вони бачили необмежене самодержавство, відсутність народного представництва й єдиного рівного для всіх закону, привілеї станів, починаючи з головного дворянського, і, нарешті, огидне для них рабство в формі кріпацтва, що вже безпосередньо торкалося їх самих. Можливо було б навести визнання про це багатьох декабристів на Україні, ми назвемо лише їхні прізвища — Пестеля, братів Муравйових - Апостолів, братів Борисових, Аврамова, Крюкова, Лорера - Усовського, Раєвського, Бестужева-Рюмина, Басаргіна й инш. Серед них ми бачимо і проводарів і рядових декабристів.

Головне місце в цих указівках одведене тяжкому становищу салдат, кріпаків, військових поселенців. Проводарі майбутнього повстання О. Муравйов - Апостол і Бестужев - Рюмін висловлювали надію, що їх підтримають не лише салдати, що вийшли з селянства, а й самі селяни. Організатор Товариства Сполучених Слов'ян Борисов 1 - й (Андрій) так пояснив перед Слідчою Комісією причину того, що він зробився змовцем - революціонером. „Загальний голос незадоволення в народі, казав він, навів мене на мої думки і я побачив, що це залежить од несправедливих вимог влади. І я виступив проти самовладного управління, виходячи з палкої любови до рідного краю. Ваші закони несправедливі, кріпость їх полягає в силі влади, а не в розумінні мас“. Тут, як ми бачимо, в основі незадоволення лежало необмежене самодержавство. Декабристи - офіцери були командирами в армії, і наочно бачили невимовно тяжке становище підлеглих їм салдат і хоч самі завжди намагалися поліпшити його, але змінити в корні його не могли й самі порівнювали 25 - річну салдатську службу, з її муштрою і биттям, з каторгою. А ілюстрацією служила розповсюджена серед салдат така сатирична пісня: „Я отечеству защита, а спина всегда избита. Я отечеству отрада, в тычках, пинках вся награда. Кто солдата больше бьет — и чины тот достает“.

Основоположник Товариства Сполучених Слов'ян Борисів, побачивши екзекуцію над салдатами в своєму полку, запрягнув собі, що знищить такі кари, хоч-би для цього йому треба було зректися життя. Декабрист Південного товариства Басаргін — так само говорить про такий факт.

Командиром Одеського полку був призначений Ярошевецький, людина неосвічена, зла й груба. За це його ненавиділи й всі офіцери й салдати. Нарешті, офіцери, зібравшись, вирішили кинути жеребок, хто його на дивізійному смотрі поб'є. Жеребок випав шт. кап. Рубановському. Той навмисно стояв вільно і навіть вів розмову з сусідами. Ярошевецький, запримітивши це, під'їхав до нього й почав його лаяти. Тоді Рубановський вийшов з рядів, кинув свою шпагу, зволік його з коня і побив його так, що у того довго залишалися на лиці синяки.

А офіцери й салдати, згідно з військовою дисципліною, не могли вийти з рядів і мовчки, і мабуть з великим співчуттям до Рубановського, дивилися на те, якого прочухана задав їхньому командирові цей офіцер, що помстився за офіцерів і салдат і пожертвував собою за них. Це все сталося, поки прискакав сам дивізійний командир і арештував Рубановського, якого за це загнали в каторгу на Сибір; ні він сам, ні офіцери — не виказали на слідстві, що це була змова; а неофіційно виявилось, що бригадний командир почувши, що в Одеському полку готується якесь повстання проти полкового командира, перелякався і перейшов ночувати з своєї палатки в інше місце⁶). Та й як було не обурюватися офіцерам на жорстокі кари салдатам, коли деяким з них траплялося бути самовидцями тих трагічних випадків, коли після бунту в українському військовому поселенні повстанцям-салдатам давали по 12.000, 9.000, 8.000 і т. д. шпіцрутенів і половина їх умирала під ними⁷). Один з таких самовидців був так цим обурений, що написав про це листа начальству. Але хіба це могло мати які практичні наслідки, коли ці кари стверджував сам спорудник цих поселень Аракчєєв і давав про це знати своєму благодійникові — Олександрю 1-му, що мабуть за такі й подібні вчинки одержав прізвище „благословенного“, що непорушно залишалося за ним до наших революційних часів, коло воно укупі з титулом Катерини — „великая“ було знищене. Записка ця нарешті дійшла до надійніших рук — голови південних декабристів — Пестеля, що присвятив палкі сторінки своєї „Русской Правды“ військовим поселенцям.

Найбільше яскравим і вдумливим і глибоким з ідеологічного боку являється визнання перед Слідчою Комісією Пестеля, цього найвидатнішого з декабристів, про розвиток його революційних думок. Перші революційні ідеї дали йому політичні науки, які він вистудіював дуже уважно: Член Південного товариства Лорер⁸), що знав його коротко, проживши з ним три роки в Тульчині, оповідає, що у всю довжину кімнат його квартири тяглися полицки з книжками політичного, економічного і взагалі наукового змісту, де викладені були всілякі конституції. Не знаю, чого цей чоловік не перечитав на своєму віку на чужоземних мовах. 12 років він писав свою „Русскую Правду“ і не закінчив. З них він довідався, що добробут і нещастя народів залежить від урядів. В Російській державі він побачив, що влада не відповідає своєму призначенню; звідтіля й виникли його демократичні ідеї. Тяжке враження на нього зробило становище селян, привілеї вищих станів (хоч сам він був син Сибірського генерал-губернатора) Польщі й Фінляндії, яких не мала Росія. Далі він звернув увагу на тягарі салдат і військових поселенців, занепад промисловости, торгівлі і народнього багатства, несправедливі суди. Далі од конституційних думок він перейшов до республіканських на підставі зразків сучасних революцій італійської, еспанської і португальської; скільки тронів, каже він, захиталося у ці часи, скільки переворотів утворено; це довело його до переконання, що революції корисні для народів. „Я в них знаходив певні докази неміцности усіх монархічних конституцій і недовір'я народів до монархів, що їх видавали. Це зміцнювало, казав він, мої республіканські і революційні думки і я тоді укупі з іншими, що поділяли мої думки, уявляв собі яскраву кар-

тину щастя для Росії в Республіці, доходив до великої радості і бажав зробити все для здійснення нового ладу і усунення безуряддя і непорядків, проти яких я завжди виступав ⁹).

IV. МАСОНСЬКІ ЛОЖІ Й ІНШІ ТАЄМНІ ТОВАРИСТВА НА УКРАЇНІ

Дух незадоволення, навіть серед вищих клас населення України мав своїм наслідком утворення таємних товариств — масонських лож і т. инш. Одначе треба додати, що масонські ложі були напівлегальними політичними організаціями. Масонство — західньо-європейського походження, в Росії воно було звязане з ім'ям Новікова, що засвоїв собі ідеї розумового й етичного самополіпшення людности, братерства. Вольтеріанство і матеріалізм знайшли свого провідника в Радищеві. Новіков і Радищев були представниками різних напрямків. Масонство не ставило собі ні соціальних, ні політичних завдань і було перейняте спіритуалізмом, містикою. Масонство не було ні революційною, ні навіть яскравою опозиційною течією, хоч виникло почасти також на ґрунті незадоволення серед суспільства, — це був вираз в колективній формі індивідуального самополіпшення людини. Хоч багато декабристів перебувало членами масонських лож, одначе батьком декабризма треба визнати не Новікова, з його поміркованим просвітянством, а Радищева з його політичним і навіть соціальним радикалізмом. Він протилежно до реакційного дворянства стоїть, як пізніше оповідають південні декабристи, — за республіканський «федеративний устрій, він висловлюється за ліквідацію кріпацтва, за громадянські свободи для всіх. Політичні зміни він бажає проводити революційно, шляхом активного протесту самих пригноблених. Кріпаки, на його думку, повинні сами себе ослобонити повстанням. Тирана імператора треба скинути і вбити, поміщиків він благає звільнити кріпаків, бо рабство шкідливе і для тих і для других ¹⁰). Масонські ложі були розповсюджені — ми їх бачимо у Києві, у Полтаві, Одесі, Катеринославі і по інших містах Правобережної України (на Волині й Поділлі), де потім утворилися таємні товариства декабристів. В них входило дворянство, иноді вельможне і дуже багате. В Правобічній Україні в масонські ложі входили і поляки, що відігравали там видатну роль. Вони вносили туди національну ідею, пробуджуючи таким чином навіть українське національне самовизначення. Польсько-український поет Т. Падурра закликав козаків боротися за свою волю з ворогом (очевидно, москалем). Символом Київської масонської ложі, наприклад, була виставлена ідея слов'янської єдності. Членом цієї Київської масонської ложі був губерніяльний маршал (предводитель дворянства) Олізар — чоловік прогресивного напрямку в селянському питанні, він був притягнений до слідства над декабристами і засланий на Сибір. Членом Полтавської масонської ложі, яка в особі свого основоположника Новікова, мала навіть вплив на Пестеля, був батько нової української літератури І. П. Котляревський; там також помітна чисто українська течія. Національно-українська течія знайшла собі яскравий вираз в так званому „Малороссийському Товаристві“; його заснував багатий поміщик Лукашевич, що мріяв

про відродження старої гетманщини, навіяне, можна гадати, патріотичною „Історією Руссов“ псевдо Коніського, яка захопила й тодішнього „історика Малороссії“ Маркевича. Нарешті—бардом України з її гетманщиною і романтичними героями, виступив майбутній декабрист (правда, член Північного товариства, але зв'язаний родиною з Слобідською Україною—Вороніжчиною) Рилєєв. Відомі його поеми, присвячені Україні, про Войнаровського, Наливайко. Я наведу тут уривок з його „Богдана Хмельницького“, де найяскравіше виступає його ідеалізація, його романтика, що далеко стоїть від справжньої історичної дійсності. Рилєєв вкладає в уста Хмельницькому такі заміри:

Отмстить холодное презренье
К священнейшим правам людей,
Отмстить убийства и хищенья,
Безчестье жен и дочерей;
Позорные разрушить цепи,
И, рабства сокруша кумир,
Вновь водворить в родные степи
С святой свободой тихий мир.

Такі були його заміри—і вони, на думку Рилєєва, здійснилися. Ось яку ідилію малює він в наслідку повстання Б. Хмельницького.

„И воцарилася свобода
С тех пор в украинских степях
И стала с счастьем народа
Цвеств радость в селах и градах.
И что потом небес желанным,
Взамену всех наград и хвал
Вождя героя — богом данна
Народа глас его назвал“¹¹⁾.

Коли це писав Рилєєв, він, очевидно, не знав, що український нарід склав про Богдана свою думку, де сказав: „бодай тебе, Богдане, перша куля не минула“. Але ця ідеалізація і романтизм були типові для тієї доби—ними запалювався спочатку і Т. Шевченко. У всякому-ж разі Рилєєв закликав на захист волі і правди для пригніченого українського народу і сам пішов на шибеницю за нарід.

Хоч деякі декабристи і були членами масонських лож, але вони їх не задовольняли і виникла думка про утворення декабристських таємних революційних товариств.

V. ЗАСНУВАННЯ ДЕКАБРИСТСЬКИХ ТОВАРИСТВ—ПІВДЕННОГО І СПОЛУЧЕНИХ СЛОВ'ЯН

На півночі існувало Північне товариство декабристів, що мало своїх членів, свою управу, вело пропаганду своїх ідей, що вилилися в окрему ідеологію, яка різнилася від ідеології південних товариств;

у нього була й своя тактика. Воно, нарешті, організувало і своє повстання в Петербурзі, 14 грудня 1825 р. На Україні - ж організувалися два свої таємні товариства — Південне і Сполучених Слов'ян, і кожне з них мало знов таки своїх окремих членів, свою ідеологію і програму, і свою тактику. Характерно, що деякий час ці товариства існували зовсім незалежно одно від другого, навіть одне не відало про існування другого і це пояснюється в значній мірі їх конспіративним характером і їх самостійністю. І тільки напередодні повстання в Василькові на Київщині вони дізналися одне про одне і об'єдналися немов в синтез для спільного українського революційного виступу. Повна і систематична історія цих товариств, їх ідеологія і тактика, склад і характеристика їх членів ще не написані, хоч для неї ми маємо багатий матеріал — як почасти офіційний¹²⁾, так і приватний в досить численних мемуарах¹³⁾ і він незабаром ще в великій мірі збільшиться, коли вийдуть справи декабристів цих товариств в виданнях Центрархіву¹⁴⁾. Чимало наведено даних про них також в новіших науково-популярних книжках¹⁵⁾ і хрестоматіях, що вийшли в світ в зв'язку з ювілеєм¹⁶⁾. Ми можемо торкнутися цього питання дуже коротко, занадто схематично, але зробимо це на підставі першорядних джерел, спираючись на визнання самих основоположників цих товариств і наводячи з них коротенькі уривочки.

Раніш було засноване Південне товариство, що мало осередок свій в м. Тульчині і його справжнім основоположником був Павло Іванович Пестель — полковник Вятського пішого полку. Про виключну роль, що відігравав Пестель серед усіх декабристів, свідчить, так-би мовити, його політичний формуляр, що склав керівник справами Слідчої Комісії — Боровков. Пестель, читаємо там, був в числі основоположників таємного товариства, написав для нього статут, поширив товариство в Тульчині і завів там управу; зробився головою Тульчинської Думи з повною над членами її владою і нарешті — був обраний на першого директора Південного товариства. 1820 року на зборах „коренной“ Думи в Петербурзі робив доповідь про вигоди і невигоди монархії і республіки і на підставі його доповіді одногласно була принята постанова про республіканський устрій. В той-же час там-же, на приватних зборах членів, де вперше говорилося про царевбивство, підтримував цю ідею і доводив, що анархії після вбивства легко буде запобігти утворенням тимчасового уряду. Думку про республіканський лад переніс на південь, подавши її, як вирішення „коренной“ Думи, а коли було об'явлено про ліквідацію „Союза Благоденствия“, визнав потрібним продовжувати його з республіканською метою і не тільки на це погодив членів його, а також і на скасування престолу зі знищенням усіх, хто був на перешкоді цьому. Для республіканського управління склав статут під назвою „Русская Правда“, доповів про нього на зборах у Києві і приєднав їх до цього. Пропонував ввести республіку шляхом революції, доводив про необхідність страти імператора й усього царського сімейства, обмірковував засоби цього і байдуже на пальцях перелічував свої жертви. А після виконання цього страшного злочину, мав намір примусити Синод і Сенат об'явити тимчасовий уряд, з членів товариства, надавши йому необмежену владу, а усі посади по міністерствах і

армії роздати членам товариства. Мав стосунки з Північним товариством, маючи на увазі об'єднати його з Південним, щоб підняти і там, і тут повстання. Завів стосунки і переговори з Польським таємним товариством, обіцяючи Польщі незалежність і оддаючи їй взяті у неї області при умові допомоги в повстанні і вбивства цесаревича Костянтина. Мав намір заарештувати головну квартиру армії головнокомандувача, почати повстання в 1824 р. при Білій Церкві з замахом на імператора¹⁷⁾. У всіх цих вчинках був обвинувачений Пестель. Але чи справді він був у всьому цьому винний? І на це запитання треба дати позитивну відповідь, бо вона доводиться не лише слідством і доказами його товаришів з таємних товариств, а й його власними, взагалі правдивими визнаннями¹⁸⁾. Пестель грав остільки видатну, першорядну роль, особливо в Південному товаристві, що, яко людина виключного розуму, добре розумів, що не міг одмовлятися од того, про що оповідали не тільки викажчики, як Майборода, а й близькі друзі, яких він-же сам і призводив до крайніх думок, а іноді й до крайніх вчинків. Нарешті, треба також звернути увагу на те, що всі майже декабристи не відмовлялися од своїх учинків і мимоволі повинні були називати і своїх товаришів.

Пестель, зробивши досить повні визнання перед Слідчою Комісією, стверджував й вище наведені обвинувачення. Він мусів, скажемо, потвердити свою бесіду з Поджіо про знищення членів царської фамілії, яких вони вдвох перелічували на пальцях¹⁹⁾. І так було з усіма головними вчинками Пестеля.

Пестель хотів бути вождем усіх декабристів, але для Північного консервативнішого товариства він був занадто радикальний і з боку політичного, і з боку соціального — і тому він примушений був обмежитися діяльністю лише в одному Південному товаристві і лише наприкінці міг поширити свою програму і на Товариство Сполучених Слов'ян, хоч це зробилося не без боротьби з боку Слов'ян, бо Пестель, яко величезний централіст, не визнавав федералізму і національної ідеї. Лише для однієї Польщі він робив виняток, але, здається, більш з мотивів практичного, тактичного характеру. України, як такої, він не визнавав, бо проводив ідею „єдиної неділимої Росії“, включаючи сюди усі підлеглі їй і навіть майбутні народи Фінляндії, Грузії, Молдавії, не казати вже про Україну, яку він уявляв собі в складі Росії, яко її органічну частину, не визнаючи навіть її національного самовизначення. Виступаючи, яко керівник Південного товариства, що поставило своєю найближчою метою революцію на Україні, він, не визнаючи України, як національного тіла, не дбав про Україну, як про автономну частину федерації народів, з яких складалася тодішня Росія. Південне товариство немов повисло в повітрі, було якимось оазисом на українській території серед українського народу. Взагалі у нього ми не бачимо майже нічого такого, що звязувало-б його органічно спеціально з тією територією і з тим населенням, де провадилася діяльність складеного ним товариства. У цій одірваності од місцевого ґрунту полягає його слабкість в значній мірі. І ця одірваність навіть од салдатських мас була у нього й у товариства принципова — така була їх тактика. Його товариші¹⁹⁾ малюють його, яко людину, що стояла високо над усіма іншими своєю надзвичай-

ною освітою, особливо політико-соціальною, і ця європейська освіта, що свідком її являється його величезна бібліотека і складена ним „Русская Правда“—поклала міцні теоретичні підвалини для його ідеології; до цього у нього-ж був великий дар слова, що давав йому багато послідовників. В питаннях соціальних він пішов далі своїх керівників-теоретиків, виставивши думку не тільки про скасування кріпацтва, але й про націоналізацію для селян половини усієї землі. Тут він піднявся на височінь, на яку не піднімався ніхто з декабристів, але це гасло, цей прапор залишився лише в його „Русской Правде“ і був закопаний вкупі з нею в землю. Лише для однієї Польщі він робив виняток, даючи їй свободу, яко незалежній державі, але на тих умовах, щоб і в Польщі був такий самий лад, як і в Росії. Взагалі кажучи, Пестель мав великий ухил до теорій і навряд чи його „Русская Правда“ мала велике пропагандистське практичне значіння, хоч не можна одкидати її впливу і на деяких більш освічених членів Північного товариства й того, що це найвидатніший ідеологічний пам'ятник декабристів. Але чи мав він відповідний своєму значінню вплив на українських декабристів, важко сказати, великий вплив робив він сам, як про це свідчать сучасники, хоч треба до цього додати, що в його характері були і негативні риси, що декого од нього одхилили. Цікаві характеристики Пестелеві дають його товариші декабристи²⁰).

Товариство Сполучених слов'ян з'явилося пізніше Південного. Основоположниками його були брати Борисови—Андрій і Петро. Спираючися на власне визнання бр. Борисових на слідстві (хоч тут вони давали суперечні покази, щоб захистити один одного), ми можемо дати таку коротку характеристику їх ідеології, що була також одночасно ідеологією їх товариства. Освіта їх була невелика—вони вчилися дома у батька майора з захудалих дворян, що складав архітектурні плани і цим заробляв на хліб. До думки про утворення таємного товариства довела їх, головним чином, сучасна їм дійсність—усюди вони бачили гніт і неправду, а прочитані ними книжки—грецька та римська історія—і біографії великих людей—Плутарха і Корнелія Непота—збудили в них палку любов до вольности і народоправства. І ось Петро Борисів, побачивши езекуції палками над салдатами, запрягнув собі, що знищить такі звірські карі, хоч-би для цього йому треба було втратити життя. Вони вийшли зовсім з иншого, як ми бачимо, соціального осередку, як Пестель і инші члени Південного товариства, осередку хоч і офіцерського, але далеко більш демократичного і бідного. І вони не зразу дійшли до думки про утворення декабристського товариства, а утворили раніше товариство „Друзей природы“ (13-го травня 1817 р.), що його метою було відродження персони і звільнення віри од забобонів (сами вони були прихильниками французької філософії і вільної думки). Написані були регули і статут для товариства і малося на меті вимагати, коли воно зміцниться, од царя конституції, але вони були знищені. А 1823 року вони заклали Товариство Об'єднаних Слов'ян, в утворенні якого прийняв жваву участь Люблинський, небагатий Волинський шляхтич. Ми вигадали, каже Борисів (звертаю увагу на це слово), для нього далеку мету—об'єднання слов'янських племен

в єдину республіку і написали катехізис і присягу²¹). Характерний і той і другий пам'ятник; обидва вони перейняті ідеалістичним духом і палким ентузіазмом. Наведемо декілька уривків з того і другого. В основі першого лежить ідея братства, знищення рабства, любов до наук, освіти, мистецтва і ремесла, ухилення від фанатизму, гордошів, віротерпимість, боротьба з забобонами, особливо що до станів, чеснота й захист проти неправди, навіть зі зброєю в руках. Що до слов'янського питання, то воно ставиться не досить чітко — говориться про те, що на слов'янській землі, на берегах її морів, треба буде збудувати чотири флота — Чорноморський, Біломорський, Далмацький та Льодовитий. Далі говориться про храм наук і правосуддя, торгівлю і морську силу. Коли ти будеш так поводитися, гордощі тиранії падуть перед тобою на коліна. Такий трохи наївний зміст цього дуже мало обробленого нарису статуту, що в основу його покладено ідею самополіпшення і братерської взаємодопомоги, де майже нічого конкретного нема про панславизм, а що до членських обов'язків, то згадується лише про внесок в 10% з доходів на користь товариству. В присязі товариства звертає на себе нашу увагу також палкий ентузіазм, велика віра в значіння присяги — тут очевидний вплив масонства і сучасного карбонаризму. Присягу складали на зброї. „Саме пекло не примусить мене, — говорив новий член, — відкрити тиранам членів товариства і їхні заміри. Присягаюся, друзі мої, до останньої краплі крові допомагати вам. З мечем в руках досягну мети, нами призначеної. Пройду тисячі смертей, тисячі перепон — пройду і присвячу останній віддих свободі і братерському союзові благородних слов'ян. А коли зламаю цю присягу, нехай меч увіткнеться своїм вістрям в моє серце і наповнить його пекельною мукою, хай хвилина, що буде вадлива для моїх друзів, буде остання в моєму житті“.

Ціла безодня лежить між ідеологічним пам'ятником південних декабристів — Русскою Правдою Пестеля і тільки-що наведеними нами творами „маленьких філософів“ слов'ян, як називав братів Борисових Люблинський.

В своїй практичній діяльності слов'яни були тісніше зв'язані з життям, ніж Південне товариство, і їх тактика була протилежна тактиці Південного товариства — вони думали, що робити революцію треба тільки спираючись на салдат і інші низькі верстви, значить не зверху, а знизу; для цього потрібно було вести серед них раніше пропаганду. Про організацію цього товариства дає цінні відомості видатний член його Горбачевський. Наприкінці 1824 р., пише він в своїх записках, товариство це складалося з малого числа членів, розпорошених до того усюди на Україні. 6 грудня 1824 р. Борисів II і Горбачевський, після довгої наради між собою, прийшли до думки, що для товариства потрібний новий статут. За цим статутом управління справами товариства доручалося президентові і секретареві, що їх вибирали на один рік. В березні 1825 р. члени зібралися в м. Чернікові (25 в. од Житомира) і прийняли одноголосно цей проєкт. Головою тимчасового президіуму обрали Борисова II, щоб на майбутніх нових зборах обрати постійний уряд. Але все це не здійснилося й пішло по іншому, через те, що почалися переговори між обома товариствами

Південним і Сполучених Слов'ян, про їх злиття й прийняття програми Південного товариства, в основі якого лежала „Русская правда“ Пестеля. Горбачевський широко, хоч і тенденційно оповідає про усі перипетії цих переговорів — ми їх наводити не можемо. Досить сказати лише, що Південне товариство уявлялося слов'янам як дуже сильне, що незабаром — 1826 р. — почне переворот і вже склало для Росії конституцію. Серед слов'ян були різні течії — одні стояли за прилучення до Південного товариства, другі були проти, а треті, як Борисів, пропонували вести переговори так, щоб Південне товариство приєдналося до слов'ян і їхньої програми, а що слов'яне візьмуть участь в перевороті, коли він розпочнеться. Після декількох переговорів, після того як Бестужев-Рюмін, права рука С. Муравйова-Апостола, ознайомив слов'ян з проєктом конституції Пестеля в його „Рускій Правді“, назвав імена його членів, зробив вказівки на його зв'язок з російським і польським таємними товариствами, щирість Бестужева-Рюміна привела більшість слов'ян до об'єднання і лише Борисів П не згожувався на це, доводячи, що це буде зрадою перед панславистською думкою слов'ян. Але велика більшість згодилась на прилучення і Борисів залишився з невеличкою групою своїх однодумців. Бестужев-Рюмін казав, що вже дуже сильне Південне товариство не має потреби в нових членах, особливо в „гражданських чинах“, бо революція повинна бути чисто військовою: що до слов'ян, то вони можуть приймати в число офіцерів і пропагувати своїх салдат. На загальних зборах слов'ян Борисів зробив відчит, а Горбачевський дає нам мету і правила їх. Головною метою своєю товариство ставило звільнення усіх слов'ян од самовластя, знищення національної ворожнечі і об'єднання усіх слов'янських земель в єдину федерацію. Мали визначити межі кожної держави Союзу, ввести у всіх демократичне народне представництво, скликати конгрес для управління ділами усього союзу і для зміни, на випадок потреби, основних законів, а в своїх справах кожна держава федерації управлялась сама по собі. Усюди в федерації треба було поширювати три основи добробуту — піднесення промисловости, моральности і освіти, знищувати забобони в вірі і станах. На думку товариства ніякий переворот не може бути здійснений без згоди й допомоги цілої нації і тому раніше треба приготувати нарід до нового державного ладу, а вже потім дати його йому, бо нарід не може бути вільним, коли не буде моральним, освіченим і промисловим. Хоч військові революції скоріше досягають своєї мети, але наслідки їх небезпечні. Одначе, не вважаючи на тихомірну тактику, Товариство Слов'ян, як каже Горбачевський, мало в своїй природі щось войовниче — про це яскраво свідчила їх страшна присяга на зброї; вони покладали надію лише на своїх братів та на зброю; вони були певні, що свободу здобувається не слізьми, не золотом, а кров'ю, і в їх серцях записані були слова славного республіканця, що сказав: „піднявши меч проти свого государя, треба яко мога далі одкинути його піхви“. Сам Горбачевський помічає різницю в ідеології того і другого товариства і пояснює нам їх об'єднання не єдністю програми їх, а нетерпінням слов'ян, що бажали як найскорше досягти своєї мети (Записки Горбачевського, стр. 3 — 21). В пізньому листі

Горбачевський згадує про такого нетерплячку Кузьміна, що не розібравши як слід, про що йшла мова на нараді, і гадаючи, що вирішили підняти на другий день корпус, виступив зі своєю ротою — і коли за це йому докоряли, то він розлютувався, сказав: „чорти батька про що ви таке балакаєте, — про конституцію, Руську Правду і інші нісенітниці, — а нічого не робите. Коли-б мерщій почати повстання, то це було-б краще від ваших конституцій“. А коли йому почав дорікати за такий спіх С. Муравйов-Апостол, то він і йому відповів: „коли ви будете нас надалі затримувати, то ми й без вас знайдемо шлях до Києва і до Москви“. І це говорив і цього бажав не тільки Кузьмін: цього вимагало усе слов'янське товариство і С. Муравйов не раз казав йому, Горбачевському: „ви цих собак слов'ян тримайте в руках — їх лише тоді треба буде спустити з ретязя, коли прийде час виступати“ (стор. 302 — 303 (22, 24). С. Муравйов-Апостол стояв за зовсім иншу тактику: салдатів і офіцерів треба готувати до виступу, але ніхто з них не повинен нічого знати — вони будуть лише знаряддям для перевороту; хіба ви не знаєте казав він, що за люди російські солдати й офіцери (стор. 27). Зачитавши новий статут Слов'ян, Бестужев-Рюмин заявив, що зробити нарід учасником перевороту буде дуже небезпечно. „Наша революція, казав він, буде схожа з еспанською (1823); вона не коштуватиме ні краплі крови, бо буде утворена лише армією без участі народу в 1826 р. Імператор робитиме смотр 3-го корпусу і тоді ми уб'ємо цього ненависного тирана, ми піднімемо прапор свободи і підемо в Москву оголосити там конституцію“. Горбачевський казав, що од солдат не треба критися, а треба обережно готувати їх до повстання, показуючи на вигоди для них од перевороту, так щоб вони потім, виступаючи озброєні, вели боротьбу немов за свої власні думки і права. С. Муравйов дивився на це инакше й на його думку на салдат треба впливати релігійним фанатизмом, щоб більше викликати у них ненависти до правительства, бо там заборонено коритися царям (стр. 42 — 46.) Так він і зробив в момент повстання Чернігівського полку. Така була досить глибока різниця ідеології і тактики обох товариств. Сам Горбачевський підводить підсумки цієї різниці, підкреслюючи, що члени Південного товариства складалися с аристократичних верхів, покладали надію лише на військовий переворот, не одкриваючи своїх замірів ні солдатам, ні народові. Слов'яни, навпаки, визнавали необхідною підмогу, підтримку усіх станів. У них була потреба в рішучій діяльності і бажання впливати на салдат. Наслідком їх акцій було повстання Чернігівського полку (стр. 51 — 55). Це було не зовсім так, але коли повстання під керуванням С. Муравйова-Апостола, Бестужева-Рюмина вибухло, найзапальнішими проводарями його зробились слов'яни.

VI. ПОВСТАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

Повстання Чернігівського полку було синтезом діяльності обох товариств, активним проявом їх ідеології. Я не буду тут оповідати про цей виступ декабристів на Україні, бо це справа така важлива і складна, що змалювати її тут навіть в головних рисах буде немо-

жливо; і буде й краще і доцільніше для читача, коли я просто одішлю його для з'ясування цієї справи до систематичної і гарно складеної монографії проф. Добровольського, що друкується в збірнику науково-дослідчої катедри історії української культури, який незабаром вийде в світ у Харкові під моїм редагуванням. Доповненням до цієї монографії треба визнати — матеріали до історії повстання Чернігівського полку, що знайшов В. В. Міяковський і що друкуються в збірникові про декабристів на Україні Укрцентрархіву, а також судну справу про повстання офіцерів Могилівського військового суду, яку знайшла О. Д. Багалій-Татарінова в Ленінграді і яка друкується нині в її обробленні з її коментаріями в вище згаданому декабристському збірникові катедри історії української культури. Тепер, лише для зв'язку подій, я нагадаю те, що подають учасники подій — Горбачевський (228 — 235) (стор. 61 і инш.) і М. І. Муравйов-Апостол. Повстання розпочалося завчасно, бо зараз же після невдалого повстання 14 грудня в Петербурзі став відомий склад членів і керівників обох таємних товариств на Україні, включаючи сюди Пестеля, С. Муравйова-Апостола, — і навіть замір його про підняття повстання на півдні, бо про це довідалися донощики, як Шервуд, Бошняк і Майборода, — останній служив в полку Пестеля. Було зроблено розпорядження про арешт полковником Чернігівського полка Гебелем батальйонного командира цього полку підполковника С. Муравйова-Апостола і його брата Матвія і він захопив їх в квартирі ротного командира Кузьміна в ніч з 28 на 29 грудня 1825 р. Це привело до початку повстання. Гебеля тяжко поранили 4 офіцери, що приїхали виручати Муравйова — Щепило, Соловйов, Кузьмін і Сухинів, а Муравйових звільнили; це було зроблено 29 грудня вранці по старому стилю, а по новому вийде 10 січня 1826 р. — 10 січня 1826 року історичний ювілей повстання. Після цього С. Муравйов підняв 2 гренадерську роту. С. Муравйов увійшов у Васильків, де був обеззброєний комендант, замісник Гебеля. Васильківські міщани були заспокоєні С. Муравйовим, фураж і провіант брали за гроші або під квітання. Салдати охоче готувалися до виступу. На другий день о 9-й годині на міський майдан було зібрано усі повстанські 5 рот в повній амуніції. При ротах були офіцери — поручики: Щепило, Маввський, Кузьмін, Сухинів; тут же знаходилися бар. Соловйов, пор. Полтавського полка, Бестужев-Рюмин, підполк. М. Муравйов-Апостол, підпор. І. Муравйов-Апостол, і ще деякі офіцери. С. Муравйов-Апостол підійшов до рот, роз'яснив їм мету повстання і закликав до нього в ім'я свободи; усі з ентузіазмом відгукнулися на це. Потім одслужений був з наказу М. Муравйова-Апостола молебень і зачитаний складений ним політичний катехізис; цьому катехізисові він надавав величезного значіння з боку агітаційного. Там він підпірав революцію православною вірою. Не повинно бути царів земних — тиранів; є лише один цар на небі Христос. Він провадив повстання проти царя земного в ім'я царя небесного, що одмовляв євреїв од вибору царя, бо той позабирає їх синів і дочерей, оволодіє їхньою землею і зробить їх своїми рабами. В відозві до народа. „З приводу смерті тирана Олександра І-го“ С. Муравйов-Апостол казав: „смерть тирана вказує на волю божу, щоб ми скинули з себе кайдани рабства, що супротивні християнському закону“.

Катехізіс С. Муравйова - Апостола, можливо, був запозичений з Еспанії, хоч релігійний настрій його являється власним, індивідуальним. У всякому разі було б куди доцільніше, коли б С. Муравйов викинув інше гасло повстання, скажемо хоч би про націоналізацію землі згідно з „Рус. Пр.“, зменшення терміну салдатської служби (про що було сказано, але запізно). В Мотовилівці до повстанців пристали ще деякі роти, а селяни радісно привітали Муравйова - Апостола і бажали успіху цьому великому вчинкові. За офіцерами йшли фельдфебеля. Але трохи згодом і офіцери і салдати почали дезертувати, і це робило погане враження на тих, що залишалися. Ми не будемо слідкувати за маршрутом чернігівців, — він був невдалий, хоч, взагалі кажучи, всі бачили, починаючи з командирів, що вся ця справа безнадійна і не викличе тої активної підтримки, якої сподівалися од членів таємних товариств, особливо слов'ян, в Києві, біля Білої Церкви, в Житомирі. Сили С. Муравйова - Апостола склалися, за підрахунком Горбачевського, з 970 салдат при 5 офіцерах, а проти нього виступило незмірно численніше військо ген. Геймара, ще й до того — що найважливіше, — озброєне гарматами, що й тут, як і на Сенатському плацу в Петербурзі, вирішили діло повстанців: і тут, як і там, вони були розстріляні в один момент. С. Муравйов - Апостол, як і Кузьмін були поранені, Щепило і Ін. Муравйов убиті; усі салдати кинулися у розтіч; Кузьмін, поранений з гармати і захоплений у полон, застрелився. Біля 60 салдатів і 12 селян у обозі було убито, або тяжко поранено. Так скінчилося і це невдале повстання. Почалася помста над повстанцями. Горбачевський аналізує хід повстання і марш Чернігівців і наводить причини невдач його; в основу він кладе думку, що С. Муравйов не співчував повстанню в цей несприятливий момент і не дбав про нього; воно викликане було не ним самим, а обставинами. З другого боку, військовий уряд виступив проти нього усіма силами, жваво і енергійно, бо тут ходило про його існування, звязане з самодержавним режимом, на чолі якого став новий цар Микола I, що бачив в цьому повстанні немов повторення 14 грудня в Петербурзі.

VII. СЛІДСТВО, СУД, КАРА НАД ДЕКАБРИСТАМИ УКРАЇНИ

Арешти учасників південного товариства почалися дуже рано. Що-ж до Пестеля, то він був заарештований ще 13 грудня старого стиля, напередодні повстання на Сенатському плацу, далеко од Петербурга, в м. Линцях, в південній частині Київської губ., де стояв Вятський піхотний полк, яким він командував. Тому він і не прийняв участі в повстанні Чернігівського полку. При повстанні Чернігівського полку були заарештовані офіцери, що приймали в ньому участь, і салдати. Далі заарештовано було досить і членів того і другого товариства, а також і деяких не членів. Одну, найчисленнішу групу членів обох українських товариств — судили в Верховному Карному суді в Петербурзі. Що це був за суд, ми побачимо далі, — а перед цим про них велося слідство. В справі повстання Чернігів-

ського полку там судили лише трьох — С. Муравйова - Апостола, його брата Матвія, і Бестужева - Рюміна. Другу групу повстанців - офіцерів судили в Могилеві - Білоруському, а салдат учасників повстання — в Білій Церкві. Притягнута була до слідства далеко більша група, ніж та, що їй присуджено судом до кари — багатьох звільнили за відсутністю доказів, або з якихось причин персонального чи фамільного характеру. З другого боку, не було заарештовано й багато членів обох товариств, бо проти них не було ні листовних, ні усних доносів. Основне правило в товариствах було таке, щоб нові члени не знали прізвища старих, і ми знаємо, яке величезне вражіння на членів Товариства Сполучених Слов'ян зробила заява Бестужева - Рюміна, що в ній він після вагання назвав усіх видатних членів Південного товариства, як і навпаки, як страшенно обурені були члени Товариства Сполучених Слов'ян, коли довідалися, що Тютчев назвав їх імення Бестужеву - Рюміну. Нам відомо також, що ці обидва товариства так конспіративно вели свою лінію, що працюючи майже на одній території в армії, одно не знало про існування другого. Але в руках військового уряду і навіть Олександра І-го були списки членів таємних товариств, про яких і дізнався новий цар Микола І з паперів свого покійного брата. Окрім членів, була маса співчувачих їм (може не дуже далекий од правди був, правда, в той час дуже переляканий змовцями декабристами, Микола І, коли казав, що у них були тисячі таких співчувачів). До верховного карного суду було притягнуто 37 членів Південного товариства і 23 Сполучених слов'ян²²).

Більша частина їх була офіцерами різних полків. Члени Південного товариства були в штаб - офіцерських чинах або аристократичного походження; слов'яни були в обер - офіцерських чинах чи демократичного походження. І ті і другі були розпорошені по різних полках і ротах — піхотних, кавалерійських, гарматних. З Північного товариства було віддано під суд 61 чоловіка. В Могилеві - Білоруському військовий суд судив 17 повстанців, у тому числі й покійників — Кузьміна, Щепила і Іп. Муравйова - Апостола²³).

Верховний карний суд був лише пародією на суд — суда не було, був лише його присуд — все звелось до роботи слідчої комісії. Справжнім верховним і єдиним суддею був сам Микола І: він же був, по суті кажучи, і верховним слідчим, і тюремником декабристів. Це зараз доведено джерелами і написано на підставі їх розвідкою П. Є. Щоголева — „Николай І и декабристы“, 1919 р.²⁴). Він каже: „предусматривая и вникая во все подробности следствия, царь является следователем; в кабинете своего дворца он лично или через своих генерал - адъютантов допросил почти всех привлеченных к делу“. Додамо од себе, що про це свідчать самі декабристи, яким цар робив допити... „Но он был, — каже далі Щоголев, — для декабристов не только следователем, но и предусмотрительным тюремщиком - виртуозом. Сняв допрос, Николай первый отсылал арестованного в крепость, в распоряжение тогдашнего ее коменданта Сукина с собственноручной запиской на почтовой бумаге или даже просто на клочке“. Ці записки благоговійно зберіг Сукин й зараз їх видав П. Є. Щоголев. В записках він означав, як треба було поводитися з арештованими

у кріпості; тут було 5 відтінків — просто тримати, тримати гарно, тримати суворо, але гарно, тримати під суворим арештом, тримати дуже суворо, тримати найсуворіше. А як цар розумів це гарно, видно з однієї записки його про Свистунова: „Снабжать всем, что пожелает, т.-е. чаем“. Сам цар робив розпорядження, щоб декого заковували в кайдани; так були заковані Бестужев-Рюмін, Борисів, Андрєєвич, цей останній впав в якесь безпам'ятство і написав прохання, щоб зняли з нього кайдани, що не давали йому спокою ні вдень ні вночі, а він їх носив вже 3 місяці. Цар міг звільнити од смертної кари 5 повішених, але цього не захотів зробити, а щоб одвести од себе одіум цієї кари, передав цю справу самому Верховному судові, що вже раніше виніс свій присуд (четвертування). Цар вже раніше вирішив, що смертні кари будуть; в листі до брата Костянтина він пише: „затем наступит казнь — ужасный день, о котором я не могу думать без содрогания. Я предполагаю приказать произвести ее на эспланаде крепости“. Значить, він не тільки сам вирішив смертну кару, але й подумав зазначити, де її виконати. Він, як це видно з листа Дибіча до голови верховного суду, написаного з доручення царя, справді не хотів, щоб проливалася кров і тому заперечував четвертування і розстріл (що личить військовим чинам) і усічення голови... але ні слова не сказав про шибеницю, і Верховний суд одгадав таємну думку царя і засудив п'ятьох на шибеницю. Верховний карний суд складом своїх членів був в найвищій мірі бюрократичним класовим судом, тісно звязаним з самодержавієм і не самостійним. Усі подробиці його організації зарані виробив сам цар і Сперанський. Сперанський верховодив в слідчій комісії і її донесіння склав головним чином він. Сперанського підозрювали в зв'язках з декабристами, виставляли навіть його кандидатуру в члени тимчасового революційного уряду. Цар напевно висунув Сперанського не тільки як висококваліфікованого юриста, а і як людину, що повинна була очистити себе, як ліберала, в симпатії до декабристів. І Микола не помилився — Сперанський, не висовуючися серед інших суддів високого бюрократичного рангу, робив те, що повинно було бути приємним для царя. Відомо, що двоє з повішених, в тому числі і С. Муравйов-Апостол, були повішені двічі; завдяки, як пояснює Голєніщев-Кутузов, „неопытности наших палачей“ вони вперше обірвалися.

Помста царя над декабристами продовжується на протязі усього його життя, за часи перебування у засланні в Сибіру. Наведемо декілька уривків зі споминів декабриста Поджіо, який ясно зрозумів цю комедію суда і яскраво змалював в ній ролю Миколи. Він каже, що вживалося мордування, загрози, усовіщення, обітниця, фальшованих доказів; надівали кайдани, сажали на хліб і воду в темні вогкі каземати; „мы заставим вас говорить“, — казали слідчі; в усовіщеннях завжди говорили про милість царя, коли підсудні казатимуть саму правду. І ось усі ми почали говорити оцю правду і дали можливість своїм суддям вигадати для нас такі жорстокі кари. Наші надії не ослабнуть, — пише Поджіо. Нехай забудуться наші ймення в нащадках, нехай забудеться наша справа, але наша правда не вмере, не загине. А що до селянства, то ми перші піднялися для його звільнення од кріпацтва. Поджіо яскраво описує суд над ним і його товаришами Верховного суду,

куди їх привели лише для того, щоб вони вислухали присуд над ними; їх не допитували і не дозволили сказати ні слова. Присуди були стереотипні, схожі одні до одних, остільки безпідставні, що можна було замінити номер перший десятим і навпаки.

По вирішенні Верховного карного суду, Пестеля, С. Муравйов-Апостола, Бестужева-Рюміна присуджено до четвертування, як позакатегорних, і по першій категорії (усічення голови) М. Муравйова-Апостола, обох Борисових, Горбачевського, Спиридова, Барятинського, Поджіо, Арт. Муравйова, Вадковського, Бещаснова, Давидова, Юшневського, Андреевича П., С. Волконського, Повало-Швейнковського; в другу категорію (в вічні каторжні роботи) — 8 членів південних товариств, в 4-ту категорію (каторга на 15 років) — 9. Далі йшли нижчі розряди. Таким чином, виходить, що членів двох українських товариств Верховний карний суд в великій кількості присудив до найтяжчих кар. З п'яти позакатегорних троє — Пестель, С. Муравйов-Апостол, Бестужев-Рюмін — все-ж таки зійшли на шибеницю — вічна їм пам'ять в наших серцях ²⁵). Офіцери, що приймали участь в повстанні Чернігівського полку, в Могилеві були присуджені до тяжких кар, не виключаючи і смертної кари; але ці кари були трохи зм'якшені: присуджених на смерть засиляли в каторгу, хоч перед цим поставили їх на шибеницю; на шибениці також були написані прізвища тих офіцерів повстанців, що вбито в марші під Трилісе. Горбачевський описує це так: Соловйов, Сухинів і Мозалевський були привезені з Житомира в Васильків і виведені на міський майдан, де поставлений був Тамбовський полк і батальйон з усіх рот 3 дивізії. На майдані стояла величезна шибениця; навкруги її стояв нарід і наїхало багато поміщиків не лише з Київської, а й з Полтавської і Чернігівської губ. з своїми сімействами лише за-для того, щоб подивитися, як вішатимуть бунтівників. Покрівлі будинків і паркани були унизані публікою. Після оголошення сентенції кат обводив кожного з них навкруги шибениці й залишив на деякий час усіх трьох під нею. Тут же прибили до шибениці табличку з прізвищами покійників: Щепили, Соловйова і І. Муравйова. Так мстився і знущався самодержавний уряд не тільки над живими жертвами, але й над покійниками. Огидні виконавці цього розпорядження, огидні й поміщики і їхні дами, що приїхали здалеку з дітьми дивитися на ту кару, що утворив Микола І.

Що до салдат, що брали участь в повстанні Чернігівського полку, то військовий суд покарав з них 120 чол.; деякі були присуджені до прогнання через строй в 12.000 шпіцрутенів, до 8, 6, 5, 2 і однієї тисячі, деякі лише до 500 — 200 київ, до висилки в Грузію. Для езекуції були виражені їхні товариші салдати Тамбовського і Саратовського полка. Жорстоко салдати били шпіцрутенами розжалованих офіцерів Грохольського і Ракузу, яко дворян.

VIII. УКРАЇНСЬКІ ДЕКАБРИСТИ В СИБІРУ

Про життя українських декабристів ми маємо досить широку мемуарну літературу. Її треба було - б спеціально виучити — це цікава

і чергова тема для нас, — але я в своєму загальному нарисі можу лише зробити на неї деякі вказівки і навести короткі уривки.

Цікаві спомини М. Муравйова - Апостола про його перебування на засилці в Вілюйському. — „Вилуїск, — пише він, нельзя было назвать ни городом, ни селом, ни деревней; была впрочем деревянная двухэтажная церковь, кругом которой расставлены в беспорядке и на большом расстоянии друг от друга якутские юрты и всего 4 деревянные небольшие дома... Юрты эти (таку юрту купив собі і М. Муравйов - Апостол за 200 карб. ас.) четырехугольные строения из крупных лиственных бревен... Осенью, до наступления морозов, стены снаружи обмазываются густым слоем глины, смешанной с пометом, а в начале зимы обкладываются снегом на сажень высоты... Весь день приходилось сидеть со свечкой“. Муравйов у своїй юрті провадив самотнє життя — у нього були книжки і він почав виучувати англійську мову і листуватися з родиною. Літом карою єгипетською була комашня, — і тому чекали зими, коли було краще. М. Муравйов почав дурно навчати дітей грамоти. В 1829 році Муравйова в його юрті відвідав лейтенант норвезької флоти Дуге, якого було послано в Сибір для визначення магнітного полюса. М. Муравйова перевели згодом в Бухтарманськ, де він лікував населення. Горбачевський в своїх листах з Сибіру дає цікаві оповідання про своє життя там з 1860-х років. Він-же згадує про долю своїх товаришів засланих в Сибір. Борисів II (Петро) був засланий в Нерчинський завод, потім в Читу, а звідтіл в Петровський завод, де проживав з братом Андрієм, що збожеволів після смерті свого брата, якого страшенно любив. Басаргін оповідає, що брати Борисови зібрали велику колекцію, яку одіслали проф. Фітеру в Москву.

Борисовим і Волконському трапилося жити в тяжких умовах, ніж каторжанам, бо їх розмістили по одному на півночі Сибіру, де земля не родить хліба і його населення не має. Їм треба було пройти 10 — 12 тис. верст до міста. Горбачевський був одправлений в східній Сибір в Читу, а звідтіл переведений 1830 р. в Петровський завод в каземат, де робив казенну працю до половини 1839 р., після чого залишився там на поселенні, де проживав і в 60-х роках. Дуже сумна була доля відомого учасника повстання Чернігівського полка Суханова. Його з Соловйовим було заслано в Нерчинський завод. Він, як про це оповідає нам в своїх записках М. Волконська, був страшенно знервований. Коли до нього прийшла М. Волконська, з доручення чоловіка, щоб його хоч трохи заспокоїти, він не хотів її слухати і говорив лише про те, що треба підняти каторжан в Нерчинську, вернутися в Читу і звільнити політичних. Суханів, прибувши до Нерчинська, ухилився від своїх товаришів по повстанні Чернігівського полка — Соловйова і Мозалевського, пристав до каторжан. Вони озброїлися, чим могли, і в числі 200 чол. одступили до Китайського кордону, але їх затримала кордонна козацька варта. Донесено було про це в Петербург і звідтіл прийшов наказ судити військовим судом в 24 годині і розстріляти більш винних; по версії, яку наводить Горбачевський, Суханова було присуджено до 400 батогів, і він напередодні кари повісився у тюрмі; це стверджує й Волконська, посилаючись на свідцтво Соловйова і Мозалевського.

які також були притягнуті до слідства, але визнані невинними. Декабристи у засилці проявляли дух товариського колективізму: Басаргін оповідає, що в Петровському заводі вони склали артіль і наводить нам її статут; це була практична і благодійна для всіх установа, — каже він. Декабристи в Петровському заводі виписували на ім'я своїх жінок майже усі російські часописи і газети, а також головніші французькі і німецькі і утворений був порядок користування ними. Заможніші декабристи робили грошові внески для всіх. Деякі з заможних позаводили і свої власні великі книгозбірні. Жінки, що приїхали до своїх чоловіків у Сибір, хоч для цього повинні були дати страшенно тяжку підписку, були за одноголосним свідощтвом усіх мемуаристів благодійницями не лише для своїх чоловіків, але й для усієї комуні декабристів: вони підтримували їх морально, матеріально і духовно; це був великий учинок цих подвижниць, висшої духовної краси. На першому місці тут треба поставити кн. Марію Миколаївну Волконську, яку Некрасов виспівав в своїх „русских женщинах“.

Цікаво, що його поетичне оповідання про зустріч з чоловіком в шахті дуже подібне до дійсності, яку нам описала Волконська в своїх записках. Вона оповідає, що приїхавши в Благодатський рудник, зараз же пішла розшукувати свого чоловіка на роботах. Вона спустилася в шахту і почувши голос офіцера, щоб вона не йшла далі, задула свічку і кинулася прожогом далі. „То были они, работавшие на небольшом возвышении, они спустили мне лестницу, я влезла, ее втащили за мной. Таким образом я могла видеть товарищей моего мужа, сообщить им известия из России и передать имевшиеся для них письма. Моего мужа здесь не было. Я видела Давыдова, обоих Борисовых и Артамона Муравьева. Они были из числа первых восьми высланных из России и единственных попавших на Нерчинские заводы. Тем временем офицер внизу терял терпение: он звал меня: наконец, я спустилась. С тех пор было строго запрещено впускать нас, дам, в шахты. Артамон Муравьев назвал эту сцену моим „сошествием в ад“. В Читинському острозі, де поселили Волконського, усе було спільне: речі, книги, але було страшенно тісно. „Лязг цепей, шум разговоров и песен были нестерпимы для тех, здоровье коих ослабевало. Тюрьма была темная, с окошками под потолком, как в конюшнях“. Літом було краще — кожний обробляв свій город, а зимою було невимовно тяжко. Цікаві спомини про сибірське життя дають дек. Розен і доктор Білоголовий: висока освіта видатних декабристів підіймала рівень і останніх. Деякі з них почали вчитися чужоземних мов, а Завакишин вивчив 13 мов; виучувалися і од товаришів і читаючи на чужих мовах євангелію.

До самої своєї смерті Микола І-й доглядав за декабристами в Сибіру і лише з його „благополучною кончиною“, щоб-то майже через 30 років після заслання, вже наприкінці свого життя, деякі з декабристів України повернулися додому. Але значна частина їх вмерла в Сибіру — чи то в каторзі, чи то на поселенні. Лише Олександр ІІ, через 30 років після 14 грудня, маніфестом од 26 серпня 1856 року дозволив декабристам, що дожили до цього часу, повернутися в Росію. Але з 116 усіх засланих дожило до цього маніфесту

лише 31 та й то дехто з них залишився в Сибіру. У 1858 — 60 р. р. у Київ приїздив до своєї дружини та до дочки член Південного товариства С. Г. Волконський, за яким і тут ще доглядала поліція. У Києві деякий час проживав, повернувшись з Сибіру, член Південного товариства О. О. Крюків. Проживав у Києві 1857 р. і Бистрицький, учасник повстання Чернігівського полку. Він бідував остільки, що мусів затримати за собою і тут сибірську пайку. Член Південного товариства Поджіо (італієць) повернувся з-за кордону на Чернігівщину, щоб почити поруч зі своїм другом С. Волконським; Волконські-ж — він сам і дружина його М. М. — були поховані на Чернігівщині, в с. Вороньках б. Козелецького повіту. В травні 1857 р. на Київщині гостював Басаргін.

Перебувала у Києві й удова відомого дек. Юшневського (звичайно під секретним доглядом поліції), що поїхала за своїм чоловіком у Сибір, а могла повернутися звідтіля аж у 1855 р., коли чоловік її помер у Сибіру ще в 1844 р.

ІХ. ОЦІНКА ДЕКАБРИСТІВ В ІСТОРІЇ І В ПОЕЗІЇ

Це дуже важна і широка тема. Я не можу її торкатися тут. Обмежуся лише вказівкою на те, що в сучасній ювілейній літературі про декабристів появилася книжка С. Гессена „Декабристы перед судом истории“, 1926, де зроблена спроба вказати бібліографічно і хронологічно на оцінку декабристського руху в урядовій пресі, з боку сучасного їм суспільства, сучасної їм літератури, в їх власній самооцінці, в оцінці їх в 30-х, 40-х, 60-х роках, в добу захоплення декабристами, в оцінці їх офіційними істориками і в сучасній історіографії, в освітленні партійних істориків і радянської преси і, нарешті, в красному письменстві.

Я закінчу тим, з чого почав: що сучасне наукове розроблення декабризму, як соціального явища, розпочате в працях проф. М. М. Покровського і мусить бути продовжено і далі в такому напрямкові, у зв'язку з виданням нових архівних матеріалів про них.

Це про декабризм взагалі, що-ж до декабризму на Україні, то його вивчення, і з таким-же соціологічним підходом, також вже почалося.

Правильний погляд на декабристську дворянську революцію, як на першу спробу скинути самодержавство, встановив В. І. Ленін: їх діло не вмерло, його продовжували „разночинці“ народники і Герцен. Але це були перші штурми. А пало самодержавство й увесь з ним зв'язаний соціальний уклад аж тоді, коли виступив пролетаріят в жовтневу революцію.

Такі були у нас три покоління революціонерів, три етапи в розвитку революції.

Так було й на Україні, але на ній зв'язком між змовцями декабристами і пізнішими народовольцями зробився революціонер Т. Шевченко, який високо ставив справу декабристів, присвятив їм чуді рядки в своєму „Юродивому“ і мав намір написати про них цілу поему.

ПРИМІТКИ

1) Бібліографію тих і других дивись в новішому спеціальному покажчику про декабристів взагалі, в тому числі і про південних, у Вл. Селіванова. Декабристы. 1825 — 1925. Систематический указатель русской литературы. Ленинград. 1925 год. 160 стр. Серед мемуарів, що стосуються до південних декабристів, на чолі треба поставити „Записки дек. I. I. Горбачевского. 1916 р. Серед розвідок треба зазначити капітальну працю В. I. Семевського: Полит. и обществ. идеи декабристов. СПб. 1909, де є чимало даних і про ідеологію південних декабристів. Одинокими і систематичними загальними начерками, присвяченими і південним декабристам, треба визнати праці проф. М. В. Довнар-Запольського — „Мемуары декабристов“. К. 1906 г.; „Идеалы декабристов“. М. 1906 г.; „Тайное общество декабристов“. М. 1896 г.; СПб. 1906; „Декабрьская революция 1825 г. в Гол. Мос. 1917, — № 7, 8, стр. 49 — 75.

2) У Києві вийшла книжечка проф. Базілевича — Декабристи на Київщині. 1825 — 1925, в Москві — 1925 р. — Збірник за редакцією Б. Л. Модзалевського і Ю. Г. Оксманна — „Декабристы“, де надруковані матеріали про декабристів на Україні; в Харкові — друкуються два спеціальних збірника, присвячених матеріалам і розвідкам про повстання Чернігівського полку і декабристів на Україні — один Укрцентрархіву, і другий — Науково-дослідчої Катедри Історії Української культури — обидва під моїм редагуванням; але основні матеріали про декабристів на Україні готує Центрархів РСФРР, в своєму капітальному 8 томному Соорус'і документів під загальною назвою: „Восстание декабристов“. Материалы. Туди увійдуть матеріали і про південних декабристів — про повстання Чернігівського полку, і про Південне товариство, і Товариство Сполучених Слов'ян.

3) Випущені, правда, ще цими днями видавництвом „Пролетарій“ у Харкові „Материалы и документы“ за редагуванням М. И. Мебеля, але це є, власне, хрестоматія, де нових матеріалів і документів немає.

4) Цей збірник носитиме назву „Декабристи на Україні“, матеріали і розвідки розміром більш 20 арк. друку. Видання Укрцентрархіву.

5) Вони є у мене і у О. Д. Татаринової-Багалій і здобуті мною і нею з архівів Ленінграду і Москви.

6) Записки Н. В. Басаргина, 1917, стор. 17 — 18.

7) З неопублікованої праці О. Д. Татаринової-Багалій про українські військові поселення.

8) Русское Богатство, 1904, № 3, 73.

9) Павлов - Сильванский, Декаб. Пестель пред верховным уголовным судом. стор. 27 — 31.

10) Проф. Святловский История экон. идей в Росии. Т. I, 77—87.

11) Собр. стих. декабристов. Т. I, 88, 91.

12) На першому місці тут треба поставити докази Пестеля, наведені в книзі Павлова - Сильванського „Декабрист Пестель перед верховным уголовным судом“, „Русскую Правду“ Пестеля в виданні Щоголева, а також катехізис С. Муравйова - Апостола в книжці Щоголева: „Катехізис Муравйова - Апостола в його „Истор. этюдах“, 1913 г., стр. 319 — 363. Регули, статут і присяга Товариства сполучених слов'ян у Г. Чулкова „Мятежники“ 1825 г., стр. 196 — 201, короткий звіт про всіх декабристів, у тому числі і південних, в „Алфавиті декабристів, складеному управділом слідчої комісії Боровковим і зараз перевиданому в VIII томі видань Центрархіву.

13) На першому місці тут треба поставити „Записки декабриста И. И. Горбачевского“ в Библиотеке мемуаров, вып. II, 1916 г., де ми маємо основний матеріал про ідеологію і тактику цих товариств, про їх об'єднання, про їх членів; хоч цей матеріал потребує ще критичної перевірки на підставі інших мемуарів і офіційних документів (записки Горбачевского писано багато років після подій і в значній мірі на підставі споминів не самого автора, а його знайомих). Мають значіння і записки членів Південного Товариства кн. С. Волконського, Матвія Муравйова - Апостола („Дек. М. И. Муравйов - Апостол „Воспоминания и письма“ 1922 г.), Басаргина „Записки“ 1917 і інших.

14) Серед цих видань величезне значіння для нашого питання матимуть томи спеціально присвячені справам членів Південного товариства і Сполучених Слов'ян а також спеціально ідеології послідніх.

15) Особливо у Г. Чулкова і у Штрайха „Декабристы“. 1925 г.

16) В цих хрестоматіях — уривки з друкованих матеріалів, що стосуються до полудневих товариств; див., наприклад, хрестоматію, видану в Харкові видавництвом „Пролетарій“ за редагуванням І. Мебеля за назвою „Материалы и документы“

або Клеверського „Декабристы“. Хрестоматия Гос. Изд. 1926 р., або Раткевича „Первые борцы против самодержавия“, Рабочее изд. „Прибой“, 1925 г., або, нарешті, Нечкиной і Сказина „Семинарий по декабризму“ за ред. Г. Невського, 1925 г. з гарно розробленою програмою — вивчення декабризму в школах і з відповідною бібліографією.

¹⁷⁾ Восстание декабристов. Т. VIII, стр. 147 — 148 — це є екстракт з ширшої записки про нього у Павлова-Сільванського „Пестель перед верх. уголовным судом“, стр. 160 — 163.

¹⁸⁾ Див. в книзі Павлова-Сільванського відповіді його на запитання Слідчого Комітету з 13 січня по травень 1826 р. про „Союз Спасения и Союз Благоденствия“ про Південне товариство, про зносини його з Північним товариством, про план революції і приступ до неї, про зносини з Польським Таємним товариством, про різні таємні товариства на Україні, на Кавказі і за кордоном (стор. 34 — 123) і докази його в Тульчині 22 грудня 1828 р. (стор. 124 — 132), перші докази в Петербурзі 4 — 6 січня 1826 р. (стор. 132 — 140), докази на Пестеля декабристів — Басаргина, С. І. і М. І. Муравйових - Апостолів, Бестужева - Рюміна, Лорера, Рилєєва і Бурцова (140 — 156).

¹⁹⁾ Там же — стр. 98.

²⁰⁾ С. Г. Волконський в своїх записках висловлював його видатний розум і палкий патріотизм. Лорер називав його навіть у віці геніальним (стр. 73). Якушкин доводить, що він покладався лише на свій розум і не захоплювався чуттям і 10 років невтомно працював в товаристві. (Зап. Якушкина М. 1905, 23 — 24); Басаргін вказував на вплив його логіки, але додавав, що він не мав тієї щирости, яка потрібна, щоб набути у всіх віри і приваблювати до себе. (Записки. 1917, стр. 15).

²¹⁾ Архів Окт. революції. XXI. (431, 432). Г. Чулков — Мятешники 1825 года. 1925. 189 — 201.

²²⁾ Пестель, С. Муравйов - Апостол, М. Муравйов - Апостол, Бестужев - Рюмін, (учасники повстання), Юшневський, б. ген. інтендант армії кн. С. Волконський, ген. майор Давидов, абшитований полковник, кн. Барятинський, ад'ютант головного коменданта 2-ї армії, Поджіо, абшит. подполковник, Муравйов Артам., полк. Повало-Швейковський, полк. Вадковський, прап. Тизенгаузен, полк. Враницький, полк. Крюков, пор. Фаненберг, подполк. Лорер, майор Вятського полка (де був командиром Пестель) Краснокутський, обер прокурор сената Лихарев, підпор. Вольф, штаб лікар Крюков, ад'ют. головноком. 2-ї армії Поджіо, абш. штаб.-кап. Аврамов, полк. Норов, абш. подполк. Янтальцов, подполк. команд. кінно-гарматної роти Івашев, ад'ют. головноком. Басаргін, старший ад'ют. гол. штаба 2-ї армії Корнілович, штабс-кап. Бобріщев - Пушкин І-й, пор. Зайкин, підпор. Аврамов, пор. Загорецький, пор. Поліванов, абш. полк. бар. Черкасов, пор. Фогт, штабс-кап. Булгари. Далі йдуть 23 члени товариства об'єднаних Слов'ян Борисів II (Андрій) підпор., Борисів I (Петро) абш. підпор., Спиридов, майор, Горбачевський, підпор.; Бещаснов, прап.; Песров, підпор.; Андреевич підпор., Любляньський, волинської шляхти поляк; Тютчев, кап.; Громницький, пор.; Кирєєв, прап.; Фурман, кап.; Веденяпин I, підпор.; Веденяпин II, прап.; Шимков, прап.; Мозгай, підпор.; Іванів, пров. службовець: Фролов II, підпор.; Мозгалевський, підпор.; Лісовський, пор.; Вигодовський, канцеляриста; Берстель, подполк.; Шахирев, пор. Дон. След. Ком., 89 — 93.

²³⁾ Серед них бачимо: Маєвського, Кондирева, Мозалевського, Сизиневського, Белелюбського, Сушинова (видатний учасник повстання), Кейзер—священник, що служив молебня перед виступом полка. (Восстание декабристов. Материалы. Т. VIII. 1925, стр. 220 — 233).

²⁴⁾ Стор. 3 — 85

²⁵⁾ Госуд. преступления в России в XIX в. В. Базилевский. СПб. 1908, 55 — 67.

²⁶⁾ Записки Горбачевского, 182 — 185.

²⁷⁾ В. Базілевич. Декабристи на Київщині. 1926, стр. 47, 48, 60.

Є. Я. БЕРМАН

Про структуру державного апарату

Обличчя епохи ні в чім іншому не відбивається так яскраво, як у структурі й штатах її державних установ. Ці історичні риси установ сформулюються звичайно переважними в дану епоху адміністративно-правними теоріями, що дають в узагальненому та сконцентрованому виді всі рушійні мотиви та поточну практику установ. Якщо перед війною у згоді з спокійним темпом соціальних процесів органічної епохи в основу науки про установи брали поняття юридичної особи, то цим підкреслювалося та й у значній мірі давалося ту усталеність, те, якщо хочете, заперечення руху, що властиві правному побутові цілком сформованої конституційної держави.

Але що це таке юридична особа? Це насамперед правний осередок якоїсь замкненої кривої. Це певне коло прав, гостро виділене з усієї загальноправної площини. Відціля й у понятті установи, основаної на цій теорії, а також у практичних твердженнях про неї, скрізь підкреслюються статичні моменти й моменти відомчого відмежування. З самою назвою установи зв'язується уява про щось раз і назавжди поставлене та ухвалене.

Аж ось на зміну органічної епохи йде епоха катастрофічної війни. Як формується поняття установи тепер? Найпоширеніші теорії нашого часу кажуть, що „установа“ — це є певна форма організації соціальних процесів, що має завдання сприяти досконалішому їх розвитку та повнішому усвідомленню. У такій формулі вже почувається та динаміка, що становить найхарактернішу рису всієї нашої епохи. Бурхливі суспільні процеси пристосовують до себе також всі ті організаційні уяви, що на їх підставі складаються державні установи.

Від аналізу загальної науки про установи перейдімо до аналізу окремих функцій. Державі довійськової доби не треба було пропагувати себе, також не треба було в адміністративній ділянці виробляти постійні організаційні дії, поскільки на першу половину XIX століття його структура зверху до низу цілком сформувалася. Всі зазначені дії потрібні для інших комплексів, що боролися лише за своє право існувати в державі, або проти неї.

Такими комплексами були партії та соціально-економічні течії, як от кооперативні, чи професійні. Тут саме й народжувалися оці всі організаційно-інструкторські та пропагандистські функції, що їх надалі внесено й до апарату держави через військові та революційні події, бо державу примушено доводити своє право на існування. З того часу, як від ніким не заперечуваного панування уся європейська державність в цілому увиходить у площину найелементарнішої боротьби за існування, ясна річ, повинні були зміцнитися також

усі контрольні функції в державі, бо на війні не довіряють, а дивляться пильно.

Спокійна кон'юнктура, що змінюється п'яти — та десятиріччями не вимагає особливого напруження з боку органів, що за нею слідкують, та й самі помилки в кон'юктурі не були такою погрозою для всієї держави в цілому, як за моментів бойового напруження цієї держави. Гарячкова кон'юнктура нашої епохи, цілковита новина її, внутрішнє та зовнішнє бойове становище примушують нові держави випинати свої інформаційно-статистичні функції.

Таким чином ми спостерігаємо, як під впливом епохи відбувається найглибше переродження державного апарату що до виявлення та розвитку таких функцій і таких органів, що їх раніш зовсім бракувало, або що мали дуже малу роль. Але цим справа не обмежується. Перероджуються також ті органи, що зберегли такий самий ідейний та практичний зміст, як і в минулому.

Візьмімо для зразку господарські, канцелярійні та адміністративні групи: цілком природно, що коли головним принципом буває мирна конкуренція й ставка на економію, на допоміжні групи службовців зважають мало. Разом з тим таке-ж спокійне життя, постійна повтореність явищ дає змогу розрахувати хід явищ на подальші часи, дає змогу спостерігати у ширшому полі.

За моментів боротьби, коли на карту ставиться все, вирішає швидкість, навіть на шкоду її якості, яка з'являється лише в умовах розрахунку на довгий час. Відціль та майже марнотратна розкіш при визначенні кількості персоналу, що обслуговує установу з одного боку так саме, як і зріст адміністративного персоналу, при чому цей останній з'ясовується ще й тим, що в кожній керовничій функції криється також і функція контрольна.

Нова держава й взагалі всі європейські держави в наслідок війни повинні оперувати новим людським матеріалом, що становить головну масу службовців. Контингент керовничого персоналу також прикро змінився. Цілком правдиво зазначає Франческо Нітті, що наслідком Версальської угоди ми маємо утворення низки молодих, а тому й мало досвідчених урядів і адміністративних апаратів, позбавлених відповідних звичок. Ця справа має наслідком і те, що доводиться якість надолужувати кількістю й тим самим збільшувати кількість персоналу хоч того, що обслуговує, хоч і того, що керує.

Отже ці зміни в адміністративному апараті з особливою силою позначаються в нас під впливом довгої громадянської війни, що цілком зруйнувала старий апарат і поставила новий, в умовах зниження загальної кваліфікації службовчої маси, що в свою чергу вимагала дуже підсилити контрольні та провідні частини апарату. Разом з тим апарат республік, що знову відбудовується, неминуче повинен пройти всю еволюцію від цілком одноманітних початкових форм, в яких ще не диференціювалися моменти виконавчі та моменти розпорядчі, механізм керовничий і скеровані ним тіла та одиниці, до форм найскладніших, де цю диференціацію вже здійснено.

Дійсно, лише нещодавно, розглядаючи лікарський відділ нашого Наркомздор'я з його консультантами горляних та вушних хвороб, гінекології, хірургами, фахівцями по сухотах, ми зовсім не могли

визначити, чи то керовничий апарат у ділянці охорони здоров'я, чи то типова поліклініка. Розглядаючи штати окружних земельних управлінь з великою кількістю фахівців з різних галузей агрономії та землеврядування, ми мусили сконстатувати ту-ж таки відсутність у відомства певної уяви про те, де саме закінчується провідний апарат відомства, та де починається його оперативна сітка. За всіма поясненнями представників відомств у обох випадках почувалося, ніби то відомчий апарат може виконувати те саме, що має робити лише підлегла йому оперативна сітка. Якщо наш апарат характеризує широкий розвиток провідних та контрольних функцій так саме, як і величезна кількість технічного апарату, то, з другого боку, схиляння перед наукою й технікою, притаманне революційним епохам, сприяло значному збільшенню у нас груп фахівців, що фігурують у штатах Української Республіки під різними назвами, ясна річ, фахівців економістів, вчених секретарів і т. и.

Розміщення й величин усіх зазначених груп надає особливий вигляд усьому сучасному апаратові Республіки. Цьому апаратові властива цілком певна диспропорція. В ньому, як це ми встановили в раді статтів, дуже мляво розвинуті виконавчі частини, цеб-то полапки, що тягнуться в саму гущавину населення, й дуже розвинуті верхні головні частини цього апарату. Це відбивається так на фінансовому боці, як і на продуктивності самого апарату.

З фінансового боку справа стоїть ось як: на утримання апаратів центру за кошторисом 1924—25 р. призначено орієнтаційно 5 560.110 крб.; для 9 губерніяльних—10.969.204 крб.; для 58 окружних апаратів 10.474.185 крб. та для 662 районових 28.462.663 крб., при чім остання цифра для районів є вже остаточна. А що кожен спосеред апаратів розташованих вгору по ієрархічних східцях, є переважно апарат контрольно-розпорядчий, апарати ж низові є переважно виконавчі, то ці цифри виявляють досить ненормальне співвідношення між розпорядчим та виконавчим апаратами, співвідношення, що при ньому витрати на невелику верхню частину майже рівнозначні витратам на розпорошений по величезній площині Республіки низовий виконавчий апарат. Теж саме стверджують і дані червневого перепису радслужбовців 1924 року—показуючи, що кількість службовців в губерніяльних містах є 119.125 чол., в інших-же містах 82.144 чол., а на селі 134.251 чол., відношення радслужбовців до сільського населення рівне 0.6%, те-ж саме відношення для міського населення є 6.6%, цеб-то міських службовців в одинадцятьох разів більше, ніж сільських. Це, цеб-то крайня розрідженість низового виконавчого апарату, робить наш апарат надзвичайно дешевим в його абсолютних цифрах.

Візьмімо, порівнюючи, такі краї: Бельгію та Францію з одного боку, Україну з другого. Територія України рівна 446.400 кв. клм., територія Бельгії 30.486 кв. клм., населення України, приблизно, 27 мил., Бельгії ж 7.462.000. Витрат на утримання апарату 1922—23 р. за бельгійським бюджетом було 510.000.000 фр., що на нашу валюту, на підставі паритету франка в 34% буде 68 мил. кбр., утримання-ж апарату на 1924—25 р. на Україні було 55 446.162 крб., цеб-то країна, що в п'ятнадцятьох разів менша за Україну територією та в четверо менша населенням, витрачає на свій апарат на 13 мил., або на 25% більше.

ніж Україна. Франція, що має 550.000 кв. клм. території з населенням в 39 мил. чол. витрачає на утримання (за тим самим паритетом, що й для Бельгії) — 110 мил. крб., чи в два раз більш ніж Україна, про те населенням своїм вона перевищує Україну лише щось на 40%. Порівняння ми робимо за даними, оголошеними в Празькому виданні „Новая Европа“ Водовозова, при чім порівнювалися тільки адміністративні апарати, виключаючи господарські установи, підприємства, де спостерігається найгострішу різницю нашого державного апарату, порівнюючи з західним, щоб-то, по змозі, ми намагалися створити певну рівність умов для об'єктів, що ми їх порівнюємо.

Як складаються різні групи службової маси в Українському апараті? Цитуємо за відомостями по центру, що їх розробив стат-апарат Оргвідділу ВУЦВК'а в звязку з районуванням. Весь апарат 19 центральних установ був перед районуванням 3.073 чол., після ж районування 3.758 чол. Підвищення на 685 чол., щоб-то на 23%. Відношення групи функціональної до групи невиробничої (керівничої, обліково-контрольної та господарсько-канцелярійної) було перед районуванням 28,5%, після районування 29,2%, чи навпаки невиробничий персонал що до функціонального був перед районуванням 77,5%, після районування 70,8%. На підставі того, що з нижчої групи керівників за наукою Файоля, треба було-б визнати, що біля 50% виконує також оперативні функції, треба й самі пропорції змінити, щоб-то невиробничий апарат що-до функціонального вважати за рівний перед районуванням 67,7% або 2.315 один. та 65,2% або 2.788 один. після районування. Як згадаємо, що Тейлор намічав дуже широко норми для невиробничого апарату, вважючи найдоскональнішим те становище, коли невиробничий апарат не перевищуватиме 33%, — то буде ясно, поскільки в даному разі ми переступили через ці, теж дуже широкі, як то свідчить практика західно-європейських держав, норми Теилорові. Співвідношення між щиро адміністраційною групою й всією службовою масою було перед районуванням 11,5% (1.353 адм. перс. до 3.073 обслуг. перс.), після районування 11,8% (442 адм. перс. до 3.758), наводимо дуже цікаву цифру співвідношення між обліково-контрольною групою й рештою службової маси. Перед районуванням ця група була 22,6% (697 обл.-контр. групи к 3.073) після районування 25,7% (966 обл.-контр. гр. до 3.758). Ця остання група в звязку з районуванням підвищилася на 27,6%. Провідна група збільшилася на 24,5% і група фахівців на 15,3% (від 365 один. до 434 один.). Приємно зазначити, що в звязку з районуванням, принаймні для центрального апарату, зменшилася чисто господарська група аж на 10%. Канцелярійна група після районування збільшилася на 22,5%. Наведені цифри досить ясно ілюструють становище, зазначене спочатку.

Вважаючи на те, що 1924/25 року ясно позначилася певна нормалізація всього матеріального становища роботи установ, Структурно Штатна Комісія в своїй роботі також ужила заходів до того, щоб ця нормалізація відбивалася на структурі і штатах установ, що через неї проходили.

Всього черз ЦСШК лише за останнє півріччя з I/X 1924 р. по I/V 1925 перейшло 24.570 штатних одиниць, скорочено 4.000 од. чи

16,3%. У перевірених відомствах були 863 структ. один., що з них скорочено 126 структ. од. цеб-то 14,7%. Якщо при районуванні можна було скоротити на 10% саме господарську групу, то основу цьому поклала робота ЦСШК. Корисний вплив її виявився також у тім, що таку велику частину, як Науковий Комітет при НКЗемі, що досі була ізольована від усього апарату НКЗему, реорганізовано таким чином, що всі її секції перебудовано паралельно до оперативних відділів цього відомства, і, таким чином, почалися практичні взаємини поміж його оперативними функціями та функціями науково-технічними. Цілу низку функцій, розпорошених чи просто хаотично розкиданих між різними частинами Наркоматів,—тепер сконцентровано в небагатьох відділах Наркоматів: фінансові функції ВРНГ, що були розкидані між 4-ма його відділами,—тепер сконцентровано в 2-х його частинах, при чому в одній частині,—плановій—ці фінансові справи трактується з планового погляду (економвідділу), у другій з оперативного погляду (фінансово-бюджетовий п/відділ промислового відділу). Також зосереджено функції діловодчі, теж саме, як і всюди зорганізовано машинописні бюро. Функції адміністративні, що були розпорошені в такому Наркоматі, як НКЗдоровля між 4—5 один., також скупчено в один адміністраційний відділ. Цей Наркомат був останнім, що перевів у себе зосередження у момент переходу до 3-х ступневої системи. Значні зміни зроблено в штатах НКЮ хоч що-до зменшення обслужного апарату, хоч і що-до зменшення в ньому структурних одиниць. Особливо треба зазначити згоду НКЮ визнати свій конституційний відділ за тимчасовий з тим, щоб на-далі його сполучити з п/відділом розгляду законодавчих проектів. У цій невеличкій справі треба вбачити важливий з принципового погляду початок ліквідації поділу (що не виправдав себе ані теоретично, ані практично) на закони звичайні й закони конституційні. Але найважливіше те, що робота ЦСШК поставила на тверді рейки процес спеціалізації служб і структури відомств, бо до останнього моменту спостерігалось спроби з боку відомств встановлювати у себе функції паралельні до заздалегідь спеціально виділених у Наркоматах. Так НКЗем ще напередодні районування намагався встановити в себе в с.-господарському відділі торговельні функції, а такі-ж функції в ВРНГ просто втручалися в ділянку НКВнуторгу. Треба пам'ятати, що в основі структурного поділу установ лежить загальний для всього соціально-економічного життя закон поділу праці. Настирлива інтеграція відомствами в свійому складі функцій сумежних з ними Наркоматів, доводила їх до непримиренної суперечности з цим основним законом, отже відновлення певної перспективи в цій ділянці треба визнати за основну заслугу в роботі ЦСШК. ЦСШК не тільки скасовувала окремі частини й реорганізовувала структуру установ, але й наводила новий структурний поділ. Що-до характеру й компонування функцій, то НКЗем у момент його першої зустрічі з ЦСШК мав вигляд технічного Наркомату, в ньому були всі відтінки агрономічної й землеустрійної професії, але йому бракувало функцій економічних. ЦСШК зазначила, що хліборобство є не лише явище агрономічної техніки, але й галузь соціальної економіки, тому в складі НКЗема виділено міцний Економічний відділ.

Ми зараз хутко переглянули, що зроблено від ЦСШК в ділянці реорганізації наших установ, але ми вважаємо за потрібне вказати й на те, чого ще не зроблено й що слід зробити в майбутньому. Насамперед усі апарати республіки все-ж таки залишилися грубо лінійними. Хоча більшість із них виділили планові й організаційні частини, але ці частини не мають тієї ваги й тих розпорядчих функцій, що їх вимагає для них наука Тейлора. Наслідком цього буває план, відірваний від практики та практика, позбавлена плану. В усіх цих апаратах не відокремлено з потрібною послідовністю керівництво технічне від керівництва оперативного. Наслідком цього буває становище, що його дуже гарно схарактеризував один з відповідальних робітників республіки, зазначивши: коли його призначено керувати однією з великих адміністративних галузей, то він певно уявляв собі ті дефекти, що існують в ній, але що більш він працює в даній установі, то більше йому здається, що в ній все гаразд, при чім такі зміни в своєму вчутті він з'ясовує гіпнотичним впливом тієї рутини й механіки, що в даній установі панує, й це досить природно: треба дати змогу оперативним керівникам відомств бути по-за цією відомчою технікою, що приборкує їх та дозволити їм глянути на свою справу якимось з боку; на Заході цього досягають гострим відокремленням оперативної роботи від технічної й збудуванням окремого інституту секретарів референтів. Невеличку спробу в цьому напрямку й ми зробимо, але її треба на-далі поглиблювати й розвивати.

Нагальний перехід наших установ від лінійної до функціональної побудови проте треба визнати лише за невелику частину того велетенського завдання, що стоїть перед ними в ділянці реорганізації апарату Республіки. Ми в політичній ділянці перейшли від представницької держави до держави соціальної й успіх цього переходу визначатиметься тим, наскільки ми наші апарати зуміємо перетворити з відомчих організацій на організації громадянські. В тій ділянці, де треба найбільш думати про організаційні справи, в військовій ділянці, після світової війни закінчився величезний процес, що-почався по-над 100 років тому, переходу від армії військових фахівців (кондот'єрів) до системи озброєного народу. Ми самі переходимо на територіальну систему, ще поглиблюємо цей процес, що йде тепер по всій Європі. Радія цього процесу полягає в тім, що кадри в армії починають розглядатися лише як кристалізаційні осередки, що навколо них розгортається незчислений перемінний склад. Такий підхід змінює всю техніку воєнної справи й всі взаємини різних частин. Неможна гадати, що вся ділянка громадянського керування може залишитися по-за впливом тих процесів, що досить визначились у двох певних ділянках життя: соціально-політичній й військовій. Першим ступнем до переродження наших апаратів в цьому певному напрямкові має бути: поділ нашого штатного складу на постійний й перемінний склад, при чім перед тим, як винести цій досвід за межі установи, його треба проробити в нетрях установ, хоча-б деяких. Всі ми знаємо класичний зразок реорганізації однієї південно-американської залізниці, що його зробив Форд: суть її в тім, що для певної частини штату цієї залізниці знищено функціональний поділ, цеб-то розпис по посадах: машиніст на паротязі у вільний час має вагони, скарбник,

коли скарбниця зачинена, виконує, наприклад, обов'язки діловода. За ті вісім годин, що йде робота, перемінний склад ввесь час пере-сувається в потрібних напрямках з найповнішим використанням свого часу. Ясна річ, що все це робиться при наявності й певного постійного кадру. Ми ані трохи не гадаємо переоцінювати зазначеного досвіду, але його значіння полягає в тім, що ним уперше вводиться в громадянський апарат ідея загального резерву, що його можна перекинути, як це кажуть військові в найударніші пункти, бо у нас в більшості установ вже вилучені планові й організаційні частини, цеб-то якраз ті самі штабні органи, що повинні керувати резервами й тому, що загальна маса службовців у нас має невисоку кваліфікацію, то, на мій погляд, у нас саме є ті умови, що дозволяють приступити до ширшого здійснення цього досвіду. Ми раніш говорили про принцип поділу праці, як про основний принцип структурної соціології, але доскональве збудування установ можливе лише в тім разі, коли принцип структурного поділу сполучатиметься з протилежним саме йому принципом структурного об'єднання, однак з тим, щоб у основу пристосування й одного й другого покласти добре обдумані й раціональні міркування. Хоч як би розмежувати галузі й компетенції відомств, між ними завжди залишаться певні явища й певні об'єкти, що їх з однаковим правом можна віднести до тієї чи іншої компетенції, так саме, як на межі між органічною та неорганічною природою, між тваринами й рослинами, між рослинами й мінералами є екземпляри, що їх однаково можна віднести й до тієї й до іншої класи: більшість відомчих сутичок буває саме на ґрунті об'єктів, але ми гадаємо, що при певному підході до цих явищ вони можуть і повинні з постійної причини для відомчих сутичок перетворитися на пункт міжвідомчого єднання. На цих саме пунктах має статися непомітний перехід одного відомства в друге, цеб-то вони повинні знайти спосіб для знякшення дуже суворої відомствениости. На початок це можна зробити, створивши хоча-б постійні паритетні комітети.

На цьому ми поки що й станемо з тим, щоб надалі спробувати обрисувати, як вплинув на наш апарат перехід до трьохступневої системи керування.

С. ЯКИМОВИЧ

Забраковані матеріяли Подільського губернського статистичного комітету 1872 року¹⁾

В 1920 році, за часи польської окупації на Поділлі, мені пощастило, за допомогою одного із студентів Кам'янецького Університету, урятувати з купи архівних паперів Подільського Статистичного Комітету, які лежали жужмом, одну досить цікаву справу.

Ця архівна справа має таку офіційну назву:²⁾ № 7, Подольского Губернского Статистического Комитета. Дело о приготовлении о выпуске издания сего Комитета 1872 года.

Справа № 7 розпочата 15 листопада 1872 року і складається з невеличкого попереднього листування на 23 сторінки та одного великого на піваркуша зшитку, що обіймає 105 сторінок, та має таку назву: „Заметки Собранныя из рассказов крестьянских 1867 года“.

З цього листування з'ясовується, що 24 вересня 1872 року Подільський Статистичний Комітет на своєму черговому засіданні ухвалив програм для збирання статистичних, а почасти і етнографічних відомостей, який уклав секретар комітету Пушторський, та запропонував членам комітету та де-яким приватним особам, що уклалися своїми літературними творами, опрацювати яку-небудь частину програму, — „за какой трудъ, по одобрении его Комитетом может быть выдано денежное вознаграждение“.

Трохи далі прикладена: „Программа для собираний сведений о городах Подольской губернии“, яку підписав сам Пушторський.

Цей програм і листовна пропозиція Комітету були напевне розіслані багатьом особам, але в листуванні ми знаходимо лише одинокую відповідь дійсного члена К-ту А. Димінського³⁾ (од 15 января 1873 г.), який подає свою згоду на опис м. Вербовця, Нової та Старої Ушиці.

Крім того, в листуванні ми знаходимо офіційне відношення Подільського губернського землеміра Мисюревича (16 января 1873 г. № 35, та 15 февраля № 101) де він по формі подає відомості про розподіл землі на Поділлі (під оселями, лугами і т. ин.).

¹⁾ Доповідь, що була зачитана в Етнографічній Комісії ВУАН.

²⁾ З огляду на відсутність у друкарні літер старого правопису, цитати наводяться за новим правописом. Ред.

³⁾ Димінський — активний співробітник Чубинського, надіслав до „Трудів“ до 2000 варіантів пісень М.-Т-въ (Драгоманов) учена експедиція въ Западно русский край: Вест. Евр. 1877 — III — 10.

На першій же сторінці великого зшитку, крім вищенаведеної назви ми ще бачимо напис олівцем:— „г. Пенскому 18'х. Не пригодится - ли? Взгляните“.

Друга початкова сторінка цього зшитку містить власноручну авторську передмову, але на жаль без дати і дуже характерну для тогочасних поглядів на українську мову.

— „Испорченный малороссийский язык в наречии крестьян в западных губерниях я старался так его передать, как они выговаривают, имея разные наречия почти во всяком селении, потому происходят многия грамматические ошибки, ежели смотреть на правильность. Я же обращал внимание дабы соблюсти нетолько характер разговоров, а даже и звуки произносимых ими слов.“

Старший землемер, состоящий при Гайсинском Мирном с'езде Александр Бенклевский“.

Після цієї передмови розпочинаються оповідання Бенклевського під назвою: „Разговоры Крестьянские“, які переказані українською мовою (напевне самого Бенклевського) та переписані буйною і чіткою писарською „ярижкою“.

Пенський¹⁾, як далі це видно, не вважав себе за великого знавця української мови та мабуть і не хотів вирішувати цієї справи самостійно, а тому він передав рукопис Бенклевського на суд Должикова, директора Кам'янецької гімназії.

Директор Должиков уважно переглянув цей рукопис і подав свої висновки до статистичного комітету окремим листом. Цього листа ми тут наводимо без зміни: „Разсмотрев сообщенную мне рукопись „Заметки собранные из рассказов крестьянских в 1867 г.“ я позволю себе высказать, что по моему мнению, оне никоим образом не могут быть признаны, как подлинный образец местного говора или наречия. Рукопись написана на языке, употребляемом скорее по ту сторону Днепра: это, язык автора, вероятно уроженца Малороссии, местного колорита в нем нет, особенностей, характеризующих язык принадлежащий краю, смежному с галицийским и польским элементом, в заметке не встречается, как в оборотах речи, так и в отдельных выражениях. И это весьма естественно: схватить живую характеристическую речь, в которой бы слышался природный местный безскуственный говор, дается не так легко; для этого надобно, что называется, сжитья с краем, прожить долгое время с народом, сродниться с его бытовыми условиями и наконец надобен художественный творческий талант. Если этого нет: тогда остается только один научный путь для представления образцов местного языка, который достигает своих целей чрез собирание и записывание на месте: народных песен, былин, сказок, пословиц, преданий с сохранением местного произношения. Только такая данные могут дать наглядное понятие об особенностях местной речи и заслуживают места в печати. А записывание по воспоминаниям разговоров с крестьянами на досуге, среди служебной практики с целью представить образцы местного языка ведет к измышлению искусственной речи, в особенности, если не

¹⁾ Пенський — секретар Под. губ. стат. к-ту в 1869 — 70 р. Див. „Труды“ Чубинського т. I передмова ст. XIII.

выработалась в авторе и идея самого содержания; сюжет заметок отличается крайнею бессодержательностью, хотя касается вопросов об интересах современной важности для крестьянского быта.

На основании изложенного я полагал бы не печатать прилагаемых при сем заметок на счет средств Подольского Губернского Статистического Комитета; так как и по форме и по содержанию оне не представляют интересного вклада ни для художества, ни для статистики и науки вообще.

Директор Должиков.

(27 февраля 1873 г. № 103).

Як видно, статистичний комітет цілком погодився з суворими висновками Должикова і тому рукопис Бенклевського був пришитий до архівної справи і там лежав нерухомо, аж до того часу, поки в 1920 році польські солдати не викинули його на подвір'я вкупі з іншими архівними паперами.

Нині, за бігом часу, цей забракований рукопис літературної творчості „старшого землеміра“ Бенклевського вже набуває іншого значіння, як певна пам'ятка історичного моменту і тому ми хочемо подати докладний зміст цих оповідань і виявити, що цікавого заховалося в них від тогочасних обставин 60-х років XIX ст.

„Разговоры крестьянские“ складаються з 12 різних оповідань, темою яких правлять ті підслухані Бенклевським селянські розмови, які він чув, під час його подорожі по Гайсинському повіті¹⁾.

Що до зовнішньої форми та літературної маніри свого викладу всі ці оповідання Бенклевського дуже скидаються на тогочасні повісті з народнього життя Марка Вовчка, бо скрізь ми в них спостерігаємо монологічну чи діалогічну будову оповідання (тільки без опису природи), яка не спричиняється до розгортання динамічної дії.

Темами своїми і сюжетами ці оповідання досить одноманітні, вони не переказують значних і яскравих подій, а відбивають буденне тогочасне життя з його дрібними вчинками, огудливими розмовами і т. ін.

Ці відблиски життя 60-х років XIX ст., що часто й густо розкидані в оповіданнях Бенклевського, надають їм значіння живого літопису часів, що настали по знесенню кріпацького права; збуджена людська думка на селі, хоч досить наївно, але з своєрідним гумором і своєкорисливим розумінням, по своєму, реагувала на всі тогочасні події.

Кожне із цих оповідань Бенклевського не має своєї окремої назви, вони йдуть одно по другім і лише зазначаються римськими цифрами.

Зміст цих оповідань такий:

I. (ст. 1—5). Розмова двох дядьків про визволення від кріпацтва. Визволення відбулося при допомозі угодників Київсько-Печерської Лаври, які в свій час допомогли Олександрові I подолати пранцузських упирів Аполлона та Бонапарта, за що цар, на прохання угодників

¹⁾ Згадуються такі села: с. Бубнівка (ст. 39, 57) с. Лукашівка (ст. 33), с. Кублич (ст. 71) с. Уляниця (ст. 32) с. Зятківці (ст. 83).

і визволив селян. Ця історія базується на словах баби Оришки, яка пам'ятає, як ще був Сас, Костюшко і Станислав, але людям тоді добре не було.

II (ст. 6 — 9) Розмова селян про приїзд земноміра до волости для розподілу землі. Селяни не мають довір'я, бо бачили, як грапський кухта ловив курку, а тому напевне грап дав грошей земномірові, і немає правди на світі.

III (ст. 9 — 15). Розмова селян підчас відпочинку про своїх панів. Спогади про пана Трзциньського, як він порубав на леваді садові дерева і дуже цікаві „дерзкіє рассказы“ про ролю „мирового посредника“.

IV (ст. 15 — 30) Розмова бабів про приїзд земноміра. З деталей розмов беруть увагу: Набор рекрутів (загальна військова повинність. С. Я.) з'ясовується бунтом поляків і те, що якась стара баба приводить чиновникам молодиці по - під вікна.

V (ст. 30 — 36). Розмова з волосним з приводу замаху на Олександра II. Волосний оповідає про це з сльозами на очах і припускає, що це хтось зробив з поляків. Другий розмовник пропонує не то вирізати поляків, а витоптати ногами.

VI (ст. 36 — 45). Розмова селян про приступність земноміра і що можна називати його на ім'я та по батькові, що викликає велике здивування.

VII (ст. 46 — 52). Розмова про земноміра і про школярів. Погляд у селян, що грамотяки нічого не роблять. Аргумент за грамоту, що земномір без письма не може міряти землю, та побажання, щоб ланцюг земноміровий був довший, бо тоді селянам буде більше землі.

VIII (ст. 52 — 60). Розмова про земномірів, які не так добре міряють землю за Бугом. Селяни висловлюють своєкорисливий погляд на польське повстання, — коли поляки бунтували уперше, то дали землю, а збунтуються знову, тоді дадуть лісу.

IX (ст. 60 — 73). Розмова селян про замах Березовського на Олександра II. Цікаво тут зазначити, що сили небесні негайно карають Березовського.

Березовський це тому зробив, що пани вже більше не мають сили над людьми. Згадується також і про комічний епізод з паничем, який дуже боїться козаків, бо колись козаки вибили нагаями його батька (в 1831 році).

X (ст. 73 — 79). Розмова про приїзд окружного до села, як він гримав і вимагав щоб сільські власті прийшли до нього з „мендалями“.

XI (ст. 79 — 83). Огудлива розмова про польську шляхту на селі, бо вони і розбійники, цугренти, метежники, а тому їх краще повигонити з села. Краща пшениця на полі у поляків-панів, як допомога нечистої сили.

XII (ст. 83 — 105). Розмова волосного про посуху в селі Зятківцях і як він урятував всіх людей, зігнавши все село до ставка, де волосний шукав відьом, в той час, коли чоловіки і жінки „нирала“.

З наведеного стислого змісту стає видно, що оповідання Бенклевського весь час переказують селянські розмови, де він хоче бути суто-об'єктивним, але весь час в цих оповіданнях на першому місці стоїть постать самого автора.

Бенклевський старанно занотовує все те, що він чув, і лише три оповідання переказує від себе (III—IV, V), а у всіх інших всі розмови ведуть самі селяни.

Бенклевський, дбаючи про ретельну передачу розмови, занотовує окремі слова, звороти, і це суперечить загальному твердженню Довжикова про малоросійське походження автора, а також і самого Бенклевського „про малоросійській испорченний языкъ“. Багато є в оповіданнях суто подолізмів, які й дали привід для сумніву і Бенклевському і Довжикову (грумічати, зашлякуватися, блявувати і т. ін.), але дослід над лексикою нас тепер не обходить.

Бенклевський в своїх оповіданнях хоч і виказує себе лояльним і поступовим урядовцем, але весь час не забуває і про авторитет влади і тому вичитує нотацію селянинові за „дерзкіє рассказы“, та навчає його покори та слухнянства.

Бенклевський в дусі тогочасного лібералізму дозволяє і доводить селянам, що і земноміра можна просто звати „Александр Степанович“, обурюється, коли чує (ст. 26—27), що чиновникам приводять молодіці по-під вікна, але йому одночасно приємно чути (ст. 49), що сільський батюшка скликає церковний хор з приводу приїзду земноміра.

Для з'ясування особи самого Бенклевського особливо цікавий епізод з III оповідання, де один селянин дуже влучно і дотепно виказує ролі мирових посередників.

Навожу цей епізод без змін:

— „Що мині Мирови! я тобі и сам Мирового зроблю: ось тобі Мирови, бачиш за то таки и мировы (показывая дулю): ото одын палець велыки, самый найбільшій, то-то пан, — бо все же вин од нас старшій, а други менши, то-то мужик, бо мужик менши пана, а то як вложиш трети межи двох, от то и посередник, бо вин на тее и назначен, щоб буты по середыни помеж паном и мужиком“. Я ото-звался, что это там за крик! какіе то дерзкіє рассказы?“

Цей живий малюнок одразу дає більше для розуміння постати Бенклевського, ніж його довгі і розтягнені оповідання.

В своїх оповіданнях Бенклевський відбиває чимало тогочасних селянських настроїв, які постійно з'осереджуються коло розподілу землі і остогидлого польського панства. Польському панству в розмовах селян припадає чимало і тому стає навіть дивно, як це Бенклевський, напевне поляк, як показує його прізвище, зважився бути правдивим в занотуванні селянських розмов, які в деякій мірі не далеко відходять від традиційних гайдамацьких поглядів.

Всі гучні події того часу, як замах на Олександра II, загальна військова повинність¹⁾, наділ землею, все це селяни трактують як певні наслідки злісних вчинків ляхів-панів, хоч це все і передається скрізь призму Бенклевського.

Найбільшу увагу селян беруть на себе замах на Олександра II. Селяни були дуже далекі від дійсного розуміння політичної боротьби і, боячися за свої наділи і волю, вони все з'ясовували „ляшською роботою“, ²⁾ яка переслідує корисливі цілі, щоб знову гнітити людей.

¹⁾ ст. 26—32.

²⁾ ст. 33.

Про замах Березовського ми знаходимо такі рядки: „— певно, що він перше десь то окономавав (ст. 61)... ото як почув, що не звелено бытись з людьми, дай гнаты на панщину, то вже так и так пустился хоч бы и самому скорый пропасть.“...

Звістка про замах викликає глибоке зворушення серед селян. правлять молебень, волосному на очах слъози (ст. 31), всі одностайно ганьблять ляхську роботу, а підпийлий козак Довбня, один з колишніх двірських графа Собанського висловлюється так: „— як тільки можно, то мы их (ляхів) всіх не то вырыжем, на що нам рызаты, а то мы их вытопчем ногамы, щоб их и чаду не було, геть до одного и маленького не оставымо“ (ст. 34).

Крім осуду людського, Березовського карають і сили небесні і Бенклевський занотував досить цікаву легенду майже апокрифічного змісту: „— А кажуть ось як тільки він выстрелыв, то така хмара навернула, що то чорна, як смола, то из ній як выскочило двоих ось с такими мечами огневыми, як у церкви понамальовано, то як взяли его пирьты, то так были, що тільки що капелька духу осталася, да й сказали, а теперички возьмьт дай вже его сами добывайте, чи повисте, чи робит с им, що хочете, а мы вже там ось як его душа прийде то еще лишне ему буде, а то те все пусте, що мы его крохи попошмагалы.“ (ст. 61 — 62).

Сили небесні також не хочуть знати панів, а охорону панів бере на себе нечиста сила: „— паны... с чортяками знаются (ст. 63)... не то с чортом, а из самым люцыпером дай анцыкрыстом, той коны и с тыми знакомы. Десь то вони для того и в церков не ходять? а то як часом который и забижить, то довго не побуде зараз и втікає, а вже як стануть херуимы спеваты той ныколы лях не выдержиться, от скилько я и небачив.“

А взагалі пани-ляхи в розмовах селян: „розбійники, цугренты, ... подухвальци вельми и чаровныки, видмари“ (ст. 82), „а ляховки — видмарки“ и „вонь тобі на всі штуки сгодны! — якби еще не боялыся справныка да станового то воньб тут такого наробылы лыха щой и не дай Боже!“

Навіть той звичайний факт, що на краще обробленому панському полі пшениця сходить не так, як у селян, з'ясовується допомогою нечистої сили, а тому треба повигонити всіх панів із села (ст. 82).

Такж постійно в розмовах пригадується, що пани були дуже скорі на руку: „пан Трзцинский попобив чоловіка“ (ст. 11), той же самий Трзцинський повирубубав на леваді родящі дерева (ст. 12), другий пан так попобив чоловіка, що той і досі слабый (ст. 59).

Але на руку скорий також і новий сільський уряд — волосний парснуб в зуби (ст. 2), писарі і вийти то той, то той морсне по зубах (ст. 2), староста сунув в очі кулаком (ст. 7), сборщик поміркував кіякою (ст. 8).

Всі ці стусани і скоро розправа викликають у селян сумні думки: „— и воды поменьшало и звизд багацько не стало... Господь все тее забрав в небо, кажуть, що то вже буде караты потопом, (ст. 3). — „нема правды, що хочуть (пани) то тее и роблят“ (ст. 8).

І тому не дивно, що у селян виникають платонічні бажання: — „як бы то Бог дав щоб (пани ляхи) щоб еще хоч раз събунтовалыся,

тоб нам еще липше було, ось раз як забунтовалися то Государь нам дав землю, а як бы еще забунтовались тобы вже дав і ліса, а то вже було бы вельмы добре для людей."

Крім своєкорисливого розуміння польського повстання, селяни не забувають і про своє колишнє минуле: „— як бы и нас поробылыб ко саками — „и мы козаки колысь то и булы и козакувалы“, але селяни, розуміючи, що „гетманщини“ вже немає — „пыталыся нысара у Кублычи, то вин сказав — „ой буде вам козачина так ось що от шкура полопається.“ (ст. 71).

З таких згадок про минуле цікавий також докір одного селянина другому: — „ты ось таки мандебурец, що не хочеш слухаты громады“ (ст. 9).

Селяни по їх розмовах також далекі од розуміння реальних причин визволення їх од кріпацького права і знову їм тут на допомогу приходить небесна сила, але все-ж таки зрідка прокидається у селян нова жива думка, що вже не можна битися (ст. 14), а сина соцького, який „ныкого не уважае, ни голосного, ни станового, навет и перед Мировым шапки не сняв, и земномірові щось также на леваді нагрубьяны“ (ст. 19), баби вважають за щось неможливе.

Селяни також негативно ставляться і до школи, бо „грамотяки то нічого не роблять“ (ст. 50), але інстинктивно розуміють, що їм така школа і не потрібна, в якій лише вчать співати для церкви, як це видно з того прикладу, де хор співає вечерню для вшанування земноміра (ст. 49).

Що до самого Бенклевського, то селяни наче і шанують за його приступність, але все-ж не дуже — то йому вірять, бо бачили як земномір і голова комісії — „оба таки курку у Грапа з'ялы и горячки напылыся, а председатель то взяв десять рублив, а земномірови шисть дали“ (ст. 6), а тому „найлиппше буде як не дамо висьмакив за землю“ (ст. 8), а крім того, висловлюють побажання, щоб у земноміра був довгий ланцюг, бо тоді людям буде більше землі (ст. 52).

Як ми бачимо, то од всіх цих відблисків 60-х років XIX ст., постає перед нами прикра і сумна картина тяжкого минулого, коли затуркані і забиті селяни не мали ні віри, ні надії на кращу долю, ні змоги здійснити свої мрії про волю і землю, а все, що переходило на їх очах, з'ясовували собі лише впливом божої волі.

А тому тепер не буде дивним для нас, що в XII оповіданні Бенклевський розгортає дику і дивовижну для наших часів подію в с. Зятківцях, коли волосний, підчас посухи, за допомогою поліцейських, соцьких та десятських зігнав все село до ставка і, примусивши чоловіків і жінок „нирати“, вишукував серед них відьом та відмарів.

Цю середньовічну картину прийшов також розглядати і представник адміністративної влади, „становий“, але з цілком іншою метою — подивитися на голих молодих та дівчат, що їй примусило волосного припинити свої даремні шукання.

Тільки 60 років поділяють нас од того часу, а яким чудним і далеким уявляється нам тогочасний світ.

В. І. ЧУЧМАРЬОВ

Спіноза, як матеріяліст

ДО ПЕРЕОЦІНКИ ІДЕАЛІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

„Спіноза є Мойсей сучасних вільнодумців матеріялістів“.

Л. Фаєрбах

„Інший читач, мабуть, дуже здивується, що я розумію спінозізм матеріялістично. Але це є єдине правдиве його розуміння“.

Г. Плеханов

„Грандіозний послідовно продуманий світогляд геніяльного мислителя Спінози в такій мірі перекручували й перекручують ідеалістичні історики й коментатори, що поновлення його точного правдивого розуміння вимагає нині спеціальної роботи“.

Л. Аксельрод-Ортодокс

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

В роботі, що ми пропонуємо увазі читачів, ми ставимо завдання: систематично викласти матеріялістичні моменти спінозового світогляду. Це завдання визначає й межі нашого дослідження: в ньому ми обмірковуємо не загальні філософські питання, зв'язані з творчістю Спінози, але розбираємо тільки ті матеріялістичні елементи його системи, що залишилися зовсім не зачеплені й не освітлені в ідеалістичних дослідженнях.

Матеріялістичний характер Спінозового світогляду завжди заперечувала „критична“ буржуазна література; для того, щоб його можна було довести, а тому й зробити безперечним, нам мимоволі довелося вживати частого і трохи сухого цитування його оригінальних творів. Спіноза, яко матеріяліст, до сучасного моменту, на жаль, не має ще гідної оцінки. Викладаючи його матеріялізм, нам довелося працювати на цілині.

В усякому новому дослідженні окремого наукового питання завжди можливі часткові додатки і зміни; тому ми аж ніяк не вважаємо, що наша робота не має жодних хиб. Проте ми певні, що і в такому вигляді, як її подається, вона зможе придатися справі реабілітації й захисту матеріялістичних поглядів великого мислителя.

МАТЕРІАЛІЗМ СПІНОЗИ ¹⁾

ЗАМІСЦЬ ВСТУПУ

Два з половиною сторіччя відмежовує нас від Спінозової смерті, — термін довгий і, здається, достатній, щоб його система дістала своє правдиве тлумачення й точну оцінку. Проте, навколо імени Спінози сплітаються різні поговори, і матеріалізм геніального єврея є й досі предмет гарячих суперечок і недомислів. Не диво, що за панування сучасного ідеалізму виклад і тлумачення окремих філософських шкіл та систем провадилося в ідеалістичному напрямі. Прилучення Спінозової системи до ідеалістичних побудовань думки було результатом такого самого розроблення історії філософії. Проте, всупереч думці шкільних філософів, цих непроникливих тлумачів Спінозових творів, ми маємо досить підстав, щоб в особі голандського мислителя побачити одного з найсміливіших прибічників матеріалістичного світогляду.

Час, нарешті, перестати напинати на великого мислителя ідеалістичний одяг; час пустити в непам'ять недотепну легенду про крайній його містицизм і релігійність.

Хто не визнає матеріалізму, як особливого світогляду, той не може викрити цього світогляду, звичайно й у Спінози. І навпаки: жоден хоч трохи видатний матеріалістичний мислитель ніколи не вважав Спінозу за сторонника ідеалістичних поглядів. Фаєрбах, повний вдячної пам'яті про Спінозу, був майже перший філософ, що одверто й мужньо заговорив про його матеріалізм²⁾. Ще в „історії нової філософії“, у творі передматеріалістичного періоду розвитку, Фаєрбах наводить матеріалістичний світогляд Спінози з як-найбільшою увагою й співчуттям. Характеристиці його матеріалізму Фаєрбах присвячує таке чудове місце в своїх „Основах філософії майбутнього“:

„За новіших часів (цеб-то за доби Спінози В. Ч.) людність згубила органи для надзmysлового світу та його таємниць лише тому, що разом із вірою в них вона згубила й їх розуміння, тому що істотна її тенденція стала антихристиянська, антитеологічна, неб-то антропологічна, космічна, реалістична, матеріалістична. Спіноза з своїм парадоксальним твердженням: бог сам є протяжена, неб-то матеріальна, істота, набіг правдивої тропи. Він знайшов, як на його час, принаймні, правдивий філософський вираз для матеріалістичної тенденції того часу: він узаконив, санкціонував її: бог є сам матеріаліст, Спіноза є Мойсей вільнодумців і матеріалістів“. І далі Фаєрбах додає: „відкидання теології є суть новішого часу. Пантеїзм (Спінозів, В. Ч.) є не що, як суть новішого часу“.

Фаєрбахові наслідував Г. В. Плеханов.

Про себе Плеханов говорить: „сперечаючися з Бернштейном, я відніс Спінозу до матеріалістів“³⁾. Коли Бернштейн, недоброї пам'яті приводець ревізіонізму, розпочав війну проти матеріалізму, Плеханов,

¹⁾ Ця робота є один із розділів „Нарисів з історії матеріалізму“, що автор готує.

²⁾ Це звичайно не відкидає того, що для французьких матеріалістів XVIII сторіччя Спіноза також був матеріалістичний мислитель. Ламетрі і Дідро, наприклад, одверто визнавали Спінозу за атеїста і матеріаліста та категорично зачисляли себе до його послідовників.

³⁾ Див. передмову Плеханова до брошури Енгельса „Л. Фаєрбах“, Москва, 1918 р. стор. 9.

як відомо, взяв на себе роль оборонця матеріалістичного світогляду. Лозунгові Бернштейна — „Назад до Канта“ — Плеханов протиставив інший, гідніший марксівського вченого, лозунг: „Назад... до вивчення філософії“. Практично цей лозунг Плеханова міг значити лише заклик до уважного і всебічного вивчення історії матеріалізму.

Тимчасом, як Бернштейн, ревізуючи марксизм, пропонував замінити матеріалізм Маркса на ідеалізм Канта, Плеханов говорить про старого Спінозу і пропонує повернутися до матеріалізму цього великого, геніального мислителя.

На думку Плеханова, філософія Спінози, коли її розуміти матеріалістично, могла б стати за найкращу протиотруту проти протухлої атмосфери неокантіанського ревізіонізму, що нависла над марксизмом. Тому одна з блискучих послуг Плеханова перед марксизмом була та, що встановив правдивий погляд на матеріалістичну по суті філософію автора „Етики“.

Наше завдання нині не є розглядати питання про те, чи є що спільне між філософськими поглядами Маркса-Енгельса з одної сторони і Спінози — з другої. Це питання вимагає спеціального обміркування і ми на ньому спинимося в іншому місці. Зате нашу увагу слід зосередити на студіюванні матеріалістичної основи в спінозовій системі, основи, прикритої теологічною плівкою, яку тільки й побачила в ученні Спінози ідеалістична думка.

Щоб викрити матеріалістичні елементи в спінозовій системі, слід не лише безсторонньо, уважно, уперто вивчати всі його твори (звичайно обмежуються на знайомстві з „Етикою“), треба не лише уважно використовувати окремі про нього зауваження Фаєрбаха і Плеханова; але треба також, і це найголовніше, цілковито забути те, що написали про його світогляд ідеалістичні історики філософії.

Цікавий є той факт, що Плеханов з першого дня своєї полеміки з Бернштейном і до самої смерті у своїх численних статтях і брошурах, книжках і збірниках, присвячених обґрунтуванню марксівського матеріалізму, уперто говорив про Спінозу, яко матеріаліста¹⁾. Глибока увага Плеханова до спінозової творчості набувала іноді просто захопленого до неї відношення. Навіть в усних розмовах про марксизм із партійними друзями він не міг не нагадати про пропагувати спінозову філософію²⁾.

¹⁾ Про спінозів матеріалізм Плеханов говорить у таких своїх творах: 1) „Бернштейн и материализм“ (Критика наших критиков XI т. Собрание сочинений, стр. 12, 15, 17, 19, 20, 21, 22). 2) Кант против Канта (Критика наших критиков, XI т. стр. 48, 49). 3) Предисловие к брошюре Энгельса „Л. Фейербах“, Москва, 1918 г. стр. 9). 4) Приложение к брошюре Энгельса „Л. Фейербах“ VIII т. „Собр. сочинений“ стр. 395). 5) Судьбы русской критики. А. Вольнский (За 20 лет 1908. стр. 137). 6) Статьи о Н. Г. Чернышевском („История русской литературы XIX века“ под редакцией Овсянко-Куликовского, т. III стр. 170). 7) Книга о Н. Г. Чернышевском (1910 стр. 87, 106). 8) Второе письмо против А. Богданова („От обороны к нападеню“, 1910. стр. 52). 9) Трусливый идеализм (От обороны...“ стр. 135, 136, 137, 139). 10) Носиф Дилген (там же стр. 177). 11) Предисловие к книге А. М. Деборина (Госиздат 1922, стр. 22, 27, 28). 12) Основные вопросы марксизма (Москва, 1922, стр. 19, 20, 23). 13) От идеализма к материализму (Предшественники К. Маркса и Ф. Энгельса, Москва, 1922 стр. 60, 61).

²⁾ П. Н. Лепешинский розповідає в своїй книзі „На повороте“, як одного разу, зустрівшись з Г. В. Плехановим, той заговорив з ним на філософські теми. Плеханов

Серед учнів Плеханова установилася, за почином їхнього вчителя, певна традиція — розглядати спінозів монізм під кутом матеріялістичного вчення. Живі речники цієї традиції в сучасній марксистській літературі є Л. І. Аксельрод і А. М. Деборин. Факт цей є досить відомий російському марксистському читачеві і довго на ньому спинятись не треба. Досить обмежитися на кількох зауваженнях.

Л. І. Аксельрод, спиняючися на розгляді „матеріялістичної суті справжнього спінозизму“, наводить перелік великих матеріялістів, що до нього вписує й Спінозу. Вона говорить: „Матеріялісти були Демокрит, Епікур, Гасенді, Гобз, Спіноза, Гольбах, Гельвецій, де-Ламетрі, Людвіг Фаєрбах, Маркс, Енгельс, Чернишевський та інші великі люди“¹⁾. У своїй книзі „Маркс, как философ“, Л. І. Аксельрод дивиться на Спінозу, яко на філософського попередника сучасного діалектичного матеріялізму.

„Звичайно, філософію Маркса, — зауважує вона, — в нашій літературі розглядається історично в такому порядку: Спіноза, французькі матеріялісти, німецький ідеалізм, зокрема Гегель, потім Фаєрбах і нарешті Маркс. Шлях дослідження історичного розвитку філософії марксизму є безперечно правдивий (курсив наш В. Ч.), та його вже вказав сам Маркс і його великий друг та товариш Енгельс“²⁾.

Для А. М. Деборина Спіноза теж є в числі прибічників матеріялістичного світогляду. Він аналізує в своїй відомій книзі про діалектичний матеріялізм декартову метафізику і беконіву індуктивну методу і в результаті заявляє: „Спінозова система є... крок наперед в напрямі до матеріялістичного монізму“³⁾ і далі він додає: „Дуалізм Декарта та Бекона і Спінози і Гобза перетворюється на закінчений і цілковитий матеріялістичний монізм“⁴⁾.

Теоретична позиція М. І. Бухарина в питанні, що нас зараз інтересує, цілковито сходиться з думками Плеханова та його учнів⁵⁾. В своїй останній і дуже дотепній брошурі, скерованій проти „філософських“ виявлень Е. Енчмена, він виступав, яко переконаний прибічник спінозового матеріялізму. Дозволимо собі навести такий витяг з роботи М. І. Бухарина.

пояснив що кількість переходить у якість і навпаки — якість можна розкласти на кількісні моменти. Думка є складний рух, і її становлять ті елементи руху, які визначають енергетичний стан, наприклад, хемія. На підставі цього каменеві також властива елементарна чулість, так само як і всім речам у природі. Легко помітити, що Плеханов наводив Лепешинському спінозівське вчення про живітність світу (Див. „На повороте“ П. Н. Лепешинського. Госиздат. 1922, стр. 159-160) —

¹⁾ Л. І. Аксельрод-Ортодокс, „Философские очерки“ 1906, стр. 72.

²⁾ Л. Аксельрод-Ортодокс „Маркс, как философ“, Харьков, 1924, стр. 7.

³⁾ А. М. Деборин. „Введение в философию диалектического материализма“ 1922, стр. 59.

⁴⁾ Там само.

⁵⁾ До заяв Л. І. Аксельрода та А. М. Деборина приєднується також і молодий дослідник Плеханової творчості С. Я. Вольфсон. Говорячи про матеріялістичну спінозову добу, він зауважує: „В Голандії більш, як у иншій європейській країні, були преміси до постанови нового, — матеріялістичного по суті, — філософського вчення. Таке філософське вчення ми й маємо в творчості одного з найбільших мислителів, що їх знає історія людности, — голандського єврея Боруха Спінози“. (С. Вольфсон „Диалектический материализм“. Минск, 1922, стор. 61).

„Матеріалізм Маркса (так само і багатьох його попередників та учнів) за психічні явища має не якусь понадданість, а иншу сторону фізіологічних процесів з особливою якісною характеристикою. Саме тому Г. В. Плеханов говорив, що „Marxismus ist eine art des Spinozismus“ („Марксизм є певний сорт спінозизму“). Після плеханового твердження знявся великий галас, тим що панове „критики“ які вивчали матеріалізм з ідеалістичних історично-філософічних підручників, не могли й здумати про можливість назвати Спінозу матеріалістом“¹⁾. (Курсив наш, В. Ч.).

Не заперечаючи жодним словом правильности формули Плеханова — „Марксизм є певного сорту спінозизм“, Н. І. Бухарин, звичайно, дивиться на Спінозу, як на послідовного матеріаліста.

Ані Фаєрбах, ані Плеханов не залишили нам суцільного і докладного нарису матеріалістичних поглядів Спінози. Їх відношення до Спінози обмежилося на окремих і глибоко проникливих зауваженнях загального характеру²⁾. Проте, вони своїми зауваженнями вказали шлях і правдивий підхід до вивчення спінозової творчости. З наведених вище цитат читач міг переконатися, що про Спінозу не бракувало ствердження його матеріалізму. Але ці ствердження були більше наслідком проникливої інтуїції, як строгого досліджування. Вже давно настав час, щоб докладно, систематично викласти й довести найголовніші моменти спінозівського матеріалізму.

Буде незайво попереду сказати кілька слів про соціальні умови Нідерландів, що висунули Спінозову систему.

Спіноза був син своєї доби, і те, що він створив матеріалістичну філософію, мало, звичайно відповідні, підстави. Нідерланди XVII сторіччя були країною, де капіталізм, поруч із Англією, мав вже глибоке коріння. Капіталізм зачав тут розвиватися буйно по Вестфальському мирі, що за ним, після довгої боротьби проти Іспанії, Нідерланди були остаточно проголошені за незалежну республіку.

Нідерландам залишено всі здобуття на півдні та в обох Індіях і надано цілковитої волі торгувати в еспанських гаванях. Вся торгівля від Кохінхіни до Зондських островів була в голандських руках.

Протягом півсторіччя Голандія підпорядковувала своєму торговельному впливові так само й Індію, маючи скрізь свої факторії. Вся торгівля між Європою, Індією, Хіною, Японією та американськими країнами була зосереджена в голандських ост — та вест-індійських компаніях, що мали монопольне право торгувати в цих країнах.

Тому XVII сторіччя Нідерланди були найпершою торговельною країною на світі й вели перед по всіх морях. Голандських крамарів звано царями, що опанували моря. Справді, Голандія була центральний європейський ринок для хліба, риби, соли, лісу, сукна, будівельних та колоніальних товарів. Колоніальні маєтності торговельних

¹⁾ Н. Бухарин, „Енгельсенада“. Москва, 1924, стр. 18.

²⁾ Слід, що - правда, зауважити, що Фаєрбах у своїй „Історії нової філософії“ з любов'ю написаній, і на жаль досі не перекладеній на нашу мову — віддав багато уваги тому, щоб викласти Спінозову філософську систему. Але, як відомо, цей твір писалося в тім періоді розумового розвитку Фаєрбаха, коли він ще не став послідовним матеріалістом. (1833 р.). Це мусіло відбитися на тому, як він в цілому оцінював спінозизм. В цім періоді Фаєрбах не залічує ще Спінозу до табору матеріалістів.

компаній мали найширший розвиток; вест-індська компанія р. 1636 здобула навіть Бразілію, але, звичайно, не змогла її довго тримати.

Разом із тим Голандія стала ринком, до якого зверталася Європа, коли потребувала капіталів. 1648 р. в Амстердамському банку було зібрано щось біля 300 мільйонів металевих гульденів. Багатство що - до грошей було таке велике, що відсотки мали рівень 2-3; великі військові видатки легко компенсувало високе мито.

Спіноза був один із речників цієї доби торговельного та грошового капіталу Нідерландів. Практика тодішнього життя не могла вже миритися з попередньою ідеологією, якої все багатство полягало у небесних сподіванках. Самі життєві умови молодії і багатії буржуазії схилилися до безпосередньої матеріальної дійсності, до зміслового світу, до практичних інтересів. Сила нової суспільності полягала в знанні, науці, техніці; метафізика - ж та наддосвідне знання загубили всякий теоретичний інтерес і були оголошені за непридатні засоби у боротьбі з природою.

В країні з таким високим рівнем економічного розвитку Спіноза мав спроможність зустрічатися з філософами скептичного і навіть атеїстичного настрою. Того часу Голандія висунула не одного скептика, що, незалежно від своїх напрямів, вели енергійну боротьбу проти офіційного духовенства.

Відомо, що юнаком Спіноза зустрічався із колегіантами, які були завзятими ворогами всякого духовенства і релігії. Чималий вплив на Спінозу мало крім того його знайомство з Ван-Ендемом, що мав репутацію вільнодумця й людини атеїстичного настрою. Дім Ван-Енденів був цікавий інтелектуальний осередок з різноманітними інтересами філософськими та політичними, художніми та науковими.

Людське оточення, що в нього попав Спіноза, характеризував радикалізм та критичний дух. Товаришуючи з цим оточенням, Спіноза зазнав того внутрішнього перелому, для якого характерний відхід його від релігії, а це спричинилося до відокремлення від єврейської громади і накладання на нього „херему“ (1656 р.).

Безперечно одно: деїстичні, скептичні, натуралістичні та атеїстичні теорії й ідеї густо насичували розумову атмосферу Голандії того часу. Філософські спінозові переконання зформувалися в цій атмосфері, і не диво, що він звів ці ідеї в суцільну закінчену систему¹⁾. Матеріалістичну спінозову систему, одягнену, що правда, частково в дрантя ще старої метафізичної термінології, викликали нові умови буржуазного побуту.

І. ПОНЯТТЯ: СУБСТАНЦІЇ, БОГА І ПРИРОДИ

Спіноза починає обґрунтовувати свою систему з визначення основи дійсності, з поняття про те незалежне й безумовне життя, що з нього по Спінозі починали філософувати французькі матеріалісти і германські ідеалісти. Це й зрозуміло: жодний хоч трохи помітний напрямок історії філософії не минав цього основного й єдиного прин-

¹⁾ Докладно про це говорить А. М. Деборін у передмові до „Системи природи“ Гальбаха, Москва 24, р., 13, 14 ст.

ципу, з якого виводилося всю різноманітність явищ, що існували. Таким основним початком чи принципом спінозової системи є почуття субстанції, що з ним Спіноза оперує у всіх своїх творах. Пригляньмося, що він розуміє під субстанцією.

„За субстанцію я маю те,—говорить Спіноза,—що існує в собі і уявляється само через себе, цеб-то те, що його уявлення не потребує уявлення іншої речі, з якої воно мало-б постати“¹⁾ (*per substantiam intelligo id, quod in se est, et per se concipitur: hoc est id, cujus conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat*).

Отже, субстанція у Спінози має декілька прикмет: одна з найголовніших прикмет її існування є незалежність. Субстанція існує не з ласки чи через творчий акт іншої істоти, але з власної природи чи, як висловлюється Спіноза, існує „сама в собі“.

Для того, щоб зрозуміти чи уявити собі субстанцію, основу речей, нам не треба виходити з кінцевих поодиноких речей, що існують через субстанцію й у самій субстанції. Містячи в собі повноту всього, що ми бачимо, існуючи незалежно, субстанція не потребує того, щоб її визначення починалося з кінцевих і залежних від неї речей. Отже, друга властивість субстанції полягає в тому, що спосіб її визначення мусить виходити не з кінцевих істот, а з власної її природи.

Якщо субстанція існує сама в собі й уявляється сама через себе, то факт її буття не заумовлює зовнішня для неї причина. На підставі цього Спіноза і зве субстанцію—причина самої себе (*Causa sui*). Субстанція всією доскональністю, що її має, не завдячує жодній зовнішній причині²⁾ навчає він.

Отже, субстанцію не створила якась зовнішня сила. Те, що субстанція не створена, чи вічний характер буття субстанції є також одна з корінних її прикмет. „Одну субстанцію,—говорить Спіноза,—не може створити друга субстанція“³⁾ (*una substantia non potest produci ab alia substantia*), „Субстанцію не може створити що-небудь інше“⁴⁾ (*substantia non potest produci ab alio*).

Наприкінці, одна з найостанніх прикмет субстанції є її єдність, *Einheit*, монізм. Ця властивість субстанції логічно постає з наведених вище визначень. „Є різні субстанції,—говорить Спіноза; це, говорю я вам, неправдиво: бо я яскраво бачу, що є одна єдина, що існує сама з себе й є охоронниця всіх інших атрибутів“⁵⁾ (*klaarlijk zie ik dat'er maar een Eenige is, de welke door zig zelve bestaat*).

„У природі речей існує тільки одна субстанція“⁶⁾ (*in rerum natura non nisi unam substantiam dari*).

Отже ми зможемо перелічити всі основні визначення субстанції: вона існує сама в собі; її визначають не окремі кінцеві речі, залежні

¹⁾ Benedicti de Spinoza Opera quotquot reperta sunt recognoverunt I. Van Vloten et I. P. N. Land, tonus I, Hagae, MCMXIV, Ethica, 37.

Спінозові твори скрізь цитується з цього чотирьохтомного видання Флотена і Ланда латинською та голандською мовами.

²⁾ Spinoza, Opera, I, Eth., 45.

³⁾ *ibid.*, 39.

⁴⁾ *ibid.*, 40.

⁵⁾ Spinoza, IV, Korte Verhandeling, 16.

⁶⁾ Spinoza, Fth., 47.

від неї, а вона визначається сама через себе; вона є причина самої себе; її не створили інші субстанції; вона єдина.

Спіноза обожествлює властивості субстанції остільки, що саме поняття субстанції у нього цілковито збігається з поняттям бога. Він так і говорить: „бог або субстанція“ ¹⁾ (*Deus sive substantia*). Або трохи інше: „за бога я розумію істоту абсолютно безконечну, цеб-то субстанцію“ ²⁾ (*per Deum intelligo ens absolute infinitum, hoc est, substantiam*). Субстанція єдина, і тому що вона є причина себе, її ніхто не створив; окрім субстанції та її властивостей, чи, за термінологією Спінози,—атрибутів, звичайно, нічого існувати не може: „Окрім бога ніяка субстанція не може існувати й її не можна уявити“ ³⁾ (*praeter Deum nulla dari neque concipi potest substantia*).

Бог є основа всієї філософської спінозової будови. Бог є суть філософської особи Спінози. Його систему звичайно уявляють, як „величне споглядання божества“; його самого оголошують за людину, „що упоєна богом“.

Поняття божества у Спінози таке своєрідне й надзвичайне, що цілком розходиться з традиційними поглядами релігійних віровчень. Служителі теології одноголосно погодились визнавати, що дивоглядний образ спінозівського бога не зможе стати за об'єкт ясного й виразного уявлення. Досить послатися хоч-би на Володимира Соловйова, колишнього „власителя дум“ російської інтелігенції. В. Соловйову неможна відмовити, що він, як теолог, міг доволі розбиратися в релігійних питаннях. Як-же ставиться Соловйов до Спінози?

За переходної доби юнацтва російського містика Спіноза був той мислитель, що більш як хто спричинився до оформлення його філософських поглядів; тому Соловйов міг дивитися на Спінозу, як на свого вчителя, і згадував про нього завжди з побожним почуттям. Вдячна пам'ять Соловйова що-до Спінози проте на завадила йому цілковито відкинути його розуміння божества. Соловйов одверто визнавав, що спінозівський образ бога хибував на „свою неповноту й недосконалість“ ⁴⁾.

Треба на підставі цього детально з'ясувати, якого розуміння і змісту надавав Спіноза поняттю свого бога.

— „Бог є абсолютно перша причина речей (*causa absolute proxima*), які він безпосередньо створює“ ⁵⁾.

— „Бог становить таку причину сам через себе (*esse per se*), а не випадково“ ⁶⁾ (*per accidens*).

— „Все, говорю я, існує в богові, і все, що відбувається, відбувається тільки після законів безконечної природи бога“ ⁷⁾ (*omnia, inquam, in Deo sunt, et omnia, quae fiunt, per solas leges infinitae Dei naturae fiunt*).

— „Бог становить причину не тільки того, що речі починають існувати, але також і того, що їх існування триває, іншими словами (вживаючи схоластичних термінів), бог є причина буття речей“ ⁸⁾ (*causa essendi rerum*).

¹⁾ Spinoza, I, Eth., 43.

²⁾ *ibid.*, 37. ³⁾ *ibid.*, 47.

⁴⁾ В. С. Соловйов, Собр. соч., т. VIII, стр. 26.

⁵⁾ Spinoza, I, Eth., 60.

⁶⁾ *Ibid.*, 51. ⁷⁾ *Ibid.*, 47. ⁸⁾ *Ibid.*, 57.

— „Бог є причина, що творить (*causa efficiens*) не тільки існування річей, але їх суть“¹⁾.

— „Без бога ніщо не може існувати і нічого неможна уявити“²⁾ (*nihil sine Deo esse neque concipi potest*).

— „Бог діє єдино згідно з законами своєї природи (*solis suae naturae legibus*) і без нічийого примусу“³⁾.

— „Бог іманентна причина (*causa immanens*) всіх речей, а не причина, що діє ззовні“⁴⁾ (*transiens*).

— „Бог все упризначив і саме не з свободи волі чи абсолютної добровподоби, а з абсолютної природи бога“⁵⁾ (*omnia a Deo fuerint praedeterminata, non quidem ex libertate voluntatis, sive absoluto beneplacito, sed ex absoluta Dei natura*).

Наведених витягів досить, щоб переконатися, що спінозівський бог має надзвичайний характер. Фаєрбах одного разу запитав: що є, як уважно розглядати, те, що Спіноза логічно або метафізично зве „субстанція“, а теологічно „бог“? І на це питання він зміг відповісти так: „не що, як природа“. Весь світ, за Спінозою, все, що в ньому перебуває, є не що, як форми буття єдиної субстанції, форми виявлення її життя, „вихорі хвиль у відвічно-бурхливому морі одвічної субстанції“.

А. Вебер мав рацію, коли, погожуючись із Фаєрбахом, він зазначав, що бог, згідно з розумінням Спінози, не є ані батько світу, як учить про те гностицизм і кабала, ані творець цього світу, як про це вчить християнство. Бог, згідно з спінозовим розумінням, є всесвіт, коли його розглядати, як замкнене коло, як причину себе. Таємниця, справжнє розуміння філософії Спінози є природа, — резонно зауважує Фаєрбах.

Поняття: бог і матеріальна природа є для Спінози тотожні поняття⁶⁾. Ще у „Короткому трактаті“, в найранішому своєму творі, Спіноза цілком яскраво говорив про цю тотожність. „Про природу промовляє все в усьому, — говорить він, — отже, природа складається з безконечної многи атрибутів, що з них кожен сам по собі є доскональний в своєму роді. А це цілковито відповідає тому описові, який дається богові“⁷⁾. (Курсив наш В. Ч.) (*hetwelk ten eepemaal overeenkomt met de beschrijvinge, die men van God geeft*). Бог це є сама природа, що зразу є й джерело всіх істот (*natura naturans*), і сукупність цих істот (*natura naturata*). Спіноза так і говорить: „бог або природа“⁸⁾ (*Deus seu Natura*).

Істотна хиба, що зауважував Фаєрбах у системі Спінозовій, полягає в тому, що в нього природу вдягнуто в одяг якоїсь метафізичної, божественної істоти. При цьому, звичайно, дії природи розглядалося не яко природні матеріальні явища, але яко творчі божі акти.

¹⁾ Ibid., 58. ²⁾ Ibid., 47. ³⁾ Ibid., 51. ⁴⁾ Ibid., 54. ⁵⁾ Ibid., 67.

⁶⁾ Ідеалісти уявляють справу так, наче Спіноза аж ніяк не визнавав тотожності поняття бога й матерії. Такий погляд аж ніяк не обґрунтований. Матеріал у Спінози має властивості субстанції, і він не вагався надавати їй характеру божественної істоти. „Матерію, оскільки вона є субстанція, можна поділити, і вона складається з частин. А хоч-би й ні, то я все-ж не знаю, чому-б матерія була не гідна божественної природи“ (*Ethica, Prop. XV, Schol.*).

⁷⁾ Spinoza, IV, Korte Verhandelng, 10.

⁸⁾ Spinoza, I, Eth., 183.

„Спінозова філософія є теологічний матеріалізм“, — проникливо зауважує Файєрбах, уперто рекомендуючи тим самим зняти релігійні шати з матеріялістичної основи філософії Спінози.

Коли бог існує, то не може бути й мови про самостійне існування природи й навпаки, самий факт незалежного існування природи робить зайвим поняття божества. Поняття: бог і природа — є поняття суперечливі, що виключають одно одне. Файєрбах перший дав точне і яскраве формулювання суперечливості існування бога і природи в Спінозовій системі „*Ne deus sive natura* (бог або природа), — учить він, — але: *aut deus aut natura* (або бог або природа) є пароль правди“.

Що може значити підняття теологічних шат із спінозової системи? Це може значити лише одно: якщо ми поглянемо на спінозову філософію, звільнену від богословської зовнішності, то вона стане перед нами, яко філософія справжнього матеріалізму й атеїзму.

II. ПІДСТАВИ АТЕЇЗМУ

Тепер ми можемо переконатися, оскільки мав рацію Файєрбах, коли говорив, що в Спінози „бог сам є матеріаліст“. Які висновки напрашуються при цьому? Підставляти матеріальну природу замість бога, чи дивитися на бога, яко на втілену природу — це-ж рівнозначне з тим, щоб сказати: бога немає, релігія зовсім непотрібна, матеріалізм є справжня наука.

Спіноза дивився на бога, яко на матеріальну протяжену суть. Але матерія не є й не може бути богом чи божественним атрибутом; більш за те, — вона є щось кінцеве, щось таке, що бога відкидає: завзяті прибічники матеріялістичного з'ясування явищ, що навкруги, завжди були атеїсти.

Хоч як підійдемо до вивчення природи, завжди ми найдемо в ній різну матерію, що різноманітно змінюється під впливом руху. Своєю сукупністю і в усіх своїх окремих частинах природа становить низку необхідних матеріальних причин і наслідків, які конечно витікають одне з одного, і яких звязок менше-більше успішно виявляє наукове знання. Приписувати явища, що ми спостерігаємо, їхній основній, цеб-то матеріальній природі і властивому їй рухові, це-ж значить: знаходити у природі спільну достатню їхню причину. Іти далі природи, пояснюючи явища, чи відносити ці явища до вчинків божества, що заховане в природі або стоїть по-за нею, — це є неприпустимий прийом з погляду строгого досліджування.

Світ і природу лише тоді можна пояснити і знайти розумну підставу їхнього існування, коли ми визнаватимемо, що немає жодного існування по-за природою, що немає й не може бути иншого буття окрім тілесного, природнього, змислового.

Отже, матеріалізм виключає теологічні погляди. Мало того, що існування природи не має ніякої підстави у божестві, але, всупереч теологічним поглядам, підстава природи була-б зруйнована, коли-б тільки бог існував. Бо бог стає богом лише тому, що він перемагає, відкидає матерію, тим що сам є повсюдний дух, джерело всякої

творчості. Можна собі уявити, як легко було запідозрювати спінозів монізм в атеїзмі, або, за словами Фаєрбаха, в „теологічному атеїзмі, теологічному матеріалізмі, у запереченні теології“.

З поняттям атеїзму в спінозовій філософії ми зв'язуємо дві речі: по-перше, Спіноза знищив те поняття про бога, що є у всіх релігіях і залишив у своїй системі тільки назву бога; по-друге, саме поняття бога у Спінози не має жодних властивих йому прикмет, є порожнє, зайве. Розгляньмо ці дві речі:

Відомо, що для Спінози бог не був незалежна від природи особова істота. Яко прибічник механічного світогляду, Спіноза відбирав своєму богові розум і здібність діяти відповідно до мети; він відбирав богові й присутність волі. Послухаймо, що він сам про це говорить:

— „У божій природі немає ані розуму, ані волі“¹⁾ (*ad Dei naturam neque intellectum neque voluntatem pertinere*).

„Всі забобони... мають одно джерело, а саме те, що люди взагалі гадають, наче всі природні речі діють так само, як вони самі, за для якоїсь цілі. Мало того, вони вважають за відоме, ніби й сам бог все скеровує до якоїсь певної мети. Я намагаюся знайти причину, чому більшості людей властиве це упередження“²⁾ (*praejudicio*).

Спінозівський бог, отже, не скеровує свого світу „до якоїсь певної цілі“. Для того, щоб більше довести це твердження, дозволимо собі навести ще одне місце з „Етики“:

— „Якщо-ж речі, що їх бог безпосередньо створив, були призначені на те, щоб бог осяг своїх цілів, то речі найостанніші, що ради них були створені перші, конечно переважали-б усі інші. Далі це вчення знищує богову досконалість; бо коли бог творить ради якоїсь мети, то він безперечно прагне до того, чого в нього немає“³⁾.

Виникає тепер таке питання: якщо в бога немає розуму, волі та здібності діяти з певною метою, якщо бог справді нічого створювати не може, то що це є за бог? І яка-ж релігія має бога, нездібного до творчих актів, бога, позбавленого всемогутності, бога, позбавленого божественності? Ми маємо рацію вважати, що поняття бога в спінозовій системі зникає і натомість залишається сам тільки термін, слово, що нічого не значить.

І скільки-б Спіноза не говорив нам про бога, згадуючи його ім'я мало не на кожній сторінці своїх творів, його вчення від цього не стане релігійніше. Більше за те: Спіноза, подаючи свою філософію, навіть не має права промовляти слова „бог“, — адже, у нього в зв'язку зі словом „бог“ зникло те поняття, без якого неможна мислити жодного релігійного напрямку.

Назвавши природу богом, Спіноза не сказав про неї нічого такого нового, чого-б він не стверджував про цю природу раніше. Тому всі твердження філософської системи Спінози були-б цілковито додержані, якби він відкинув слово „бог“ і став говорити лише про природу. Добре зауважує з цього приводу Шопенгауер:

„Коли Спіноза зве свою всеєдину субстанцію — світ богом, то це подібне до того, як Русо зве у своєму „Соціальному договорі“ нарід

¹⁾ Spinoza, I, Eth., 53. ²⁾ Spinoza, I, Eth., 69.

³⁾ Ibid., 67.

князем (*le prince*). Вони обидва вживають властиво традиційного (бог, князь В. Ч.), надаючи йому, однак, змісту того, що повинне заступити місце того, що відкидається¹⁾ (к. н.).

Це цілком зрозуміло: тим що природа й бог є поняття тотожні, сама природа не змогла дістати від нього якихось нових ознак; за бога Спіноза не має нічого нового, порівнюючи з природою. Бог став не лише порожнім, позбавленим змісту поняттям, але крім того, став і зайвим терміном без жодного вжитку і рації, якимось теоретичним баластом у матеріялістичній філософії.

З наведеного сам собою утворюється висновок: якби Спіноза не був прибічник матеріялістичного світогляду, то тоді звичайно він не був-би й атеїст; його атеїзм був наслідок його-ж матеріялізму.

Спінозі було добре відомо, що релігійного настрою критики тлумачили його світогляд в напрямі матеріялізму й атеїзму. Спіноза не протестував проти такого тлумачення; особисто він не мав потреби дивитися на свою філософію, як на релігійну. Тому Спінозу як найменше хвилювало від'ємне відношення до нього теологів та метафізиків. Якщо він не настоював на опублікуванні свого головного твору, то це тому, що він не бажав викликати нову хвилю обурень і переслідувань. У листі до Ольденбурга він пише про це досить виразно:

„Поширилася чутка, що друкується моя книжка про бога (цеб-то „Етику“ В. Ч.), в якій я намагаюся довести, що бога немає (*in eo conari ostendere, nullum dari Deum*). Це дало привід деяким теологам виступити проти мене перед принцем і магістратом. До того-ж безтямні картезіянці (*stolidi Cartesiani*), щоб відтягти від себе підозріння, ніби вони є мої співники, не переставали і не перестають скрізь кричати проти моїх учень і творів. Дізнавшись про це все від віригідних осіб, а також і про те, що теологи з усіх сторін готують мені пастку, я вирішив відкласти видання, що мав на увазі, і вичікувати, що буде далі²⁾“. Яко справжній представник наукового знання, Спіноза добре бачив, що він ніколи не зможе добитися як не прихильного, то, в усякому разі, спокійного відношення до себе зі сторони представників теологічних поглядів. „Який галас здійме марновірство, — говорив він, — що нікого більше не ненавидить, як осіб, котрі себе присвячують справжній науці та правдивому життю“ (*Spinoza, II, Tract. theol.-polit., 107, 108*).

Як вийшла друком головна книжка Спінози, то це викликало цілу купу полемічних творів і спричинилося до великого обурення. Проти завзятого „атеїста“ й „невіруючого автора“ було проголошене таке переслідування, що навіть у Голандії, в цій найвільнішій, як на той час, країні, „Етика“ була заборонена.

В очах представників усіх вірувань Спіноза був безбожний і небезпечний еретик, в очах Спінози — священнослужителі поширювали марновірство, облуду і народню темряву. В богословсько-політичному трактаті Спіноза звав їх навіть антихристами³⁾. Яку ненависть він

¹⁾ A. Schopenhauer, „Neue Paralipomena“, вид. Reclam'a, s. 61.

²⁾ Spinoza, III, Epistolae, Ep. LXVIII, 218.

³⁾ Spinoza, Ep., 246.

мав до офіційного духовенства й церкви, можна бачити з таких його слів, сповнених гіркоти:

„Вишукуючи причини зла, я не мав сумніву, що воно постало з того, що простому народові поставлено за релігійний обов'язок: дивитися на службу в церкві, як на щось поважне, а на церковну посаду, як на прибуткову статтю, і як-найбільше шанувати священників. Скоро почалося в церкві це надуживання, одразу всякому негідникові як-найдужче забажалося взяти священнослужительську посаду, а любов до поширення божественної релігії перемінилася на гідку ненаситність і честолюбство... Отже, не дивно, що від попередньої релігії нічого не залишилося, крім зовнішнього культу. Віра стала тепер не що, як легковірство й забобони, та ще які забобони! Такі, що повертають людей з розумних істот у бидло, бо їх... надумано, щоб остаточно загасити світло розуму. Людей, що ставляться з призи́рством до розуму, розум відкидають і його цураються... вважається справді — і це найгірше, — за таких, які ніби-то посідають божественне світло“ ¹⁾.

Ім'я непомітного філософа, повите лякливим замкненням, ненавиділи не тільки католицькі монахи та єврейські рабини, але й такі освічені люди, як Бойль, Лайбниц, Хр. Вольф. А єпископ Берклі, церковний ортодокс, просто закидав Спінозі безбожність і матеріалізм, говорячи: „Якщо моє учення добре зрозуміють (систему суб'єктивного ідеалізму В. Ч.), то впаде вся ця філософія Епікура, Гобза, Спінози то-що, яка зарекомендувала себе завзятою супротивницею релігії“ ²⁾.

Берклі справді мав рацію, коли звав Спінозу ворогом релігії. Не вважаючи на релігійні переслідування, Спіноза не міг стриматися, щоб не заговорити одверто про атеїстичний характер своїх переконань.

В „Політичному трактаті“ ми знаходимо таку горду заяву, знамениту для характеристики його атеїзму: „А в тім безперечно, що за правом природи... я не є захисник релігії“ ³⁾ (*ceterum certum est, me Jure Naturae... non esse Religionis vindicem*). Таке сміливе признание було-б цілком незрозуміле, якби Спіноза був справді релігійна натура; він подає його також і в „Богословсько-політичному трактаті“: „Існування бога само через себе є невідоме“ ⁴⁾ (*Dei existentia non sit per se nota*).

III. МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ПРИРОДУ

Яке розуміння природи можна вважати за матеріалістичне?

Щоб правдиво розв'язати це питання, звернімося до одного з найбільших сучасних матеріалістів.

„Найвище питання всієї філософії, — говорить Енгельс, — є питання про відношення мислення до буття; воно полягає, отже, так само, як

¹⁾ Spinoza, Tract. theol. - polit., Praef., 88, 89.

²⁾ „History of english Thought in Eighteenth Century“, London, 1881, vol I, p. 125..

³⁾ Spinoza, II. Tract. polit., 17.

⁴⁾ Ibid., 159.

і всі релігії, в обмежених і неуцьких уявленнях дикуна. Але його можна руба поставити, і воно матиме все своє значіння аж після того, як європейська людність прокинеться від довгого зимового сну християнського середньовіччя. Вже в середньовічній схоластиці питання про те, як відноситься мислення до буття, що є попереду — дух від природи, чи природа від духу, — це питання, що відіграло велику роль наперекір церкві, набуло гострішого характеру, питання про те, чи бог створив світ, чи він існує одвічно?

Філософи розділилися на два великих табори відповідно до того, як відповідали вони на це питання (к. н.). Ті, які твердили, що дух існував раніш від природи, і які, значить, в той чи інший спосіб визнали створення світу, ... утворили ідеалістичний табір. А ті, що вважали за основний початок природу, приєдналися до різних шкіл матеріалізму.

Нічого іншого й не має в собі вираз: ідеалізм і матеріалізм, коли їх взяти у первісному розумінні⁷⁾.

Отже, на думку Енгельса, щоб належати до матеріалістичного табору, треба додержувати таких умов: слід цілковито облишити всяку думку про створення світу; треба визнати вічність основного початку цього світу, цеб-то матерії; треба дивитися на матеріальну природу, яко на такий світ, що містить у собі достатню причину свого існування; треба визнати, що всі окремі предмети існують не самотійно, але в природі мають початок і джерело свого буття, — отже природа, порівнюючи з ними, є первісний елемент.

Спіноза цілковито підписався-б під Енгельсовим визначенням матеріалістичного світогляду і взяв-би всі перелічені преміси, щоб визнати цей світогляд.

Та і не сам тільки Спіноза.

Якщо ми візьмемо одного з найвидатніших французьких матеріалістів другої половини XVIII сторіччя й одного з найбільших матеріалістів першої половини XIX століття — Гольбаха й Фаєрбаха, — то помітимо, що їх матеріалістичні міркування про природу також цілковито збігалися з Енгельсовими міркуваннями про природу.

До цього-ж слід відзначити дуже цікаве явище, не освітлене як слід у нашій літературі: Гольбах і Фаєрбах матеріалістично доводять існування природи не лише в дусі матеріалістичного вчення Спінози, а навіть термінами й словесними зворотами цього останнього. Щоб викрити близьку спорідненість поглядів на природу у Спінози, з одної сторони, і Гольбаха та Фаєрбаха — з другої, спробуймо поставити їх погляди поруч; це зайвий раз переконає читача, оскільки мав рацію Плеханов, коли він уперто зачисляв Спінозу до школи матеріалістичних мислителів.

У Короларії до теорєми 6-ї (*Ethica, pars I*) Спіноза вчить про те, що ніщо не могло створити природу або субстанцію. А який погляд Гольбаха у питанні про творення світу? Вислухаймо його особисті признання:

„Повстання з нічого або створення є лише слово, що не може дати нам уявлення про утворення всесвіту; воно не має жодного

⁷⁾ Собр. соч. Г. В. Плеханова, т. VIII, „Л. Фаєрбах“, Енгельса, стр. 324, 325.

певного сенсу, на якому наш розум міг-би спинитися“ ¹⁾ (il ne presente aucun sens auquel l'esprit puisse s'arrêter).

„Хай нам не говорять, що ми не можемо мати уявлення про роботу, не уявляючи робітника, відмінного від свого виробу. Природа зовсім не є якийсь утвір“ ²⁾ (la nature n'est point un ouvrage).

Читач може переконатися з наведених цитат із Гольбаха, оскільки близькі погляди цього філософа до вчення Спінози про природу.

Фаєрбахів погляд в питанні про створення світу істотно нічим не різниться від позиції, що займають Спіноза та Гольбах. У своєму найзрілішому та строго матеріалістичному творі „Лекції про суть релігії“ — Фаєрбах зауважує ось що:

„Якщо природу шанується й розглядається як істоту, що створює людину, то тоді саму природу розглядається так, наче її не створено“ ³⁾ (die Natur selbst als nicht erzeugt, nicht herworgebracht betrachtet).

„Природа не є акція істоти відмінної від неї... Вона не є утвір, не є істота, створена або змайстрована з нічого, але істота самостійна“ ⁴⁾ (sie kein Geschöpf, kein gemachtes oder gar aus Nichts geschaffnes, sondern ein selbständiges).

В доказі до теореми 19 (Eth. pars I) Спіноза вчить про те, що не тільки природі або субстанції властива вічність, але й кожен з її атрибутів мусить мати в собі вічність. Відкидаючи створення світу, Спіноза не міг не визнати вічного характеру цього світу. Гольбах цілком погоджується зі Спінозою в питанні про вічність матеріальної природи. Це видно з таких місць із „Системи природи“:

„Якщо нас запитують, звідки з'явилася матерія, ми відповідаємо, що вона існувала завжди“ (qu'elle a toujours existé). Якщо запитують звідки з'явився в матерії рух, ми відповідаємо, що з тих саме підстав вона мусіла рухатися одвіку“ ⁵⁾ (de toute éternité).

„Всесвіт... існує конечно одвічно“ ⁶⁾ (il existe nécessairement et de toute éternité).

Слідом за Спінозою і Гольбахом Фаєрбах також тримається матеріалістичного вчення про вічність світу. Зауваження Фаєрбаха, наведені нижче, як найкраще це доводять:

„Як можу я приписати світові часовий початок? Час є преміса для світу, чи не вірніше — світ для часу? Світ є вода, час є рух води; то хіба вода не попереджає свій рух, згідно з природою речей? Хіба рух води не вимагає вже існування води попереду? Чи не така сама дурниця було-б мислити, наче світ виник в часі“ ⁷⁾ (ist es also nicht eben so thöricht, sich die Welt in der Zeit entstanden zu denken?). „Найрозумніше... вважати, що світ був і буде вічно (die Welt

¹⁾ Holbach (M. Mirabaud), *Système de la Nature*, première partie, a Londres, 1781, p. 22.

²⁾ Holbach, *Syst. de la Nat.*, seconde partie, p. 133.

³⁾ L. Feuerbach's sämtliche Werke, achter Band, Vorlesungen über das Wesen der Religion, Leipzig, 1851, S. 108.

⁴⁾ ibid, S. 223.

⁵⁾ *Système de la Nature*, I partie, p. 23.

⁶⁾ ibid., II partie, p. 141.

⁷⁾ Vorl. über das Wesen der Rel, S. 146.

ewig war und ewig sein wird), що він, значить, має сам у собі основу свого існування“¹⁾).

У доказі до теореми сьомої (Eth., р. I) Спіноза зве субстанцію-природу причиною самої себе. Звичайно, Спіноза міг визнавати незалежне існування природи аж після того, як він довів, що природу не створила ніяка сила і що вона є вічна. За Гольбахом також природа існує незалежно. Немає таких причин, визнає Гольбах, які мусять бути достатньою підстазою буття природи; природа існує самотійно, вона сама є своя причина. Послухаймо, що він сам говорить про це:

„Вона (цеб-то природа В. Ч.) завжди існувала сама від себе“²⁾ (elle a toujours existé par elle-même).

„Всесвіт є сам від себе (de lui-même) те, що він є“³⁾.

„Природа є причина всього; вона існує сама від себе; вона є своя власна причина“⁴⁾ (elle est sa propre cause).

За Фаєрбахом самотійне й незалежне існування світу є основне твердження матеріалізму. В цьому питанні він цілковито приєднується до поглядів Спінози й Гольбаха.

„Все, що є...—, говорить він, підкладає наявність істоти, незалежної від інших, що має підставу свого існування в самій собі (welches den Grund seiner Existenz in sich selbst hat), існування безумовно необхідного,—істоти, яка є тому, що вона є.“⁵⁾ (welches ist, weil es ist).

„Природа не є акція істоти, відмінної від неї, але,—як говорять філософи,—є причина самої себе (Ursache ihrer selbst), вона... є істота самотійна, що пояснює себе лише з себе і створюється лише з себе“⁶⁾.

В доказі до теореми 33 (Eth., р. I). Спіноза учить, що речі становлять необхідний наслідок бога чи природи і що їх визначається до існування і акції певним чином з необхідности природи.

Ту саму думку він розвиває й у другому розділі свого „Трактату про очищення інтелекту“; цього разу всі речі, що мають місце в природі, створені згідно з вічним порядком і за певними законами цієї природи. Гольбах цілком погоджується зі Спінозою; для нього також всі предмети й істоти залежать не від бога, а від природи і є її утвори.

„Природа завжди продукувала, говорить Гольбах,—і завжди буде створювати і знищувати за законами, що повстають з її кінцевого існування. Для всього, що вона діє, їй досить комбінації різних елементів творів... Природа створює своїми власними силами всі явища, що ми спостерігаємо, так само як і всі тіла“⁷⁾ (la nature par ses propres forces est en état de produire tous les effets dont nos yeux sont témoins, ainsi que tous les corps).

¹⁾ ibid., S. 130.

²⁾ Système de la Nature, II partie, p. 133.

³⁾ ibid., p. 141.

⁴⁾ Système de la Nature, II partie, p. 160.

⁵⁾ Vorl. über das Wesen der Rel. S. 126.

⁶⁾ ibid., s. 223.

⁷⁾ Système de la Nature, II partie, p. p. 149, 150.

„Треба дивитися на природу, — говорить він, — як на колосальну майстерню, що містить у собі все на те, щоб діяти і продукувати всі речі, що ми бачимо“¹⁾ (*pour agir et pour produire tous les ouvrages que nous voyons*).

За Фаєрбахом, як і за Спінозою природа є незалежна, окремі речі залежні, природа є причина себе, речі є результат творчості природи. Вислухаймо окремі зауваження Фаєрбаха в питанні про залежність предметів і живих істот від матеріальної природи.

„Все, що є, є залежне, або, як інші це формулюють, все має підставу свого існування по-за собою, існує не від себе і не через себе“²⁾ (*hat... der grund seiner Existenz ausser sich, besteht nicht aus sich und durch sich selbst*).

„Перші рослини й тварини... виникли з природних творив через природні причини, взагалі всі істоти й тіла на світі виникли не від істоти, що не належить до світу чи перебуває по-за ним, а від істоти змислової, натуральної“³⁾ (цеб-то природи В. Ч.) (*aus einem selbstweltlichen, natürlichen Wesen*).

Шкільні ідеалістичні філософи не хтіли погодитися, що Спіноза тримався послідовного матеріалістичного вчення про існування природи. Навряд чи треба говорити про те, що ідеалістичне тлумачення спінозового монізму є брехливий наклеп. З великої кількості наведених цитат очевидно, що погляди Спінози на природу справді цілком збігалися з поглядами Гольбаха, Фаєрбаха і Енгельса. Але Гольбах, Фаєрбах та Енгельс були безперечні матеріалісти, і ніхто не буде заперечувати цього очевидного факту. Чому-ж учення Спінози про природу, що є тотожне з поглядами попередніх, слід звати не матеріалістичним?

Ми не знаємо, аж ніяк не знаємо, які можуть бути перешкоди, що заважають визнати матеріалізм Спінози.

В „Трактаті про очищення інтелекту“ Спіноза міркує про початок природи (*origo Naturae*) і робить, між іншим таке знамените признание: „немає сумніву, він є єдине й безконечне, що існує, неб-то він є увесь цілком буття і по-за ним немає жодного буття“⁴⁾ (*est nimirum hoc ens unicum, infinitum, hoc est, est omne esse, et praeter quod nullum datur esse*).

Аналогічну думку про єдиність (*Einzigkeit*) природи і до того-ж улюблену думку він розвивав також і в „Короткому трактаті“. Він говорить: „в цілому природа є лише одинока субстанція“⁵⁾ (*de Natuur maar een eenige zelfstandigheid*).

„Природа пізнає себе сама через себе, а не через іншу якусь річ... отже, по-за нею (природою В. Ч.) нема нічого, що є чи існує“⁶⁾ (*buuten dezelve geen wezen of zijn meer... is*). І далі він додає в тому-ж

¹⁾ *Système de la Nature*, II partie, p. 162.

²⁾ *Vorl. über das Wesen der Rel.* s. 126.

³⁾ *ibid.*, s. 195.

⁴⁾ Легко було-б довести, що під наведеною цитатою могли-б підписатися всі без винятку матеріалісти XVIII і XIX сторіч. Уважний читач творів Ламетрі та Дідро, Гельвеція та Гольбаха, Фаєрбаха та Енгельса не раз міг би знайти у них уривки аналогічні спінозовому виразу. Цитату Спінози взято з *Tract. de intell. emend.*, I, 24.

⁵⁾ *Spinoza*, IV, *Korte Verhandeling*, 82.

⁶⁾ *ibid.*, 95.

дусі: „Немає й не може бути ніякої істоти по-за природою, що є безконечна“¹⁾ (*buuten de Natuur, die oneyndig is, geen wezen meer is off zijn kan*).

Ми запитуємо: яку характеристику можна дати тому світоглядові, що як-найяскравіше визнає незалежність і самотність природи, світоглядові, за яким усі явища, що ми бачимо, є продукти цієї природи, за яким, окрім природного світу, ніякий інший не існує²⁾.

Такий світогляд можна назвати тільки системою строгого матеріалізму.

IV. ПРО ПРИНЦИПИ МЕХАНІЧНОЇ ПРИЧИНОВОСТІ

В основі спінозового вчення лежить послідовно проведений принцип механічної причиновості. Спіноза твердо тримався механічного світогляду, як і Декарт та Гобз, Галілей та Кеплер. Ньютон та Гарвей, Паскаль, та Гюгенс і всі інші представники математичної фізики XVII сторіччя.

За Спінозою, увесь світовий процес був безконечний ряд наслідків: окрема річ була наслідком другої речі, і безперервний ланцюг усіх речей підносився до того початку, який вже не був наслідком іншого початку, а був власною причиною, цеб-то до природи. У все-світі кожне окреме явище виникало з іншого, а сукупність усіх видимих явищ виникала з природи.

Світовий процес чи єдиний зв'язок усіх речей сходив у Спінози на універсальну причиновість, що скрізь існує, до нерозривного ряду підстав і наслідків, причин та дій.

Немає такої речі, що могла-б звільнитися від зовнішнього причинного зв'язку, що її визначає; нема такої сили, що могла-б розірвати безперервний зв'язок причин і наслідків. У поспільній причиновості кожне явище конче потрібне, тому що має достатню основу свого буття. Послухаймо, що говорить Спіноза про причиновість чи необхідність:

„Все поодиноке, іншими словами, всяка кінцева й обмежена в своєму існуванні річ може існувати й визначатися до акцій лише в тому разі, якщо її визначає до існування й дії якась інша причина. Ця причина і собі також може існувати й визначатися до дії тільки в тому разі, коли її визначає до існування й дії третя причина. І так без кінця“³⁾ (*et sic in infinitum*).

„В природі все відбувається з вічної необхідности“. (*omnia naturae aeternâ quadam necessitate... procedere*⁴⁾).

¹⁾ *ibid.*, 72.

²⁾ Так само тлумачив спінозизм і Енгельс. В „Діалектике в природі“, що недавно опублікував Д. Рязанов, він зауважив: „Треба вважати за велике придбання й честь тодішньої філософії (XVII і XVIII в. в., В. Ч.), що вона не підпала впливові обмеженого погляду тодішнього природознавства, що вона — починаючи від Спінози і кінчаючи великими французькими матеріялістами — уперто пробувала пояснити світ з нього самого (*die Welt aus sich selbst zu erklären*), залишивши виправдання цього на природознавство майбутнього“ (Архів К. Маркса і Фр. Енгельса, книжка 2 1925, стр. 160, 161).

³⁾ Spinoza I, *Eth.*, 59.

⁴⁾ *ibid.*, 69.

„В природі речей... все призначене до існування й дії певним чином з необхідности... природньої“¹⁾ (*in rerum natura... omnia ex necessitate... naturae determinata sunt ad certo modo existendum et operandum*).

На людське життя Спіноза також дивиться з погляду механічної необхідности; етику й політику він розглядав під кутом необхідности і цим жахав своїх сучасників. Спіноза був найбільший ворог абстрактних принципів і ідеалістичних норм: моралізаторські напрямки етики могли його лише обурювати; він цілковито відкидав розумові збудовання ідеального суспільного устрою.

Філософ, що розглядає явища світу згідно з принципом причиновости, не буде ані дивуватися речам, ані плакатися за ними, але буде намагатися тільки розуміти явища або мислити їх у причиновому звязку світового цілого. Спінозове вчення прагне до того, щоб обмірковувати явища природнього, громадського та індивідуального життя цілком спокійно, не піддаючися ніяким особистим оцінкам. У вступові до свого „Політичного трактату“ Спіноза виразно говорить про наукове, причинове розглядання явищ.

„Для того, щоб дослідити предмети політики з тою свободою духа,— говорить він,— що з нею ми звичайно досліджуємо предмет математики, я пильно дбав про те, щоб не сміятися з людських вчинків, не оплакувати їх, не проклинати, а тільки розуміти (*sedulo curavi, humanas actiones non ridere, non lugere, neque detestari, sed intelligere*), а тому я дивився на людські пристрасті, як приміром на кохання, ненависть, заздрощі, честолюбство, жаль та інші, не як на вади людської природи, а як на властивості (*non ut humanae naturae vitia, sed ut proprietates*), які належать їй з такого самого права, як природі повітря належить тепло, холод, буря, грім то-що; все це, хоч і неприємне, однак незмінне; все це має певні причини, через які ми пробуємо зрозуміти їхню природу“²⁾ (*certasque habent causas, per quas eorum naturam intelligere conamur*).

Спіноза мав повну рацію дивитися на себе, як на охоронця наукових методів знання. Бо, вивчаючи явища світу, він відкидав всякі особисті оцінювання і вимагав найпильнішого викриття їх закономірного звязку. І що справді значить науково пізнати явища? Це може значити ось що: у неперериваному звязку речей треба викрити ті об'єктивні й незалежні від людини причини, що викликали дане явище. Доки звязок явища з причинами, що його заумовлюють, ми не викрили, не вивчили і детально не перевірили, доти явище не з'ясоване.

Науково пояснювати речі це є дивитися на них, як на речі жонечні, закономірно заумовлені. Спіноза, звичайно, цілковито визнавав цю умову. Для нього пізнання речей здійснювалося через з'ясування їх зовнішніх причин. „Речі, що їх доводиться а *posteriori*,— зауважує він,— слід довести через їх зовнішню причину... бо їх пізнається не через самих себе, а через зовнішні причини“.

¹⁾ *ibid.*, 60.

²⁾ Spinoza, II, Tract. p. 4.

Філософська думка, принаймні що до наукових виразів, повинна йти лінією спінозизму. Бо де є наука, там визнається й принцип закономірності. А де визнається закономірність буття, там є вже й елементи спінозизму. Цілком зайво підкреслювати, що принцип механічної причиновості, який визнає Спіноза, був не тільки премією всякого позитивного знання, але й був душею його матеріялістичного світогляду¹⁾.

Як ми намагатимемося поставити поряд спінозове вчення про механічну причиновість з ученнями інших великих матеріялістів, то побачимо дивовижну подібність їх поглядів. Приміром, візьмімо Гольбаха. Як уважно читати „Систему природи“, то ми ледве зможемо викрити якесь розходження Гольбаха зі Спінозою в питанні про необхідність. Найкраще це можна довести такими словами Гольбаха:

„У всіх своїх явищах природа діє з необхідности (*la nature dans tous ses phénomènes agit necessairement*); всі істоти, що в ній є, діють з необхідности: через рух ціле має зносини зі своїми частинами, а ці останні — з цілим; таким чином у всесвіті все пов'язане: всесвіт є лише безмежний ланцюг причин та наслідків, що ненастанно повстають одно з одного“²⁾ (*tout est lié dans l'univers; il n'est lui même qu'une chaîne immense de causes et d'effets, qui sans cesse déçoilent les unes des autres*).

Розглядаючи причинове пояснення дійсности, як єдино наукове, Спіноза критикує інші методи пізнання. І перш за все він вдаряє на теологію³⁾.

Слідом за Беконом і Декартом Спіноза уперто підкреслює необхідність принципів його відкидання богословського погляду, науково досліджуючи природу. Всяку спробу природовця пояснити природу втручанням божественної волі, він безумовно проголошує „притулком для неучтва“ (*ignorantiae asyllum*)⁴⁾.

Ідеалістичні коментатори й особливо Віндельбанд без краю повторювали в різний спосіб, що спінозове світорозуміння без лишку розчинялося й зливалося з релігійною ідеєю богорозуміння. Трудно придумати нахабніший і брехливіший наклеп на великого мислителя, як таке тлумачення його філософських поглядів.

Спіноза ніколи й не думав принижувати гідність наукової філософії до ступня прислужниці теології. „Хто-ж навпаки, — зауважує він, — робить розум і філософію прислужницею богослов'я, той мусить вважати забобони стародавньої черни за божественні речі й зайняти та осліпити ними розум“⁵⁾.

¹⁾ Характеристиці беззривного зв'язку механічного світогляду і матеріялістичного світорозуміння Л. І. Аксельрод присвячує такі прекрасні рядки: „Механічне світорозуміння, що становить основну суть матеріялізму, відрізняється від ідеалізму переважно тим, що воно цілковито відкидає свідомий творчий початок і кінцеву мету, що з ним збігається; іншими словами, воно не визнає акту створення світу, до якого, як правдиво зауважує Енгельс, конечно мусить привести всякого сорту ідеалізм, що виходить в той чи інший спосіб з наддосвідної доцільности й тому припускає поза-світовий метафізичний розум (Л. І. Аксельрод „Против идеализма“ 1922 стр. 26).

²⁾ *Système de la Nature*, 1 partie, p. 44.

³⁾ Цілком зайво підкреслювати, що всі видатні матеріялісти, так само як і Спіноза, були переконані вороги теологічних прийомів розглядання речей.

⁴⁾ Spinoza, I, *Eth.*, 70.

⁵⁾ Spinoza, II, *Tract. theol. — polit.*, 250.

Можна просто дивуватися, що головне завдання спінозове в „Богословсько-політичному трактаті“ ідеалістична критика цілком затушувала, а воно сходило на от яку заяву філософа, що прагнув зберегти й розвинути наукове світорозуміння: — „Філософію слід відокремити від теології“¹⁾ (*Philosophia a Theologia separanda sit*). Спіноза був твердо переконаний, що „філософія і теологія взаємно собі суперечать“²⁾. (*Philosophiam et Theologiam sibi invicem contradicere*).

„Між вірою та богослов'єм, — говорить він далі, — та філософією немає жодного зв'язку та споріднености (*inter Fidem, sive Theologiam et Philosophiam nullum esse commercium nullamve affinitatem*). Бо ціль філософії є лише правда... Основи філософії є загальні поняття, і саму її слід запозичати лише з природи (*et ipsa ex sola Natura peti debet*); підстави-ж віри є історія й мова, а запозичати її слід лише з письма та виявлень“³⁾.

Спіноза вимагає також відкинути з наукового вжитку поняття чудесної діяльності божества⁴⁾. Адже поняття чуда вимагає втручання доцільної діяльності божества в незалежний механізм природи; а це втручання підкопує самий принцип закономірної необхідності природи, а тому перешкоджає науковому студіюванню та опануванню природних явищ.

На думку Спінози, чудо, чи має воно природні причини, чи ні, є справа, „яку причиною пояснити неможна“⁵⁾. Явища, що причиново не заумовлені, звичайно неможна визнати за необхідні, а тому і можливі.

Називаючи чуда „протиприродними“ і „надприродними“ явищами, Спіноза гадає, що їх розуміння виходить геть за межі людського знання⁶⁾. Тому нам цілком зрозуміле таке зауваження філософа: „Чудо, чи буде воно протиприродне чи надприродне, є справжній абсурд“⁷⁾. (*miraculum sive contra Naturam, sive supra Naturam, merum esse absurdum*).

Ходімо далі.

Все, що є, визначається зовні і невідблаганно втягується в той причинний зв'язок речей, що заумовлює кожне окреме явище. Значить, не може бути місця у природі для випадкових або безпричинних явищ. Коли говорять про випадкові явища? Тільки тоді, коли не з'ясовано й не вивчено причини таких „випадкових“ явищ. Випадковість у розвиткові речей Спіноза цілковито ототожнював з незнанням умов, що заумовлюють цей розвиток.

„Випадковою-ж якусь річ зветься єдино з хибного нашого пізнання“ (*nisi respectu defectus nostrae cognitionis*)⁸⁾.

— Від самої тільки фантазії залежить (*a sola imaginatione pendere*) те, що ми дивимося на речі, як на випадкові⁹⁾.

¹⁾ *ibid.*, 257. З великою розумовою енергією Спіноза протягом всього „Богословсько-політичного трактату“ вимагає відмежити наукове розуміння світу від богословського. Див. про це на дальших сторінках „Трактату“: 90, 121, 249, 254, 255, 257, 258.

²⁾ *ibid.*, 256. ³⁾ *ibid.*, 249.

⁴⁾ На адресу попів, що дурять нарід та всякого сорту „старпів“ Спіноза скепував зауваження: „чуда могли творити й шарлатани“ (*Spinoza, II, Tract. theol.-polit.*, 170).

⁵⁾ *Spinoza, II, Tract. theol.-polit.*, 160. ⁶⁾ *ibid.*, 160. ⁷⁾ *ibid.*, 161.

⁸⁾ *Spinoza, I Eth.*, 63. ⁹⁾ *ibid.*, 109.

„В речах немає абсолютно нічого, на підставі чого їх можна було-б звати випадковими¹⁾. (*nihil absolute in rebus dari, propter quod contingentes dicantur*).

Треба тільки побіжно перегорнути 5-й розділ „Системи природи“ (ч. 2-га), щоб подібність гольбахових міркувань про випадковість зі спінозівськими стала безперечна й ясна, як день.

„Ми звемо сліпими причинами тільки ті причини, — повторює Гольбах Спінозу, — що їх комбінації й сили законів ми не знаємо. Ми звемо випадковими ті явища, що їх причини ми не знаємо і які через наше неuctво й недосвідченість не можемо передбачати. (*Nous appelons fortuits des effets dont nous ignorons les causes et que notre ignorance et notre inexperience nous empêchent de pressentir*). Ми приписуємо випадкові всі явища, що їх кінцевого зв'язку з причинами ми не бачимо. (*nous attribuons au hazard tous les effets dont nous ne voyons point la liaison necessaire avec leurs causes*). Природа... не діє випадково“²⁾. (*la nature... n'agit point au hazard*).

Явища виникають з перехрищування необхідних сил. Все, що відбувається, на погляд Спінози повстає, інакше — виникає з певних причин, а тому в кінцевому підсумкові ніщо не відбувається за метою. Явища в своєму розвитку не мають мети, але мають тільки підстави. З погляду спінозівського детермінізму чи, що те саме, — позитивного знання, — неможна запитувати навіщо, для чого (*οὐδὲν ἕνεκα*) існують речі, але тільки як, через що (*διὰ τι*) вони існують.

„Природа не призначає для себе жодних цілів (*Naturam finem nullum sibi praefixum habere*). Всі кінцеві причини є лише людські вигадки“³⁾ — зауважує філософ.

Для Спінози питання про цілі існування світу є такі самі абсурдні й позбавлені значіння, як для геометра питання: нащо сума кутів у трикутнику дорівнює двом прямим або нащо проста лінія є найкоротше віддалення між двома точками. Спіноза сам признається, що учення про цілі цілковито перекидає природу“⁴⁾.

Світовий процес чи сукупність речей за Спінозою є система результатів. Якщо поняття цілі є нікчемне, то спроба думати про речі на підставі цілі є безплідна й нерозумна, що до пізнання. Як відомо, Спіноза є найгостріший ворог телеологічної методи розглядання явищ.

Немає жодних цілів ані в речах природи, — стверджує Спіноза, ані в людських учинках. Людські вчинки так само, як і дії природи, породжує безперервний причинний зв'язок; людські вчинки є кінцеві результати, що відбуваються в той, а не в інший спосіб. Кожне явище природного й людського життя є строго кінцеве, воно не може бути інше, як воно справді є.

„Природа існує, — вчить філософ, — не для якоїсь цілі і діє не для якоїсь мети; але, як для свого існування, так і для своєї дії не має жодного принципу чи мети“⁵⁾ (*principium vel finem habet nullum*).

Той, хто тримається спінозівського вчення про механічну причинність, той не надаватиме переваги одному порядкові явищ перед другим. Відношення до явищ може бути лише відношення цілковитої

¹⁾ *ibid.*, 63. ²⁾ *Système de la Nature*, II partie, p. 137.

³⁾ Spinoza, I *Eth.*, 69. ⁴⁾ Spinoza, I *Eth.*, 69. ⁵⁾ *ibid.*, 183.

байдужности: з спінозового погляду ми відрізняємо і надаємо переваги одному рядові явищ перед другими тільки тоді, коли тримаємося принципу моральної оцінки, а не причиновости.

Спіноза гостро висловився проти телеологічних міркувань та понять, що, на його думку, не мають жодного наукового значіння. Такі поняття, як добро й зло, послуга й гріх, порядок і безладдя, краса і гидота були для нього лише — або прості упередження (*praejudicia*) переднаукового мислення, або тільки поняття мислення (*modi cogitandi*), що існують в уяві.

Слідом за Спінозою і, очевидно, завдяки йому Гольбах проголошує себе в „Системі природи“ за найпереконанішого ворога наддосвідної доцільности³⁾.

Для нього, як і для Спінози, тільки під кутом причинового розгляду явищ можливе їх наукове студіювання.

Природа не викриває, — признається Гольбах, — жодної мети: вона існує з необхідности (*la nature n'a point de but; elle existe nécessairement*); закони визначають всі ці способи дії¹⁾. А от ще одно з численних признань Гольбахових, що свідчить про близькість його до вчення матеріялістичної причиновости Спінози:

„Ми відносимо... ціль, ідею, плани до істоти, з якої ми робимо двигун природи, і яку ми бачимо такою, наче вона позбавлена всяких планів і розуму (*que nous voyons dépourvue de projets et d'intelligence*). Вона справді їх не має: в природі немає а ні розуму, а ні мети (*elle en est effectivement privée; elle n'a point d'intelligence et de but*); вона діє в конечний спосіб, бо існує з необхідности“²⁾. Наслідком рівноставлення учень Спінози та Гольбаха є єдність їх поглядів. Гольбах, так само як і Спіноза, вважав матеріялістичну причину за необхідну основу сучасного точного знання. Слідом за Спінозою він категорично відкидав у своїй теорії пізнання поняття випадковости й телеологічні методи розглядання дійсности.

Але Гольбах, як вже згадувалося, був загально визнаний та найвидатніший матеріяліст XVIII сторіччя. Навіть ідеалістичний тлумач історії матеріялізму, Ф. А. Ланге, не мав думки відкидати цього. А тому ми ставимо таке питання: чому-ж погляди Спінози, тотожні в даному питанні з поглядами Гольбаха, слід кваліфікувати, як нематеріялістичні?

Яка може бути на це підстава, окрім усталеного обмовного упередження про належність Спінози до ідеалізму й метафізики?

(Кінець у 2-му числі).

¹⁾ У виразній формі Л. І. Аксельрод викриває зв'язок поміж Гольбахом та Спінозою в питанні про признання механічної причиновости. Критикуючи дешеві софізми С. Булгакова про прогрес (див. статтю Булгакова у збірникові „Проблеми ідеалізма“), вона зауважує: „Г. Булгаков вказує на Гольбаха, як на завзятішого представника механічного світорозуміння. Цілком правливо, що Гольбах, яко послідовний матеріяліст, відкидав всяку наддосвідну телеологію. Але, як відомо, Спіноза, раніш за Гольбаха всебічно обґрунтував механічний світогляд. Г. Булгаков, як і багато сучасних дійств, воліє краще спосилатися на Гольбаха, як на Спінозу. Це тому, що Гольбаха перекричала буржуазна філософія, а Спіноза через свій дужий вплив на сучасну науку, має загальне визнання“ (Л. І. Аксельрод „Против идеализма“ стр. 14).

²⁾ *Système de la Nature*, II partie, p. 151. ³⁾ *ibid.*, 150.

Д-р Н. І. БРАТЧИКОВ

Елементи колективного досвіду в медицині¹⁾.

Проблема цінності елементів народньої творчості й „грубого емпіризму“ для всіх ділянок культурного життя людства, що була об'єктом докладної й багатой на матеріял статті Г. Шпітерс'а на сторінках ч. 8 часопису „Червоний Шлях“, власне кажучи, не нова, але повне її теоретичне обґрунтування й доведена до кінця практична розробка цілком сучасні й багаті на реальні спроможності, особливо, за сучасних умов. Підпадаючи під частковий розгляд в історичній аналізі кожної спеціальної ділянки науки чи мистецтва, проблема ця, оскільки ми знаємо, не пророблена ще до цього часу в усій ширині, та й у спеціальних царинах вона цікавить здебільшого дослідників, як елемент поясняльний і дидактично-службовий, а не абсолютно цінний й самодостатній. На перший погляд здається незрозумілим, що кваліфіковане знання, без сумніву зобов'язане своїм могутнім розвитком в значній мірі індивідуальній здібності, але яке має своє перводжерело в даних колективного досвіду, встановлює окреме „критичне“ відношення до цього останнього, майже свідомо за-туляючи очі на спроможність одержати нові стимули й передумови за для свого розвитку в широчінь; і лише мистецтво не пориває звязку зі зразками народньої творчості, користуючися ними, як канвою та імпульсом для індивідуального прояву. Можна подумати, що традиційна мантия вченого глибше змінює природу людини, ніж оксамитова куртка мистця. Вся справа, проте, в ґрунтовній різниці шляхів, якими розвиваються обидва фактори культури, що йдуть до однієї вічно віддаленої єдиної, але різноманітної мети — істини.

Те, чому зобов'язана точна наука своїм існуванням та більш менш сталим розвитком є метода, об'єктивно дана, що її завжди можна перевірити на досвіді; в мистецтві-ж вона в значній мірі відсунута інтуїцією та індивідуальним збагненням на задній план, сама-ж не з'являє координати.

Нікому не спаде на думку нав'язувати науці колекціонування всіх нісенітниць, що їх нагромадило людство з передісторичних часів і замінити ними факти, що їх тяжкою працею набули наукові дослідження. Проте, цілком можна припустити апіорну думку, що в напівмістичних нетрах колективної уяви ховається для неупередженого ока живе насіння людського генія й спостережливості, що перенісши їх на ґрунт точної науки, можна досягти буйних паростків нових досягнень. Оперуючи численними й влучно зібраними фактами, Г. Шпітерс в зазначеній статті цілком potwierджує таку можливість.

---

¹⁾ До статті Г. Шпітерс „Культура й народня творчість“.

Мета цього невеличкого нарису — прослідкувати розвиток деяких медичних уяв, що одержали безперечне право громадянства в офіційній науці, аж до їх повстання в містично-інтуїтивній глибині колективної теорії й первісного досвіду. Але попереду спробуємо відповісти, яка саме суть колективного збагнення, чи несе воно в собі елементи, споріднені досвідно-науковому дослідженню, чи оці два фактори остільки різні що до своєї суті, що перенести дані з першого в другий, навіть старанно обробивши їх критично та перевіривши на досвіді — річ цілком неможлива. Сказати инакше, яка роля містично-релігійних поглядів у колективнім досвіді, та чи бувають вони первісними, чи наверстовуються лише згодом на даних безпосереднього досвіду?

Первісним завжди буває безпосереднє спостереження й досвід; у них закладені вихідні пункти колективних побудов, як ми це спостерігаємо в так званих конкретних науках (природознавство, окрім математики, соціології и т. и.). Винахід вогню при інтелектуальній особливості первісної людини вносити у закон причиновості антропоморфий відтінок, доводить до культу вогнебожства; розглядування неба й закономірності явищ, що на ньому бувають, примушують людську думку, зворушену космічною гармонією, обожувати небесні світила. Нарешті, всю строкату суму спостережень над силами природи людство також втілює в мітологічні образи. За пізніших найближчих до нас часів не тільки грубий емпіризм має, але й науково-технічна думка густо-часто добровільно кориться пануючому релігійному догматові й за вказівками офіційної церкви несе службову ролю в виславленні премудрости промислу.

Але хіба це значить, що позитивний досвід, убраний у містично-релігійні шати, цілком страчує свою цінність? Ні. Завжди за лупинням наверстованих забобонів і містики заховується реальний факт чи неодмінна закономірність, що її спостеріг допитливий розум людини, що її передається з покоління в покоління та нагромаджується в процесі колективного досвіду. В тій частині, що нас найбільш цікавить, цеб-то в народній медицині вплив релігійно-містичного елементу виявлено часто як-найбільше. Цього треба чекати заздалегідь. Природно, що самодержавна, протягом багатьох століть, спекулятивно-релігійна думка, що заганяла боязьку молоду науку в підпілля, наділяла лікарські засоби й процедури, самі собою часто не досить радикальні, потойбічною благодаттю чи ярликом демонізму, а не досить станівки наукові уяви втискувала в рямці догмату через те, що тільки він один міг кваліфікувати істину в свідомості мас та підвищити їх сприйнятливість до неї. Не буде парадоксом, якщо ми скажемо, що втручання догмату й пануючих забобонів в уявлення народньої медицини допомогло їм пройти через глибочін століть без фатальних крахів та дождати суду об'єктивної науки, на якій лежить обов'язок добути з-під уламків поваленого містицизму перли людської спостережливості.

Недоладно було б іти за профанами, що безапеляційно заперечуючи офіційну медицину, сліпо схиляються перед народнім лікуванням і вбачають у знахарстві майже відкриття. Кожна сторінка історії медицини переконує нас у непохитному й невпинному

розвитку лікарської науки; науковий експеримент невпинно втворює нові шляхи й часто зазначає несподівані можливості лікарського впливу на хворий організм. Точна хеміко-фізична методика припускає певне обґрунтування біологічного мислення в медицині, так що медичні уявлення поступово набувають сили дедукції. Але ми не мусимо забувати, що добра половина уяв, що ними оперує наша наука, народилася не за стінами лабораторій та клінік, а в гушавині народніх мас, що ними керує інстинкт взаємодопомоги. І хто може впевнено стверджувати, що скарбницю вичерпано до дна й що під спудом нема цінностей, що можуть з повним правом увійти в науку, як-що вони зробляться об'єктом безсторонньої аналізи.

Історія медицини дозволяє нам прослідити ті нитки, що звязують позитивне сучасне з містичним минулим що-до спадковості ідей і фактів; та про багато речей, що тепер підпадають під доскональне клінічне й лабораторне вивчення, можна сміливо сказати, що „нема нічого нового на світі“.

Спробуймо зілюструвати це історичними даними. Якщо ми звернемося до найдужчої царини лікарської медицини, а саме фізіотерапії, що раз-по-раз випирає з лікарського вживання славнозвісну латинську кухню, то мало не кожен з відділів цієї спеціальности цілком звязаний з сивим минулим і має в ньому примітиви своїх методів. Не буде перебільшенням сказати, що геліо-, гідро- й клімато-терапія такі старі, як саме уявлення про хворий та здоровий організм; і новіші фізіотерапевтичні установи є не щось инше, як приправлені складним психічним устаткуванням римські солярії й лазні, сілоамська купель і гаї з храмами Ескулапа. А сама латинська кухня! Після недовгого скініння в алхімічних лабораторіях вона цілком перейшла в спадщину молодій експериментальній науці, що народилася всього де-кілька віків тому. Справді, найновіша фармакологія немилосердно зруйнувала старий арсенал народньої медицини й історія нашої науки береже часто-густо недобру пам'ять про незчисленну кількість трав та „сцілющого зілля“, що в багатьох випадках виявилися як некорисні, іноді й шкідливі й — це найкраще — майже недійсні. Проте значна частина народніх засобів і досі міцно держиться в терапії, переходячи крізь фільтр науково експериментальної критики. Досить мовити, що початок терапевтичного пристосування найбільш ходових в медичинській практиці засобів, що добре зарекомендували себе що-до певности терапевтичного ефекту, наприклад, живого срібла, арсеніка, заліза і т.и., губиться іноді за межами історичної ери. Перше пристосування заліза, а саме — його окису, ставиться до часів мітологічного Ескулапа, за 16 віків до Р. Х. Вже Діаскорід¹⁾ висловився про живе срібло, як про небезпечний лікарський засіб, тому що воно, на його думку, через свою вагу може проріжувати кишки, коли приймати в середину. Пліній каже про підкурювання циноброю для лікування. Порівнюючи недавно в терапевтичну й експериментальну практику введено хіну й кураре. Батьківщина хінної лущайки на Андах, де вже давно

¹⁾ Вік християнської ери.

тубільці спостерегли її специфічну силу на гнітючку й відтіль душпайки 17 століття вивезено до Європи дружиною віце-короля Перу, Дель-Цінхон, що через хіну виходилась від малярії. Кураре-ж являє з себе південно-американську отруту для стріл, що таємницю її виробу ще й досі знають лише індіанці, що живуть по берегах Амазонки та Оріноко; з давніх давен вони користуються кураре для полювання й захисту од ворогів, отруюючи ним вістря своїх стріл. Згадаймо ще, що цілої низки наркотичних і побудливих засобів ще з давніх часів перед їх узаконенням в клінічній потребі, широко вживалося в сирім вигляді для сп'яніння й зворушення психічної сфери народами старого й нового світу. Сюди належать — опій, гашиш, чай, листки кока, спиртові напої й т. и. Ми могли-б навести ще сотні прикладів, коли набуття колективного досвіду спадково переходили й до нашої науки. Можна сказати, наприклад, що колискою практичної мікробіології був культ Озіріса й Бахуса, а біблійне оповідання про Ноя вказує на те, що людство давно вже познайомилося з виготованням вина. Нинішні кочові й ті напівдикі народи, що їх ще не торкнулася сучасна цивілізація, вміють виготовляти спиртові напої та зберігати продукти. Але як надто яскравий приклад спадковості, що ми говорили, нас мусить зацікавити історія впливу однієї індивідуальності на другу, зокрема — історія гіпнотичного впливу чим раз більше здобуває прав, як лікарський фактор, у клінічній практиці. Психічний стан гіпнозу й, особливо, автогіпнозу, людство знало з давніх давен і його широко використовували різні народи в обрядово-практичній частині своїх релігійних культів і в різноманітних забобовних процедурах. Згадаймо про ворожіння на „коштовнім камінні“ і віщування майбутнього через пильне глядіння на посудину й кристалі, що створюють стан самогіпнозу й, як виявлення цього, — про рокування; — ця метода занесена до Європи з Єгипту, де її вживалося вже давно; в практиці стародавніх перських магів та сучасних індійських йогів та факирів автогіпноз набуває великої сили. Навіть саме релігійно-філософське розуміння знаходить собі психологічний субстрат у цім психічнім становищі й більшість попередніх маніпуляцій, що ними користувалися стародавні індійські екстатика, нічим по суті не відрізнялися від тих, що вживаються нині. Монтаністи¹⁾ чи таскодругісти, єгипетські гностики першого століття після Р. Х., гезіхаста й омфало-психіки Афонської гори тими чи іншими засобами самогіпнотизували себе під час служби божої. В книжці Молля: „Гіпнотизм та головні підвалини психотерапії й окультизма“, де досить повно зібрано літературу що до історії гіпнозу й відкіля ми, головно, й черпали зазначені історичні дані, наведено багато фактів, що свідчить про те, що й тепер у вжитку, так диких, як і цивілізованих народів автогіпноз і гіпнотичний вплив мають велику силу. Він наводить повідомлення етнолога Штолля, що кітайські чарівники на заході острова Борнео вживають автогіпнозу при про рокуванні майбутнього й лікуванні хвороб; впадаючи в автогіпнотичний сон, такий чарівник дає словами й на листі відповіді на запитання, що їх у нього вимагали. Той самий

¹⁾ Християнська секта перших віків ери.

Штолль каже про лікарсько-гіпнотичні процедури в тагалів. За словами Молля в Абісінії через гіпноз виховують дітей на ролю кримінальних шукачів-лебашів. До поля гіпнотичного впливу Молль відносить також засоби лікування хвороб через накладення рук і дотик, що вживалися заздалегідь до християнської ери, про що свідчать багато стародавніх пам'яток і папірус Еберса; до цього безумовно належить і багато чуд старого й нового завітів, Лурд і оздоровлення біля мощів, чудодійних образів і „святих“ джерел; до цього стосується й лікування через подих і хапання за руки в Гвіяні й цілющі методи дервішів Сходу. Маючи, таким чином, несумнівну реальну цінність, як лікарський фактор серед засобів, що вживаються народною й жрецько-кастовою медициною й практично втілюючись з давніх давен, гіпнотичний вплив спочатку 17 століття приваблює до себе увагу науки. До цього-ж моменту стосуються й перші спроби теоретичного обґрунтування явищ гіпнозу, що їх зробили Ван-Гельмонт і Максквелл, а 1775 року віденський лікар Месмер звертається до багатьох академій з листом про „тваринний магнетизм“, що він гостро відрізняє від мінерального, вже пристосованого ним для лікування хвороб. Не вважаючи на те, що Месмерові відповіла лише одна берлінська академія та й та неприхильно й самому праотцеві роду наукового гіпнотизму скоро довелося покинути Відень через утиски, що почалися проти нього та переїхати до Парижу, 1775 рік треба вважати за етап, коли лікування гіпнозом знаходить собі місце серед метод офіційної науки й підпадає під експериментальне й клінічне вивчення після довгого перебування на руках профанів і містиків.

Ми хотіли-б сказати декілька слів про лікування через переконання й пояснення, що розробили Розенбах, Опенгейм, Дюбуа та ин. і про факти так званого „впливу на яві“. Перше треба гостро відмежувати від лікарського гіпнозу, бо воно залишає волю хворого відносно вільною й гарантує їй певний напрямок шляхом виробу логічного думання та ясного уявлення про факти в об'єкта; але істотним у ньому як і при „впливові на яві“, що гарантує успіх методи, — це в безумовна віра хворого авторитетній персоні лікаря; без такої віри, переконання й пояснення, хоч які-б вони були міцні логічно, не сприйматимуться об'єктом безапеляційно, бо в його психічній сфері вже панує суб'єктивно-непохитна ідея, що її годують посилки, які давно затверджені індивідуальним складом хворого. Прообрази такого звільнення волі від тиску патологічних уявлень, що їх створила й санкціонувала індивідуальність, ми бачимо в фактах „прояснення“, що на них багага й минувшина й наші часи. Проща до святих пустельників і високославних аскетів, бесіди зі „старцями“, вигнання бісів, — оце все — явище перемоги міцнішої, авторитетної й повноцінної персоні над неміччю й темрявою суб'єктивного думання. Нас навчають факти, що при наявності безумовної віри силу впливу на течію уявлень, а через них і на соматичну сферу, можуть набувати навіть неживі речі: амулети, талісмани й т. инш.

Кожен лікар може зазначити випадки з своєї практики, коли індеферентний, власне, засіб мав безперечний терапевтичний ефект, як-що хворий твердо вірив у можливість цього ефекту. Обстановочні електро-й гідро процедури, поїздки до багатьох курортів,

часто - густо, в значній мірі своїм лікарським ефектом зобов'язані гіпнозові. Ми, звичайно, не збираємось культивувати „сліпу віру“ у хворих і надсилати їх до Лурду й до мощів пустельників. Зазначені явища мають безумовне негативне значіння й скоріш стосуються до курйозів, але на нашу щирі думку, „гіпноз на яві“ треба науково й докладно вивчити, в повному обсязі й поглиблення аналізу фактів цього роду повинне освітити багато що до взаємовідношення між психічною сферою й соматичним виявленням.

Підсумовуючи цей невеличкий огляд, ми мусимо зазначити, що значна частина нинішніх медичних уявлень знаходить свої примітиви й конкретне втілення в так званому колективному досвіді й „грубому емпіризмі“. Число фактів, що доводить це твердження, можна було - б безмірно збільшити, але це вивело б нас з рямців цієї статті. Досвід, що його набула людність протягом тисячоліть, сповитий часто-густо туманом містики й забобонів, був не раз скарбницею, що з неї наукова медицина черпала реальні цінності. Але минуле стверджує нинішнє й майбутнє у нас нема ніяких підвалин дивитися скептично на можливість прилучити науку до нового джерела, якщо все те, що нагромадив колективний досвід, буде метою організованої наукової аналізи. Через те ми повністю приймаємо положення Г. Шпітєрса й приєднуємось до його побажань про закладення „Інституту для вивчення народньої творчості“, де концентруватиметься й оброблятиметься за спеціальностями увесь матеріал, що його збирають.

Я. САВЧЕНКО

Поет праці

(ПРО МИКОЛУ ТЕРЕЩЕНКА)

I

Загально-відома істина, що громадсько-культурна роль кожного митця насамперед визначається тим, які саме проблеми він бере об'єктом для своєї творчої діяльності і на який щабель він їх підносить.

Ще Чернишевський у своїй дисертації про „Естетическое отношение искусства к действительности“, а пізніше й ґрунтовніше, Плеханов з великою науковою аргументацією довели, що й висоту й цінність художнього твору кінець-кінцем „визначає питома вага його змісту“. Це, власне, означає те, в якому контакті перебуває мистець з центральними ідеями своєї доби, оскільки він правильно виявляє її соціальні основи, разом із тим оскільки він сам заінтересований у ствердженні й пропаганді цих ідей.

Без такого критерію ми не тільки не зможемо зрозуміти художника на всю суму його художньо-громадського виявлення, а й не зуміємо найти будь-якої правдивої методи.

Тут треба сказати, що таке твердження зовсім не зводить ролі формального моменту — технічного оброблення матеріалу, композиції то-що до другорядного значіння. Це була-б велика помилка. Твір тільки тоді може промовити й організувати нашу свідомість, наші почування в певному акті приймання, коли всі складові частини його (твору) організовано формою.

У світлі згаданого критерію, що для багатьох може звучати, як грюїзм через свою елементарність, творчість Миколи Терещенка виступає особливо чітко. Моменти змісту, соціальна цінність основних ідей в його поезіях мають виразну й послідовну акцентацію. Цей факт проходить суцільною смугою через усю його поетичну роботу.

Згадане явище, а також і методологічні міркування примушують нас одразу спинитись на громадсько-ідеологічній категорії творчості Терещенкової.

Але тут передусім треба подати маленьку історичну довідку. Де-хто з критиків зв'язує початок літературної роботи Терещенка зі школою українських символістів. Та й нам якось побіжно довелося відзначити цей зв'язок. Проте така думка потребує ревізії. Певні елементи символістичного мислення, були в Терещенкових поезіях на самому початку його літературних спроб (Літературно-Науковий Вісник—1918 р. Музагет. „Гроно“). У цих поезіях („Печаль і ніжність“ наприклад) більше можна було відчутти впливу російських символістів, а подекуди й українських, аніж чогось характерного для

самого Терещенка. У першій книжці його поезій („Лабораторія“) у розділі „Блакитний резонанс“ почасти помічається також символістичні способи. Але й потому символістичного мислення, як методи приймання й конструювання дійсності, немає у Терещенка. Коли й доводиться говорити про зв'язок його творчості з символізмом, то тільки як про зовнішнє запозичення окремих символістичних способів на самому початку поетової роботи. Пізніше й цього зовнішнього зв'язку Терещенко позбувся, виступаючи вже виключно, як майстер реалістичного письма.

Соціальні мотиви в творчості Терещенка мають зовсім визначений характер. Та воно й зрозуміло: наша революційна доба, доба радикальної перебудови усіх відносин, насичена величезною активністю, перейнята патосом конкретних буденних справ „чорного“ будівництва на всіх царинах життя. Усе живе й активне, в громадському розумінні, буквально засукавши рукава, віддає свої сили праці.

Праця, осяяна вищим соціальним змістом та загально-людськими цілями, — ось прапор нашого часу. На всю добу падає гарячий відблиск напруженого соціально-колективного горіння й трудового звитягу. Це найхарактерніша прикмета для всіх суспільних процесів.

Легко зрозуміти, що цей факт зумовлює ту атмосферу глибокої ідейності й громадської певності, в якій зростає й формується молоде трудяще суспільство. Також зрозуміло й те, що наше революційне письменство цілковито перейняте ідеями й цілями нашої епохи й не тільки тим самим контактує з нею, а стоїть на чолі, як один з найбільш чутливих виразників її та пропагандистів завдань доби. У цьому його історична роль.

Микола Терещенко має всі права назватись одним із чільних представників українського революційного письменства. Він, як і багато інших письменників, пульсує тим, чим живе наша доба, стимулює свою творчість вищими соціальними інтересами, не витрачає своєї енергії на те, що перебуває по-за межами громадських цілів і завдань. Звідси в нього — виключна ідейність, надзвичайно сильно розвинене почуття соціального зв'язку з трудящими. А цей факт не аби-який. Ним взагалі вимірюється цінність людини, а письменникова передусім. Без цього культурна роль його зведеться ні на що, письменник не матиме ґрунту, змарнує свої сили й з'убожіє.

Не кожний письменник виступає на літературну роботу з закінченим громадським і художнім світоглядом — в розумінні тих основних принципів, що довгим процесом поглиблюють і удосконалюють письменника, яко громадянина і яко майстра. Звичайно так буває, що письменник проходить не малий шлях шукань самого себе, часом зазнає тяжких поразок, внутрішніх конфліктів, трагічних суперечностей і помилок.

Особливо це характерне для письменників критичних епох, приміром такої, як період часу в нашому письменстві в роках 1908—1917 (загальний спад громадських настроїв, анархічний індивідуалізм, символізм і футуризм).

Микола Терещенко може бути прикладом якоїсь більшої закінченості ідеологічної й художньої, міцної суцільності й свідомості своїх громадсько-письменницьких завдань.

Під деяким поглядом таке явище, взагалі, може ховати в собі певну небезпеку для письменника, особливо для молодого: закінченість у галузі художньо-технічній може законсервуватись і спинити даліше удосконалення. Достиглість в ідеологічно-тематичній царині— може несподівано перетворитись у вузький однобокий принципіалізм і затримати процес творчо-психічного поглиблення.

Про Терещенка що до цього неможна нині нічого певного сказати, але пам'ятати йому про згадану небезпеку слід.

Поезія Терещенкова не зазнала ніяких ідеологічних криз чи конфліктів. Тут поетів шлях ясний і певний.

На самому початку своєї творчої діяльності твердо усвідомив Терещенко свою стежку й свої громадські завдання. Трохи туманно із зовнішнього боку, але зовсім виразно що до того, як у емоційною піднесеністю й поривами мусить поломіти життя людини, поет так сформулював завдання:

„Не дай заснуть. Розпалюй кров,
Пролий на чоло творчий піт...
І хай живе, горить любов,
А гнів хай захитає світ.
О, сонце, випечи в серцях
Слова немудрого поета!
І люди здіймуться, мов птах
І підуть з пісень вперед.
Скропи полум'ям дощем
У людських душах людський спокій...
І будуть падать під мечем,
Але досягнуть зор вишочих.
О, сонце, випечи в серцях
Слова немудрого мене...
Торкнись всесвітнього лиця
Своїм чистительним огнем.

(„Лабораторія“)

Оцей гарячий заспів поета-юнака, трохи екзальтований і безформений, але такий глибоко-ширий і певний, чи не є він характерний для багатьох молодих поетів з більшою соціальною основою. Так колись, приблизно, починав чудесний поет О. Олесь, так почав В. Сосюра, так починали всі теперішні революційні поети, запалені загравою соціальної боротьби.

Інакше Терещенко не міг заспівати: вступав бо він із розбурханої селянської маси в добу великих катастроф, зрушень і діл. Патетичні слова „про мечі й зорі високі“ та чистительний огонь“ були тоді вайприроднішою формою для визначення своєї мети у новій добі.

Наведений вірш насамперед свідчить про високий лад громадської вдачі поетової. Треба відзначити, що ця риса стає характерною для всієї пізнішої роботи його.

Від цього заспіву, що, не зважаючи на ідеалістичний тон, звучить, як програм, Терещенко швидко переходить до його конкретизації. Не випадково в цитованій поезії виголошено фразу: „пролий

на чоло творчий піт". Вона є ключ до в'ясування того, що надихає й стимулює поета на творчу роботу.

Здається, не зробимо найменшої помилки, коли скажемо, що творчий патос Терещенків — праця. Це центральний мотив у його поезіях. До нього він вертається знову й знову. Вийшовши з села, Терещенко, зрозуміло, передусім розповідає в численних віршах про важку селянську працю.

У Терещенка ця тема дається здебільшого аналітично: поет висвітлює або процес якоїсь селянської роботи: оранка, сівба, молотіння, жнива, возовиця то-що, або-ж спиняється він на тих злиднях, що їх зазнає селянин через свою темряву та несвідомість. А коли мова йде про селянську працю за часів дореволюційної доби, поет неодмінно згадає про визиск і недолю селянина. Самі назви Терещенкових поезій свідчать за те, як глибоко коріниться в ньому тема праці. Ось скільки прикладів: „Хліб насущний“, „Земля“, „Ой обступало панське поле“, „Голод“, „Голий тік“, „Трактор“, „Безробітний“, „Колектив“, „Товариш Урожай“, „Копи“, „Хлібороб“, „Замість дощу“, „Де гряд і спека й сарана“, й т. и.

Дуже цінне у Терещенка те, що він, трактуючи мотиви селянської праці, виразно висвітлює їх у плані класового соціального критерію. Не байдужі й не сантиментальні лементації над важкою працею почуєте ви в Терещенкових поезіях, а органічний і активний зв'язок поета-громадянина з нею, щиру глибоку любов до трудівника й соціальну зацікавленість у визволенні праці од визиску, або в поліпшенні її умов. Можна відчутти, що патосом праці поет перейнятий цілком, що це основа його світогляду. Та воно так справді й є. Цю основу ясно бачиш тоді навіть, коли Терещенко бере тему якоїсь політичної кампанії чи запалюється героїзмом революційної події. З цієї-ж таки основи випливають і світовідчуження поетові й методи оцінки усіх громадянських явищ. Через неї він приймає й усвідомлює весь комплекс ідей сучасності та її пульс.

Ми вже говорили, що мотиви селянської праці поет висвітлює здебільшого аналітично. Але часто й густо ці-ж мотиви Терещенко трактує в ширшому плані, сполучає їх із селянським побутом і з загальними соціальними проблемами, инколи навіть філософічно їх обґрунтовує.

Такі речі, як „Хліб насущний“, „Хлібороб“, „Пшеничний сад“, „Грішний вітер“, „Ой обступало панське поле“, мабуть, найхарактерніші для Терещенка: з одного боку вони яскраво підкреслюють тісний зв'язок поета з селянською стихією взагалі, а з другого — показують, до якого поетизму підноситься він у мотивах селянського життя й праці.

Наводимо типові зразки з цього циклу:

„Бич у порепаних руках
А тулуб рух увесь —
І цілий день
Десь глухо гупа на токах
Немудрий ціп
І луни десь.

І по людських обличчях, мов окріп,
Стікає піт, розмішаний з грязею,
І кожний хлібороб осліп, на смерть осліп.
А ми не знаєм їх імен.

І тільки чорний хліб,
Учинений на м'язах душ,
Як-небудь нагада про кров і гамазею,
Яку споруджено на їх кістках —

І враз повстане гнів,
І пройде серед земель дико й дужо:
Скрізь розжене гуменних із токів,
Замість бича заткне за чобіт одрізана
І піде по світу гулять...

(„Лабораторія“)

Не треба довго роздумувати, щоб зрозуміти, що це — мотив поневоленої селянської праці, до нього поет не раз звертався, з нього, власне, й почав свою творчість.

У віршові „Хлібороб“ (з книжки „Чорнозем“) поет опоетизовує трохи і саму постать хлібороба і його працю, що нею „живе цілий світ“:

„Важким дебелим кроком
ступає хлібороб,
іде за плугом.
А в борознах глибоких —
у чорних смугах —
піт.
Вгинається земля,
двигтить
під велетнем казковим, —
і рілля
полита кров'ю
горить, мов рана.

...
А над високими стогами
лежить далекий світ.
Ніхто не відає, не знає,
що він таїть.
І хлібороб ще нижче нагинає
своє лице, свій вид, —
а під половою лежить
не зерно, а мужицький піт...“

Не кожний поет відчує великий соціальний зміст у буденній праці селянина, не кожний „знизить свій високий льот“ до такої прозаїчної речі, як краплина гарячого мужицького поту. Треба бути новою, — соціально-психологічно, — людиною, треба, очевидно, через зв'язок з трудящими верствами, з їх інтересами, змаганнями увійти органічною складовою частиною в механіку громадського життя, щоб глибоко проінняти ним, щоб побачити в краплині поту, або в

селянських злиднях і горі — цілі „сірі“ поеми, драми й трагедії. Терещенко, безумовно, належить до таких людей. Отже не дивно, що він так любовно й чуло розповідає про село, про його працю, про селянина, що найменша дрібниця селянського побуту приковує увагу поетову. Може часом немудрими, буденними і важкими словами розкаже він, без блискучих образів і ефектних порівнянь, але за простою, безпретензійною формою його поезії — відчуємо глибоке життя, сповнення великої праці, трудового звиягу й героїзму. І оце, передусім, виділяє Терещенка, як серйозного й ідейного поета-громадянина.

Ще з більшим правом можна це стверджувати, коли візьмемо під увагу ту загальну соціально-ідеологічну установку, що нею перейняті не тільки поезії селянського циклу, але й уся поетова творчість. Індивідуалістичних, дрібних особистих моментів тут немає. Поет усвідомлює працю, як основну підвалину поступу визволеного трудящого люду хоч-би про що поет говорив, — чи про трактор, чи про колектив і комнезам, або про сівбу, — на всьому виразна ознака ширшого соціального мислення, всі ці мотиви витраковує він, як часткові моменти однієї великої проблеми — організації праці на нових колективних основах, бо-ж вона запорука усякого визволення людини. Цієї мети поет не тільки глибоко свідомий, він до того-ж активний пропагандист її. Майже вся книжка „Чорнозем“ і, до певної міри, розділ „Земна книга“ в книжці „Лабораторія“ є доказ цього.

Мотиви селянської перед і після-революційної праці — це ніби перший ступінь в творчості Терещенка. Зовсім природно для нього те, що він не обминув мотивів заводської роботи.

У спеціальному циклі „Цукроварня“ поет всебічно спиняється на виробничих процесах. Від першого гудка цукроварні й до завдань її завкому — така амплітуда цього циклу. Виробничі процеси інтерпретував поет не стільки в плані побутових особливостей цукрового виробництва, скільки по лінії виявлення самого ритму його. Таке завдання Терещенко майже здійснив. Напруженість цього ритму, швидкий темп — характерні прикмети. Для прикладу наводимо уривок з „Кочегара“:

„І тугшає манометр
Напружує мій дух.
І тільки-б не зазнав утоми,
не випустить із рук
цей чорний хліб,
щоденний антрацит.
Я ним годую тіло,
в завод пускаю кров,
а кров гартує силу,
п'янить мою любов.
В ремінних рукавицях,
я кочергу беру
й обпалений, мов криця,
не випускаю з рук,
пасу огонь в полях залізних
і вигрібаю шлак...“

(„Лабораторія“)

Мотивів заводської праці в суто-реалістичному виявленні українська революційна поезія майже не знала. (Із передреволюційної спадають на думку шахтарські поезії С. Черкасенка). Терещенко підійшов до цих мотивів знову-ж таки по силі свого патосу праці. З чималим піднесенням спиняється він на окремих виробничих моментах цукроварні, знаючи її, очевидно, досконало. Захоплено оспівує поет організовану, точну роботу машин, надає їй майже людських рис. Ось як він говорить про хемічну лабораторію на цукроварні:

„У колбах, у ретортах
бувають мікрокосми.
Керує-ж ними хемик,
руйнує їх і творить.
Світи гудуть і гинуть
у герметичних рурках,
керує-ж ними хемик,
їх бог і регулятор, —
праворуч — поляриметр,
ліворуч — вірний брикс.
Лабораторія,
у ній
вібрує пульс машин.
ритмічно б'ється серце,
вирішає розум...
Слава йому, йому слава!“

Це не тільки слава розумові, озброєному наукою—це слава й праці, що присвячена на загальне добро великого колективу трудящих. Цілковитою правдою й щирістю звучать поетові слова про працю:

„Вона—найвище щастя
для мозку й рук моїх“.

Цей вираз, такий характерний для Терещенка, є ніби стисле формулювання усього світогляду поетового.

Праця хоч основна й найважливіша частина нового життя, але вона ще не становить усього комплексу його. По-за нею є ще невичерпані різноманітні форми соціальних проявів та людських відносин до революційної дійсності. Зрозуміло, що Терещенко не міг обмежитись тільки на мотивах селянської й заводської праці. В його поетичному надбанні, мабуть, чи не половину поезій присвячено темам класової боротьби. Здається, не було ні одної видатнішої події у світовому революційному робітничому рухові, щоб на неї поет не озвався, не висловив своїх симпатій до поневолених і свого гніву до гнобителів. Тут іще чіткіше виступає класовий світогляд поетів та його зв'язок із добою.

У цій частині Терещенкової творчості за найсильніші речі треба вважати поеми: „Цень-Цань“, „Балада про ката“, „Матрос Курило“, „Юхим“, „Джон Блек“ і „Шанхай“. Надто вирізняються „Цень-Цань“ і „Балада про ката“.

У згаданих поемах, а так само і в багатьох інших менших поезіях цього циклу, Терещенко з надзвичайною послідовністю спинається на окремих моментах соціальної боротьби, незалежно від того, де вони відбуваються чи відбувались. Така прикмета не є для Терещенка випадковий факт. Це явище органічне в нього. Воно впливає з самої природи поетового світогляду, перейнятого духом інтернаціоналізму та глибокої свідомості історичних цілей трудящих. Тільки цим можна пояснити, що всі персонажі його поем, або віршів — виключно трудящі: робітник, наймит, комуніст, матрос, закинутий долею на Україну з далекого Китаю кулі — Цень-Цань, або - ж негр Джон Блек.

Поетову увагу притягають і надихають його тільки епізоди й проблеми класової боротьби, тільки люди поневоленої праці, що змагаються за своє соціальне визволення. У цьому коріння усіх його соціальних ідей і симпатій. По-за цим Терещенка, яко поета, уявити не можна.

Послідовність Терещенкова що до виявлення в творчості свого світогляду характеризується ще й таким фактом. Терещенко багато перекладає на українську мову (з французької та російської) й вибирає тільки те, що має соціальне, класове значіння, що висвітлює світові проблеми праці й боротьби. Можна тут згадати хоч-би його переклади соціальних поезій Верхарна, окремі речі французьких поетів-комуністів (Барбюс, Мартіне), або переклади байок Дем'яна Бідного.

Характеризуючи коротко основні етапи розвитку ідеологічно-громадських позицій, що на них стоїть Терещенко і що найбільш висловлюють і підкреслюють істоту поетового світогляду, можна без найменшої помилки стверджувати: Терещенко акцентує тільки соціальне. Усі явища цієї категорії він висвітлює виключно через призму інтересів і завдань трудящих. Соціальні проблеми конкретизує він на центральних мотивах доби нашої — мотивах праці й класової боротьби. Витраковує їх під знаком колективної солідарності й інтернаціоналізму.

II

Ідеологічно-громадські явища в кожному мистецькому продукті, як і в цілій творчості кожного письменника, це, зрозуміло, одна тільки сторона творчої роботи. Вона завжди свідчить за те, який комплекс даної епохи є основа, що на ній здійснює й стверджує себе мистець. І під цим поглядом дана сторона завжди є історично-культурним документом, що характеризує й добу й письменника.

Другий момент — величезної ваги — матеріально-технічне оформлення від митця цієї основи. Він є той правдивий критерій, через який можна дізнатись про способи, глибину й напрямок постановки ідей цілого комплексу.

Вище ми вже одзначали, що Терещенко уживає виключно способів реалістичного письма. Реалізм Терещенків у розумінні формальної організації словесного матеріалу перебуває в найтіснішій сполучі з його громадським світоглядом. Ці два моменти виникають у поета одночасно на основі причинової залежності. Бо-ж очевидно, що

мотиви праці й соціальної боротьби ніяк не можна оформити в плані абстрактного образу естетизованої ритміки й строфіки. Це — був-би нонсенс, антагонізм по-між явищами ідеологічно-тематичних та матеріально-технічних категорій. Таке твердження часткове. Воно впливає з більш загальної концепції: ідеологія завжди визначає матеріал мистецького продукту й способи технічного оброблення його. Точніше й ширше можна ще так формулювати: ідеологія, матеріал і спосіб (чи в окремому продукті, чи в цілій мистецькій школі, або так само в мистецтві цілої якоїсь доби) соціально з'умовлені. Не місце зараз обґрунтовувати цю концепцію документами, бо таке завдання вийшло-б за межі нашої статті.

Згадуємо це формулювання тільки на те, щоб підкреслити безперечний для нас критерій, яким найточніше можна, — і конче треба, — оцінювати всі мистецькі явища.

Терещенко, яко поет, цілковито перейнятий інтересами земних практичних діл, буденної роботи, тверезо заінтересований у здійсненні тих ідей, що посувають трудящий колектив на вищий щабель їхнього соціального буття. Ідеї ці — не є для поета бойовий прапор, обвіяний ореолом романтики. Не викликають вони в нього поверхового ентузіазму. І не через те, що поет нездатний на екстаз чи сильнішу емоцію. Річ у тому, що Терещенко мислить до кінця реалістично. Приймає й усвідомлює ідейний комплекс доби, як практичні постулати, становить їх на ґрунт буденної роботи сьогодишнього дня. Між ідеєю, приміром, світової революції й ідеєю колективізації сільського господарства чи знищення старого побуту поет не вбачає будь-якої якісної різниці. І те й друге — факти одного ряду, одної соціальної ваги. І в тому і в другому Терещенко — ідеаліст у кращому розумінні цього слова, але не фантаст, не лозунговий фразер.

І поскільки ці ідеї життя висуває на порядок конкретного здійснення, поет здирає з них романтичну плівку, так-би мовити, оголює, вбачає в них тільки те, що має істотно-соціальне значіння. Фігурально висловлюючись, можна сказати, що Терещенко відчуває основні ідеї нашого часу, як певну виробничу програму, чи кошторис, що в межах його реального змісту повинна витратитися й регулюватися соціальна енергія.

*

З такої передумови впливає ціла низка формальних моментів у творчості Терещенка. Передусім поет руйнує романтику. Одмовившись од романтики соціальних ідей чи гасел, що ними часто й густо зловживають інші поети, Терещенко послідовно руйнує й романтику образу, епітету, окремого слова. Його поетичний словник — майже виключно мова побуту, мова роботи. Слово в нього здебільшого фіксує тільки той комунікативний, соціальний зв'язок між людьми, що виникає у межах процесів практичної роботи.

Наводимо з великого числа кілька прикладів: поет розповідає про наймита Юхима, що згинув героїчно в часі громадянської війни. Такий мотив дуже легко витрактувати романтично. У такому мотиві могли-б зродитися фейерверкові, сповнені емоційного напруження

слова (наприклад у Сосюри). У Терещенка — ні. Ось він розказує про серце Юхима, що палало гнівом до гнобителів:

„Де родився він, ніхто не знає.
Хто батьки були — не знав і він.
Може через те й таке безкрає
Серце мав на безліч гін“.

Хто не знає, що слово „гони“ належить до побутового словника. Слово, що виникло в наслідок певного трудового процесу. Ним поет розкриває героїзм і глибину Юхимового серця.

Або ось, так мовити, пейзаж (у тій самій поемі „Юхим“):

„Безбожна спека. Сірий степ —
Це наша репана долоня.
Ніщо там більше не росте —
Один полинь, будяк і повня“.

І тут поет не дозволяє вжити ефектнішого образу, поетичнішого. Та й ціла строфа насичена побутовим словом.

Навіть коли поет хоче явище природи порівняти з настроєм людини, він і тут користується з конкретного побутового виразу:

„І тільки де-не-де зітхне
зелений вітер і зомліє,
і небо теж таке сумне,
що аж на серці половіє.“

У тій самій поемі є таке ще місце:

„До помсти, повстання, юги
Враз об'єднався народ,
але довго ще нам вороги
що-дня завдавали клопот.“

Цей момент — безумовно драматичний по-суті. Його легко можна було б прикрасити яскравішим виразом. Але поет не зраджує себе.

У поемі „Цень-Цань“ (до речі, найкращій) — героїчний сюжет. Китаєць-кулі потрапляє на Україну, приймає участь у повстанні київських робітників, гине в бою. Здавалось-би, на цій канві можна вишити пишні взори революційної романтики, вибухнути різнобарвним словом, зарядити його емоційально. Але Терещенко виявив велику обережність і скромність. Найменшої романтики, найменшого ухилу від простого реального й навіть трохи вульгаризованого образу й слова.

Ось сцена бою:

„Ми з передмістя наступали,
від куль згинався кожен крок
в-останнє бились генерали,
ховались між м'яких панчох.“

З-за ринви мушка гострим оком:
тепер і ворог без погон,
рушницю зціпивши за рогом,
команда наповал: „Огонь!“
Не стерпів дракона наруги
„кулі“, занедбаний Цень-Цань;
і кров'ю прикипів до бруку
від куль його останній пан.

Сцена перед повстанням:

„І Київ теж пішов —
на пана! —
Поділ, Шулявка, Арсенал;
А хто не йшов
не жаль,
догана
його пекла гостріше жал
Цень-Цань,
занедбаний китаєць,
покинув сіре вебо-твань,
і зірку на кашкет чіпляє —
Цень-Цань.
Хоч він і темний, косоокий,
йому-ж здалося, що хоч там,
немає там
гудків жорстоких
і чорних брам.
В руках рушниця,
в серці криця
на думці-ж
пан, —
він проти нього вийшов битися —
Цень-Цань.“

У наведених прикладах, як і у всій поемі, ув'язку окремих епізодів і трактування їх поет довів до різкого реалізму. Слово, так би мовити, геть очищене від елементів алегоричності, умовності чи метафоричності. Терещенко завжди подає його в рямцях голої логіки, або побутового значіння, не залишаючи після нього іншого еквіваленту.

У поемі про робітника негра — Джон Блека, ще виразніше виступає ця риса поетова.

Ось як вона звучить що-до словника:

„Вже цілий місяць в доках страйк,
де чорний вугіль — чорний карк, —
і сохне шкіра аж до кісток,
— немов сипкий сухий пісок,
а шлунок бубном усім звело, —
танцюй од голоду мурло.“

А там, де негрський лежить квартал,
мов чорний вугіль, чорний кал,
серед лахміття, серед халуп
застиг уже не перший труп.“
. . . . .

Слово в цьому уривку довів поет до прикрої побутової умотивованості, так само й цілу фабулу поеми умотивовано зовнішньою логікою побутових фактів.

Найгостріше виступає „антиромантичність“ і „антиліричність“, — у трактовці теми, в організації образу, в виборі слова, — в агітаційних поезіях Терещенкових (уся майже книжка „Чорнозем“ і „Цукроварня“ в „Лабораторії“).

Руйнуючи романтику з будь-якого погляду, повстаючи проти слова, що немає певного соціально-побутового значіння, що не виявляє тісного змісту побутово-трудових звязків, або проти слова, що не обмежене вузькою утилітарною установкою, — Терещенко переносить це явище на щабель суворого принципу, ба навіть догмату — це вірніше. Такий момент є безпосередній результат догматичності Терещенкової в царині ідеологічно-тематичній. Тут поет обмежує себе строгим критерієм соціально-утилітарної установки. У літературному надбанні Терещенка здається немає жодної речі, що переступала-б згаданий критерій.

У цьому факті є і позитивні й негативні сторони. Позитивне — полягає в тому, що Терещенко, як ніхто досі, становить поезію на реальний ґрунт, повертає їй природну роль соціально-організаційного чинника, здіймає з поезії ореол „вищості“ перед іншими категоріями людської діяльності, розвіює туман „жречества“, щільно зливає її з життям.

Негативне — піднесення цього принципу до вузького догматизованого канону, що повертає поезію на шлях механічного трактування соціальних тем, зовнішньої агітаційної умотивованості їх. А найголовніше те, що соціальні проблеми під тиском того догмату висвітлюється й конструюється не в глибшому плані динаміки соціального процесу, а в плані статичної окремої теми чи окремого агітаційного завдання, локальної ідеї, одірваних од цілого комплексу явищ. У цім випадку може бути змертвіння живої матерії тематики. До того-ж вузький догматизм у мистецтві надзвичайно зменшує художні ресурси мистця, приневолює його вживати примітивної техніки оброблення матеріалу, обмежувати його якість, а натомість - висувати кількість.

*

На жаль, у Терещенка догматизм починає набирати загрозливого характеру, залишаючи по собі всі неминучі наслідки, про які ми тільки —но сказали.

Характер поетичного словника Терещенкового ми вже більш-менш виясняли. Ми вважаємо, в якій мірі його словник здебільшого зводиться до тісного побутового змісту, в якій мірі слово подається під знаком

заздалегідь поставленої тенденції умотивувати його зовнішньою логікою, — а тим самим нейтралізується інші еквіваленти слова, — в тій мірі цей словник, яко художній ресурс, небагатий, він виконує свою мистецьку функцію в вузьких рямцях. Через це саме слово й образ в поезіях Терещенка здебільшого мають роль логічного моменту, а не естетичного, вони не звучать, а промовляють і міркують.

У зв'язку з цим, серед формальних особливостей поетових, виразно виступає факт автоматизму форми. Практично це явище виявляється в тому, що всі елементи форми — метр, ритм, образ, мелодика слова, ритмо-метричні павзи — течуть у плані одноманітних взаємовідносин, або точніше — взаємочинності. Міжцими елементами мало внутрішньої боротьби, непомітно, або дуже мало помітно перемагання одного мистецького фактору другим. Доводиться констатувати, що в Терещенкових поезіях, здебільшого, домінує законсервована установка на певну, майже математичну закінченість: метру, образу, строфічній будові і т. інш.

Наводимо такий приклад:

„Він був звичайний кат,
Щоб вішати і мовчати.
З похмілля в бороді —
Він був страшний тоді,
Тоді страшний він був,
Як зиркав на юрбу
Здавалося гвіздок,
Вгрузав аж до кісток
І вішав кат усіх
Під зойки, стогін, сміх.
А мати в млі ночей
Лякала ним дітей.

(„Балада про ката“)

У цьому уривку одразу відчуваємо ототожнення метру з ритмом, непорушну строфічну будову, одноманітні акустичні акценти словесних мас.

У всьому тут незмінна пропорція мистецьких елементів, майже цілковита вичерпаність їх. Через це саме нейтралізується моменти градації сили, моменти внутрішнього динамізму. Усе ніби підлягає заздалегідь установленій естетичній нормі, що не припускає будь-яких змін.

Беремо ще приклад з віршу „Про Мур“

„Тільки морок над вечір звис,
Звідусюди, з околиць скрізь, —
По- під тинню течуть, мов тінь,
Робітничі квартали на скін,
Небезпека стрічає їх
Крізь туман, заверюху, сніг.
З- за рогу, з- за вулиць, з- за веж
Під стогін гармат і пожеж.

Коли-ж зустрічається пес,
 Є досить гартованих лез,
 Є досить у кожного куль,
 Щоб зняти з дороги намул.*

.....
 .....

Як у першому, як і в цьому прикладі неприємно вражає норма, що з-під неї не може вирватись ні один мистецький фактор, а пасивно виконує її директиви. Характерна особливість такої норми, її власне істота — зайва зовнішня умотивованість і механічне сполучення мистецьких елементів. Кожний з них живе окремо, коротко й статично, а не в динамічному процесі.

Зробімо коротеньку аналізу цього прикладу. Поет починає вірш констатуванням явища: тільки морок над вечір звисє. Виходячи з елементарної логіки, він умотивовує його поширеним поясненням: „звідусіль, з околиць скрізь“.

Тут одразу обкреслюється певна метрична й строфічна установка. Закон динаміки конче вимагає зміни їх (не тільки, розуміється, метричних і строфічних, а всіх мистецьких факторів). Але Терещенко послідовно й навіть уперто повторює їх. Сказавши — не безпека зустрічає їх (робітників — Я. С.) зараз-же умотивовує „крізь туман, заверюху, сніг“. І далі поширює: з-за рогу, з-за вулиць, з-за веж, під стогін гармат і пожеж“.

Таким чином, педантична умотивованість метричних, строфічних і словесно-логічних установок — на трьох тільки строфах залишають перше вражіння — норми. Далі це вражіння збільшується:

Поет констатує: коли-ж зустрічається пес, мотивує: Є досить гартованих лез; констатує: Є досить у кожного куль, мотивує: щоб зняти з дороги намул.

Протягом цілого віршу йде повторення цих установок. Струнко, але одноманітно й механічно. Через це всі елементи мистецькі живуть пасивно, не можуть виявити своєї внутрішньої сили й природно-автоматизують форму.

Для протиставлення наводимо перший-ліпший приклад динамізованої форми:

— „Беріть його, беріть“ і рота
 йому зав'язують... О, гнів,
 І це підтримує голота?
 вона ще вірить у богів?
 Чого не можу їм сказати,
 — й оману прокляту розбить?...
 А з ганку піп: „О, любі браття!
 Всім серцем бога возлюбіть!“
 Даремно все і зброя грає
 Й хоч поросят клади в штани...
 А в соймі руки потирають
 І хилять келихи пани“.

(В. Сосюра — уривок з „Тараса Трясила“)

Автоматизм форми природно тягне за собою кількість її. Кількість і якість форми — чинники антагонізуючі, один виключає другого. Закон першого — механічне збільшення матеріалу, що не зумовлюється вимогами композиції. Композиція твору від такого збільшення не зміцнюється, а тільки загромаджується однородними елементами матеріалу.

Закон другого чинника — зведення матеріалу до можливого мінімуму, зміна його (матеріалу) протягом цілого творчого процесу в бік вищої якості, усування тотожних, штамповочно-одноцільних елементів.

Терещенко часто зловживає кількістю форми. Тут знову доводиться відзначати основну рису Терещенкової майстерності: зайву умотивованість якогось факту, події, епізоду чи теми, розпорошення цих моментів на дрібну зовнішню аналізу. Для прикладу візьмімо хоч-би уривок з його поеми „Шанхай“. Сюжет поеми — боротьба китайських робітників з своєю й чужоземною буржуазією. Для мистецького твору зовсім непотрібно детально описувати страждання пролетаріату й жорстокість визискувачів. Ці факти соціально-очевидні. Вони вже живуть у свідомості, як точне знання. Ніяка найгеніальніша поема нічого вже не дасть, коли вона збиратиме й накопичуватиме факти. Це не завдання мистецтва. Його роль — синтезувати явища.

У Терещенка, часто, на жаль, буває навпаки:

І вже чути далеко з Шанхаю,
перший порух гарячих пустель,
що в них досить і рижу, і чаю,
та не має власних осель.
Не дракони це їх полонили —
Европейський і свій капітал —
І вони оддають свої сили
на поталу гладким дао-тай.
І важка-ж на тих фабриках праця
де ще важча голодня платня
а каліцтва, убивства, нещастя
в нагороду за працю що-дня.
І зсихається висохлий шлунок
наче спалений кимсь гаолян
А сім'я, їй один порятунок —
це жебрати піти під паркан.

Підкреслені рядки є перебільшена аналіза однієї теми, одного соціального факту. З формального-боку — це тільки кількість матеріалу, цілком одноцільного.

Коли поет каже:

„І вже чути далеко з Шанхаю
перший порух гарячих пустель“ —

ми приймаємо цю півстрофу, як момент якісний. У ньому є передумова дальшого емоціонального й драматизованого розвитку якоїсь соціальної колізії.

Так само, коли поет каже:

І вони оддають свої сили
на поталу гладким дао - тай" —

можна це прийняти, як якісний момент. Але таке приймання одразу-ж губить свою силу через повторення матеріалу: „і важка-ж на тих фабриках праця, де ще важче голодня платня“ і т. д.

Поет надто умотивовує логічно соціальний факт. А це привело його до механічного сполучення словесних мас, до кількісного знаку, а не якісного.

У багатьох поезіях Терещенкових ця риса виступає дуже різко. Навіть у дрібницях її можна помітити:

„І нагинає хлібороб
своє лице, свій вид

Вираз „своє лице“ збільшений удвічі в розумінні матеріалу.
Або:

„І ллються із очей селянських сльози
в полях, на вулицях, у хатах“

Тут також збільшено однородний матеріал, а значить збільшено й форму.

Останній приклад:

Як я ненавижу
в цей час пикатих, ситих,
у хуторах
і у свитах.

Не спиняючись на таких важливих формальних явищах поезій Терещенкових, як образ і композиційні способи у вужчому розумінні — хочемо взагалі зазначити, що Терещенко, виходячи з передумови реального, і, переважно, практично-агітаційного комплексу соціальних тем і сюжетів, зовсім послідовно зупинився на єдино правильній позиції що до форми, саме — на реалістичній. Теоретичної помилки тут поет не зробив. Але він, переводячи практично свої формальні постуляти, надто загострив їх, довів до щабля незаперечуваного, категоричного імперативу. Свою реалістичну манеру оформлення він, майже, так-би мовити, знатуралізував, дуже звузив свій поетичний словник, кількісно і якісно, через те, що акцентуючи тільки соціальне, занадто умотивовує його логічно на шкоду емоціонально-синтетичній стороні своєї творчості, забуваючи про те, що тенденційне, зовнішнє мотивування теми, епізоду чи якогось соціально-психологічного факту в мистецтві взагалі, а зокрема в поезії, неодмінно спричиняється до статички й механічної установки що до організації художнього матеріалу.

Нашого висновку про деякі формальні особливості Терещенкової творчості, не збираємось ми пояснювати браком майстерности

у поета, чи, тим паче, вважати його формальні огріхи за органічне явище. Навпаки, ми обстоюємо ту думку, що Терещенко взагалі майстер значний, з більшою художньою культурою. Чимало є в нього речей, бездоганих під цим поглядом, таких, що одразу примушують виділяти Терещенка, як серйозного й вдумливого поета. Досить згадати тут хоч-би: поеми „Цень-Цань“, „Юхим“ і невеликі вірші: „Місто“, „Дніпро“, „Ленінський заповіт“ і увесь цикл „Цукроварня“. Ці речі — безперечні документи свіжої й своєрідної майстерності.

Коли-ж ми й констатували певні негативні риси у галузі формальної роботи Терещенкової, то тільки з того погляду, щоб підкреслити як момент чисто психологічний й може ослаблювати значіння форми. Цим ми хочемо сказати, що формальні похибки в творчості Терещенка є переважно результат того поетового психологічного стану, що його можна оцінювати, як гостру реакцію супроти буржуазних мистецьких концепцій (неприймання дійсності, безхребетність, мрійність, знезволююча ліричність, естетизм і т. и.)

У цій реакції поет дійшов до гіпертрофії, став, навіть, на нашу думку, унормалювати її і через це, напевне, почав утрачати почуття художнього критерію. Звідси в нього — звуженість і обголеність слова, певна механізація й примітивізація прийому, а також цілковите нехтування лірикою й емоцією.

І як все це поет почав доводити до крайньої межі, то стало помітне зменшення його художніх ресурсів, а значить і ослаблення соціально-тематичної категорії. Але разом із тим, хоч реакція Терещенкова подекуди й позначилась негативно, вона все-ж таки має здорову принципову основу, передусім у тому, що поет послідовно й невпинно бореться за підпорядкування поезії соціально-утилітарним цілям, проймаючи її новим змістом, за поезію, що повинна виконувати ролю, як і інші форми людської діяльності, соціального організатора й пропагандиста. Уже тільки цей момент робить поезію Терещенкову значною в культурно-громадському розумінні. Правда, це значіння було-б незрівняно більше, коли-б поет найшов адекватні художні форми для того ідеологічно-тематичного комплексу, що ним Терещенко стимулює свою творчу роботу.

Терещенко, як і інші революційні письменники, бореться за ці форми, шукає їх. І тут, звичайно, помилки неминучі.

ГР. МАЙФЕТ

Матеріали до характеристики творчості П. Тичини¹⁾

ЕПІФОРА

Аналогічно анафорі, епіфора починає „свою роботу“ в межах половин віршового рядка, наприклад:

„Хтось гладив ниви, все гладив ниви“ (Сон. Кл., 42).

„Над мною, під мною.

Горять світи, біжать світи“ (Сон. Кл., 7).

Синтаксичний паралелізм цього прикладу я вже відзначав.
Ще приклади:

„Сміх буде, плач буде...

...Стану я, гляну я“ (Сон. Кл., 12, 13).

Епіфора, крім того, може об'єднувати цілі рядки, наприклад:

„Ромашка? — здрастуй!

І вона тихо: здрастуй“. (Сон. Кл., 36).

У даному разі епіфора об'єднувала 2 рядки, що стоять поруч, але вона може об'єднувати й не сумежні рядки:

„— Господь іде! — подумав десь полинь.

Заплакав дощ... і віщух.

Мовчить гора. Мовчить долина.

— Господня тінь — прошепотів полинь“. (Сон. Кл., 27).

Перший і останній рядки цього прикладу, можна сказати, збудовані аналогічно що до синтаксичного й навіть лексичного („Господь...“ першого рядка, „Господня...“ — останнього) боку; зазначені „Господь“, „Господня“ починають собою рядки; тому тут можна говорити й про заховану анафору несумежних рядків. Повтор „полинь“ на кінцях рядка можна розглядати, як епіфору римами (rt-rlo).

Крім того, можуть бути епіфори лише суголосів рим, наприклад:

„Не з каменю, не з мармору —

з простого заліза.

— Ніжна, відважна,

о де-ж твій хитон?

---

¹⁾ Див. „Черв. Шл.“ № 10 — 1925 р.

Де риза злототканная,
скорбні твої очі?
Струнна осанна,
волошковий т о н.

До ночі працюватимем
в полі, як у храмі.
Спій — наливайся
житам в - унісон!

З піснями, з поцілунками
стрінуть нас мадони.
Пізній... залізний...
над персами с о н...“ (Плуг, 32).

Я навмисне навів увесь вірш, щоб можна було бачити цю епіфору суголосами рим; ці рими, між иншим, досить цікаві: а) тут захоплюється „опорні шелестівки“ (т, с), б) крім того, одно з слів рими є частиною другого слова: „хитон“, „т о н“, „унісон“, „с о н“. При чому, сам вірш — неримований, а тому зазначені кінцеві суголоси набувають особливого значіння.

Нарешті, в даному прикладі ми маємо епіфору строф, бо зазначені суголоси стоять на кінці останнього рядка строфи. Наведемо ще приклади епіфори строф:

„Над болотом пряде молоком...
Чорний ворон замисливсь.
Сизий ворон задумавсь.
Очі виклював. Бог зна кому.

А від сходу мечами йде гнів!..
Чорний ворон враз кинувсь.
Сизий ворон схопився.
Очі виклював. Бог зна кому“. (Сон. Кл., 30).

У даному разі маємо епіфору строф (повторюється останній рядок строф). При чому, тут таки маємо анафоричне об'єднання другого та третього рядків обох строф, що супроводиться синтаксичним паралелізмом (на першому плані підмети: „чорний“ та „сизий ворон“; на другому — присудки). Але ці самі рядки об'єднані тематичною антитезою; цю антитезу несуть дієслова: „замисливсь“ (I, 2) — „кинувсь“ (II, 2); „задумавсь“ (I, 3) — „схопився“ (II, 3). При чому ця тематична антитеза розвивається з першого рядка II строфи („А від сходу мечами йде гнів!..) й підкреслюється інтонацією оклику — єдиною на весь вірш. Отже, ми бачимо тут виборне оброблення словесно-художнього матеріалу з об'єднанням тематики, синтаксису, композиції й т. д. Говорити про те, якою тонкою ілюстративною символікою є все це до теми „туман“ — я гадаю — не доводиться.

Аналогічним прикладом може бути —

„Птах — ріка — зелена вика —
Ритми соняшника.
День біжить, дзвенить — сміється,
Перегулюється!

Над житами — йде з медами —
Хилить келехами.
День біжить, дзвенить — сміється,
Перегулюється!“ (Соняшні Кларнети, 32).

У даному разі повторюються другі періоди обох строф, і це дає ефект епіфори обох строф. Цікаво відзначити, крім того, початок цього віршу — в стилі імпресіоністично-пуантилістичного малюнку мазками (цей самий прийом ми зазначали раніше).

Нарешті, мені хотілося підкреслити ритмічну різницю цього й попереднього віршу, що до певної міри інтерпретує тематичну різницю „туману“ (анapestична тенденція) й „вітру“ (хорейчна тенденція).

Оскільки в першому випадку анаapestичний ритм відповідає зазначеній темі, остільки-ж і хорейні ритми — бурхливі, веселі, — відповідають пориванням вітру (одній з найулюблених тем Тичини, як це відзначає Майдан в своїй роботі „Зріст і сила творчості Тичини“ — Черв. шл. № 3).

Зазначений рухливий ритм підкреслюється внутрішніми римами „біжить, дзвенить“, а також оригінальною системою римування („вика“ — „соняшника“), але про неї докладно — в спеціальній частині нашої роботи про риму Тичини³⁰).

Аналогічним прикладом епіфори строф може бути (Плуг, 15) —

„З піснями, з молотками! —
(мотив — локомотив! —
Назустріч їм заводи,
води, жита...
В її — напнуті перса!
Він ввесь — локомотив!) —
Назустріч їм заводи,
води, жита...“ (Плуг, 15).

Тут також повторюється другий період обох строф з захопленням другого рядка строфи („локомотив“).

Прикладом епіфори строф, що захоплює лише один, останній рядок строфи, є

„Уже світає, а ще імла...
На небі зморшка лягла.
— Як зайшла-ж мені печаль!

Промінні заори в'оралися у хмари.
Чую — фанфари!
— Як зайшла-ж мені печаль...“

(Замість сонетів і октав, 7). Або:

„... Дівчинка на призьбі:
ціпу—ціпу—ціпу!..
Собака на цепу.
Шумить щось у степу.

Біжить з города мати—
Шумить щось у степу
Ой, світе мій, це-ж буря!—
шумить щось у степу.“
(Вітер з України, 32).

У даному разі епіфорою строф є цілий рядок, але в другій строфі періоди строфи також об'єднані цією-ж епіфорою.

У всіх попередніх прикладах епіфори строф ми мали об'єднання строф, що стоять поруч. Але можуть бути інші приклади (Вітер з Укр., 74).

II строфа:

„Це Христос воскрес
мертвих воскрес —
тихо туго вітер
клено клонив день“.

V строфа:

„Загремів, заграв,
тупотом пішов —
ковую зелену
клено клонив день“.

У даному разі об'єднуються епіфорою строфи, що не стоять поруч. Або (Вітер з України, 34).

II строфа:

„Весна, весна! Який там гон
на крилах вітерка? —
то в вишині біжить, зника
хмар — хмарова ріка“.

V строфа:

„А там в високій глибині,
де тоне тонь ясна,
перловий жайворон тонить:
хмар — хмарова весна!“

Фактично ми маємо тут анафору останніх рядків строф, це-ж дає нам право говорити про об'єднання цих строф епіфорою, при чому елемент повтора менший від одного рядка ⁸¹).

Отже, про епіфоричне об'єднання строф ми вже сказали. Залишається сказати небагато про епіфору віршів. Прикладом такого об'єднання може бути „Псалом залізу“ (Плуг, 33 — 36): чотири вірша об'єднані повтором останнього періоду останньої строфи, при чому другий рядок цього періоду повторюється без ніяких змін („Новий псалом залізу“); а в першому його рядку (цеб-то в передостанньому рядку вірша) маємо варіації:

„...І з криком в небо устає“... (Плуг, 33).
 „...І мовчки в небо устає“... (Плуг, 34).
 „...З прокляттям в небо устає“... (Плуг, 35).
 „...Червоно в небо устає...“ (Плуг, 36).

У разі, коли епіфора відокремлюється тематично, синтаксично й метрично, — ми дістаємо рефрен. В творчості Тичини ми можемо говорити про певне наближення до цього композиційного засобу. Напр.:

„А я у гай ходила
 по квітку ось яку,
 а там дерева люлі
 і все отак зозулі
 ку
 ку

Я зайчиқа зустріла
 дрімав він на горбку
 була-б його спіймала
 зозуля ізлякала
 ку
 ку“ (Соняшні кларнети, 41).

У даному разі маємо оригінальне використання звуконаслідування³²), але чи можемо ми вважати це за типовий рефрен? Тут є метричне відокремлення, так звана, кода (за англійською термінологією *вов — w heel*), але не можна сказати, щоб було й тематичне відокремлення, бо повтор „ку, ку“ мотивується в попередньому рядку („і все отак зозулі“, або „зозуля ізлякала“); а повтор „зозуля“, „зозулі“ дає право говорити про епіфору строф; частина цієї епіфори відокремлюється ритмічно з наближенням до рефрена³³).

Цікавим прикладом відокремлення „коди“ є —

„Арфами, арфами —
 золотими, голосними обізвалися гаї
 Самодзвонними:

{ Йде весна
 { Запашна
 { Квітами — перлами
 { Закосичена.

Думами, думами —
 наче море кораблями переповнилась блакить

Ніжнотонними:

{ Буде бій
 Вогневий!
 Смій буде, плач буде
 Перламутровий

Стану я, гляну я —
 Скріз поточки як дзвіночки, жайворон як золотий

З переливами:

{ Йде весна
 Запашна,
 Квітами — перлами
 Закосичена.

Любая, милая, —
 чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай

Там за нивами:

{ Ой одкрий
 Колос вій!
 Смій буде, плач буде
 Перламутровий... "(Соняшні Кларн., 12, 13).

Відокремлення коди я показав фігурною дужкою; крім того, перша й третя коди повторюють одна одну цілком (курсив); а в другій та четвертій кодах повторюються останні періоди (курсив); перші періоди об'єднані повтором суголосів рим („бій“ — „одкрий“ і „вогневий“ — „вій“). Таким чином, тут можна казати про перехрестний повтор код, але все-ж таки говорити про тематичне відокремлення їх не доводиться: вони зв'язані з тематикою попередньої частини вірша, і це ясно з пунктуації (дві крапки після „самодзвонними“, „ніжнотонними“, „з переливами“, „там за нивами“).

Аналогом може бути (Соняшні Кл., 52,53) —

{ Ми дзвіночки
 Лісові дзвіночки,
 Славим день. }

{ Ми співаєм,
 Дзвоном зустрічаєм:
 День!
 День. }

Любим сонце
 Небосхил і сонце
 Світлу тінь,
 Сні розкішні,
 Все гаї затишні:
     Тінь!
     Тінь.

Линьте, хмари,
 Ой прилиньте, хмари,—
     Ясний день.
 Окропте,
 Нас благословіте:
     День!
     День.

Хай по полю,
 Золотому полю
     Ляже тінь.
 Хай схитнеться—
 Жито усміхнеться:
     Тінь!
     Тінь.

Кодою є 2 останні рядки кожної строфи; при чому ці коди перехресно повторюються. Крім того, кожна строфа розподіляється на 2 частини: 3 рядки + 4 рядки з кодою (див. фігурні дужки). Цей поділ ствержується: а) епіфорою „день“, „тінь“ (у відповідних строфах) цих частин строфи, б) пунктуацією в I, III та IV строфах (після третього рядка стоїть крапка, що вимагає зупинки); в II строфі маємо перелік, чому й стоять коми; с) анафорою „ми“ (I строфа), „хай“ (IV строфа) цих частин у відповідних строфах. Крім того, перші два рядки першої частини кожної строфи об'єднані повтором: „дзвіночки“ (I), „сонце“ (II), „хмари“ (III), „полю“ (IV); але в третій строфі ці перші 2 рядки першої частини майже повторюються цілком („линьте, хмари“, „ой прилиньте, хмари“) ³⁴.

І все це об'єднано вищою тематичною єдністю у періоди: I + II строфи в один період, а III + IV строфи — в другий період: це об'єднання ствержується синтаксисом. Так, для першого періоду маємо: „Ми... славим..., співаєм..., зустрічаєм..., любим...“ Для другого-ж періоду маємо приказовий імпульс, що висловлюється так: „Линьте..., прилиньте..., окропте..., благословіте...; хай ляже... (тінь); хай схитнеться — (жито), усміхнеться“. Кожний період, таким чином, об'єднаний одним тематичним імпульсом; строфіка періодів аналогічна й ствержується повтором однакових код у одних і тих же місцях. Нарешті, ці коди мають ще значіння інструментовки, але мій аналіз цього віршу й без того великий.

Нарешті, прикладом певного наближення до рефрену може бути вірш (Сон. Кл., 43, 44) —

„На стрімчастих скелях,
 Де орли та хмари,
 Над могутнім морем,
 В осяйній блакиті—
 Гей
 Там
 Розцвітали грози!
 Розцвітали грози...”

Із долин до неба
 Простяглися руки:
 О, позичте, грози,
 Зливної блакиті!—

Враз
 Вниз
 Впали краплі крові!
 Впали краплі крові...

На ланах, на травах,
 На срібнозелених,
 У житах злотистих,
 Стрункоколоскових—

Гей,
 Там,
 Там шуміли шуми!
 Там шуміли шуми...“

Хтось горів світанно,
 Колінопреклонно:
 Дай нам, земле, шуму
 Шуму — божевілля!—

Ніч.
 Плач.
 Смерть шумить косою!
 Смерть шумить косою...

Кожна строфа цього віршу розподіляється на 2 частини (по 4 рядки кожна). Цей розподіл ствержується: а) рисою — розділкою після четвертого рядка першої частини кожної строфи, б) метричним відокремленням перших двох рядків другої частини строфи (цеб-то, п'ятого й шостого рядків строфи): „Гей, Там“, „Враз, Вниз“ і т. и. с) повтором останніх рядків другої частини в кожній строфі; але знову цей повтор не відокремлюється метрично, чому його й не можна назвати суто рефреном. До цього треба де-що додати: а) перші періоди I та III строфи об'єднані приблизно аналогічною синтаксичною структурою („обстоятельства места“); б) крім того, третій та четвертий рядки перших періодів II й IV строфи об'єднані тим самим приблизним паралелізмом:

„О, позичте, грози, Зливної блакиті“ (II, 3, 4)

„Дай нам, земле, шуму, Шуму — божевілля“ (IV, 3, 4);

с) в 3 й 4 рядках IV строфи маємо „стык“ (курсив); d) у кінці перших періодів I та II строфи маємо повтор „блакиті“; e) в I та III

строфах повторюються 5 та 6 рядки („Гей, Там“). Знову маємо приклад надзвичайно витонченої композиції з тенденцією до рефрену (зазначений вище повтор з метричним відокремленням попередніх рядків)³⁵).

На цьому я закінчую побіжний огляд прикладів епіфори у Тичини. Як можна бачити, анафора дає більше прикладів од епіфори: це стосується як до випадкової анафори, так і до прикладів анафоричної композиції.

„КОЛЬЦО“.

„Кольцо“ може охоплювати лише один рядок:

„Ой, не крийся, природо, не крийся“ (Сон. Кл., 26).

„Укрийте мене, укрийте“ (Сон. Кл., 40).

„Пий, земле, пий“ (Плуг, 19)

„Край степовий! Ой тай дикий же край!“ (Віт. з Укр., 76).

„Месію! Вітайте Месію!“ (Плуг, 22).

Але може бути об'єднання „кольцом“ де-кількох рядків:

„Роди нам, земле, юних серцем,
о земле, велетнів роди!“ (Віт. з Укр., 66).

У даному разі маємо об'єднання другого періоду строфи. Або:

„Ростуть прекрасні — ясні, ясні —
З душі моєї смутки, жалі мов квітоньки ростуть...
... Сум серце тисне: — сонце! пісне! —
В душі я ставлю — вас я славлю! —
В душі я ставлю світлий парус, бо в мене в серці сум“.
(Соняшні Кларнети, 9).

Менш точним прикладом можна вважати —

„Самі предтечі анестезії
та лиш розгубленість сама...“ (Плуг, 44).

Нарешті, прикладом „кольца“ може бути й такий рядок „прози“ Тичини —

„Вставай, старий, вставай“ (Віт. з Укр., 52).

Але знов таки значіння композиційного прийому „кольцо“ досягає там, де воно сприяє формуванню або строфи або цілого віршу. Намітьмо де-що в цьому відношенні.

Прикладом „кольца“ строфи, проведеного систематично, може бути (Сон. Кл., 9) —

„Заучерявилися хмари. Лягла в глибінь блакить...
О милий друже, — знов недуже —
О любий брате, — розп'яте —
Недуже серце моє, серце, мов лебідь той ячить.
Заучерявилися хмари...“

Женуть вітри, мов буйні тури! Тополі арфи гнуть...
 З душі моєї — мов лілеї —
 Ростуть прекрасні — ясні, ясні —
 З душі моєї смутки, жалі, мов квітоньки ростуть.
 Женуть вітри, мов буйні тури!

Одбивсь в озерах настрій сонця. Снує про давнє
 дим...

Я хочу бути — як забути? —
 Я хочу знову — чорноброву? —
 Я хочу бути вічно-юним, незломно молодим!
 Одбивсь в озерах настрій сонця.

І сміх, і дзвони, й радість тепла. Цвіте веселка дум...
 Сум серце тисне: — сонце! пісне! —
 В душі я ставлю — вас я славлю! —
 В душі я ставлю світлий парус, бо в мене в серці сум.
 І сміх, і дзвони, й радість тепла.

Як можна бачити з наведеного прикладу, повтор навіть не завжди зв'язаний з темою строфи.

Прикладом іншої модифікації „кольця“ строфи може бути („Соняшні Кларнети“, 42) —

„Хтось гладив ниви, все гладив ниви,
 Ходив у гніві і сіяв співи:
 О, дайте грому, о, дайте зливи! —
 Нехай не сохнуть золотисті гриви
 Хтось гладив ниви, так ніжно гладив.

Плили хмарини, немов перлини...
 Їх вид рожевий — уста дитини!
 Набігли тіні — і... ждуть долини.
 Пробігли тіні — сумні хвилини:
 Плили хмарини чужі, далекі...

Сліпучі тони — і дика воля!
 Ой, хтось заплакав посеред поля!
 Зловісна доля, жорстока доля.
 Здала сміялась струнка тополя.
 Сліпучі тони — й смутні волошки...

В даному разі маємо „кольцо“ строфи, при чому елемент повтора менший за один рядок; крім цього, в першому й останньому рядках строфи маємо ще елемент варіації. Ця композиція ускладнена анафорами і епіфорами половин рядків; частина їх вже відзначена, і треба ще зауважити 3 рядок III строфи (епіфора половин рядка).

Крім цього, маємо приклади синтаксичної сіметрії: так, 2 та 3 рядки I строфи розпадаються на половини рядків з аналогічною син-

таксичною структурою для кожного рядка (на першому плані — дієслова - присудки, на другому — другорядні частини; 3 рядок II строфи має на першій позиції своїх половин дієслова - присудки, а на другій — підмети.

Крім того, однаково збудовані перші половини 1, 4, 5 рядків II строфи (з боку синтакси); а другі половини цих рядків являють собою означення, порівняння до відповідної першої половини. Нарешті, в III строфі маємо аналогічну синтаксичну будову 1, 3 й 5 рядків, що розпадаються на половини; 2-й же й 4-й рядки мають між собою обернену синтаксичну структуру; так, у другому рядку на першому плані стоїть підмет („хтось“), потім — присудок („заплакав“), потім другорядні частини речення; в четвертому - ж рядку навпаки, останнє місце займає підмет, передостаннє — присудок, і, нарешті, спочатку речення стоїть другорядна частина речення. Всі зазначені факти дають цікавий синтаксичний узор III строфи.

Але можуть бути випадки, коли елемент повтора в „кольце“ строфи ще зменшується, наприклад (Соняшні кларнети, 25).

„Гей, над дорогою стоїть верба,
Дзвінкі дощові струни ловить.
Все вітами хитає, наче сумно мовить:
Журба, журба...
Отак роки, отак без краю
На струнах Вічності перебираю
Я, одинокая верба.“

У даному разі повторюється рима першого й останнього рядка строфи, що дає узор „кольця“ строфи. Крім того, вся строфа збудована на протиставленні природи й настрою поета. Відзначаю, що в цьому віршу лише остання, наведена строфа охоплена „кольцом“, причому повтор „верба“ (в останньому рядку) мотивований темою дуже влучно.

Другим прикладом „кольця“ строфи, коли повторюється одно слово, може бути (Сон. кл., 45).

„По хліб шла дитина — троядно!
: тікайте! Стріляють, ідуть.
Розкинуло ручки — троядно...
Ні бога, ні чорта — на бурю!
: гей стійте! знайдем і в церквах.
Знялось гайвороння на бурю...“

У даному разі це „кольце“ строфи проведено систематично, тут воно становить композиційний прийом³⁶).

Найцікавіші є випадки „кольця“ цілого віршу; укажемо спочатку випадки строфічного „кольця“ віршу. Наприклад (Плуг, 46):

„Паліть універсали, топчіть декрети:
знов порють животи прокляті баїнети!“

Проклинайте закони й канцелярський сказ —
Воля! єдиний хай буде наказ.

Воля! воля! — серце в грудях...
Знов як рабів розпинають на людях.
Знову кайдани, тюрма, й шомполи,
і слово невільне мов з-під поли

Хто має право примусить людину?
Хто може ніч обернути за днину?
І хто такий мудрий, щоб зразу нас всіх
повісив за правду, єдиний наш гріх?

Паліть універсали... (точний повтор I строфи).“

Ця композиція ускладнена: анафорою 2 і 3 рядків II строфи; анафорою 1, 2, 3 рядків III строфи та синтаксичною симетрією половин першого рядка I строфи (на першому плані — дієслова-присудки: „топчуть“, „паліть“).

Крім того, варт відзначити анафору („воля“) останнього рядка I строфи й 1 рядка другої строфи, — той сумнівний випадок, який ми робили спробу розглядати, яко певне наближення до „стыка“ строф.

Аналогічним прикладом строфічного „кольця“ віршу може бути (Віт. з Укр., 76, 7) —

„Котяться вулиці, вицокує в темі тротуар.
Сніг — мочар. Березневий дощ — мочар.
І тільки в горі годинник горить над тобою,
Над твоєю над нашою головою.

Котяться вулиці, перебігає провалля трамвай.
Край степовий! Ой та й дикий же край!
І тільки в горі горить над тобою,
над твоєю, над нашою головою.

Край степовий! Ой да вітер дикий, рвачкий!
Як ударить — телефонні струни рве, крутить в пучки!
І тільки довго шумить над тобою,
над твоєю над нашою головою.

Ген ярами і злидні і тиф. За кущами кущі...
Хто це під вітриною божевільно скиглить на дощі? —
Обов'язок висить над тобою,
над твоєю, над нашою головою.

Над твоєю весною такий іще вітер да тьма!
Тут проскочиш — виходу нема.
Там станеш — мов справді в столиці:
дах над дахом аулиться, котяться вулиці...

Котяться вулиці... (точний повтор I строфи)".

Ця композиція ускладнена епіфорами I, II, III, IV та VI строф: ця епіфора захоплює останній рядок строфи й кінець третього рядка („над тобою“); а в другій строфі третій рядок майже достоту повторює третій рядок I строфи, цеб-то вищезазначена епіфора строф переведена ще повніше. Крім того, об'єднані анафорою I, II (й VI строфа) „Котяться вулиці,“ але цим самим „котяться вулиці“ закінчується V строфа; значить, можна говорити про „стык“ V й VI строф. Нарешті, об'єднані анафорою 2 рядок II строфи й 1 рядок III строфи („Край степовий“), а також 4 рядок IV строфи й 1 рядок V строфи („над тобою“).

Аналогічним прикладом є (Віт. з Укр., 60, 61) —

„В космічному оркестрі
підвладно все одній руці
Немає меж... і де кінці,
що ставили-б сонцям семестри
у голубому молоці?

Пливе етер, струмує вітер,
джерела б'ють нових поем,
встають сузір'я в формі літер
з навколо сяючим огнем.

І що там час? і що там вік?
і що поняття „в день“, „уранці“?
Червоний крик, кривавий крик,
червоних сонць протуберанці!

Нема там смутку, суму — гніту,
чужий системам еґоїзм.
Там кожен зна свою орбіту,
закон, закон — соціалізм.

Там кожен зна свої одміни:
сопутник — друг — товариш — брат.
І кожен світ аеростат
іде на зустріч що-хвилини.

Один впаде, — другий іскриться,
і то без краю й без кінця...
І ні планети, ні сонця
не мають права зупиниться.

В космічному оркестрі (повтор. I строфи).“

Ця композиція ускладнена в другій строфі синтаксичною симетрією половин 1 рядка (на першому плані дієслова — присудки, на другому — підмет); те саме маємо в третьому рядку тієї-ж строфи

(тільки на третьому плані стоять другорядні частини речення); а другий рядок (II строфи) має на першому плані — підмет, на другому — присудок; усе це дає оригінальний синтаксичний узор зазначеної строфи. Аналогічні явища синтаксичного паралелізму маємо в 1 рядку VI строфи; в III строфі 1 і 2 рядки об'єднані анафорою, а 1 рядок розпадається на половини з тою самою анафорою. Нарешті, маємо анафору другого періоду IV строфи й першого періоду V строфи („там кожен зна“). Отже, видно, як, крім загальної композиції „кольця“, що дає творові вищу художню єдність, — окремі строфи зв'язуються між собою, і як у цих окремих строфах зв'язані між собою рядки. Нарешті, можна вести аналіз іще далі й говорити про композицію окремих рядків (епіфора „крик“ половин 3 рядка III строфи), але мій розгляд віршу й без того великий.

Іноді може бути „колько“ віршу з так званим „исходом“, коли остання строфа, або де-кілька строф стоять за межами повтора, наприклад (Віт. з Укр., 11-12):

„I: Дивний флот на сонці сяє,
гимном небо потрясає,
грає на крилі.
То вертаються титани
чорної землі.
Із далекої літани,
там, де королі

II: Що далекая літана
вбила пана-вкраїтана,
та не вбила тих,
в кого кров тече залізна
в жилах молодих,
в кого пісня сонцебризна
і правдивий сміх.

III: Що шумить-дзвенить верхами?
Що там трусить порохами
вранці на зорі?
..... (пропуск 4 рядків)

IV: По-над горами, над степом
розлетілись грізним цепом,
стали в один хор.
..... (пропуск 4 рядків)

V: Дивний флот на сонці сяє,
гимном небо потрясає,
грає на крилі... (точний повтор I строфи).

VI: Їх внизу стрічають Лади.
Ще й останньої безвлади
повна повноліть.

Мов жона — тонка, колисла, —
нива хліб зернить.
Аж за морем вусом звисла,
звисла і шумить...

У даному разі I строфа = V строфі, але VI строфа є тематичний „исход“ віршу. Крім того, 1 і 2 рядки III строфи об'єднані анафорою („що“) й інтонацією питання; 6 і 7 рядки VI строфи зв'язані „стыком“ („звисла“). Прикладом синтаксичної симетрії можуть бути зазначені вже 1 та 2 рядки III строфи. Навожу не весь вірш, тому що з нього де-який матеріал (анафори періодів) уже використав раніше.

Иноді, навпаки, I строфа не входить у композицію „кольца“ — так званий „зачин“, напр. (Віт. з Укр., 56 — 7)

{ „Благословенні
матерія і просторінь, число і міра!
Благословенні кольори, і тембри, і огонь,
огонь, тональність всього світу,
огонь і рух, огонь і рух!

Дух, що пройняв єси все,
хто ти єсть?

Чи звать тебе спокоєм? вітром?
сліпою силою машин?
Чи слухом атомів, ігрою порошин?

..... (пропуск строфи)
Тьми—тем тіл, часток неспаяних самотно забреніло.
скоріш, скоріш,
одне з одним,
орбітно—плавко упадім
скоріш!

..... (пропуск строфи)
Тьми—тем тіл, часток неспаяних
спіралять вниз, у бік, у стелі...
Огні! огні!
І плачуть, і співають промені у далені
немов віолончелі.

Дух, що пройняв єси все, хто ти єсть?“

„Зачин“ означений фігурною дужкою; цей „зачин“ композиційно ускладнений „стыком“ 3 й 4 рядків, а також повторами половин 5 рядка. Композиція „кольца“ далі розгортається абсолютно ясно („Дух, що пройняв...“). Але в цьому „кольце“ маємо синтаксичну композицію („чи звать тебе“) та єдність інтонації запитання. Дві

„І: Ходить Фауст по Європі
в смішках, свистах, брехеньках,—
молитовник у руках,—
думає про се, про те,
а назустріч Прометей.

ІІ: Здрастуй, здрастуй, Прометею!
А! бунтуєш?—ну бунтуй.
Похвалить не похвалю:
ах, повстаннями, бунтаю,
чи вщасливиш бідний люд?

ІІІ: Я на тайнах неба знаюсь,
в філософії кохаюсь,
цифрами перекидаюсь,
фактами смертей, нужди—
ну, а ти, а ти, що ти?

ІV: Я ношу в душі вериги,
не цураюся релігій,
не бунтую—тільки книги
все пишу, пишу, пишу—
ну, а ти, а ти, що ти?

V: Хочеш світ творить новітній?
А чого-ж ти безробітній?
— А того, що ти не Фауст!
А того, що ти панок!
Як візьму я молоток!

VI: А! бунтуєш? чую, чую.
Я не Фауст?—так я й знав.
Ну пробач! Ну прощай!
Ходить Фауст по Європі
з молитовником в руках“.

У даному разі повторюються 2 рядки: в останній строфі ці рядки стоять поруч, а в I строфі—*не* стоять поруч.

Крім цього, окремі строфи дають приклади різних повторів: в II строфі „здрастуй“, „бунтуєш“...; в IV анафора („не“) 2 й 3 рядків; III та IV строфи об'єднані епіфорами (повторюється цілий рядок); в V строфі анафора 3 й 4 рядків укупі з синтаксичним паралелізмом; цим самим паралелізмом об'єднані 1, 2 та 3 рядки III строфи.³⁷⁾

Аналогічним прикладом може бути (Плуг, 30) —

„І: Вже славлять, співають
нове ім'я.
(Ave, Maria,
калино моя!)

... (пропуск II строф).
 IV: Скажу — не скажу я:
     усіх, твоя...
 (Ave, Maria,
 Калино моя!)“.

У даному разі повторюються другі періоди I й останньої строф (курсив) з захопленням суголосів рим другого рядка в обох строфах, цеб-то ч I, 2; ч IV, 2; („ім'я“, „твоя“).³⁸⁾

Ще аналогічний приклад (Сон. Кл., 35);

„I: По один бік верби,
     по другий старці.
     гнуться, гнуться, гнуться верби
     нагинаються старці.
 II: Шум юрби глухої.
     Блиск хмариних крил!
     ... Сповиває аналої
     Синє брязкання кадил.
 III: Тут говорять з Богом
     тут йому скажу —
     (хтось заплакав за порогом) —
     з херувимами служу!
 IV: Жду я, ждуть всі люди —
     І нема його.
     Гнуться, гнуться, гнуться люди,
     Дожидаються його“.

Як можна бачити, треті рядки першої та останньої строф об'єднані анафорою („гнуться...“), і це дає право говорити про „колько“ віршу з елементом повтора, меншим від одного рядка. Повтор в останній строфі — з варіацією (замість „верби“ — „люди“), але ця варіація мотивована темою строфи, при чому зазначена антитеза повторів („гнуться... верби“ I строфи й „гнуться люди“ IV строфи) дає вражіння певної завершеності, тематичного „колько“ віршу. Крім того, маємо: в I строфі — синтаксичну симетрію й тематичну антитезу перших двох рядків; в III строфі — анафору („тут“) перших двох рядків; в IV строфі — рядові повтори першого рядка („жду... ждуть“). Нарешті, I й IV строфи мають однакову будову що до рими (перехресна система рим з повторенням слів рими): ч I, 1 = ч I, 3 („верби“); ч I, 2 = ч I, 4 („старці“); ч IV, 1 = ч IV, 3 („люди“), ч IV, 2 = ч IV, 4 („його“) ³⁹⁾.

Ще цікавішим прикладом „колькового“ повтора може бути (Сон. Кл., 14).

„I: Десь надходила весна.— Я сказав їй: ти весна!
     1. [Сизокрилими голубками]
     2. [у куточках на вустах]

3. [їй спурхнуло щось усмішками]
й потонуло у душі...

..... (пропуск 2-х строф)
IV: Зажурились під снігом гай.— Я сказав їй: що ж... прощай!
Враз сердечним теплим сяєвом
3. [Щось їй бризнуло з очей]...
1. [Сизокрилою голубкою]
2. [На моїх вона вустах]“.

У даному разі можна говорити про повтор певних словесних груп, що я означив дужками й розподілив на 3 елементи; порядок повтору цих елементів в останній строфі—інший (3, 1, 2) проти першої строфи (1, 2, 3). Крім того, перший елемент у I строфі йде в множині, а в останній строфі—в однині; другий елемент дає варіацію що до позицій слів; нарешті, третій елемент, крім повтору („щось їй“), дає іншу позицію слів та дієслова в одній формі („спурхнуло“—„бризнуло“). Отже, „колько“ ще більш заховане, ніж в попередніх прикладах. Нарешті, тематична антитеза I й останньої строфи („весна“ й „зима“) дає завершення всьому віршові й ствержує помічене вище „колько“ словесних груп.—Цей самий вірш дає приклад анафори строф, але аналіз цього я дав в „анафорі“.

Прикладом ще більш захованої композиції „колько“ віршу є (Плуг, 20)—

„Спинились ми на „Чайці“.
Васильченко з „Кармелюком“,
я—з „Сковородою“.
пригадую: в ріці
задумавсь місяць... (пропуск 15 рядків)
...кого-ж нам на Україну ждуть?
— Кармелюк.
— Сковорода“.

Тут „колько“ ще менш помітне, бо ми маємо повтор 2-х слів у різних відмінках.

Про певне наближення до захованої, ледве помітної, композиції „колько“ можна говорити в такому прикладі (Плуг, 26)—

„I: „Елади карта, Коцюбинський,
на етажерці лебідь:
оце і вся моя кімната,—
заходьте коли-небудь!
..... (пропуск 2 строф)
IV: Прийдіть сьогодні: в мене в дома
лиш я сама та квіти.
Я цілий вечір буду ждати,
боятись і радіти...“

„Кольцо“ тут здійснюється лише в повторах „заходьте“, „прийдіть“ на фоні різного тематичного оточення: тому ми й говоримо про

певне наближення до композиції „кольца“. Це-ж можна сказати й про вірш (Плуг, 27)—

„І: Ви десь, мабуть, не з наших сел,
або-ж... о ні, не смію.
Читала вас я—і не все,
не все я розумію... (пропуск 2 строф).

„ІІ: Чи я у полі, чи в лісу —
усе мені здається:
у Вас у книжці неживе,
а тут живе, сміється...

ІІІ: Про Вас недавно хтось питав:
„Поезії окраса“.
А все ж таки у Вас не так,
не так, як у Тараса.

ІV: Про все в Вас єсть: і за народ,
і за недолю краю:
А як до серця те узять —
даруйте, я не знаю“.

Тут виключно тематичне „кольцо“, що локалізується в других періодах першої та останньої строф (курсив). Крім того, відзначаємо: „стык“ 3 та 4 рядка І строфи („не все“); синтаксичну симетрію й анафору („чи“) половин 1 рядка ІІ строфи; „стык“ 3 й 4 рядків ІІІ строфи („не так“).

Прикладом ще більш захованого наближення до „кольца“ віршу може бути (Плуг, 14)—

„І: [Як упав] же він з коня }
та й на білий сніг. }
— Слава! Слава! — докотилось
і лягло до ніг.

ІІ: Ще-ж [як руку притулив]
к серцю ік своєму.
Рад-би ще він раз побачить
отаку зіму.

ІІІ: Гей, рубали ворогів
та по всіх фронтах!
З криком сів на груди ворон,
чорний ворон — птах.

ІV: Вдарив революціонер —
захитався світ!
[Як вмирав] у чистім полі — }
слав усім привіт“.

„Кольцо“ тут локалізується в першому періоді I строфи і в другому періоді останньої строфи (дужки), — локалізується приблизно в синтаксичній симетрії цих періодів. Крім того, можна говорити про анафору I і II строфи; ця анафора також ствержується зазначеним синтаксичним паралелізмом. Перші рядки IV строфи дають приклад синтаксичного паралелізму: першу позицію займають присудки („вдарив“, „захитався“), другу — підмети („революцьонер“, „світ“).⁴⁰⁾

Щоб закінчити аналіз композиції „кольца“, зупинюся ще на захопленні цим „кольцом“ рим, або суголосів рим. Один такий приклад ми вже мали (див. аналіз віршу — Плуг, 30). Аналогічним прикладом може бути (Соняшні Кларнети, 7) —

„I: Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, —
Лиш Соняшні Кларнети.
У танці я, ритмичний рух,
В безсмертнім — всі планети.
... (пропуск 2 строф.).

IV: І стежив я, і я веснів:
Акордились планети.
Навік я взнав, що Ти не гнів, —
Лиш Соняшні Кларнети“.

У даному разі можна говорити про „кольцо“ вірша, яке локалізується в 1 періоді I строфи й 2 періоді IV строфи: елементом повтора є другий рядок періоду, але цей другий рядок з'єднаний з першим у так зване негативне порівняння („отрицательное сравнение“):

„ Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, — Лиш“ ...
„ ... Ти не гнів, — лиш Соняшні Кларнети“.

Крім того, „кольцо“ захоплює рими: ч 1, 2 = ч IV, 4 („кларнети“); ч I, 4 = ч IV, 2 („планети“). Нарешті, у 1 рядку IV строфи маємо „хіазм“ (на кінцях рядка стоять дієслова — присудки, а в середині — підмети)⁴¹⁾. Аналогічним прикладом є (Сон. Кл., 17) —

„I: Не дивися так привітно, }
Я блуневоцвітно. }
Стигнуть зорі, як пшениця,
Буду я журиться.
... (пропуск 2 строф)
IV: А я тут в саду, на лавці,
Де квітки-ласкавці.
Що скажу їм? — Все помітно: }
Я блуневоцвітно. }

Знову маємо періодичне (що локалізується в першому й останньому періоді вірша) „кольцо“ (як строфічним „кольцом“ ми звали таке „кольцо“, що локалізувалося в цілих строфах): елементом повтора є другий рядок періода (курсив); він зв'язаний з першим рядком періода суголосом рими, і, таким чином, ми дістаємо захоплення в „кольцо“ суголосів рим: ч, 1, 1: ч. IV, 3 („привітно“: „помітно“).

Прикладом „кольця“, що захоплює рими та суголоси, може бути (Соняшні Кларнети, 49).

„I: Проходила по полю.
В могилах поле мріє —
Назустріч вітер віє —
Христос воскрес, Маріє! }

II: Христос воскрес? — не чула,
не відаю, не знаю.
Не будь ніколи раю
У цім кривавім краю.

III: Христос воскрес, Маріє!
Ми — квіти звіробою,
Із крові тут юрбою
Зросли на полі бою.

IV: Мовчать далекі села.
В могилах поле мріє.
А квітка лебедіє:
О зглянься хоч ти, Маріє!“ }

Елемент повтора захоплює тут 3 останніх рядки першої й останньої строф (дужки): точно повторюється другий рядок цих строф (курсив); в останніх рядках повтора захоплені: рими (ч. I, 4 = ч. IV, 4 „Маріє“) та суголоси рим (ч. I, 3 = ч. IV, 3 „віє“: „лебедіє“). Крім того, можна говорити про анафору II та III строфи („Христос воскрес“) та про певне наближення до „стыка“ I і II строф (через анафору останнього рядка I строфи й 1 рядка II строфи).

Останнім прикладом втягнення в „кольцо“ рим і словесних груп є (Сон. Кл., 26).

„I: Ой не крийся, природо, не крийся,
Що ти в тузі за літом, у тузі.
У туманах ти сниш... А чогось так [сичі
Розридалися] в лузі.

II: Твої коси від смутку, від суму
Вкрила прозолоть, ой ще й кривава.
Певно й серце твоє взолотила печаль,
Що така ти ласкава.

III: А була-ж ти — як буря із громом!
А була-ж ти — як ніч на купала...
Безгоміння і сум. Безгоміння і сон. —
Тільки зірка упала...

IV: Ой там зірка десь впала, як згадка.
Засміялося серце у тузі!
[Плачуть знову сичі]. О ридай же, молись:
Ходить осінь у лузі“.

Тут маємо повтор рим: ч. I, 2 = ч. IV, 2 („тузі“); ч. I, 4 = ч. IV, 4 („лузі“); крім того, маємо повтор словесних груп (дужки), при чому синоніми „плачуть“, „розридалися“ дають підставу говорити про тематичне „кольцо“, що набуває особливої сили в 3 рядку IV строфи („о ридай же, молись“). Як антитезу цьому, треба розглядати 2 рядок тієї самої строфи („Засміялося серце у тузі“)!

Ця загальна композиція деталізована анафорою перших рядків III строфи; її ствержує синтаксичний паралелізм. Нарешті III й IV об'єднані наближенням до „стыка“ строф („...зірка упала“, ... „зірка ... впала“). ⁴²⁾

На цьому я закінчую побіжний огляд „кольця“ у Тичини. Можна бачити, що цей прийом набуває великого композиційного значіння, аналогічно до анафори. Маємо цікаві, витончені модифікації використання „кольця“. ⁴³⁾

Р. С. Останніми часами я довідався про статтю Шенгелі, надруковану в збірці „Проблеми поетики“ (1925). В ній Шенгелі висуває принцип внутрішньої, тематичної композиції й полемізує з Жирмунським. Визнаючи всю вартість такого підходу, ми все-ж вважаємо композиційні повтори за одну з форм розподілу віршового матеріалу, чому — досліджена творчість Тичини.

ПРИМІТКА

⁴⁰⁾ На це вказував і Ніковський. Див. його Vita Nova, Київ, 1919, ст. 44.

⁴¹⁾ Систематичної епіфори строф, що проходила-б через увесь вірш, ми у Тичини майже не маємо; наближенням до цього може бути — „Вітер з Укр“, 76, 77, але й тут V строфа не має епіфори останніх строф (детальна аналіза цього віршу — в огляді прикладів „замкненого кола“). Наведу декілька випадкових прикладів.

У Куліша („Ворожіння“) п'ять строф об'єднані епіфорою, що займає цілий рядок.

„...І тихо-тихенько несе річка воду...“

У Лесі Українки маємо епіфору періодів:

„Соловейковий спів на весні
Ллється в гаю. в зеленім розмаю,
Та пісень тих я чуть не здолаю;
І весняні квітки запасні
Не для мене розквітли у гаю,—
Я не бачу весняного раю;
Тії співи та квіти ясні,
Наче казку дивну, пригадаю,—
У сні!..“

Вільні співи, гучні, голосні —
В ріднім краю я чути бажаю,—
Чую скрізь голосіння сумні!
Ох, невже в тобі, рідний мій краю,
Тільки й чуються вільні пісні —
У сні?..“

Цікаво відзначити, що інтонація цих епіфор різна; в першому періоді — оклик, в другому — питання (див. про це прим. 29).

Приклад епіфори строф цілого віршу маємо у Грабовського („Дочка до матері“):

І: Тіш мене: запедужає я —
На хвилинку не знаю спокою...
Перехрести, як бувало малою,
Колиши мене, ненько моя!

ІІ: Оддихнула-б хоч трошечки я!..
Кожна квітонька спить, серед ночі,
Сон стуляє й мандрівкові очі..
Колиши мене, пенько моя!

ІІІ: В боротьбі крила стратила я...
Боже! На що-ж оттак покохала!!..
Світла молодість, даром пропала..
Колиши мене, пенько моя!..

Прикладом епіфори строф з варіацією повторного рядка, може бути твір Олеся „М. Лисенкові“ (Літературно-Науковий Вістник, 1913, № 1):

„На озері, на чистому в пустині
Самотний лебідь білий жив.
Співав і мріяв і тужив...
О співи, співи лебедині!

Здавалось звуки всі пустинні,
Всі сльози лебідь позбирав
І з них наміста понизав...
О перли — сльози лебедині!

Оаза! Озеро в пустині!
І лебединий дивний спів!
Хто воду з озера не пив!
О, сльози — співи лебедині.

Аж враз забились хвилі сині,
На хвилях лебідь затремтів,
В останнє крикнув, зацімів...
Прощайте, співи лебедині!

І тихо знов. Коли-ж в пустині
Вітри над озером летять,
Співають хвилі і шумлять!
О, вічні співи лебедині!

²⁹⁾ Див. про це зазначену працю Жирмунського, ст. 56 — 57.

³⁰⁾ В цьому самому вірші („А я у гай ходила“) ми маємо наближення до анафоричного об'єднання строф.

Аналогічним прикладом об'єднання строф анафорою та епіфорою може бути вірш С. Волоха „Три тости“. Останнім рядком кожної строфи є: „...про неї (них) хай пісня луна“. Починаються-ж строфи так:

І: „За сміливість вип'ємо, браття...“
ІІ: „За єдність ще вип'єм, братове...“
ІІІ: „За пра ю ще вип'ємо, браття...“ та
ІV: „Нум, в гору піднімемо чарки...“,

Цеб-то маємо анафору строф з варіацією повтора; IV строфа об'єднується з останніми строфами тематичною анафорою.

Аналогічним прикладом може бути „Світає“ Грабовського, де перші три строфи починаються рядком: „Давно північ вже минула...“; і закінчуються рядком: „Скоро день — кругом світає!“ IV строфа є „исходом“, що з'єднується „стыком“ з III строфою (1 рядок IV строфи = 4 рядку III строфи = „Скоро день — кругом світає!“

³⁴⁾ Таке „підхоплення“ ми мали в прикладі

„Над бором хмари муром... (пропуск 1 рядка)
Мармуровим муром“ (Сон. Кл., 19)
„Вернися з сміхом — дзвonom!..
Кучерявим дзвonom...“ (там же)
„Весна! — світанок! — вишня!
Вранішня вишня (там же).

Різниця тільки в тому, що наведені рядки віршу „З кохання плакав я...“ не стоять поруч.

³⁵⁾ Типовим прикладом рефрену в українській поезії може бути відома „Легенда“ Вороного, в якій кінець другого рядка строфи підхоплюється приспівом „ой леле“ й повторюється:

„Дівчину вродливу юнак покохав,
Дорожче од неї у світі не мав
Ой, леле! — у світі не мав.

І клявся, божився, що любить її
Над сонце, над місяць, над зорі ясні.
Ой, леле! — над зорі ясні.

— „Тебе я кохаю. За тебе умру...
Оддам за кохання і неньку стару!..
Ой, леле! — і неньку стару!.. і т. в.

В даному разі маємо синтаксичне й метричне відокремлення третього рядка строфи, який має 8 складів, тоді як перші два рядки строфи мають по 11 складів.

Про певне наближення до рефрену можна говорити в такому творі Крипського:

Царівна Далека (з Ростана).

„Обняти білявку, стиснути чорнявку.
Та й так їх кохати — не дивно!
А я так кохаю, кого і не знаю:
Далеку Царівну.

Хто вірний для любки, бо тиска їй руки
Та полу цілує, — це легко!
Не можу я й зріти, а буду любити
Далеку Царівну.

Любить без надії... Ховати лиш мрії...
Самісінькі мрії — чи легко?
Не мріти - ж — не жити! — не кину любити
Царівну Далеку“.

В даному разі рефрен захоплює третій рядок строфи; захоплення це — тематичного характеру.

Інше використання рефрену (або підходу до рефрену) маємо в російському переладі цього самого твору (Ростана) Щепкіної-Куперник:

„Любовь — это сон упоительный,
Свет жизни, источник живительный.
В ней муки, восторг, в ней весна,

Блаженства и горя полна;
 И слезы
 И грезы
 Так дивно дарит нам она.
 Но чужды мне девы прекрасные,
 Объяты безумные, властные,
 И шелковых кос аромат,
 И очи, что жгут и томят.
 И лепет,
 И трепет,
 И уст упоительный яд.
 Люблю я любовью безбрежною нежною.
 Как смерть безнадежною;
 Люблю мою грезу прекрасную,
 Принцесу мою светлоокою,
 Мечту дорогую, неясную,
 Далекую.

Из царства видений слетая,
 Лазурным огнем залитая,
 Нисходит на землю она,
 Вся сказочной тайны полна,

И слезы
 И грезы
 Так дивно дарит мне она.
 Люблю — и ответа не жду я,
 Люблю — и не жду поцелуя.
 Ведь в жизни одна красота —
 Мечта, дорогая мечта;

И сладкой
 Загадкой
 Теперь моя жизнь обнята.

Люблю я любовью безбрежною, ...* і т. д. до кінця вірша (точний повтор).

Але обидва ці переклади не можна порівняти з красою оригіналу, де також використовується принцип рефрену:

C'est chose bien commune
 De soupirer pour une
 Blonde, châtaine ou brune
 Maîtresse,
 Lorsque brune, châtaine,
 Ou blonde, on l'a sans peine.
 — Moi, j'aime la lointaine }
 Princesse! }
 C'est chose bien peu belle
 D'être longtemps fidèle,
 Lorsqu'on pent baiser d'Elle
 La traîne.
 Lorsque parfois on presse
 Une main, qui se laisse...
 Moi, j'aime la Princesse }
 Lointaine! }
 Car c'est chose suprême
 D'aimer sans qu'on vous aime;
 D'aimer toujours, quand même,
 Sans cesse,
 D'une amour incertaine,
 Plus noble d'être vaine
 Et j'aime la lointaine }
 Princesse }

Car c'est chose divine,
 D'aimer lorsqu'on devine,
 Rêve, invente, imagine
     A peine...
 Le seul rêve intéresse.
 Vivre sans rêve, qu'est-ce?
 Et j'aime la Princesse }
     Lointaine!*

Весь твір має 8 строф, що з'єднуються в 4 періоди; це об'єднання підкреслено анафорами („c'est chose...“, „Car c'est chose...“) та рефренами (дужки) цих періодів: кожний період розподіляється, таким чином, на 2 строфи, при чому в перших двох періодах цей розподіл ствержує анафора „lorsque“ других строф; нарешті, кожна строфа має метричне відокремлення останнього рядка (наближення до рефрену).

В кінці, треба відзначити тематичний рефрен в такому творі Самійленка („Ідеальний публіцист“):

Він пише сміливо, не боячись, нікого...
     Слабого.
 Усе, що вказує йому його натура...
     Цензура.
 Він може написати філіпіку завзяту...
     За плату...*

В даному разі рефрен відзначений курсивом.

³⁶⁾ Прикладом „замкненого кола“ строфи може бути твір Карманського „чогось так сумно“: цей вираз охоплює всі 3 строфи віршу (в II строфі маємо невеличку варіацію повтора). Що до локалізації повтора, то він нагадує „Заучерявилися хмари...“ Тичини: напр.:

„Чогось так сумно... Повиті млюю,
 Стоять в задумі стрункі тополі;
 З вершин Бескида пливе росаю
 Вівчарська пісня, — а тут на долі
 Чогось так сумно...“

(Останній рядок строфи скорочений).

Прикладом „замкненого кола“ строфи з елементом повтора в 1 рядок може бути вірш Л. Українки:

„Не дивися на місяць весною:
 Ясний місяць наглядяч цікавий,
 Ясний місяць підслухач лукавий,
 Бачив він тебе часто зо мною
 І слова твої слухав колись...
 Ти це радий забути? Не дивись,
 Не дивися на місяць весною“³⁷

„Кольно“ строфи підкреслюється через „стик“ передостаннього рядка („не дивись“); в II строфі маємо аналогічну композицію („не дивись на березу плакучу“).

³⁷⁾ Жирмунський в своїй роботі (ст. 71) дає класифікацію типів „кола“ а) тип з'єднання анафорою, коли в першій та останній строфах віршу („колових“ строфах) подібні перші рядки; б) тип з'єднання епіфорою, коли в „колових“ строфах подібні останні рядки; в) тип „колового“ з'єднання, коли перші рядки першої строфи подібні до останніх рядків останньої строфи.

Наведений приклад („ходить Фауст...“) наближається саме до колового типу: при чому рядки, зв'язані повтором, ідуть в тому самому порядку в останній строфі, як і в першій: тому тут можна говорити про основний тип „колового“ з'єднання (в „оберненому“ типі рядки, зв'язані повтором, ідуть в оберненому порядку).

³⁸⁾ Тут маємо тип з'єднання „епіфорою“.

³⁹⁾ В даному разі маємо також наближення до об'єднання „епіфорою“.

Крім того, тема цього віршу стоїть в контрасті з темою „У Собор. II“. Отже маємо вище об'єднання тем в їх антитезі. Навіть можна сказати інакше, що одну

тему („У Собор“) розроблюється в двох протилежних напрямках, що дає вищезазначений ефект контраста.

Такий самий спосіб маємо в „Плачі Ярославни“ (антитеза тем супроводиться різними ритмами).

⁴⁰⁾ В даному разі можна говорити про наближення до анафоричного типу об'єднання віршу (див. прим. 37).

⁴¹⁾ Тут же можна говорити про основний тип „колового“ об'єднання.

⁴²⁾ Прикладом строфічного „кола“ віршу може бути „Сонце заходить“ М. Вороного:

I-IV: „Сонце заходить цілуючи гай:
Квіти кивають йому на добраніч,
Шепчуть, листочки звиваючи на ніч:
„Не покидай, не покидай!..“

Прикладом варіації „колових“ строф може бути вірш Лесі Українки:

I: „Місяць ясененький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Спи - ж ти, малесенький,
Пізній бо час.“

В V строфі маємо повтор першої строфи з варіацією останнього рядка („Поки є час!“).

„Кольцо“ строфи й строфічне „кольцо“ віршу маємо у Вороного:

I-V: „То літньої ночі було на Дніпрі...
Чудової теплої ночі!
Горіли брилянти в небеснім шатрі
І очі зоріли дівочі...
То літньої ночі було на Дніпрі...“

Крім того строфи охоплені повтором рядка (1 = 5):

II: „Як тихо та любо було навкруги!
III: „І серце спочило в щасливому сні...“
IV: „Як буря, хвилина страшна надійшла!“

У Карманського маємо „періодичне“ „коло“ віршу („колового“ типу):

I: Віють вітри, віють буйні,
Деревина гнеться;
По - під хату, по - під вікна,
Чорний сум снується... (пропуск однієї строфи).
III: Стук!.. віконце одхилилось,
Сум по хаті в'ється...
Віють вітри, віють буйні, }
Деревина гнеться... }

„Кольцо“ епіфоричного типу маємо в „Співанці“ Александрова (з Гейне):

A: „Ти несись, мій спів, з мольбою,
В небо долітай.
Потай легкою ходою
Вийди мила в гай.
L: „Не впиняй же ти любови,
Серцю волю дай,
І на тиху розмову
Вийди мила в гай“.

В оригіналі цього віршу елемент повтора — одно слово („komm“);

A: „Leise flehen meine Lieder
Durch die Nacht zu dir,
In den stillen Hain hernieder
Liebchen, komm zu mir.“
L.: „Lass auch dir die Brust bewegen,
Liebchen, höre mich.
Bebend harr'ich dir entgegen!
Komm, beglücke mich!“

Гадаю, що прозового перекладу давати непотрібно, бо вище даний віршовий, досить точний переклад (Так само як з Ростаном, див. прим. 35)

Прикладом „колового“ об'єднання оберненого типу може бути вірш В. Кулика:

1 „В мене серце до любови,
2 Біле личко, чорні брови... (пропуск 14 рядків)
17... Що у мене чорні брови, (2)
18 В мене серце до любови (1).

⁴³⁾ Походження „колової“ композиції Жирмунський виводить з романсу („песенной формы“), див. ст. 65 зазначеної праці.

Для спеціаліста — музики було б цікаво прослідкувати це на українських піснях.

З свого боку відзначаю використання „колового“ повтора в тексті деяких оперних арій; іноді цей повтор супроводиться повтором музичного фону, але частіше він з'являється на фоні оркестрової, мелодичної, ритмічної розробки.

Для прикладу візьму „Евгенія Онегіна“; арії Ольги („Я не способна к грусти томной“), Гремьина („Любви все возрасты покорны“), Ленського („Куда, куда вы удалились“) дають приклади „кольца“ словесного тексту; при чому характерно, що у Пушкіна вірш Ленського закінчується рядком „приди, приди, я твой супруг“; але Чайківський повторює початок віршу, і замість попереднього „Куда, куда вы удалились“ дає „Куда, куда, куда вы удалились, златые дни, златые дни моей весны“; мета — підкреслити й дати повне завершення теми арії — очевидна.

Приклади „кольца“ тексту арії маємо також в „Піковій Дамі“, де арія Германа в 1-й картині дає приклад зовнішнього „кольца“, що охоплює внутрішнє (зовнішнім „колом“ є „Ах, Томский, Томский, я влюблен“, а внутрішнім — „Я имени ее не знаю...“)

Тема ж взагалі широка й дуже цікава, вимагає дослідника — спеціаліста; й вичерпати її в короткій примітці — звичайно, не можна.

М. ПЛЕВАКО

Микола Чернявський

III. ПРОЗА

Творчі сили свої Чернявський віддавав у більшій мірі поезії, ніж прозі, особливо в перші роки своєї літературної роботи. Але дедалі, то чим-раз частіше й частіше брався він і за перо прозаїка, аж поки заняла проза на його творчому полі стільки місця, як і поезія.

Живий, вдумливий, вражливий на кожну подію людського життя й на всяке явище природи, Чернявський писав багато і про все, що ставало перед ним і могло служити об'єктом художнього відображення. У виборі тем ніколи не було у його ніякого силювання, ніякого упередження, наперед облюбованої ситуації, як і в обробленні ніякої вишуканості, жадної рафінерії. Теми йшли до письменника певно самі, і він брав їх там, де вони йому зразу траплялись — в різних місцях його перебування, з усякого часу, з життя найрізноманітніших суспільних верстов, — і все те обробляв він з однаковою пильністю, глибокою вдумливістю і любов'ю. Буваючи Чернявський в різних місцях України, мав змогу приглянутися до різних людей, у їхньому постійному оточенні, і за довгий час своєї письменницької діяльності вивести їх перед очі читачеві, як цілу галерею типів і характерів нашої недавньої минувшини, як представників класових угруповань України переважно початку XX століття¹⁾.

Спробуймо розглянути найперше з цього погляду прозу Чернявського: про кого саме він пише, хто, які саме суспільні групи були об'єктом його письменницької уваги? Такий розгляд творів Чернявського повинен наблизити нас і до вирішення питання про становище його в українській літературі взагалі і показати міру спостережливості його і рямці його творчості. З перегляду прози Чернявського, друкованої від 1902-го року по різних періодичних виданнях, в неперіодичних збірниках та альманахах і окремими книжками, виходить, що він писав оповідання й повісті в більшій чи меншій мірі і з життя селянського, і з життя робітників на виробництвах, і з життя великої й дрібної буржуазії — поміщиків, духовенства, чиновників, різних гатунків інтелігенції і навіть з життя покидьків буржуазного суспільства.

---

¹⁾ До того - ж треба зазначити, що Чернявський більш як 30 років пише прозу (так само як і поезії) і хоч перше оповідання було надруковане року 1902-го („Під похилою вербою“ в „Київськ. старині“), але писати їх він почав ще перед 1895 роком, як це видно з поставлених під ранніми оповіданнями дат та з його автобіографічних признань.

Почати з селян. В присвячених їм оповіданнях Чернявський торкається найперше спільної всім шарам українського селянства болячки, того загально-мужицького лиха — безземелля, що найтяжче відчувалось в кінці XIX і на початку XX століття і що підготувало ґрунт для селянських повстань перед революцією 1905 року і в момент самої революції. В оповіданні „Вода прибуває”¹⁾ за землею тужить, напр., селянин середнього достатку, батуринський козак Максим, нарікаючи на поміщика, який не хоче давати селянам землі в оренду: „Раніш, було, йдеш мимо панського двору“, говорить він, — „то пан і гукає: Максиме Петровичу, Максиме Петровичу! А зайдіть сюди... Здорові були!.. Підійдеш: здрастуйте й вам.— Чи ви вже знашли де собі земельки, чи може-б у мене вибрали собі?... Дам я зерна, дам землі,— оріть собі дві десятини, мені — одну.— Та я вже й так набрався, пане!— То я накину по мірці зерна на десятину... От і береш, було. Єсть над чим і робити, єсть з-за чого й клопотатись. А тепер ти прийдеш до пана, кланяєшся: Чи не дасте, пане, хоч десятинки земельки?— Ге, каже, уже Пилип та Кузьма забрали, немає вільної... прохавш, кланяєшся: та може ще яка хоч заваляца десятинка зосталася... Будьте ласкаві...— Ну, каже, як виореш три десятини, засієш своїм зерном, скосиш і звезеш мені дві десятини, а собі одну, то бери!.. Оттаке-то...”²⁾ У дальших репліках правобережного селянина Максима брешуть навіть нотки класового відношення до пана, видно цілковите розуміння протилежних позицій пана і мужика і ясно, хоч і гірку оцінку справжнього становища одного й другого на крайніх щаблях економічної й соціальної драбини. „Єсть у нас такі дурні,— говорить Максим далі,— думають, що як осе наїхали з губернії якісь паничі статисти чи що, так буцім нарізка буде... І не думайте, кажу їм, і не сподівайтесь! Ніколи сього не буде. Хто собі ворог? Ніколи пани у панів не одберуть землі...”³⁾ І далі: „Світле місто Батурин (каже дивлючись на його Максим)— світле воно для панів, гарне! Тут не жити їм, а раювати: широко, просторо! А мужикам— о, як тісно... От їздили вже з його в Томське й на Амур, та назад і повертались“. Скрізь тісно, скрізь важко жити...”⁴⁾ Те-ж саме „лихо мужицьке“ давить і лівобережного селянина й степовика. В оповіданні „Богові невідомому”⁵⁾ Чернявський показує це лихо з того-ж погляду протилежності інтересів панських і мужицьких. Химерний пан Оврюк насипав на полі, в межах величезного свого маєтку, грандіозну могилу „богові невідомому“ на знак своєї віри в нього, в пам'ять того моменту, коли він прийшов до висновку, що таки „єсть бог!“ Цей химерний філософ чи просто містик хоче зробити свою могилу „непорушним символом стремління душі людської до ідеалу, до бога“, а колишні селяни, насипаючи в вільні від своєї роботи години ту могилу, думають своє: вони хочуть

1) „Рада“ 1908; збірка „Богові невідомому і інші оповідання“, Київ-Львів, 1913.

2) Збірка „Богові невідомому“, стор. 186.

3) Там-же сторн. 187.

4) Там-же сторн. 189-190.

5) Збірка „Богові невідомому і інші оповідання“ Київ-Львів, 1913; „Повісті й оповідання“, книжка 3. „Темрява“. Ювілейне видання. Херсон 1920.

добути зайвий клопоть землі, якої у їх обмаль, бо пан Оврюк „платить за роботу не грішми, а землею — нарізає людям шматки з свого степу, по краях його“. Селяни навіть і не нарікають на пана за те, що він ради своєї дивовижної ідеї землю переводить, вони з охотою її копають, возять і насипають і не шкодують сили, не потурають, що вона важка. „Важка, та нам любя“, говорить один із їх, — „вік-би конав її, щоб більше собі й дітям придбати“¹⁾.

Той-же мотив і в тому-ж розрізі маємо і в повісті „Весняна повідь“²⁾; і тут те саме лихо — безземелля, і тут селяни мріють про землю і намагаються добути шматок тієї „святої“, і тут уся земля у пана, а з мужика за користування нею „луплять (оренду) як за рідного батька“. Ситуація політична, що правда тут інша: зайшов 1905 рік, почалися аграрні розрухи, революційно настроєні селяни вже лагодяться забрати у панів землю, замість мріяти про неї, наймати чи купувати (відробляти) тую землю, як це ми бачили в згаданих вище оповіданнях. „Чого дивитись на других? Не хотять, то ми й сами зробимо“, говорять тут привідці. — „Не хотять Амосовці, змовимось з Степанівцями, однаково й тим землі треба... Воно коли-б увесь кут зговорився, та узав усіх панів в лабеті, то це добре було-б... Усіх би їх глутаяк у жменю взяти: Амосенка, Полупаєнка, Шрама, Бордоноса...“³⁾. В розмові з сином поміщиці Трублаєвичевої рішучіші селяни (також переважно „середняки“ як і в згаданих уже оповіданнях) так і поставили питання про відібрання у неї землі: „Бачите, брали ми землю у вашої мамаші здавна“, говорили вони. — „Пахали, сіяли“. Брали за гроші, брали і з частки. Тепер прийшов такий час, що знаєте... пора-б уже ту землю й зовсім нам передати. як це так? — спитався Трублаєвич. — А просто, віддять нам землю і все!... гукнув Гайдун“ (представник бідняцької, найреволюційнішої частини селянства)⁴⁾. Того, як видно з повісті, все-ж таки не сталося. Селяни не зважились забрати панської землі, не вчинили навіть якоїсь руйнації на панському хуторі (як напр. селяни у повісті) М. Коцюбинського „*Fota morgana*“, в оповіданні Гр. Григоренка „Чи по-правді“ та в інших оповіданнях з селянського життя за часів революції 1905 року). Перемогли поміркованіші (заможніші) селяни і погодились з панами Трублаєвичами на тому, що ті віддають землю знов таки в оренду „тільки кордубівцям і більш нікому“, віддають на п'ять років і за те матимуть четвертий сніп...

В інших оповіданнях розробляє Чернявський інші теми селянського життя, освітлює інші сторони їхнього все-ж таки бідкування. В оповіданні „Змій“⁵⁾, напр., перед читачем вимальовується яскрава постать старої селянки — баби Супрунихи. З дрібними онуками жила вона самотна й хвора, в убогій халупчині, на краю села, коло самієнької залізниці; невістка її померла сама, а сина завалило в шахті.

1) Збірка „Богові невідомому“ сторн. 21.

2) „Киевская старина“ 1906, кн. I й II й окремою книжкою: К., 1906.

3) „Весняна повідь“, сторн. 64 — 65.

4) Там-же сторн. 77-78.

5) „Дубове листя“, альманах на згадку про П. О. Куліша. Упорядкували М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко К. 1903. Повісті й оповідання, кн. I „В незнану далечинь“, Херс., 1920.

Вона ходила в слід за чередою і „голими руками збирала у відра ще теплі товарячі ліпахи. Дома вона з їх робила на зіму кирпич. А діти витикалися з воріт і кричали їй у слід: „Супрунихо, тю, тю!..“ й прикладали їй всякі прізвища“¹⁾. Малі онуки були голі й босі. У холод сиділи в хаті. „Старший хлопець, Роман, як треба було вийти, вибігав босоніж. І він страшенно кашляв. Менші зовсім не виходили, і все після їх зоставалося в хаті. Баба лаялась: „У, каторжні, тільки й знаєте, що тріскаєте та паскудите. Народились, вилупки, на мою голову!..“²⁾. Та хоч і лаялась баба, а все-ж таки жила, про „вилупків“ дбала і з лихом своїм боролась... У борні й загинула баба Супруниха. Якось нагледіла вона по той бік чавунки покинуту дровинячку, та тільки аж у вечері вибралась пошукати її. Заклопотана й глуха до того-ж вона відразу не помітила й не почула поїзда, переходячи колію, і той поїзд-змій пошматував її. В оповіданні „В неznану далечінь“³⁾ усе селянське лихо — в важкому, немилому селянам попові, вони намагаються його вижити з села і таки примушують його переходити на іншу парафію, кудись „В неznану далечінь“.

А от в етюді „За золотим руніом“⁴⁾ знов те найбільше селянське лихо — безхліб'я (варіант безземелля). Люди не мають зерна на посів, а грек Христофор Вальяно „гречеська морда“, як обзиває його п'яничка Безбожний, скупив величезну кількість хліба за зіму й баржами вивозить його в Таганрог, щоб там продати його закордонним покупцям. „Оратора сюди нужно, він-би показав, що не по правді Христофор робе! Хліб наш!.. гукав Безбожний, дивлячись на вантаження хліба й не добувши у грека ні мірки зерна в позику... Оратора сюди треба, то Христофор не вивіз-би хліба...“⁵⁾. У свідомості селянина Безбожного десь є прихована думка чи навіть переконання, що „хліб наш“, але звичайно з тією думкою він ховається і тільки „під чаркою“ говорить це прилюдно, вимагаючи навіть „оратора“, який-би не дав грекові везти награвованого хліба (згадавши мабуть 1905 рік!).

Більшість оповідань на теми з передреволюційного селянського життя присвячено у Чернявського селянам-середнякам, хазяям, в їхньому звичайному, домашньому оточенні. Але певне місце займають у його оповіданнях також і селяни-наймити, заробітчани, яких письменник змалював в чужому оточенні, на заробітках. Ім присвячено етюд „Потом і кривавицею“⁶⁾ і оповідання „Під похилою вербою“⁷⁾.

В першому представлено косарів на роботі в степу, у куркуля Сухопарі, в останній день роботи, власне в ніч перед „рощотом“, за

¹⁾ „Повісті й оповідання“, кн. I, сторін. 18.

²⁾ Там-же, сторн. 19.

³⁾ „Киевск. Старина“, 1903, XI окремо: К. 1904; „Повісті й оповідання“, кн. I, Херс., 1920.

⁴⁾ „Рада“, 1908; збірка „Богові невідомому“ К.-Льв., 1913; „Пов. й опов.“ кн. II „За золотим руніом“ Херс. 1920.

⁵⁾ „Пов. й опов.“, кн. II, сторн. 11.

⁶⁾ Збірка „Богові невідомому“ К.-Льв., 1913 і „Повісті й опов.“ кн. I, Херс., 1920.

⁷⁾ „Киевск. Старина“, 1902, IX; Збірка „З розпуттів життя“, К., 1903, „Пов. й опов.“ кн. I, Херс., 1920.

який бояться косарі, знаючи тугого на розплату Сухопару; в другому змальовано плотовщан-білорусинів (литвинів) на Дніпрі, коло порогів, — вони ждуть години, щоб пускати плоти через пороги, заклопотані, повні думок про рідні місця, про своє убожество й про можливу у всяку хвилину смерть на порогах під час переправи. Життя робітників на підприємствах у Чернявського майже не освітлено, принаймні в тих оповіданнях, що їх нам пощастило розшукати, — він говорить про їх лише зрідка (значно менше, ніж у поезіях), характеризуючи здебільшого загальне становище робітників на виробництві, напр. становище шахтарів (в оповіданнях „Степовий сокіл“¹⁾ і „Змій“²⁾), портових робітників-грузчиків („Хліб наш насущний“³⁾), залізничників („Темрява“⁴⁾) та инш. Без порівняння більше місця віддає Чернявський у своїх оповіданнях буржуазії, так великій, як і дрібній — од поміщиків до сільських крамарів, — та інтелігенції, в лиці характерних представників її, переважно початку ХХ століття.

Справжнього, великого поміщика, поміщика-пана, Чернявський у своїх творах не показує ніде. В одному тільки оповіданні мова йде про такого поміщика, але в цілому оповіданні читач його не бачить, він знайомиться з ним тільки з характеристики, що її подає сам автор та инші дієві особи оповідання. Проте характеристика ця дає повне поняття про особу цього поміщика і справляє помітне враження. Це — Духновський з оповідання „Раби“⁵⁾. Він не був родовитим паном — і поміщиком зробився після того, як йому добре вдалася спекуляція з проектом на будівництво якоїсь залізниці на Україні (він був інженер з професії). Як поміщик, Духновський був спритний і жорстокий підприємець, холодний, недоступний і важкий. Купивши маєток, він одразу налякав усіх службовців „своєю систематичною неймовірністю, упертою, і, здавалось, ні на чім не основаною, та холодною й непохитною, як сталь, діловитістю. З усіх своїх листів він здійсмав копії й пам'ятав усе, що писав сам управителям, і що вони писали. Ловив потім кожну дрібницю, про яку управителі забували, або й свідомо не звертали уваги, робив з неї щось велике й важне і колов нею очі служащим — спокійно, без гніву й роздратування, але холодно й настирливо, а найголовне — систематично“⁶⁾. В оповіданні представлено той момент, коли в маєтку дожидають приїзду поміщика, змальовано напружену атмосферу чекання і гнітюче-тяжкий настрій отих нещасливих рабів-службовців, надто двох управителів та їхніх родин, що з приїздом „власителя“ сподіваються всякого для себе нещастя. Настрій той особливо тяжкий ще й тому, що поміщик трохи не вдесяте призначає свій приїзд, повідомляє про це управителів телеграмою і раз-у-раз одкладає

¹⁾ „Киевск. Стар.“, 1902, XI: збірка „З розпуттів життя“, К., 1903; „Пов. й опов.“, кн. II, Херс., 1920.

²⁾ Альм. „Дубовелісте“, К., 1903; „Пов. й опов.“, кн. I, Херс., 1920.

³⁾ „Нова Громада“, 1906, VIII: збірка „Богові невідомому“, Київ, 1913; „Пов. й опов.“ кн. III, Херс. 1920; М. Плевако „Хрестоматія нової укр. літератури, Харк. 1923; 1925; „Всесвіт“, 1925, ч. 14.

⁴⁾ „Богові невідомому“, К.-Льв., 1913; „Пов. й опов.“, кн. III, Херс., 1920.

⁵⁾ „Літ.-Наук. Вістник“, 1909, XII.

⁶⁾ „Літ.-Наук. Вістник“, 1909, XII, стор. 417.

приїзд на далі, держучи безпорадних службовців в стані постійного страху й тривоги.

Частіше змальовує письменник поміщиків середнього достатку, а то й зовсім дрібних, життя яких він краще знає й повніше представляє. Серед оповідань, присвячених отаким невеликим землевласникам, можна назвати нарис „В затишку“¹⁾ та повість „Весняна повідь“²⁾ — в цій останній ті уривки, що в їх змальовано поміщиків.

Поміщиця Куширева з оповідання-нарису „В затишку“ — повна протилежність Духновському. Це недбайлива, завжди сонна і, звичайно, „добродушна“ стара пані, що доживає віку в старому, колись величному будинкові, у парі з такою-ж старою і такою-ж сонною ключницею Олексієвною (колишньою своєю покоївкою — кріпачкою).

На самій пані, на її слугах, на подвір'ї лежить печать занедбаності, байдужості, лінощів, оспалості. Без просипу спить пані (прокидаючись лише для того, щоб наїстись), спить ключниця Олексієвна, спить наймит Остап, „зарившись в сіно й скинувши чоботи на половину — щоб і душно не було, і мухи не кусали голих ніг“, сплять навіть двірські собаки... Усієї розваги у пані — поговорити з Олексієвною про останні новини на селі, про те, напр., що „у Кошиля теля сказилось, Хаврощенкова собака покачала“ та інші такі самі, а після того „до самовару сідати“. „День скінчився. Надходить вечір. Потім нечутно заступає ніч, а там знов — день... І так багато років живе стара пані. І всі її поважають... Селяни, стриваючись з нею на цвинтарі... скидають шапки і низько їй кланяються. Батьюшка кожну службу виносить їй сам на таці проскурку і виявляє їй всяку пошану, але мовити — робить він це собі не без користи: йому незрідка де-що перепадає... Тільки один довготелесий попович, один на все село і то треба думати, що ніяк, а єдино тільки, як каже його батько, „по своїй дурості бурсацькій“ — (іронізує автор) — насмілюється глузувати з старої пані.

— Дивіться, — іноді каже він братам після обід, — уже виповзла на світ „божа коровка“, — можна йти купатись. Шукайте рушника та мила“³⁾. Така поміщиця — то не вигадка авторова: вони справді існували на Україні, існували за панщини, наповані й годовані своїми рабами, існували й після того, аж до революції 1905 року, живучи „в затишку“, на розкоші й добрі, потом і кривавицею голодних, безземельних околиць селян. Приймаючи як належне поклони й пошану селян, оті „божі коровки“ не помічали кривавої селянської праці: от пані Куширева „всю свою землю віддає здавен мужикам за гроші, цілком всій громаді, і зовсім не цікавиться тим, як люди добувають собі хліб“⁴⁾.

Отак жила значна частина поміщиків на Україні мало не до революції 1905 року, принаймні до перших селянських розрухів, здичавівши й здеморалізувавшись до краю, деморалізуючи й своїх слуг та наймитів. Та 1905 рік розворушив і їх і перевернув цілком їхнє

¹⁾ „Киевск. Старина“, 1902, X; збірка „З розпуттів життя“, К., 1903.

²⁾ „Киевск. Старина“, 1906, I—II; окрема кн. К., 1906.

³⁾ Збірка „З розпуттів життя“, стор. 13—14.

⁴⁾ Там-же, стор. 10.

життя. Селяни вже не скидали шапок, розмовляючи з панами, а далі, під проводом колись сонних панських наймитів Остапів, почали забирати у панів землю. Деякі пани після цього просто тікали з своїх маєтків, інші змагались. Скінчилось панське „благополучіє“ і навіть „божі коровки“ заметушилися, обороняючи свої „права“ (де й сонливість ділась!) та виявляючи замість „добродушія“ свою правдиву панську сутність й свою класово-поміщицьку ідеологію.

Образ такої поміщиці, переляканої, з одного боку, подіями 1905 року, а з другого — повної класової ненависті до „мужиків“, до „хамів“, дає Чернявський в повісті „Весняна повідь“ в лиці старої пані Трублаєвичевої. Спершу пані поміщицю охопив страх і тривога: „Сумно й моторошно було жити на хуторі завжди, а коли почалась війна і постали скрізь розрухи, коли спалили по-близь сахарню, і дим пожежі по долині річки дійшов і до гайка Трублаєвичів... то стало ще сумніше, ще моторошніше. Той дим гнітив душу старої пані й панни: палять сахарні, будуть палити і панів“¹⁾ Де-далі, то вкупі з тривогою й страхом прокидається у неї злість і ненависть до „бунтарів“ — селян.

Пояснення сина її, ліберала, що селянам, мовляв, вільно змовлятися й установлювати ціну орендної плати за землю („... у нас-же тільки мужики й обробляють землю своїми руками. Не захотять вони орать і сіять, то земля стоятиме облогом“...) викликають страшенне обурення у матері. „А болай не діждали того! — скрикнула, спалахнувши, як огонь, мати. — Цього віколи не було й не буде!... З голоду попухнуть!...“²⁾ Коли син почав її заспокоювати, кажучи, що цього ще нема, що це тільки хочуть селяни завести такий порядок, вона кричить йому таке зі злості й роздратування: „Хотять!... Мало чого вони не захотять! Про мене, нехай всю мою землю з'їдять і мене саму з'їдять: все одно умирати! Ось уже сад рубають... На тім тяжні индиків викрали з хліва... Нехай жеруть, — не подавляться!... І чого мене бог раніш не забрав до себе, щоб очі мої не бачили того, що тепер скрізь постало...“³⁾ Але в найбільшій мірі її панська ненависть до повсталого селянина й пекучий жаль за безтурботним поміщицьким існуванням, похитаним до самих основ революцією, вилилися в дальшій розмові з сином, в такому, сказати-б, заповіті синові:

— „От що я тобі, сину, скажу, поки жива, — повернулася рішуче мати до сина: вижене наш рід ота мужва відціль (не помилилася в цьому пані!), вжене вона мене в могилу!... Тоді... землю продай, за що не продаси, а продай отим, чи другим хамам, зрубай і продай і гай, увесь до деревини! А хату і все спали, щоб і сліда Трублаєвичів отут не зосталось. Бо все одно оті мугириaki це зроблять, та ще й вас живими попалять!... Щоб і сліду не було! Жили Трублаєвичі, садили гай, працювали чесно, і немає їх, мов і не було!... Нехай зостаються самі, нехай пожирають одне одного, нехай випасають свої ниви, нехай вирубають свої сади, нехай попалять свої хати!...“⁴⁾

¹⁾ „Весняна повідь“, К. 1906, стор. 58.

²⁾ Там-же, стор. 67.

³⁾ „Весняна повідь“, К. 1906, стор. 68.

⁴⁾ Там-же, стор. 68.

Другу групу буржуазії у Чернявського представлено постатями нових людей, що вже нічого спільного з дворянами-поміщиками не мають, що породжені новими капіталістичними відносинами на Україні. Це — спритні, пожадливі до наживи люди, що збирають, „нагромаджують“ своє багатство за всяку ціну і всяким способом, од невсипущої, кривавої праці почавши й кінчаючи страшними злочинами. Нелюдська експлоатація праці селянської — один із найбільше поширених способів їх забагачення, але в такій самій мірі допускають вони й інші — найогиднішу спекуляцію, обдурювання, фальшиві гроші й т. инш.

Найяскравіші з цих людей у Чернявського — куркуль-землевласник Сухопара і скупщик хліба грек Христофор Вальяно з згаданих уже оповідань „Потом і кривавицею“¹⁾ та „За золотим руном“²⁾.

Сухопара — тип не зовсім новий в українській літературі: ми вже бачили його в Кропивницького („Глитай“), у Грінченка („Хата“, „Серед темної ночі“), особливо — ж у Тобілевича („Розумний і дурень“, „Сто тисяч“, „Хазяїн“ та инш.).

Чернявський подає проте в образі Сухопари одмінний де в чому варіант, найдужче підкреслюючи в йому, опріч куркульської захлапності, оті методи його багатіння і його злочинність. „Сухопара — кремій“, кажуть про нього селяни-косарі. — „Десять літ, як прийшов він сюди з Таврії. Купив сто сорок десятин, а тепер у його їх півтисячі. Дочку за офіцера видає. Сина в гімназії вчить... А живе, як останій харпак. Живе свиня свинею. Це таке його правило“³⁾. Є в його „правило“ й що до набування землі: „...земелька в його гарна. В двох шматках. Сидить по середині між ними Чуксіха. Та він уже обійшов її. Не втече. Вже три тисячі взяла“⁴⁾. Також певними „правилами“ керується Сухопара і в своїх розрахунках з робітниками: „Він пам'ятає, коли й хто з косарів скільки прохворав і скільки взяв грошей або харчів, і все у його виходе коли не вдвоє, то втроє більше. І він так упевнено говорить, так гнівається й кричить, коли з ним сперечаються, що діло доходить що-разу трохи не до бійки. А коли він таки й оддає гроші, то здається, що не він пообшахрував і пообщитував людей, а вони його ограбували“⁵⁾. Але Сухопарі того мало: обшахрувавши людей при „рощоті“, він особливим способом обдирає їх до копійки: „Торік косило у його десятеро чоловіка“, оповідає косар своїм товаришам — „Дав таки їм сяк-так Сухопара рощот. „Ну, хлопці, — каже, — може кого чим обидив, то вип'ємо на прощання по чарці. На роботі чого не доводиться: сонце не стоїть, хліб не жде“. Випили по чарці, випили по другій, а сам випив чотирі: „Люблю з гарними людьми по трудах випити. Неси сюди, жінко, все, що єсть!... А може в карти погуляємо? „Пили

¹⁾ Збірка „Богові невідомому“, К.-Льв., 1913; „Пов. й опов.“, кн. I. Херс., 1920.

²⁾ „Рада“, 1908; „Богові невідомому“, К.-Льв., 1913; „Пов. й опов.“, кн. II, Херс. 1920.

³⁾ „Богові невідомому“, стор. 37.

⁴⁾ Збірка „Богові невідомому“, стор. 37.

⁵⁾ Там-же, стор. 35 — 36.

й грали всю ніч. Перепив Сухопара всіх і всі гроші повигравав у косарів, а тоді й випровадив з двору¹⁾. Та Сухопара здатний не на саме шахрайство, він не спиниться перед найстрашнішим злочином, він піде на найжорстокіше душогубство за ради наживи. Так характеризує автор цього куркуля, устами тих-же косарів-робітників, розповідаючи одну з страшних степових подій, що її кривавим героєм був якийсь Сухопара: „У Таврії було“, — говорив косар. „Значить, косили полтавці... Убрали весь хліб „Давай роцот“ заплатив він їм. А душа каторжна не може стерпіти, що таку силу грошей людям оддав. Триста карбованців...“

— „Що ви, каже, проти ночі підете в дорогу? Ночували-б тут, на степі...“ „Згодились. Запріг він коней і поїхав. Повечеряли... Лягли всі гуртом і заснули. Ніч місячна — все чисто видно. А один хлопчина був... не спиться йому... Одійшов за копи, ліг і теж задрімав. І чує, що мов пройшло щось по-за копами, — туди, де сплять товариші... Коли це його щось штовхнуло... Зкочив... туди до гурту. Бачить, аж він уже останнього дорізує...²⁾“.

Христофор Вальяно — Таганрозький грек, скупщик селянського хліба. Він „уже три роки, як заорендував у Привільному, над самим Дінцем, усадьбу і збудував на їй великий вінбар. Починаючи з літа й до весни, поки у людей ще мався хліб, він скуповував його і зсипав у той вінбар, а весною сплавляв на баржах в Таганрог. Він сидів, як павук у гурорі своєї сіти, і вижидав спокійно, мов чогось неминучого, що той чи другий мужик, сьогодні чи завтра, привезе до його хліб і продасть по тій ціні, яку він визначив, рахуючись з цінами в Таганрозі, також з нуждою селян і тим, що окрім його не було кому продавати у тій місцевості хліба, а везти в город було далеко й незручно“³⁾. Багатіти грекові було невесело. Зсипати зерно — радісно, але берегти його — дуже турботно. Що далі к весні, то все більший неспокій огортав куркулеву душу. „Час їм переходив у жах: а що як хто з мужиків, ворог який, візьме да й підпалить вінбар? Що як оте зерно, що він мірками й мішками зсипав день по дню, згорить все чисто в яку-небудь годину? І він к весні що ночі, не покладаючись на сторожа, сам стеріг вінбар. Ходив усю ніч коло його, прислухаючись до кожного шелесту і стискаючи рукою ручку револьвера. І всі на селі знали про це, і всі вірили, що він не побоїться застрелити кожного, хто поночі підійде до вінбаря⁴⁾. Христофор Вальяно був смирний і обережний чоловік, він знав, що залежить од селян, і тому намагався жити з ними в згоді. Але вороги у його все-таки були й запеклі вороги — це була малоземельна голота селянська, що, зціпивши зуби, дивилася на скуплений греком хліб і якої несвідома, а інстинктивно-класова ворожнеча проривалась лише вкколи, частіше під чаркою, як от у селянина Безбожного; — як це показано вище. І тому аж до весни був тяжко неспокійний скупщик. По-весні, коли припливали зафрахтовані баржі, коли їх навантажували зерном з вінбаря, грек в-останнє переживав тривогу, найпильніше стеріг у вінбарі, а далі на баржах свій хліб, а попливши з баржами за водою, визволявся надовго від своїх власницьких мук і переживаннів.

¹⁾ Там-же, стор. 37. ²⁾ Там-же, стор. 38. ³⁾ Там-же, стор. 90. ⁴⁾ Там-же, стор. 90—91.

Тоді „Вальяно блідий, але енергичний, стояв поруч з капітаном і дивився, як одна за одною повертаються за водою баржі і потім вирівнюються в одну лінію вслід за парохом. З барж він переводив очі на село, на кручу... Вони тепер не цікавили Вальяно, бо там не було нічого. Все золоте руно він забрав з собою“...¹⁾).

На інших постатях куркулівсько-крамарських у Чернявського можна не спинятися, бо вони нічого нового до відзначених уже не додадуть, зате треба згадати кількома словами представників іншої, близької до куркуліства соціальної прослойки, духовенства. Попів змальовує Чернявський неоднаковими штрихами: є у його і попи — хижакі, справді зрідні куркулям і крамарям, але є також і зо-сім інші — люди хорошої світлої вдачі, з вищими, мовляв, ідеальними прагненнями, здебільшого знівечені, переможені „злими силами“ життя. Це попівсько-чернецьке існування, з цими двома групами їх представників, яскраво й майже вичерпуюче представлене в одному з кращих оповідань Чернявського „*Vae victis!*“²⁾. З одного боку тут стоять ігумен монастиря, чернець Пафнутій і архієрей, а з другого — економ монастирський Помпій та два попи — о. Сергій і о. Аркадій, що відбували в монастирі епітимію, покітву за „гріхи“. Перших двох так характеризує автор: „один товстий і дебелий, мов злитий, другий сухий і зігнутий, але обидва вони були владарями монастиря, і їм мусіло усе скорятись. Обидва вони були темні, неосвічені люди, один з крамарського, а другий з мужичого роду, і добились становища — той віддавши на монастир чималу суму грошей спадщини від батьків-крамарів і через те доскочивши ігуменства, а другий — виключно своїм життям і поведженням. Про його й далеко від монастиря йшла слава, що це святий чоловік, прозорливець“³⁾. Що це був за „святий чоловік“, видно з того, що його боялися в монастирі як огня всі, починаючи від ігумена й кінчаючи останнім послушником, і всі мали його за шпіона: коли він говорив, то „очі його ястрились якимись недобрими, потайними огоньками — „гадючими“, як здавалось о. Сергію, а голова докірливо хиталась і трусилася, і всі її рухи додавали словам Пафнутія якоїсь надзвичайної уїдли-вості і докірливості“⁴⁾. „Прозорливість“ цього „отця“ Пафнутія була також невисокої якості, не вище від попівської прозорливості взагалі. „А ви думаєте, відкіля береться його прозорливість?“ — говорить о. Сергій економові — „Оце тепер там під повіткою мужики з Перещепиної, то він біля їх десь у пітьмі стоїть, прислухається. А завтра, як підуть питати поради святого старця, то старець їм такої закрутить, так їм розкаже про все, що їх турбує, що вони в ноги йому кланятимуться, як святому. І скрізь по селах будуть трубити його славу“⁵⁾. Така-ж або ще й гірша потвора в людському образі і архієрей у цьому оповіданні. Він послав на покітву в монастир двох сільських попів, одірвавши їх від сім'ї, не звернувши уваги на тяжку хворобу о. Сергія, послав за те тільки, що один полаявся з благочинним, а другий спалив загиблені туберкульозними бацилами церковні ризи (від яких

¹⁾ Там-же, стор. 104.

²⁾ „Киевск. Старина“, 1905, IV; окремою кн. „*Vae victis!*“, оповід. К., 1905, в збірці „Богові невідомому“ К.-Льв. 1913.

³⁾ Там-же, стор. 148. ⁴⁾ Там-же, стор. 153. ⁵⁾ Там-же, стор. 110.

померло кілька попів перед ним і сам він захворів на туберкульоз). Коли один з штрафованих попів, о. Аркадій, довідався, що діти його захворіли на скарлатину і одна дитина вже померла, він без дозволу ігумена покинув монастир і пішов просто до архиєрея відпрошуватись до строку з монастиря. Письменник знайомить читача з „його преосвященством“ в чудесній і без сумніву правдивій сцені. Підходячи о. Аркадій до дверей архиєрейської кухні (бо ще було рано і прийому у архиєрея бути не могло), почув якусь лайку: „хтось старий і старший шкилював когось молодшого: — „Оселедець готовий? — От зараз, тільки поріжу... — Ач як готовий!... Давай сюди, сам поріжу! Тобі скільки не говори, ти ніколи не зробиш так, як треба! Не міг у економа взяти для владики кращих оселедців!“ — Це мабуть сваряться архиєрейські келейники — подумав о. Аркадій, піду.“ Він одчинив двері і увійшов у чималу кімнату. Там він побачив тих людей, чиї голоси чув з сіней. Старіший, огрядний, сивий чоловік, той, що сварився за оселедця, стояв до дверей спиною і держучи оселедця руками за голову й хвоста, без хліба вигризав йому товсту, смачну спину просто зубами¹⁾. Цей старіший чоловік з оселедцем був... сам архиєрей. — „Оце так ускочив!“ — подумав о. Аркадій — „і він хотів був утекти геть з хати, коли архиєрей повернувся назад і побачив його — „Ти хто і чого тобі тут треба? — грізно й незадоволено гукнув він, наступаючи на о. Аркадія з недоїденим оселедцем у правій руці“²⁾ і т. д. Ця стара потвора не дала відпуску, о. Аркадію, і той, наплювавши в кінці на архиєрея і на його відпуск, і на „берлогу чернечу“ пішов без дозволу до своїх хворих дітей (певно тим самим порвавши рішуче і з своїм попівським „саном“, бо такого самовольства „святі отці“ звичайним попам все одно не подарували-б).

Три інші попівські постаті в оповіданні „*Vae victis*“ — монастирський економ і два попи — епітимісти о. Аркадій і о. Сергій — цілком протилежні згаданим вище святим отцям-хижакам. Це не переможці в житті, а переможені, це не хижаки, а жертви, надто оті два попи, що є центральними фігурами оповідання. Економ, о. Помпей, якась зрештою химерна постать, трохи ідеалізована від автора, представлений у повісті, як особливо добродушний і доброзичливий чоловік (бували й такі між ченцями!). Колись був він дяком, мав сім'ю, був з його великий дока в рибальстві... Умів чудово дзвонити у дзвони, розказувати усякі байки й небилиці, кохався у бжільництві й любив добре випити в підхожій компанії³⁾. Після того, як повиростали й розійшлись його діти й померла жінка, „у йому мов щось перевернулось“, — він став журитись, цуратись людей і кінець-кінцем десь зник без вісти. Потім попав у монастир. В монастирі вів знов повеселішав, ожив. Всі його тут любили (окрім о. Пафнутія, звісно) і він до всіх був ласкавий і добрий. Ще світлішими рисами змальовано о. Аркадія і о. Сергія, молодих сільських попів, з яких ні той, ні другий і не думали йти в попи, а зробилися ними чи волею батьків чи іншими життєвими обставинами. О. Аркадій кохався в музиці. Після семінарії він хотів іти в консерваторію, але батько рішуче повстав проти цього (не хотів „щоб його Аркадій, син його, грав по

¹⁾ Там-же, стор. 140. ²⁾ Там-же, стор. 141. ³⁾ Там-же, стор. 151.

весіллях у жидів!*) і не дав на консерваторію грошей. Тоді той пішов у сільські вчителі, щоб заробити грошей і таки добитись до консерваторії. Але тут, на селі, його оженили з дочкою благочинного і цей останній поворожив у консисторії й добув зятеві парафію... Та о. Аркадій все-таки живий і міцної вдачі чоловік. Він, і попом буди, не кидав музики. Через це посварився з благочинним, мусів іти на епітимію в монастир, але коли треба було стати в обороні своєї сім'ї, коли трапилась негода, він знайшов у собі досить сили й рішучості і одважився на боротьбу з ворогами свого спокою й добробуту.

Іншим зовсім був о. Сергій. Це була людина, яка ніяк не вміла боротися за своє щастя. Був він дяківський син, мовляв, з духовенського пролетаріату вийшов. Ще не скінчив семінарії, як його засвазали батьки й потім одружили і після того він „уже й не бачив собі ніякої удачі, мов разом хтось одібрав у його й право на неї“. І справді. Путящої парафії не дав йому архиєрей (той самий, що оселедця на кухні гриз), жінка в його була цілком чужа людина і його не любила, мусів він іти на будь-яку парафію та брати, як і всі попп, хабарі... Колишні мрії о. Сергія розвіялись. „Ще буди в семінарії, він цілу сотню понавирізував з усяких збірок тих проповідей... Златоустом думав бути... безеребренником! Хотів нічого не брати з мужиків за треби“¹⁾. Все це лишилось нездійсненням, довелося о. Сергієві гірку пити від самих молодих літ і врешті захворіти на туберкульоз і лучити в монастир. З монастиря о. Сергій — так і не вийшов. Скільки не розважав його економ, монастирський режим і о. Пафнутій, з одного боку, і анонімні листи — доноси з парафії про зраду жінчину, з другого, таки довели його до смерги, до самогубства. Одержавши від бувшого свого союзника о. Аркадія листа з повідомленням, що він таки їде до дому, не гважуючи ні-на що, о. Сергій рішився: „Он як роблять сильні й сміливі! — у голос сказав сам собі о. Сергій... Він не побоявся боротьби з сильним, боротьби з людською неправдою, і він переможе їх. А я?... Я навіки пропаща людина. *Vae victis!*... Горе знесиленим, ні на що непотрібним! Нема їм місця на цім світі... Смерть їм“²⁾.

Оцей о. Сергій представляє собою найвиразніший з скорбних образів творчости Чернявського. Письменник не раз вертається до його й змальовує його в різних становищах і з різним зафарбленням, утворюючи таким чином цілу низку отих неудачників, отих знедолених і знеможених, з незмінно теплим, авторським до їх співчуттям.

З інших оповідань тільки в оповіданні „Потом і кривавицею“³⁾ згадується піп-хижак, піп-куркуль о. Феофан, що навчаючи куркуля Сухопару, як можна забагатіти, говорив: „Як хочеш бути багатим, то поживи десять літ свинею“⁴⁾. Та ще оповідання „В не-знану далечінь“⁵⁾ змальовує попа о. Гервасія, що стоїть наче посередині між отими потворами архиєреями й „святими старцями“ Пафнутіями та їхніми жертвами, дяківськими синами, отцями Сергіями й Аркадіями. Це гордий і холодний чоловік, якого ненавиділа парафія

¹⁾ Там-же, стор. 117. ²⁾ Там-же, стор. 138. ³⁾ Збірка „Богові невідомому“ К.-Льв., 1913, „Пов. й опов.“, кн. I Херс., 1920. ⁴⁾ „Богові невідомому“, стор. 37. ⁵⁾ „Киев. Стар.“ 1903, XI окремо: К., 1904, „Пов. й опов.“, кн. I, Херс. 1920.

й виживала з свого села... „Він ніколи цього не сподівався. Він дуже довго був запевнений, що мужики в таємниці душ своїх поважають його, його сан, а хто не поважає, той боїться його“¹⁾. Але автор знаходить у себе добре слово для його, вказуючи на його любов до хліборобства, на жаль за рідними місцями й особливо любов до природи, яка робила його немов „тихим і добрим“.

Переходячи до останньої буржуазної групи, змальованої від Чернявського, до більш інтелігентних постатей і типів, треба розрізнити у нашого письменника, з одного боку, міщанство, як таке, що по-за себе нікого й нічого не бачить, представлене у Чернявського здебільшого чиновництвом, а з другого — інтелігенцію, людей, що їм властиві як-раз протилежні риси, що їм болять справи суспільства, що не замикаються в рямі буленщини, а виступають на поле суспільної праці і боротьби. Ці групи — їхнє життя, побут, ідеологію — найкраще знає Чернявський і їм найбільше присвячує місця у своїх творах.

Міщанство Чернявського здебільшого сите, обмежене, задоволене існуючими в державі й суспільстві порядками й не менше задоволене своїм власним становищем і своїми міщанськими досягненнями. Такими є наперед усього чиновники з оповідання „Кінець гри“²⁾. Вони мало не щовечора збирались до станичного доктора грати в карти й по-черзі відбували роман з розпутною жінкою доктора Катериною Ів новною. Це були: „засідатель Кіндрат Іванович Матний — товстий, вже не молодий, угодований чоловік, з невеличкими масними карими очима... учитель — молодий ще чоловік, з довгим чорно-блискучим волоссям... і син одного станичного крамаря, Крушак — високий і сухий, рудий чоловік, років двадцяти й п'яти, з лак-йськими манерами“³⁾. По-за картами вони нічого не знали й знати не хотіли, хіба ще виявляли великий інтерес до романів Катерини Іванівни.

Сам доктор, пошарпаний життям, гонитвою за шматком хліба й жінкою — повією, також був уже безнадійний чиновник, міщанин, і єдиною втіхою його зробилися також карти. Жінка його, месаліна найнижчого розбору, була найяскравішою міщанкою отого провінціального оточення, отих глухих закутків, у які, раз-у-раз усе нові, тікав доктор від страшної ганьби своєї. „В станиці Закотній він оселився ще недавно, але Катерину Івановну вже і тут усі знали... Після свого шлюбу він мандрував з нею, як вічний жид, з одного місця до другого, шукаючи нових людей, щоб не знали його та його жінки. Але досить йому було де-небудь оселитись, Катерина Івановна зараз-же заводила знайомості, збирала у себе гостей і починала співати їм свій репертуар. Вона співала відомі Некрасовські вірші:

„Єду лі ночью по улице тьмой“...

а потім переходила на

„Когда утром иль позднею ночью...“

Коли вона доспівувала до слів

... Помолись, милый друг за, меня!..“

¹⁾ „Пов. й опов.“, кн. I, стор. 2. ²⁾ „На вічну пам'ять Котляревському“, Літературний збірник, К., 1904; „Повісті й оповідання“, кн. II, Херсон, 1920.

³⁾ „Пов. й опов.“, кн. II, стор. 40.

то тут вона робила завжди такий вираз очима, що слухачі, а у їх виключно бували чоловіки і все відомого, по смаку господині, розбору,— що слухачі робились її невольниками й вона добивалась того, чого бажала... Далі все йшло своєю чергою. У доктора збиралась молодіж, і коли він зачував виклик Катерини Івановни —

„Помолісь, мілий друг за мене!..“

то його усього шось мов пересмикувало. і через рік, а то й через півроку він виїздив з того міста, і його провозжали насмішками і глузуванням...¹⁾

В тому міщанському болоті все-ж таки найчистішою людиною був доктор. Не мавши сили вирватись з смердючої міщанської пащі, покинути жінку (через малих дітей, яких дуже любив доктор), він мусів загинути... І він справді загинув. В оіно з таких картярських засідань, коли Катерина Івановна викликала на ганок нового гостя-партньора, коли інші, вже „близько знайомі“ з Катериною Івановною гості, почали переморгуватись, а з вулиці почулися недвозначні вигуки: „Ха-ха!.. Поздо-ровля-аємо!.. Цілуйтесь!.. і хтось голосно зареготавсь і дико завив по-когячому,— доктор не витримав і... застреливсь. Для того нещасливого чоловіка настав „кінець гри“...

Характерну постаць найденного й усім задоволеного міщанина змалював Чернявський в лиці банківського бухгалтера Донди з повісти „Весняна повідь“²⁾. Японська війна, революційні заворушення в цілій Росії й на Україні, арешти й погроми в рідному місті, представлені в цій повісті, проходять повз того бухгалтера, не чіпаючи його ні в якій мірі. „Ця стара, ситенька дитина“, характеризує його автор,— „має добру квартиру од банку, відбирає уже може літ сорок добру плату, ніяких пригод у його не було в сім'ї, ніякі громадські справи ніколи не змарнували і каплі його спокійної крові“³⁾. В той час, коли відбувались мітинги, демонстрації, страйки, Донда сидів за улюбленою своєю роботою — робив скрипки й пишався в розмові з знайомими, що недавно скінчив аж шістьдесят четверту скрипку. Проте, іноді він оповідав і про міські новини, переказуючи різні сплітки й виявляючи при тому і свою міщанську обмеженість та консервативно-„охранительну“ ідеологію: „А чули... ха-ха-ха... що вчора сталось у земському зібранні?... Чудасія... Гласних били! Ха-ха-ха!.. Гласні поодягались і гуртом сунулись на двір. Попереду Жигмонт... Знаєте, там такий здоровий, вусатий панюга. Ну, ха-ха-ха... як вийшли вони, а там на дворі, біля виходу, стоять золоторотці, та як кинуться зразу на Жигмонта та других. Ті кричать: поліція, поліція!.. А її, ха-ха, немає...“⁴⁾. Цей чорносотенець „не може“ зрозуміти бурхливих подій 1905 року. „Я по совісті, так і не розумію, з-за чого все це твориться“, говорить він „— жили собі тихо, сумирно, й жили-б так. А то ні, давай там всякі сходи збирать, спілки заводять, з'їзди скликають!.. От мене закликали на з'їзд бухгалтерів. Ну, звичайно, я не поїхав. Не бачив я з'їздів“⁵⁾. Тільки

¹⁾ Там-же, стор. 42. ²⁾ „Киевск. Старина“, 1906, кн. I—II і окремою книжкою: К, 1906. ³⁾ „Весняна повідь“, К, 1906 — стор. 36. ⁴⁾ Там-же, стор. 36—37. ⁵⁾ Там-же, стор. 37—38.

один раз, тоді як арештували його сина, Донда висловив був незадоволення на владу, але й на цей раз він спромігся кінець-кінцем на саму погромну промову: „Я не знаю, що це таке робиться“, жалівся він — „б'ють людей, б'ють вікна, забирають кого попало!... Що-ж це таке? Це й мене заберуть!... Там он що-ночі розкидають листки, щоб бити жидів, та жидів, бач, не б'ють, а б'ють земців та студентів! Уже били-б жидову, або-що, зірвали-б уже злість на йй!... Коли вже бити кого, так жидів. У їх вся причина... Ви подивіться, як жида вертять у нас у банку. За ними наші руські всі задню пасуть!“¹⁾).

Такі-ж обмежені й самозадоволені міщани — герої повісти „Варвари“²⁾, оті городські голови, підрядчики по городських будівлях Гінзбурги, секретарі управи Онищенки, акцизні надзирателі Максимовичі, крамарі Фельдмани, нотарі Філянські, гімназіяльні вчителі Гармаші і Кунцевичі. Не вважаючи на свої інтелігентські професії й часом вищу освіту, вони — чистої води міщани: вони що-дня грають „пульку“ в клубі, стовбичать в біліярдній, розповідають одне одному масні анекдоти, а після всього, поростібавши жімети, до ранку „ріжуться в макао“, перекладають одне одному, з кишені в кишеню, накрадені на підрядах гроші й пропивають їх гуртом на світанку, у тому-ж клубі. Міщанами вони лишаються й тоді, коли висловлюють свої переконання або коли сперечаються по питанням морали, філософії, політики. В однаковій мірі тхне міщанством і від поглялів старого вчителя Гармаша, що стоїть на сторожі старої морали, дбає про охорону старих „устой“, вибухає філіпіками проти новаторів, а при потребі шпійонить і як „доброжелатель“ пише доноси, і від філософії молодого вчителя Кунцевича, цього українського Саніна, що використовує своє становище вчителя дівочої гімназії для того, щоб занепащати закоханих у його дівчат-учениць і збавляти їм кінець-кінцем віку. Кунцевич — простісінька потвора, брудний звір в людському образі, заласний самець, що не пропускає жодної жінчини і робить з полового життя цілий культ, над яким нічого в світі не бачить. Не помагає, певна річ, Кунцевичеві й його філософія (своє поводження він хоче й пробує обгрунтувати, звичайно, новою філософією, новою системою морали). „Скрізь царює право сильного“, говорить він. „Все одно в чім воно виявляється й як: в розумі, чи в фізичній силі, в силогізмі, чи в бомбі, в половому темпераменті, чи в умінні грати в карти. На сьому стоїть світ. Се єдиний закон... Писаний закон — смерть. А нам треба жити. Тепер прийшов час спалити всі закони!“³⁾. За такі-от тиради знайомі називають Кунцевича революціонером, але-ж читач прекрасно розуміє, що то за революціонер з Кунцевича, розуміє, що ця його філософія не є протест проти існуючих порядків і законів, а є програма особистого життя, зложена для задоволення особистих, суто-егоїстичних змагань і уподобань. Такі програми складали тільки такі людці, як Кунцевич, герої „безвременья“, дієві люди романів та оповідань російських письменників

¹⁾ Там-же, стор. 52.

²⁾ „Літ.-Наук. Вісник“, 1908, кн. IX — XII.

³⁾ „Літер.-Наук. Вісник“, 1908, IX, стор. 416.

М. Арцибашева, А. Каменського та інших і тільки в часи страшно́ї реакції після 1905 року, коли справжні революціонери й революційна інтелігенція вивчали, знову в підпіллі, свої помилки в революції і готувались до нової боротьби, а слабодухі міщани пішли по уготованому політичною реакцією шляху: сперечалися про релігію, пропагували нову мораль, доводячи її аж до товариств „огарочників“ („огарки“ — клуби розпусти серед молоді в 1907—1908 р. р.) і до порнографії, захоплювались детективно-бульварними романами — Натпінкертоновщиною і т. д., — одно слово, робили те, що їм „благо-склонно“ дозволяла влада царських жандарів і провокаторів, відтягаючи їхню увагу від революції й політичного та громадського життя. Кунцевич — одна із найвиразніших постатів в українській літературі саме з того часу, це є типовий продукт отієї мертвенної доби, отієї реакції після розгрому революції 1905 року.

Відношення нашого письменника до такого роду „героїв“ цілком ясно виявляється і на протязі всієї повісті і особливо в фінальній сцені, де показано, як за зведену дівчину (одну з кількох зведених Кунцевичем) помстилися на Кунцевичу її брати і вчинили над ним жорстокий самосуд. Сцена ця незвичайно жорстока й подія ця свідчить ще раз про те, яке страшне болото представляло собою міщанство недавно минулих часів на Україні, особливо - ж по провінціальних містах.

І не тільки Кунцевич, цей ніби homo novus в нашій обстанові, ніби революціонер, новатор в області родинної і всякої іншої морали а насправді розпутний пав'як, не тільки Кунцевич — міщанин і варвар, а також і більшість інших дієвих осіб повісті такі - ж міщани. І не тільки знов чоловіки-чиновники, що їх реєстр подано вище, представляють собою завзятих міщан (той реєстр можна поповнити ще дрібними крамарями Потапчуками, багатим, найбільшим у місті крамарем Картушенком, „святими отцями“ Мельхиседеком і протопопом Антонієм, смотрителем духовної школи Перемиловським та іншими), — в такій-же, як що не в більшій, мірі ідеальними міщанами є й жінки в цій повісті нашого письменника. З найбільшою виразністю міщанські властивості цих „благородних дам“ показано в XIII розділі повісті, в якій письменник описує бенкет у міського голови. Вони нарівні з чоловіками грають у карти, п'ють, „фліртують“, слухають оповідань Картушенка про його боротьбу з „експропріаторами“ (на думку протопопа, що висловив її „обгризаючи кісточку курятини“ — це були „вже-ж ніхто, як жидки“), дивляться на „замічальний“ фокуси нотаря Филянського, який п'є горілку, не беручи чарки руками і т. и. Але найбільше „благородства“ виявили дами в опочивальні хазяйки, куди та привела їх, щоб „підбадьорить“ перед вечерею. „Заходьте сюди, тільки зачиняйте двері, — весело підморгуючи, сказала вона, — щоб мужчини не побачили. — А що хіба? — Та тут картинки, все для... дорослих“... І дами почали смакувати ті „картинки“. „Ну, знаєте, тут і картинки! — з ледве помітним замиранням у голосі, не відриваючи очей від стереоскопа, показала Филянська. — І де ви їх таких набрали?... У всіх видах... — Це-ж мій благовірний під старість собі роздобув. У його там ще є такі, що ого-го!... — Принесіть і ті! — моргнула протопопша. Аграфена

Савишна принесла ще купу картинок. Дами живо розхапали їх і, червоніючи з цікавості і ніяковості, поглядаючи одна на одну й на двері, почали без стереоскопа розглядати коло світла неможливо сороміцькі малюнки¹⁾. З дальших розмов виясняється, що ці малюнки — звичайна річ і серед старих і серед малих. Голова, увійшовши на той час в опочивальню й заспокоївши „збентежених“ дам, заявив: „Я знаю... чого ви соромитесь! Наш Вітька, йому чотирнадцять літ, а як добереться до цієї страви, то як Мартин до мила“²⁾. А протопопша, на запитання Филянської — з кого такі картинки фотографують — відкрила не менше цікаву тайну й розказала про участь у постачанні тих карток і „святих отців“: „От у благочинії Гонтаревського був один батюшка... Так він як оженився, так у його був апарат, і він отако-о посфотографував свою жінку. А прислуга візьми та й украдь кілька карток та й пустила по селу... Скаandal був великий. Ледве з парафії не довелось тікати“³⁾. Отаке „успільство“ — і то, знову треба сказати, не вигадане — описує наш письменник у цій повісті... Чи-ж міг він назвати його якимось інакше, а не „варварами“?..

Щось подібне до провісника нової моралі Кунцевича маємо в одному маленькому оповіданні Чернявського „Собака“⁴⁾, в лиці Андрія Петровича Донченка. Він удає з себе також якогось ніби протестанта проти існуючих порядків, інші вважають його за великого оригінала, не аби якого таланту чоловіка, а насправді це також, як і Кунцевич, типовий міщанин, самовпевнений недолюдок і над усе страшений егоїст. Батько його був селянин-куркуль, нажив чималий достаток коло панів. Сина вчив він у гімназії, але молодий Донченко „дійшов до восьмого класу й кинув її, не схотівши кінчати курсу і добиватись „атестату зрілості“. Це йому здавалось „гидкою зневагою“. В ті часи він поклонявся Писареву й поважав його за найвищий авторитет, за альфу й омегу хисту й інтелігентного лицарства“⁵⁾. Після того він десь мандрував, „заробляв хліб роботою по пристанях“, кажуть, що „стрілявся“, потім байдикував, влаштовував всілякі гульбища й оргії, далі знов „кався“, десь „служив“, завів був роман з дівчиною-селянкою і т. д. Оповідач (ніби автор) зустрівся з ним наново якимось на залізничній станції. Донченко на цей раз критикував ідеалістів, впадав у песимізм і бавився з чудесною собакою своєю Діянкою. Ота Діянка, історія з нею, й показала усю глибину міщанства й егоїзму в тому Донченкові. На якійсь станції вона одстала від поїзду. Напружуючи усі свої сили бігла вона за поїздом, за хазяїном, наздогнала була свій вагон та хазяїн... не схотів кинути газети, яку на той час читав, і взяти (втягти) її в вагон (бо чужим вона в руки не давалася). Собака запалилася й пропала. „Донченка я більш не бачив“, кінчить оповідання письменник. „Чув я, що він таки одружився з якоюсь дівчиною-селянкою, і що вона скоро збожеволіла. Я згадав тоді бідну Діянку. І та безталанна

1) Там-же, кн. XI, стор. 271—272.

2) Там-же, стор. 272.

3) Там-же, стор. 272.

4) „Киевская Старина“, 1902. XII.

5) Там-же, стор. 385.

дівоча душа, так як і Діянка, тяглась мабуть до його, і та дівчина цілувала йому руки й загинула від його холодного, жорстокого серця"...¹⁾

В інших оповіданнях Чернявського маємо тих-же міщан-чиновників, тільки з іншими рисами вдачі, в інших життєвих ситуаціях. Це вже не завжди ситі й задоволені, не завжди горді й дужі, а навпаки — прибиті долею, переможені, нещасливі. Такий-от чиновник контрольної палати Іван Кузьмич, з оповідання „Тополі“²⁾. Він уже підтоптаний чоловік, „спокійний і рівноважний“. Він має будиночок в кінці міста, під кручею; з будиночка видно луки, леваду, річку, залізницю, а геть далі „вимальовувався ряд струнких тополь. Ті тополі всьому краєвидові надавали чогось такого, без чого він був-би холодний, сумний і непривітний“³⁾. При чому тут тополі — в оповіданні про чиновника контрольної палати Івана Кузьмича? А от при чому. Іван Кузьмич ретельний чиновник. Сьогодні він в особливо гарному настрої, бо „сьогодні навіть управитель палати похвалив його працю“. Іван Кузьмич випив „чарчину“ горілки, пообідав і сів коло вікна, щоб подивитися на „давно знайому йому картину“. Іван Кузьмич був цілком спокійний. Він може-б так і заснув, коли до його вуха долетів „стогін“ пароплава. То був перший пароплав цієї весни і він нагадав йому колишнє, його давно минуле щастя, що зникло, втекло од його також весною і також пароплавом... Це була його кохана дружина, Маруся. Одружившись, вони жили спершу тихо й дружно. Потім Маруся познайомилась з якимсь військовим, була з ним на маскарадї, а далі, саме у весняну повідь, вона покинула назавжди Івана Кузьмича й подалася в Київ до свого коханця. Все це згадав бідолашний чоловік, подивився на холодні, мов мергві тополі, і почав їх несвідомо перелічувати: „П'ять... дев'ять... дванадцять... тринадцять. Тринадцять? І знов лічить він: чотирі, сім... дев'ять... дванадцять... тринадцять. Так, їх тринадцять. Він ясно тепер бачить, що їх тринадцять... Три... над... цять... — шепоче Іван Кузьмич. І якесь містичне просвітлення обгортає разом його душу. Все йому стає яснє: все його життя, вся історія його кохання. Тринадцять!... Он де розгадка його нещастя. Воно було неминуче. Инакше не могло бути"...⁴⁾. А причиною того було тринадцять тополь.

Такий-же нещасливий був і Ненарадович з оповідання „Щастя“⁵⁾. Це був навіть і не чиновник, а просто сільський поліцейський, урядник, „старий, пухкий, немов повстаний“. Сидів він у товаристві старости Перепела й писаря Підкуймухи, п'яних сільських „властей предержажих“, і сам пив з ними, „установивши великі, вохкі від старости й горілки очі в стелю накуреної кімнати й мов щось пригадуючи“⁶⁾. Пригадував він своє минуле й оповідав про його своїм

¹⁾ Там-же, стор. 393.

²⁾ „Киевск. Старина“, 1903, VII—VIII; збірка „З розпуттів життя“ К. 1903.

³⁾ „З розпуттів життя“, стор. 27.

⁴⁾ Там-же, стор. 33.

⁵⁾ Збірка „Богові невідомому“, К.-Льв., 1913; „Пов. й оповід.“, кн. I, Херс., 1920.

⁶⁾ „Богові невідомому“, стор. 26.

слухачам. Він був дворянський син, вчився в гімназії, був виключений з другого класу. Далі „поміщик з перезаложеною в десяте землею (після матери лишився їм з братом маєток Тамаровка, 300 десятин)... Якийся час член дворянської опеки... Прогнали потім скоро... Ключник у князя... І відтіль довелось тікати... І тепер урядник, адміністратор, сказати-б¹⁾. Була в його змога поправити діло, щоби як маєток цілий був, хоч і заложений, та зірвалось. „Еге, щастя! Щастя лови, а пустив раз — вдруге не жди... Еге, не був-би дурнем, то жив-би може собі паном в своїй Тамаровці, а не тріпався, як собака на старості літ... казав Ненарадович. Всі кажуть, що украсти — гріх, хабаря взяти — гріх, хвальшиві бумажки пустити — Ненарадович потер пухкими пальцями, мов у їх були кредитки — теж гріх... А всі й крадуть, і хабари беруть, і на хвальшивих грошах багатіють... Ви подивіться: хто у нас в городі багаті? Чихирянець, Рудак, Неналаденко... Ви думаєте — вони чесно понаживались? Еге!... Всі в Нахочеван їздили... Уміли комерцію. А я не зумів. І ввесь вік каятимусь. Бо дурня зваляв...“²⁾. І Ненарадович розповів, як і він також поїхав у Нахочеван купити хвальшивих кредиток, як його там ганебно олурено і як пропали там останні гроші. А їдучи після попойки з писарем і старостою додому, він знов і знов то пригадував своє життя, то жалів, що випустив таке близьке щастя отам в Нахочевані. І йому здавалось чудним, що він колись, замолоду, міг марити про кращу долю, про якесь щастя — він Ненарадович, старий і хворий урядник, якого і на службі держать тільки як дворянина, з милости“. Старий урядник, такий закінчений, справжній міщанин, добре знав, що вже не бачити йому свого щастя і що час уже покинути свої мрії і зробити висновки та підрахунок своєму життю: „Пропадати, старий дурню, пора! — з злістю промовив він сам до себе в голос і смикнув віжками“...³⁾.

Значно яснішими, світлішими фарбами змальовано у Чернявського інтелігенцію, людей інтелектуально вищих од що-їно схарактеризованих чиновників — міщан, з розвинутим в тій чи іншій мірі почуттям обов'язку перед суспільством, з ширшими і глибшими інтересами громадсько-культурними. Ці інтелігентні постаті виступають перед читачем, також як і всі інші, в звичайному життєвому круговороті, в неприкрашеній дійсності дореволюційного режиму, в постійному й характерному для кожної даної групи осіб оточенні. Письменник взагалі не одриває їх від життєвого реального ґрунту, як і представників усяких інших суспільних груп, але подекуди тут він робить винятки, особливо коли накреслює позитивні образи й характери, коли він не змальовує, а творить потрібний йому образ, характер, тип. Це, звісно, річ звичайна й допустима, але такі постаті у нашого письменника виходять не завжди вдалі, не завжди викінчені й наповнені потрібним змістом. Це треба сказати й відносно найцікавішої повісти Чернявського, з погляду представлення в ній саме життя інтелігенції й окремих її представників, відносно повісти „Весняна повідь“⁴⁾: деякі

¹⁾ Там-же, стор. 32.

²⁾ Там-же, стор. 26 — 27.

³⁾ Там-же, стор. 32.

⁴⁾ „Київск. Старина“, 1906, I — II і окремо: К., 1906.

постаті в ній тільки накреслено, деякі характери тільки намічено — й не закінчено, не наповнено змістом. Сталося це, можливо, тому, що письменник захопився головною фігурою повісті — Трублаєвичем, а про інших не подбав, а може й тому, що він менше знав тих людей, які послужили йому матеріалом для композиції протилежних Трублаєвичеві характерів (радикальніше чи навіть революційніше настроєних людей з 1905 року), або не так добре їх зрозумів. Так чи інакше, образи революційної інтелігенції в повісті „Весняна повідь“ вийшли бліді й неясні, в усякім разі далеко менше яскраві, ніж реакційні або байдуже-міщанські постаті тієї-ж повісті й незрівняно слабші від центральної постаті „Весняної повіди“, її головного героя — поміркованого, з усякого погляду нерішучого й невірноважного, „середнього“ інтелігента Трублаєвича, що його поставив автор між революційною групою інтелігенції 1905 року і її консервативно байдужою чи реакційною частиною.

Ці радикальніші інтелігенти не всі проте з „революційним ухилом“, деякі з них не більше, як поступовці, ліберали, протестанти проти гнилого передреволюційного (до 1905 року) режиму й виступають вони з своїми протестами й вимогами реформ власне в зв'язку з загальним заворушенням у 1905 році. Таким змальовано в повісті земця — ліберала Линського, який виступив з ліберальною промовою на земському зібранні, скоро після розгрому японцями російського війська під Мукденом. „Настав грізний час суду над нашою пригніченою й розвинченою по всіх сугавах неможливими порядками країною“, говорив він. „Рідний край жде від нас чесного, смілого слова, і ми повинні те слово вимовити... нам потрібні не пристройки ганків та бань на гнилому будинку нашого устрою, а головна перестройка всієї будівлі“¹⁾ і т. д. Після цієї своєї промови Линський в повісті ніде не появляється й, розуміється, не може бути віднесений до різних її постатів. Не більше виразні й інші інтелігенти повісті, особливо „крайні ліві“ в тому оточенні, що його представляє письменник — в якомусь більшому південному українському місті (Катеринослав? Херсон?) бурхливої доби першої революції. До їх належить власне гурток молоді, що збирається у Говорецьких — сама молода хазяйка — курсистка Люба Говорецька, урядовець земської управи Зембулат, акушерка Загорянська, студент Габрилович та з старших — зять Говорецьких, теж службовець з земської управи, Білогруд. Деякі з них, як і згаданий вище Линський, показуються перед читачем один єдиний раз і потім зникають, не граючи ніякої ролі в повісті (Загорянська, Габрилович), інші виступають у повісті частіше, але від того не робляться ні виразнішими, ні взагалі потрібними в ній. Білогруд, наприклад, представлений як кар'єрист, що поділяв радикальні думки Зембулата не по-щирості, а з метою „дістати через Зембулата кращу посаду в земстві, де вони обидва служили“... „Він був родом з міщан, скінчив початкову школу, був у москалях і там просвітився. Звідтіль він вернувся чимся подібним до фельдшера і служив кілька часу при земській больниці. Потім того, як умів гарно писати, то попав у земську управу переписчиком паперів. Він

¹⁾ „Весняна повідь“, К. 1906, стор. 5.

багато об собі думав і був дуже радикального напрямку думок, а коли оженився на старшій Говорецькій... то це йому в його очах надало ще більшої ваги. Він держав у руках свою жінку і живою силою начиняв її всякою нелегальною літературою¹⁾. Характеризуючи Білогруда (як його розумів Трублаевич), автор каже про його так: „Він був тепер фанатиком лібералізма, навіть радикалізма, принаймні уявляв з себе таку людину, хоч Трублаевич не вірив у його щирість. Він знав і пам'ятав, і ніколи не міг забути, як цей самий Білогруд, уже будучи фельдшером, брав участь у всенародньому перепису і діставши в нагороду за свою працю мідяний жетон, припинав його собі на груди, немов орден, коли на святки робив візити знайомим. Цього Трублаевич не міг забути, і йому здавалось, що тут виявилась уся удача Білогруда, і що цього радикала можна купити за кожен блискучий цвяшок, — тепер цвяшок ліберальний, учора бюрократичний, а завтра ще який-небудь“²⁾.

Центром того радикального чи революційного гуртка має бути в повісті Зембулат, але він ніяк і нічим не виділяється поміж інших невиразних і кволих фігур „лівих“. Його характеризують як ватажка, організатора, як людину розумну й революції віддану, але ніде цих своїх даних він не виявляє. Він був родом з кавказьких горців, вчився в університеті, був вродливий, мав добрий зріст і гарний голос, були в його чудесні очі і закохувалися в нім панночки — оце і все, що ми про його знаємо... В цілій повісті він говорить, здається, двічі і то по кілька слів: один раз після критики промови Линського, обороняючи демонстрацію молоді та нападаючи на бюрократію, що не зуміла воювати з Японією, а вдруге — вітаючись з Трублаевичем в Одесі...

Він сидів у тюрмі, невідомо за-що, не знати, як відтіль вийшов, неясно, чи робив що в Одесі, — і тому цілком незрозуміло, чому Люба, розчарувавшись у Трублаевичу, „очарувалась“ саме Зембулатом. Також неясна й квола гостять вийшла й з Люби, що мала-б бути героїнею повісті. Вона — дочка „отнюдь“ не ліберального навіть віце-директора банку взаємного кредиту, вчилася в гімназії, а потім у Москві на курсах. Любила Трублаевича й була вже з ним заручена. На початку революції 1905 року, захопившись Зембулатом, вкупі з тим і тільки, звісно, через те увірувала в революцію. Перехід її від буржуазно-інтелігентського існування до революційної боротьби не вмотивований, як неясна й заміна Трублаевича новим героєм Зембулатом. Під час масових арештів її також арештовано, а далі випущено, а далі вона опинилася з Зембулатом в Одесі. Її політична платформа ніяка, вона не виступає ніде і говорить взагалі дуже мало, а коли й намагається визначити своє революційне середо, то не йде далі „рівності“ людей, солідарності з ближчими товаришами (не хоче йти сама для всіх з тюрми) і т. п.

В листі до Трублаевича, у відповідь на його прохання сказати йому всю правду, Люба признається, що хоч вона його й любить, звичайно, як брата, „а может быть еще сильнее“, але інша людина

¹⁾ Там же, стор. 10 — 11.

²⁾ Там же, стор. 15.

стала між ними: „Та людина запалила мою душу бажанням боротьби, бажанням віддати всю себе на те, щоб усім, усім людям було краще жити на світі. Я була короткозора й еґоїстична, я думала тільки про себе, про своє щастя, але так жити не можна. Ви самі знаєте це, хоч не можете безоглядно йти в той табір, до тих людей, куди тягне мене мое серце. Я вірю в тих людей, я вірю, що правда на їх боці“¹⁾. З цього признання чудесно видно, що ніякої платформи політичної у Люби не було, що не було у неї взагалі нічого свого, а пішла вона виключно з кохання до Зембулата (у якого теж, очевидно, нічого не було), пішла, вірючи йому і через те безоглядно. Типова інтелігентська позиція, характерний інтелігентський світогляд, наївність, непрактичність, сліпа віра, безоглядність і т. п. Розуміється, що на якусь політичну, революційну організацію, скажім партію, й натяку немає в цілій повісті, навіть в Одесі, де ми в останнє зустрічаємось з Зембулатом і Любою, куди очевидно доля (просто сліпа доля) закинула наших „революціонерів“. І тому немає нічого дивного, що революція в Одесі в червні 1905 року була несподіванкою для Зембулата й Люби, — вони не були учасниками її, а тільки глядачами.

Інші представники інтелігенції в „Весняній повіді“ теж випадкові, — показують я в ній один раз, як епізод, теж невиразні й не значні. Такими є старі й нові знайомі Трублаєвича в Одесі — і доктор Левандовський „ставний і жвавий не по літах“ чоловік, що „чуло відгукався на всі події, усім цікавився і скрізь, де він появлявся, вносив з собою якесь приємне оживлення“²⁾ і якийсь Золотницький „високий і сухорлявий, з довгими руками й ногами, мов у коника“, що ходив по Одесі під час революційних зворушень, узнавав новини й розносив їх по знайомих; і старий Кончак, колишній професор Трублаєвича, що „говорив про весну, про той великий рух, що постав скрізь. Він на все дивився оптимістично і сподівався, що все налагодиться, і навіть дуже скоро, на кращий, бажаний лад“³⁾. Тут же, до речі, можна згадати й того безнайменного доктора, що з ним познайомився Трублаєвич під час своєї мандрівки на село, до краю витриманого „оптиміста“, що як і професор Кончак, пророкував, після розрухів і смутку, світле майбутнє. Це він пустив в оборот вираз „весняна повідь“, як образ революції, сподіваючись, що як весняна повідь змиє всю нечисть і прочищує землю, так і революція змете усе старе й негодяще в суспільстві й викличе до життя нові сили, нові порядки. Потроху-помалу розковує весна землю, ламає кригу“, каже доктор, — „уже потекли муїні, але жваві, говіркі струмки скрізь, скрізь! Точать вони й підмивають все, що не стрінеється їм по дорозі, зливаються до купи... І тоді ревуть, бурхають, ламають все, що трапиться на їх шляху, і несуть геть вперед і вперед. Несуть усю нечисть, зривають і заносять і плодючу землю, не розбираючи правого і винуватого. Ну а в кінці всього, знаєте, буде май. І будуть ясні й небо і земля!“⁴⁾.

¹⁾ Там же, стор. 82 — 83.

²⁾ Там же, стор. 106.

³⁾ Там же, стор. 111.

⁴⁾ Там же, стор. 75 — 76.

Ця фразеологія докторова дуже сподобалася Трублаєвичу, але в ній, крім звичайнісінької риторики, крім натхненого інтелігентського патосу немає нічого, немає ніякого змісту. Що саме буде „вкінці“, який буде той „май“ і для кого він наступить, — цього не зумів сказати доктор, як не зуміли висловити ні Зембулат, ні Люба, ні Линський, ні Кончак і ні які інші інтелігенти з „Весняної повіди“.

Виразніші вийшли в повісті постаті „правих“. Ці люди не грають ніякої ролі в подіях, не складають ніяких програмів, не кидають ніяких фраз, крім, звісно, лайок і інсинуацій на винуватців, привідців революції, але ідеологія їхня, їхні бажання цілком ясні — вони хочуть як найскоршого задушення революції й дальшого панування жандарів і продажно́ї буржуазії. Цього хочуть земські начальники, що їх дуже турбували навіть ліберальні промови Линського на земському зібранні; проти цього нічого немає пані Дубраєвська, вороже настроєна проти молоді взагалі, а проти єврейської молоді зокрема й особливо цього сподівається банківський бухгалтер Донда, цей пасивний чорносотенець, як це видно з наведеного вище оповідання його про напад чорної сотні на гласних земського зібрання, цього жде не діждеться активний чорносотенець і організатор погромів Бабаков; не від того і Любин „папаша“, старий Говорецький, який в розмові з нею (в тюрмі, на побаченні) недвозначно заявив таке: „я - б може сам половину переви́шав отих жидків та лодирів (революціонерів), але ти... ти... дочка моя? Ти задумала бунтувати, ти держала у мене в домі якісь там гидотні книжки?...¹⁾“.

Справді центральною фігурою повісті і zarazом найвиразнішою фігурою її є згадуваний вже не раз Трублаєвич, якому письменник і найбільше уваги присвячує. Це той „звичайний“, „середній“ інтелігент, що його найчастіше зустрічав письменник у своєму житті й добре вивчив характерні риси його ідеології, світогляду й побуту. Він піднявся вище над міщанство своєї доби, але ще не зовсім порвав з ним; він шукає чогось, прагне кращого життя, але не вияснив, не зрозумів його суті, не знає, куди скерувати свої поривання: він відчуває гніт і ганьбу тяжкого передреволюційного режиму, але не вміє проти його протестувати, не знає, що сила такого протесту лише в організованих виступах. Він інтелігент „одиначка“ самотній, безсилий, без сталого світогляду, нерішучий, повний сумнівів і вагань, зайнятий найбільш своїми власними переживаннями, заїдений рефлексіями й самоаналізою. До того - ж гордий, замкнений і холодний. Розуміється, що він по-за всім доброзичливий, гуманний, нездатний на якісь подлі вчинки; „благородний“ (чи як де кажуть „шляхетний“), навпаки здатний на самопожертву і т. и. — це той, зрештою, інтелігент, що його витворювала передреволюційна (перед 1905 роком) безпросвітня доба з її безоглядною державно-урядовою поміщицько-жандарською реакцією, з її задушливо-міщанською атмосферою в сім'ї й суспільстві, з її нівеліруючою, абстрактною й перевантаженою класицизмом школою. Таку нашу характеристику Трублаєвича легко виправдати відповідними уривками з самої повісті. Скажимо, що до „гордості“ й самотності його: „ніхто йому про це (про

¹⁾ Там же, стор. 49.

те, що його наречена Люба закохана в Зембулаті) не насмілювався говорити, бо він був самотний і гордий чоловік, ні з ким не водив компанії і у його не було приятелів¹⁾. Що до його скептицизму, сумнівів і вагань: Трублаєвич не цікавився промовами гласних під час бурхливого засідання в земському зібранні, не визнавав за потрібну маніфестацію молоді, — „люди більш-менш солідніші віднесли до неї іронічно: по їх думці вийшов якийсь жарт, дітська виходка... Другі сперечались і палко, розмахуючи руками, щось доказували одні другим. Трублаєвич помітив, що це саме робив і Білогруд... „Ну, цей буде доказувати, що ця дитяча виходка є громадський вплинок, і ті, що вчинили отой гармидер, герої“²⁾. Демонстрацію молоді Трублаєвич уважав за нуль, навіть, більше того — за мінус, ніби через те, що нею молодь нічого не досягла. З вечірки у Говорецьких, на якій дебатовалось питання про ту демонстрацію, Трублаєвич тікає роздратований, він один лише критикував той виступ і на його всі напалися. „Нічого... нехай! — говорять він, ідучи від Говорецьких. „Плювають мені на їх усіх! Нехай собі ліберальнічають. Я їм на перешкод“³⁾. Письменник наче пояснює гнів і роздратування Трублаєвича тим, що він ревнував Любу до Зембулата“. Зембулат енергійна і смілива людина, людина освічена й розумна, але він жовнолюб; так оцінює його Трублаєвич. „Зембулата він (Трублаєвич) ненавидів, бо почував, що цей чоловік стає йому на дорозі; — додає до цього письменник. Але далі Трублаєвич прохоплюється цілою тирадою (в думках, на самоті) проти усіх прихильників Зембулатових взагалі, проти усієї нової, радикальної молоді: він знає їм ціну! То зелена молодь, фанатики радикалізму. Вони кажуть, що живуть тільки розумом, що зреклись усяких вірувань, але не помічають того, що сліпо вірять в почуті з десятих рук соціальні догми, вірять в кожну утопію, аби та утопія обіщала там десть, у тьмі віків, щастя людському роду. Вони відносяться до всього, що навколо їх, критично, але тут у їх критика не може мати місця і коли хто почне критикувати їх віру, вони ненавидять його, бачать у йому свого ворога. Вони обурюються проти гніту, проти автократизму, а що було-б, коли-б ці люди завтра почувли власть у своїх руках? Фанатик не може бути вільним чоловіком і не може шанувати волі, — він надіне на неї коли не ті самі кайдани, які надівав на неї тиран, то другі подібні“⁴⁾. В цій характеристиці молоді, в означенні нових (очевидно, соціалістичних) течій серед неї, як течій „фанатичних“, як „утопій“, в підкресленні отого цілком неясного поняття „волі“ (волі „взагалі“), що її ніби не зуміють шанувати „фанатики“, в отім слові „людці“, яким Трублаєвич називає молодь, — в усьому цьому легко можна відчутти вже певне політичне сredo. Уся ця характеристика, звісно, не результат роздратування проти Зембулата, а висказ глибокого переконання і то переконання саме інтелігентського, переконання людини, що за життям не йшла, не вміла, не могла, та навіть і не хотіла йти, як ми побачимо далі.

¹⁾ Там-же, стор. 9.

²⁾ Там-же, стор. 7.

³⁾ Там-же, стор. 14.

⁴⁾ Там-же, стор. 15 — 16.

Ідучи Трублаєвич з гостей, думає все та зважує нові події, виявляючи до їх і своє відношення. Не змінила течії думок його і пригода з хуліганами-погромщиками, коли йому довелося обороняти від їх якихось студентів та панночку (він-же, як уже сказано, не був байдужий до чужого нещастя). Навпаки, ця пригода послужила йому за матеріал до яснішої аргументації його поглядів на події й до формулювання його висновків з їх. „Ось вона, громадянська війна, викликана фанатизмом людей“, думав він, „з одного боку фанатики ліберали й радикали, може той самий Білогруд, а з другого фанатики „чорної сотні“ з вожаком Бабаковим“¹⁾. Для Трублаєвича громадянська війна — викликана власне фанатизмом людей; основа й причина громадянської війни, на думку цього відсталого й запамороченого інтелігента, є ніщо інше, як фанатизм, — інших причин він не знає (на розуміння ним справжньої суті класових відношень і класової боротьби немає, звісно, й натяку!). До того-ж і „фанатизм“ лібералів та радикалів і „фанатизм“ чорносотенців важать для Трублаєвича однаковісінько, він міряє його однією міркою, надає їм очевидно, однаково негативне значіння, а за ідеал громадський має, ясна річ, спокій, очікування майбутнього і повне невтручання в боротьбу. Прийде час і якимось все влаштується на світі добре. Не треба, мовляв, насильства ні над ким (поки що, звісно, нехай панують жандарі), не треба ніякої революції, ніякого кровопролиття, все матимуть люди з часом і дістануть те все — „рівність, братерство і волю для всіх“ поволенки, через принагідний, мирний поступ, в результаті справжньої, усім м'якотілим інтелігентам милої, еволюції. Оце справжнє сredo Трублаєвича і йому подібних, усіх тих аполітичних інтелігентів, що їх, за термінологією самого Трублаєвича, можна-б назвати фанатиками спокою, громадянської апатії і „середнього“ чи серединного („моя хата з краю“, „ні нашим ні вашим“ і т. и.) животіннячка... Проте і сам Трублаєвич, удавшись в самоаналіз, досить вірно визначає своє місце в суспільстві й трошки себе навіть критикує. Образи й матеріали для того він бере не з якогось там звичайного джерела, а з апостола (святе писмо, він, розуміється, підчитував), „згадалися йому слова апостола про те, що не можна бути ні холодним, ні гарячим. „Знаю твої діла,“ говорив якимось бог в апокаліпсисі, через апостола, одному єпископові, — „ти не холодний і не гарячий. О. коли-б ти esi був холодний або гарячий! А за те, що ти тільки теплий..., то виплону тебе з уст моїх“. Трублаєвич почував, що він саме й єсть такий ні теплий, ні холодний, що він не може цілком віддатись якомусь ділові, що сумління точить його думки, під'їдає їх під корінь, як гробак рослину, і з того він безсилий... Ще поки скрізь було тихо, в годину реакції, він жив мовчки і не почував себе таким. А тепер, коли навколо закипіло пове життя, він чув, що зістається якимось немов на березі, як викинута водою тріска. Течія йде мимо неї. Почувати себе так — було важко, але зректись самого себе й піти за течією він не міг²⁾. „От і тепер, після всіх подій сьогоднішніх (почавши від земського зібрання): „він почував, що одс

¹⁾ Там-же, стор. 17.

²⁾ Там-же, стор. 17.

саме тепер він підійшов до якогось небезпечного місця і що з ним щось мусить трапитись. Він почував себе збитим з місця, зрушеним. Він чув, що губить під собою ґрунт... не холодна й не гаряча людина, він не має собі спільників по своїх політичних переконаннях і мусить бути самотнім серед своїх знайомих, мусить тікати від їх: як не холодний і не гарячий, він оце зараз покинув своє місце біля заручениці і він утерав її... покинув її саму — своєму супротивнику¹⁾.

Але він не повертається туди: „прохати її кохання, вимолювати її спочуття він не буде. Для цього він занадто гордий. Жив до тридцяти трьох літ самотнім, житиме й далі²⁾. Так наче постановив Трублаєвич, але справді він не раз і після цього намагався повернути собі прихильність Люби, навіть тоді, коли побачив, що між ними скінчено все. Тим часом ніякі „постанови“ і ніщо інше його не заспокоювало. Він читав вірші і чув „як невідступно хтось такий говорив йому теж віршами:

У тридцять літ ти вже банкрут...
Ти — не холодний, не гарячий“...³⁾

Одержавши згодом, вже на хуторі у матери, останнього листа од Люби, довідавшись, що вона справді його не любить, він знов аналізував себе й пробував вияснити й причини отієї своєї відсталості від життя: „обережно, навіть з ласкою, одштовхнуто геть його — не гарячого й не холодного, його — теплого, його — середину на половині... Не теплий, не холодний — ось його прокляття! Ось та печать, що її поклала на його душу і на душі тисяч і мільйонів людей доба реакції. Він завжди був чесною людиною, він завжди бажав добра людям, але жив як зв'язаний, боявся переступити міру, боявся чим-небудь виділитись з ряду других людей, щоб не накликати на себе за це карі адміністрації, щоб не дратувати смілістю пригніченої суспільності. І він засох і зав'яв, і коли прийшла пора, що вимагала справжньої сміливої діяльності, то вже він був на неї нездатен. Він умів тільки аналізувати, вишукувати тіні і бачити хиби у людських вчинках, і в серці його засіло глибоке зневір'я. І, як невіру, його кидають на тій нікчемній середині на половині. „Покидьок...! — у голос промовив він сам до себе. — Не варт ти нічого!“⁴⁾

З усіх цих цитат, надто з самохарактеристики Трублаєвича дуже добре видно, чого вартий справді цей інтелігент і яке місце займає він, і безліч йому подібних, у суспільстві. Але є ще кілька місць у повісті, які доповнюють його характеристику. Це власне ті місця, що в їх змальовано відношення Трублаєвича до селян, що в їх виступає Трублаєвич в своїй сім'ї, як син землевласниці, як сам землевласник, одно слово, у тих місцях, де показано, як інтереси Трублаєвича маєткові, родинні і класові — зіставляються й протиставляються інтересам селянства.

¹⁾ Там же, стор. 18.

²⁾ Там же, стор. 18.

³⁾ Там же, стор. 19.

⁴⁾ Там же, стор. 88.

Ще перед поїздкою на хутір, одержавши Трублаєвич листа від сестри й довідавшись, що „навколо бунтують мужики, рубають в панських лісах дерева, беруть із клунь немолочений хліб і соломучу“, що й „в їх саду зрубали дві груші і яблуню“, що й наймит похваляється, що пустить хутір за вітром¹⁾),—ще тоді досить ясно виявилось його відношення до селянства, до розрухів, до цілої революції. Він постановив поїхати на село допомогти хворій матері у її справах (і, мабуть, між иншим, урятувати, що можна, й на хуторі). Він, правда, не знав, „що він скаже тому парубкові наймитові, що нахваляється спалити хутір, тим мужикам, що порубали дерева в саду“ (він же нерішучий, боязкий, непрактичний, до того-ж делікатний і гуманний), але він візьме відпуск і неодмінно поїде. А тим часом, в зв'язку з домашніми новинами, Трублаєвич аналізує й критикує, „з досадою він признався... що так звані ліберальні люди легко порішили на словах, сидячи у теплих кватирах, усякі питання соціальні й політичні. Спорили, змагались з-за головних думок, і ніколи їм не доводилось ставати на справжній, реальний ґрунт. І люди в їх уяві ділились на два нерівні стани: один — то народ, демократія, пролетаріят, і другий—бюрократія. Перші всі були чисті й непорочні ангели, а другі уявлялись, як гидотні гадини, без усякого просвітку в душі, достойні тільки того, щоб усіх винищити. І от тепер ангели б'ють земців, грабують полупанків і панів, винищують ліси й сади і збираються палити нікчемний хуторець, з старою людиною, що ступила вже, може, на божу путь.

Де-ж правда, як розібратись у цій плутанині? Трублаєвич думав про це і не міг розібратись в своїх думках, і тільки почував, що тут єсть якесь тяжке непорозуміння, якась хвальш“...²⁾).

Ідучи Трублаєвич додому, знов і знов аналізує події й встановлює своє до їх відношення. Він може иноді признати, що „життя не може стояти нерухомо“, що розрухи, жертва й кров неминучі в боротьбі, але по-правді не треба-б тих жертв і крові, якось инакше слід добувати людям волю й щастя, і війна на сході (російсько-японська) і громадянська війна — все це непорозуміння. До того-ж „сотні кайданів, що тріщать і лопаються що-дня, б'ють кого попада, б'ють правого, б'ють і винуватого, б'ють сліпо... Ті сотні кайданів, що рвуться й там, і сям, усіх б'ють, усім роблять рани. І немає кінця-краю тим, кого вони б'ють, скрізь рани, і всюди кров і сльози. І він сам ранений їде оце туди, де умирає його підбита матір, де мучиться сестра“³⁾). Визвольна боротьба — тяжка, кривава боротьба, і кров та мучить, страшить його. Він же „не буре-вісник, він не боець, він — обміркований, чесний робітник“ і він вірить, він переконаний, „що поступ людського життя роблять не войовничі поклики буре-вісників, а руки й мозок робітників... поступ роблять людські маси, які еволюціонують дуже нескоро, дуже поважно (поволі), але певно, без повороту назад“⁴⁾). Так знов і знов висловлює Трублаєвич свою улюблену думку, думку

¹⁾ Там-же, сторн. 38.

²⁾ Там-же, сторн. 39.

³⁾ Там-же сторн. 53—54.

⁴⁾ Там-же, сторн. 54.

поміркованого, лагідного, гуманного й аполітичного інтелігента, що єдиний шлях до перебудови світу — звичайно, на основах „рівності для всіх“ — це шлях мирного культурного розвитку суспільства, шлях еволюції.

Селянські розрухи для Трублаєвича також, звісно, є збочення з того єдиного шляху і також — непорозуміння і некультурність. Побачивши Трублаєвич з вагона пожежу й довідавшись від сусідів-селян (сусідів у вагоні), що то горить панська економія, докидає й свого слова в розмову дядьків: — Це підпал, сказав хтось... — „Панське добро горить“... — „Туди й дорога!“ — „Коли не нам, то й не тобі“. Трублаєвич оглянувся й побачив залиті червоним сяєвом обличчя мужиків. Вони сміялись. — А хіба не можна було зробити так, щоб було і йому й вам? — спитав він — „Мабуть, що не можна... — „Еге, побалакай з ним!.. Отака розмова краща. Нехай почухається!.. — „А коли-б вам зробив отаке хто-небудь бідніший за вас, що-б ви сказали? — спитав Трублаєвич. — „Бідніше нас немає“¹⁾. Така розмова ще більше переконала його, що це непорозуміння. Він знов сидів і думав свої думки, а колеса вагона вибивали — непорозуміння! Непорозуміння! І так без кінця — Коли-ж ми всі порозуміємось — сказав Трублаєвич. Відповіді не було²⁾ І змучений усіма переживаннями та вражений останньою розмовою інтелігент на кінці виголосив у думках цілу промову до „народу“, промову широко-народницьку, повну жалю, вболівань і нарікань найбільше на те, що нікому дбати про освіту народню, про культуру: „Некультурний, темний народ“, говорив він, — темний од верху до низу, ти звик до тієї темряви, звик до тієї нечисти, що посіла тебе, і ти не почував їх. Хто тебе знає, чи ти й тепер відчуваєш їх, коли тебе збуджено громами гармат, збуджено тим, що випущено кров з сотень тисяч синів твоїх! Ти тільки починаєш ворухитись і хапаєшся за що попало, і б'єш і топчеш ворогів і друзів своїх. Ти он справляєш неронівські огненні бенкети і пускаєш за вітром добро, скоплене твоїм-же потом. А весною у тебе видохне з голоду твоя худоба, і нічим буде тобі борозни вивести на убогій, через твій недогляд, ниві! Коли наука просвітить твій розум, бідний народі мій, коли ти навчишся цінувати придбання культури і власну свою працю?³⁾

В цій промові ясно відчувається крізь жаль за „придбаннями культури“ жаль власницький і не видно бажання зрозуміти селянина, зрозуміти ту страшенно просту істину, що з поміщицьких цінностей (худоби, хліба, будівель), придбаних справді потом селянина, сам селянин таки й справді ніякої користі собі не має, поки цінності ті лишаються в цупких руках поміщика. Можна через те наперед сказати, як саме допомагатиме матері Трублаєвич, як він намагатиметься поладити конфлікти за землю між нею й селянами. І справді, ті конфлікти він поладжував „самим мирним шляхом“. Він доводив селянам, що не можна-ж забирати чужої землі, що, мовляв, власність „священна“ (аргумент той-же, що і в розмові у вагоні: а що якби

¹⁾ Там-же, сторн. 55.

²⁾ Там-же, сторн. 55.

³⁾ Там-же, сторн. 55 — 56.

у вас почав хтось одбирати ваше майно, як би вам це здалось?) і т. д. На щастя Трублаєвичів дядьки були люди лагідні і згодились поки-що землі не забирати у старої пані, а таки орендувати за четвертий сніп. Також і баби задовольнилися дешевшою платою за огороди, що вони орендували у старої пані, що до Терешка, який погрожував спалити хутір, то Трублаєвич його просто прогнав і взяв іншого якогось парубка, такого, „що не пив горілки“.

Скінчивши з цим, Трублаєвич на короткий час був заспокоївся. На сторінці 79-тій, після щасливого розв'язання конфліктів з селянами (по формулі „треба цінувати придбання культури“, а особливо поміщицьке добро), Трублаєвич, походивши по березі річки Кайданки, навіть співає арію з „Русалки“ (любов до природи, надто до степу, до річки, у Трублаєвича від самого письменника, звісно). Але надовго заспокоїтися Трублаєвич не міг: його турбували й мучили усе ті-ж самі питання про його одірваність від життя, від революційного руху, якого він не міг зрозуміти і прийняти, його самотність, розрив з Любою Говорецькою, його повсякчасні сумніви, вагання, — одно слово: відсутність сталого світогляду, брак гармонії між особистим, індивідуальним і громадським. Інколи йому здавалося, що „словом „непорозуміння“, яке часто приходило йому до думки в останні часи, не можна розв'язати такого складного й великого питання, котре поставив на чергу час... Безперечно, що рідний край переживає якийсь глибокий і ще добре недізнаний процес. Стара будівля тріщала по всіх скріпах, зривались штукатурки, дошки і цеглини і били все, на що падали, але що збудується знов і як, того він не міг сказати... Тепер він бачив що не так-то це просто, як здавалось, і що доведеться новому ладові життя переступити через багато трупів, насамперед через труп його-ж матери, його сестри¹⁾. Він навіть мирився з тим, що „на шляху поступу стрінуться трупи... Це такий закон життя, що на трупах знесилених організмів зростають нові, молоді й сильні організми²⁾. Тоді він переставав журитись і приймав згадану вище формулу земського лікаря про революцію, як „весняну повідь“, яка змие б'ю нечисть з землі і утворить новий світ.

Але скоро думки його збочували, знов мучився й вагався й шукав „істину“ Трублаєвич. Ідучи берегом Кайданки, він любувався з тої маленької річечки і починав думати про вартість окремої індивідуальності. „Річка не хоче — думав Трублаєвич, — скоритись неминучості — злитись з Удаєм, їй любя й дорога й своя індивідуальність, своя окремість. Бо коли вона зіллється з Удаєм, то її вже не буде: буде тільки Удай. Але й Кайданка потрібна... І Трублаєвич, обережно йдучи по кризі, думав про те, що соціальні (соціалістичні?) (й) комуністичні принципи, які вони на перший погляд, а для молодіжки особисто (особливо), ні зваблivi, коли їх доводити до краю, маючи на меті свободу людську, заведуть знов таки в неволю, зв'яжуть окрему індивідуальність волею більшості, яка ніколи не може стояти нарівні інтелектуального розвитку окремих більш менш видатних і оригінальних по своїй духовній організації одиниць. Він пригадав не

¹⁾ Там-же, сторн. 69

²⁾ Там-же, сторн. 70

так давно (прочитану?) утопію Бела́мі. В який-би то соціяльний (?) монастир обернувся світ, коли-б така утопія здійснилась!“¹⁾ І настрашений розумуваннями буржуазних індивідуалістів, що ніби в соціалістичному суспільстві неминуче загине всяка індивідуальність, а вкупі з тим і вся культура, вірний виученик їхній, Трублаевич рішає: „Не треба звужувати життя якимись вузькими, прямими доктринами, не треба класти його на прокрустове ліжко... Не треба живий організм заковувати у кайдани і т. д.“²⁾

„І зараз-же другі думки, як тінь од перших, постали перед Трублаевичем. Думати так—це-ж неморально. Це-ж дозволяти кожному робити те, що йому самому здається корисним. Це-ж оправдувати той устрій, той status quo, що загальмував на довгі часи розвиток цілого народу, сотні народів. Це-ж давати владу сильному над кволим! Ні, не так. Повинна бути десть середина, повинен бути якийсь природний закон, який управляв-би життям. Закон? Він єсть. Дарвін каже, що це боротьба за існування“³⁾... Але й з цим Трублаевич не міг помириться і почував, що він стоїть на якомусь роздоріжжі, що він бачить два табори суспільства—старий, отой, що оточив Росію мов шашіль, і новий, що хоче зцілити її. Серце Трублаевича цілком належить до другого табору. Але що як проводирі цього табору почнуть заковувати життя, на зразок Бела́мі, в нові кайдани⁴⁾. Так борсається „маловірний“, „не гарячий і не холодний“ інтелігент Трублаевич в клещатах своїх сумнівів і вагань. Ті сумніви і вагання проте мусіли-б скоро зникнути, вони повинні були-б покинути Трублаевича в той момент, коли було задушено революцію. Трублаевич почав-би знов своє спокійне існування, яке було в його й перед революцією, хіба може пірнув-би у хвили міщанства, захопився-б проблемами пола, і кінець-кінцем дійшов-би до становища Кунцевича з „Варварів“ як це й було з багатьма Трублаевичами. А може марно й тихо служив-би в своєму банку, зробився-б, чого доброго, директором його і кейфував-би на дозвіллі, влаштовуючи від часу до часу бенкети, як міський голова з тих-же „Варварів“ та „перекидаючись“ з приятелями „в картишки“.

Але „сліпа“ доля Трублаевича та бажання письменника Миколи Чернявського замість того привели його на одеські барикади. Він тих барикад не шукав, він навіть не знав про їх, бувши в Одесі, бо поїхав туди виключно з бажання побачити Любу, а просто випадково потрапив під кулю, тікаючи вкупі з усім натовпом випадкових людей від козаків.

Та й дальша історія Трублаевича не дуже цікава, а головне якась неймовірна. У-нівець знищений останнім листом Люби, назвавши себе невартим нічого покидьком, він втратив заохоту до всього. „по цілих днях просижував або на ганку, або біля матери, розкладаючи на столі пасьянс. Сидів і мовчав і все про щось думав“⁵⁾. Поворот у його думках і вчинках постав після смерті матери і ще перед тим одержаної з Манчжурії звістки про смерть брата (на війні). Він не

¹⁾ Там-же, сторн. 74.

²⁾ Там-же, сторн. 75.

³⁾ Там-же, сторн. 75.

⁴⁾ Там-же, сторн. 75.

⁵⁾ Там-же, сторн. 84.

міг забути стражданнів матери за вбитим на війні сином, пригадував розпачливі братові листи і в його виростав гнів „і на себе і на всіх других, що безпечно спали, берегли свої шкури і допустили, що доведено рідний край до погибели (трошки й великодержавного патріотизму, як і личить чесному інтелігентові ¹⁾). Ні, так жить не можна... Ні, треба йти туди, куди пішла Люба, куди йде Зембулат і другі. Коли не бути вільними, то краще не жити. Бо рабське життя не достойне людини! І у серці Трублаєвича народжувалось якесь пове для його чуття, — бажання покласти свої сили на користь людям, бажання принести жертву. І здавалось, що у тій жертві повинна була бути мета усього життя його, та до цього часу він уникав від тієї повинности. Але тепер піде й принесе свою жертву. Після цього Трублаєвич повертається в своє рідне місто, служить, як і перше, в банку, але вже рішуче ніби пристав до визвольного руху. Але що неймовірно, то це те, що він позбувся одразу всіх своїх інтелігентських вад, покинув свою улюблену „серединну“ позицію й зробився з „нехолодного й негарячого“ рішучо „гарячим“. Після смерти матери й брата й після розриву з Любою йому вже не було про кого думати і дбати „і тепер він дивувався смілістю і безповоротністю поглядів своїх попередніх спільників по думках і ворогів. Він знов зійшовся з Білогрудом (навіть!) і другими сміливими і нерозважними люльми і завів зносини з гуртами молодіжи. Він почував, що весняна повідь захоплює його усього і віддався їй цілком ²⁾. Та далше життя Трублаєвича і його міркування (міркувати і розмірковувати він не перестав і після „перелому“) не виправдують характеристики „нового“ Трублаєвича. Завдань своїх — завдань активного борця, яким він ніби зробився — він не розумів і тепер, як не розумів і раніш, і „йому здавалось, що завтра або післязавтра не треба буде йти в банк, а доведеться робити щось нове, велике і страшне... ³⁾ Саме життя його також ні трохи не змінилось: він служив у банкові, почав залицятися до панни Дубраєвської, а зносин його з молоддю не показано. Кінець-кінцем він знову захотів бачити Любу й поїхав в Одесу. Тут він шукав Любу, сидів над морем, познайомився де з ким і зустрів де-кого з старих знайомих, говорив з ними знов про непотрібні жертви, про марно пролиту кров і т. и. Зустрівши Любу (з Зембулатом) і не побачивши в ній ніякої прихильности до себе, він, треба думати, повернувся-б знову у свій банк, але, як сказано вище, загинув від випадкової кулі, поліг жертвою в тій визвольній боротьбі, якої не розумів і од якої увесь час ухилявся...

Ми дуже докладно спинилися на Трублаєвичеві з „Весняної Повіди“, але постать ця, ще раз треба сказати, найвиразніша і найхарактерніша з усіх постатей інтелігентів, виведених Чернявським у своїх творах, і в повній мірі показує, що цього роду людей, цю суспільну прослойку письменник добре знає і дуже правдиво та майже вичерпуюче змальовує.

На інших представниках інтелігенції у Чернявського можна не спинятись. Варто сказати тільки, що досить правдиву й цікаву

¹⁾ Там-же, сторн. 90. — ²⁾ Там-же, сторн. 98. — ³⁾ Там-же, сторн. 103.

постать являє собою письменник Рафалович, з повісти „Душа поета“¹⁾, змальований з живої людини — то є образ українського письменника, що мусів сполучати свою літературну роботу з службою у земстві за ветеринарного лікаря. Вкупі з тим ця повість — почасти й сатира на українське письменницьке оточення десь перед імперіялістичною війною. Варто одмітити і постаті Вуїча, Кармазина й Миши в згаданому вище оповіданні „Раби“²⁾, людей, що опинилися в гнітючій залежності й рабському страху перед поміщиком — власником того маєтку, де вони жили. Цікаво, що „рабами“ зробилися тут не тільки Вуїч та Кармазин, які служили за управителів тих маєтків і несли відповідальність за свою роботу, а навіть стороння, незалежна від того страховища-поміщика, людина Миша: він був у гостях у Вуїча й спершу обурювався тим животним страхом перед „хазяїном“, а далі й сам відчув на собі силу того страху.

Розглядаючи твори Чернявського з погляду виявлення й змальовання у його окремих класових угруповань — їхнього становища і взаємовідносин — ми неминуче мусіли говорити й про теми його прозаїчних творів. Частіше всього темами розглянутих нами оповідань і повістей Чернявського — далеко не всіх, бо де-які важко нині здобути — є: бідкування селянства взагалі й особливо селян-заробітчан без землі й на тяжкій роботі у куркуля („Потом і кривавицею“ „За золотим руном“, „Під похилою вербою“, „Змій“); поміщицьке й куркулівське життя („Потом і кривавицею“, „За золотим руном“, „В затишку“); родинної трагедії здебільшого у міщан, чиновників і попів („Кінець гри“, „Товолі“, „Vae victis“ і незгадуване тут оповідання „Зустріч“³⁾); спеціально попівське життя („Vae victis“, „В незнану далечинь“); шукання щастя, з найрізноманітнішим розумінням його („Щастя“, „Vae victis“, „Раба“, „Зустріч“, „Темрява“, не згадане тут оповідання „На волю“⁴⁾), де за „щастям“ прагнуть злодії, тікаючи з тюрми); доля письменника („Душа поета“). Крім цих тем, розробляв Чернявський за довгий час своєї літературної роботи ще й інші, між ними й тему, напр., з життя Шевченка (оповідання „На передодні“⁵⁾), в якому представлено Шевченка й Куліша перед арештом 1847 року, на весіллі у Куліша) і т. и.

Треба сказати кілька слів також і за те, як ставиться наш письменник до отих щасливих і нещасливих героїв своїх оповідань. В критиці не раз уже згадувалося принагідно про гуманність Чернявського, як про характерну рису його письменницької вдачі й світогляду. Він дуже рідко картає своїх героїв, дуже рідко ставить їх в таке становище, в якому б виявились у їх самі негативні риси, і це справедливо не тільки що до позитивних типів і фігур, але й до всяких інших. Винятки, звичайно, єсть і тут, і ясно негативними рисами змальовано в його, напр., Донченка з оповідання „Собака“, архиєрея, ігумена і о. Пафнутія з „Vae victis“, Катерину Іванівну й її „поклонників“ з оповідання „Кінець гри“, поміщика Духновського й поміщицю

1) Літ.-Наук. Вістн., 1914, I.

2) Літ.-Наук. Вістн., 1909, XII.

3) Літ.-Наук. Вістн., 1913, XI.

4) Літ.-Наук. Вістн., 1908, IV; збірка „Богові невідомо“ К.-Льв. 1913 р.

5) Літ.-Наук. Вістн. 1914, II.

Куширеву з оповідань „Раби“ і „В затишку“, чорносотенців Донду й Бабакова з повісти „Весняна повідь“, чиновників-міщан та їхніх жінок з повісти „Варвари“. Величезна-ж більшість дієвих осіб оповідань Чернявського проходить перед читачем з печаттю прихильного, гуманного до їх відношення автора. Це здебільшого оті уперті шукачі щастя, оті знеможені й підупалі, знівечені й нещасливі. У Чернявського їх дуже багато, і комплектуються вони з усіх суспільних груп майже без винятку. Це ті, один з яких (о. Сергій з повісти „Vae victis—найвиразніший з їх, найнещасливіший з усіх) так висловився, не знайшовши щастя на світі і наважившись умерти: „Vae victis! Горе знесиленим, ні на що непотрібним! Нема їм місця на цім світі! Смерть їм! А сам письменник, в іншому місці (в оповіданні „Змій“), змалювавши нещасливу бабу Супруниху, додає на адресу їй подібних (поширюючи реєстр отих знедолених і замучених): „Горе бідним і занедбаним! Горе холодним і голодним! Горе всім старим і підупалим!“ Отой реєстр знесилених і підупалих, серед яких є багато і згаданих уже шукачів щастя („щастя“ те, звісно, дуже неоднакової вартости: тут за ідеал його вважається иноді і крихта хліба, як у баби Супрунихи з оповідання „Змій“, і міщанське благополуччє, як у Івана Кузьмича з оповідання „Тополі“, і здобуття фальшивих кредиток, як у Ненарадовича з оповідання „Щастя“), — реєстр отой вийшов у нашого письменника, за довгий час його літературної роботи, дуже великий. Крім згаданих уже постатів, в йому записані: з представників інтелігенції — Вуїч, Кармазин і Миша з оповідання „Раби“, доктор з оповідання „Кінець гри“, Мазуркевич з оповідання „Зустріч“ (нещастя його — зрада жінки, як і в оповіданнях „Тополі“ і „Кінець гри“, тільки інший варіант її); самотні і тим власне нещасливі герої оповідань „В самотині“¹⁾ „Туман“²⁾, „Низова течія“³⁾; звичайно, і маловірний „не холодний і не гарячий“ герой „Весняної повіди“ Трублаєвич і інші. Є в тому реєстрі і чиновник — телеграфіст з оповідання „Темрява“, що йому у велике якесь свято доводиться сидіти на занесеній снігом станції, і є в йому й представники куркулівських родин — справді нещасливі жертви батьківського деспотизму: Панас з оповідання „Потом і кривавицею“ і Мірра з оповідання „За золотим руном“. Селяни й робітники представлені там постатями діда Кіндрата з опов. „Темрява“, що ніч і день робить „каторжну роботу“ залізничного сторожа і згаданої вже баби Супрунихи з оповідання „Змій“. Навіть покидьків суспільства не забув письменник і в свій реєстр записав імена Каленика, злодія з оповід. „Темрява“ і випадково, з непорозуміння закинутого у в'язницю селянського парубка Крамарчука, що замість визволення („щастя“) знайшов смерть, тікаючи з тюрми (оповідання „На волю“).

Не можна не одмітити ще одної, дуже важливої риси Чернявського, як письменника — його ясно виявленої на протязі усієї письменницької праці громадськості. Чернявський ніколи не відставав від життя, він ішов за ним невідступно, відображаючи його, як

¹⁾ „Пов. й опов.“ кн. I. Херс., 1920

²⁾ Літ.-Наук. Вістн., 1912, VI

³⁾ Альманах „З потоку життя“, Херс., 1905

таке, а усіма помітнішими в його подіях, суспільними течіями і явищами. Чернявського вже пробували порівнювати з визначним російським письменником Чеховим, бачивши у його той-же, що й у Чехова, психологізм, ті-ж сумні, присмеркові тони то-що. Тут можна згадати ще одного відомого російського письменника, також письменника-інтелігента, що багато спільного має з Чернявським що до відзеркалення життя, фіксування у своїх творах важніших подій і громадських течій у їх послідовному розвитку й чергуванні. Це — В. Вересаєв (Смидович); що в своїх романах і повістях представив образи кращої російської інтелігенції в її прямуюванні від народництва (роман „Без дороги“, 1895 року) до нашої сучасності („В тупике“, 1922 року).

Не з такою послідовністю й повнотою як Вересаєв, Чернявський все-ж таки озивається на життя, спиняючись, що правда, більше на подіях. Так він відгукнувся на події російсько-японської війни і то не тільки в поезіях (цитовані вище поезії з циклу „З днів журби і гніву“), але й в прозі. Окрім численних уступів про цю війну в повісті „Весняна повідь“ (критика російської військової акції Лянським, Зембулатом і Трублаєвичем, звістки й телеграми з Манчжурії, згадки про Мукденський бій і Цусимський розгром, картини війни в листах брата Трублаєвича і т. и.), маємо у Чернявського окремий малюнок — імпровізацію про поворот калів з тієї війни — оп. „Герої вертаються“¹⁾.

Революції 1905 року присвятив Чернявський кілька творів, знов таки не лічачи цілої низки поезій. Найбільше місця відведено їй в тій-же „Весняній повіді“, власне ціла повість, почавши від її назви („Весняна повідь, як символ революції“) присвячена першій революції. І хоч немає в ній суцільної великої картини тієї революції — письменник зайнятий тут найбільше Трублаєвичем, — але багато окремих її епізодів: заворушення земців-лібералів, демонстрація молоді, „вправи“ чорної сотні, труси і арешти, селянські повстання і нарешті повстання в Одесі.

Крім того, сюди належить оповідання „Кров“²⁾, присвячене подіям 9 січня 1905 року (салдати на початку революційних заворушень) і „Осліплення Париса“³⁾, в якому змальовано один із численних епізодів великого селянського руху 1905 року — розгром панської економії і окрема деталь: осліплення панського коня Париса.

Не обминув Чернявський і доби реакції після 1905 року. Вище вже говорилося про найважливішу з цієї доби повість „Варвари“, що в ній представлено моральний розгартіш серед інтелігенції — „Санінство“, міщанські „розваги“, занепад школи і т. и. „Варвари“ — безперечно один з найцінніших творів в українській літературі, як виразний матеріал для характеристики тієї задушливої доби. Другий бік реакції — розправи жандарського уряду з своїми найбільшими ворогами революціонерами, власне тяжкі спогади про те — пробував Чернявський зафіксувати в оповіданні „Проклятий город“⁴⁾.

¹⁾ Літер. збірник „З неволі“, Вологда, 1906.

²⁾ „Громадська Думка“, 1906.

³⁾ „Нова Громада“, 1906, IX

⁴⁾ „Літ.-Наук. Вістн. 1910, XI

Імперіялістична війна 1914 — 1917 років, як відомо, була мертвим часом для української літератури, бо відновлено було усі цензурні заборони на українське друковане слово. Не друкував нічого і Чернявський у ті роки і тому не можна сказати, як одбилася у його творах вся та мертвечина пора і сама війна (можна бути певним що письменник пера свого не кинув і в той час, і ми все-ж таки побачимо колись надрукованими й твори його з того часу).

Лишаючись вірним собі і своїм письменницьким заповітам, Чернявський не замовк і в часи другої революції — велика соціальна революція й громадська війна дала йому, розуміється, багато свіжого матеріалу. І письменник писав і пише й тепер, намагаючись, як завжди, не відставати од життя, а невідступно йти за ним. Теми цих його теперішніх оповідань через те життєві, сучасні, або з недавнього минулого. Дієві люди в його теперішніх оповіданнях також узяті з живого життя і з того оточення, з тих суспільних груп, що їх бачить і знає письменник. З опублікованих двох його оповідань в одному і в другому представлено окремі епізоди громадської війни на Україні. В оповіданні „Земля“ ¹⁾ за землю змагається і, катований німцями й своїми-ж куркулями, гине повстанець селянин; в оповіданні „На березі морському“ ²⁾ як страшний привид стоїть пароплав „Янтар“ і вкупі з численними жертвами військового суду, що його творить „Янтар“, гине інтелігент-лікар...

¹⁾ „Червоний шлях“, 1923, IV — V.

²⁾ „Червоний шлях“.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ТОВАРНО-РИНОЧНЕ ПОДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА 1925 — 26 ГОСПОДАРЧИЙ РІК

Цей рік починається чималим піднесенням всього народного господарства України — і промисловості і сільського господарства — в зв'язку з гарним урожаєм. Іде відбудовчий процес на обох полюсах народного господарства республіки.

Збільшення купівельної спроможності селянства, міського населення і самої промисловості, що споживає сировину, цілком забезпечує таку місткість внутрішнього ринку, яка потрібна для збуту збільшеного подання товарних мас.

Але цей відбудовчий процес має свої перешкоди, які полягають в диспропорції відбудування окремих галузей народного господарства, що і є причиною товарного голоду. Ми маємо більший відсоток відбудування сільського господарства, як рівняти до передвоєнного часу, ніж промисловості; це видно з таких даних Ц.С.У. та ВРНГ, що стосуються до України:

Збір хліба перед війною	1.003	млн. й	100%
„ „ 1925 року	1.049	„	103%
Огульна продукція великої промисловості перед війною	1.100	передвоєнн. карб.	100%
„ „ 1925 р.	977	„	89%

Наведені дані наочно ілюструють, що в великій промисловості маємо відсталий зріст проти сільського господарства, і в цім причина нинішнього товарного голоду. Цим ми зовсім не встановлюємо, що товарний дефіцит, як показує таблиця, становить 10-13%. З таким розміром дефіциту легко справився б наш імпорт. Дефіцит промислових товарів багато більший в наслідок суворого контингентування довозу товарів чужоземного походження, а головне в наслідок того, що по всіх інших галузях української промисловості ми маємо багато менший зріст, ніж у великій трестованій промисловості. Тимчасом, як товарова маса великої трестованої промисловості майже подвоїлася проти торішнього року, в державній місцевій вона збільшилася на 44%, а в кооперативній і приватній — ще менше.

Великий зріст трестованої промисловості пояснюється більшим розміром її фінансування, що іде на відбудування основного капіталу. Фінансування всіх інших галузей промисловості значно менше.

Що до контрагентів, що служать товаро-провідниками трестованої промисловості, то цього року має бути збільшена роля кооперації і приватного торгового апарату, коштом зниження питомої ваги державного торгового апарату.

Так через держоргани є думка реалізувати 54,2% товарів проти 71,5% минулого року, через кооперацію — 23,8% проти 19,2% в минулому, через приватний апарат — 12% проти 9,3%.

Що до продажних цін, то промплан на цей операційний рік передбачає знижку на продукції республіканської промисловості пересічно на 8%, а на місцевій на 7%.

Промплан передбачає збільшити цього року відсотки реалізації на українському ринку до 69% (проти 65% минулого року). З неукраїнських ринків збуту республіканської промисловості найважливіші є центральний район, південний схід і північний Кавказ.

А. Товарове подання трестованої промисловості України ми наводимо по окремих товарах, з економічним аналізом перспектив і розмірів збуту протягом всього 1925 — 26 господарського року.

1. Вугілля. Великий зріст народного господарства, як у секторі сільського господарства, так і в промисловості, відповідно збільшить споживання вугілля цього операційного року. Цей зріст на обох полюсах народного господарства, загалом, викличе поширення і обороту вантажів.

В наслідок того транспорт поглине більшу кількість палива. От ті головніші чинники, які створюють сприятливу кон'юнктуру збуту вугілля.

Криза збуту вугілля, що існувала в середині 1924/25 року, минула і цей рік буде сприяти чималому поширенню збуту вугілля.

В даному випадку обчислюємо тільки вугілля, що йде на ринок.

На 1925—26 рік збут вугілля, згідно з затверженою від Цугпрому програмою, обчислений на 805 міл. пуд. (проти 510,8 минулого року), що при ціні установленій від Цугпрому (17½ коп. за пуд) становить суму 140,8 міл. крб.

Проти фактичного збуту минулого року цей розмір дасть збільшення на 58%.

Між споживачами збут вугілля розподіляється так: плановий (залізниці, водний транспорт, морвід, військвід, військпром) — 38%, комерційний (промисловість, комунальні господарства міст, Наркомати, експорт та ин.) 62%. По районах збут на підставі даних минулих літ, розподіляється так: на Україну з Кримом припадає 50%, на РСФРР — 38% і на інші країни 2%.

2. **Залізна руда.** 1925—26 господарського року передбачається добути залізної руди 164 міл. пудів, що проти минулого року (76 міл. пуд.) становить збільшення на 88 міл. пуд. або на 116%, і 30 міл. пудів марганцевої (марганцевої) руди, що переходить видобуток минулого року (22 міл. пудів) на 8 міл. пуд. або на 36%. Збут різних руд 1925—26 господарського року перебільшить видобуток і поглине запаси, що залишилися від минулого року. Згідно з даними ВРНГ збут руд дасть суму 24,7 міл. крб.

Показана сума збуту проти збуту минулого року більша на 12,2 міл. карб. або на 97%. Перспективи збуту руди протягом 1925—26 господарського року, в умовах загального піднесення народного господарства і перш за все металургійної промисловості, дуже сприятливі. Заявки, що є від внутрішнього і зовнішнього ринку, вже перевищують назначений річний збут і створюють становище, при якому реалізація буде відбуватися в умовах недостачі цього роду продукції. Головні ринки збуту — український (головно Південсталь) та закордонний. Передбачається реалізувати на зовнішньому ринку залізної руди 10% і марганцевої 50%.

3. **Чавун, залізо, сталь.** На 1925/26 господарський рік збут цих товарів, згідно з даними Південстали, обчислений на 207,1 міл. карб.

Проти збуту минулого року ця сума більша на 105%. В умовах товарного голоду на метали вся продукція безумовно буде реалізована цілком.

За матеріалами Наркомвнуторга, попит села на металотовари 1925/26 господарського року буде дуже великий і перевищить споживання минулого року майже в 4 рази. Відомостей про розмір попиту від інших споживачів немає, через те нема змоги повно з'ясувати весь сподіваний попит. Є підстава гадати, що попит на показані метали перебільшить їх подання.

Це можна підтвердити ще от чим. Згідно з даними Південстали, заявок зроблено на 126,7 міл. пудів. А товарова маса продукції 1925/26 господарського року становитиме тільки 88,7 міл. пуд. Отже, по тих тільки заявках, що вже є в портфелі треста, попит не буде задоволений на дуже велику суму — 38,0 міл. пуд. На підставі цих даних подання Південстали дасть тільки 70% виявленого попиту з боку великих споживачів її продукції. Коли ж додати до цього попит, що досі (8 жовтня) не виявлений і буде заявлений пізніше, то відсоток задоволення попиту продукцією Південстали (70%) ще більше зменшиться.

4. **Коксобензолні товари.** Цього року, з ростом таких галузів промисловості, як кам'яноугільна й металургійна, буде дуже збільшене коксування вугілля. На цій базисі поширеної продукції коксу головно й побудовано поширену продукційну програму показаних товарів цього року.

Згідно з даними Коксобензолу на 1925/26 господарчий рік збут показаних вище товарів обчислений (за продажними цінами) на 10,3 міл. карб.

Ця сума збуту переходить збут минулого року на 5,3 міл. карб., або на 102%.

Минулого року фактичний збут виявився в сумі 5,0 міл. карб., при запродажах на 8,8 міл. карб. Ця ненасиченість буде і цього року.

За відомостями, що ми маємо за минулий рік, збут коксобензолу по окремих ринках розподілявся так (в %):

Український	45%
Центр. промрайон РСФРР	33%
Інші республіки СРСР	17%

Покупцями, що споживають продукцію коксобензолу, є головно держустанови, на які припадає 98% всього збуту.

5. **Машини.** Коли перше, в періоді відбудування народного господарства, ми констатували розвиток легкої індустрії, то тепер почався період бурхливого зросту важкої індустрії, найбільше в частині будування машин.

Промисловий план південного мастресту передбачає велике поширення продукції машин цього року з огляду на виявлене збільшення платіжоспроможного попиту, як від державних планових замовців, держпромисловости (що «поживають» 90% продукції трестів), так і непланових.

Поширення, назначене на цей рік, наочно виявляється з оцієї таблиці:

Роки	Продукція в міл. карб.
1923/24	24,4
1924/25	34,2
1925/26	64,6

Згідно з даними ВРНГ на 1925/26 господарський рік збут машин обчислений на суму 60,9 міл. карб., що буде виносити 94% всієї виробленої товарної маси. Проти фактичного збуту минулого року, збут цього року збільшиться на 34,6 міл. карб. або на 16%.

6. **Сільсько-господарські машини.** Відсутність закордонного довозу с.-г. машин протягом кількох минулих літ, відбудування сільського господарства і добрий врожай 1925-го року — ось ті головні фактори, які визначають місткість ринку с.-г. машин на 1925/26 господарський рік.

Місткість ринку СРСР на цей рік обчислена на 100 — 90 міл. карб. (згідно з даними Держплану); українське будування сільсько-господарських машин задовольнить попит на 50%, інші республіки на 30% і довіз з інших країн на решту 20%.

Український трест сільсько-господарського машинного будівництва (У.Т.С.М.) грає велику роль в царині продукції сільсько-господарських машин не тільки на Україні, але й по всім Союзу Р.С.Р., даючи коло 50% всього союзного випуску.

1925 — 26 господарський рік дає колосальний зріст продукції показаних товарів, що видно із таких даних. Вироблено машин за останні роки:

1923/24	12,8 міл. карб.
1924/25	26,3 " "
1925/26	45,0 " "

Збут с.-г. машин протягом цього року, згідно з даними ВРНГ, визначений в розмірі їх продукції, цеб-то на 45,0 міл. карб.

Проти збуту минулого року це дає збільшення на 19,0 міл. карб., або на 42%.

У. Т. С. М. реалізує 45% своєї продукції на українському ринку, а решту 55% — на ринку інших республік СРСР.

Що до українського ринку, то його вимоги, обчислені на суму 45,0 міл. карб. (за даними держплану УСРР) УТСМ задовольнить тільки на 45%, зважаючи на розподіл його збуту по ринках.

За обчисленнями НКВТ зазначена річна потреба в 45 міл. карб. буде задоволена в розмірі 38 міл. карб., або на 84%.

Отже цього року збут сільсько-господарських машин, в зв'язку з збільшенням місткості ринку буде відбуватися в умовах дефіциту, не вважаючи на імпорт в розмірі 16 міл. карб.

7. **Електро-технічні вироби.** Кон'юнктура в царині збуту електро-технічних виробів, вироблюваних на Україні, була сприятлива протягом багатьох літ. Електрофікація промисловости, робітничих кварталів, великих промислових центрів і зростання комунального господарства українських міст — створюють великий попит на ці товари, попит, який далеко не може задовольнити внутрішня продукція. Зріст потреб і розвиток електрофікації переганяють поширення внутрішньої продукції, дарма що останнє іде швидче від багатьох галузів промисловости.

Через це збут електротехнічних виробів протягом 1925/26 року не тільки забезпечений, але буде відбуватися в умовах навіть часткової ненасичености ринку.

Згідно з даними українського представництва електричного тресту центрального району (ЕТЦР), збут електротехнічних товарів української продукції досягне цього року суми 14,5 міл. карб.

Ця сума збуту виявляє велике поширення продукції названих товарів в цьому році і проти минулого року дає збільшення на 7,0 міл. карб. або на 93%.

Електротехнічна промисловість СРСР нині уряджена так, що окремі заводи виробляють не все потрібне для електричного устаткування, а тільки окремі частини. Українські заводи (ОК та Артема) виробляють електро-машини і електро-фаянсові часті, а заводи РСФРР — електричні машини, кабелі, провона, шнур, арматурні лампи то що. Заводи теж розкидані по окремих республіках.

Тим і пояснюється, що коло 60% нашої продукції іде в інші республіки СРСР і коло 40% приходить відти. Довіз з інших країн через суворе контингентування незначний і становить тільки 5%.

8. Різні металічні товари. Тут маємо на увазі продукцію двох трестів: Харківського металотресту і заводу „Інтернаціонал“.

Харківський металотрест виробляє головнo устаткування цукроварень і легкі машини: велосипеди й велочасті, металічні сита і інші металічні вироби. Перспективи збуту укладаються сприятливо. Напр., для машино-будівельної групи в портфелі треста є вже замовлень на 40% всієї продукції, що-ж до велосипедів, то потреба ринку багато перевищує розмір їх продукції.

Розподіл збуту металотресту на 1925/26 рік між окремими ринками роззначений так (в %):

Україна	60%
Центральні райони РСФРР	31%
Інші райони СРСР	9%

Завод Інтернаціонал виробляє головнo цвяхи, дрiт, телеграфні часті та ин. Збут цих товарів при великій збільшенні місткості ринку треба вважати за цілком забезпечений. Головні ринки (за матеріалами минулого року) українські, що забрали 67% всієї продукції, решта (33%) падають за межі України.

Протягом 1925/26 госп. року збут названих товарів двох трестів дасть суму згідно з даними ВРНГ) — 7,0 мiл. крб.

Проти збуту минулого року маємо збільшення на 2,1 мiл. крб. або на 43%.

9. Мука. В зв'язку з добрим урожаєм на хліб, Укрмут в 1925/26 господарчому році дуже збільшить продукцію і збут муки проти минулого року.

Правда, в момент уложення торгплану склалася несприятлива кон'юнктура для заготування хліба в наслідок причин, освітлених вище (в розділі: Подання сільського господарства). Проте поширена річна продукційна програма Укрмуту хоч і збудована на реальній базі, може бути виконана в першому кварталі з де-якими варіаціями в сторону зменшення.

Продукційна програма Укрмуту на 1925/26 р. передбачає збут різних сортів муки (включаючи і грис і посiд) в розмірі 43,0 мiл. пуд. проти 13,0 мiл. пудів минулого року.

Річне споживання хліба для міського населення України обчислене на 60 мiл. пуд., лічачи 5 м. душ міського населення по 12 пудів на душу (обчислення хлібного відділу Н. К. В. Т.). Приймавши це обчислення, ми устанавляємо, що Укрмут, реалізуючи 55% загального збуту на Україні, задовольнить потреби міського споживача приблизно на 40%. Така питома вага Укрмута на мучному ринку українських міст цілком достатня, щоб відіграти основну роль в справі урегулювання цін на муку.

Збут Укрмуту протягом цього госп. року в розмірі 43,0 мiл. пуд., переведений на гроші, дасть суму 71,0 мiл. крб.

Ця товарова маса буде розміщена між окремими ринками так (в %):

на українському ринку	55%
в центр.-споживчому районі РСФРР	30%
в північно-західному краї	7%
на Кавказі	3%
на чужоземному ринку	5%

10. Цукор. Поширення засівної площі і добрий врожай 1925 року на цукрові буряки виявляться і в значному збільшенні продукції цукру. Продукція цукру в 1925/26 році цілком задовольнить потреби внутрішнього ринку (57 мiл. пуд.) і дасть можливість експортувати його в східні країни, де ми рік від року повинні відновляти нашу передвоенну роль — монополіста цукру на цих ринках. Проти минулого року — року часткового імпорту — цей рік, навпаки, буде не тільки бездефіцитним, але навіть дозволить експортувати приблизно 3,0 мiл. пудів.

Продукція цукру цього господарчого року (згідно з даними цукротресту) виявляється в кількості 61,3 м. п., з яких на заводи, що знаходяться на території України, припадає 49,6 мiл. пуд. і на заводи РСФРР — 11,7 мiл. пуд.

Згідно з даними Цукротресту протягом 1925 — 26 госп. року буде продано цукру на внутрішньому ринку СРСР — 57 міл. пуд. (УСРР — 13,5 міл. пуд.), на зовнішньому — 3,0 м. п., а всього 60 міл. пудів. Українська цукрова промисловість дасть 80% цілого річного збуту, цеб-то 48,0 міл. пуд., що в грошах виносить 523,0 міл. карб.

11. Сіль. Український сільний ринок протягом останніх років не зазнав особливих хитань ні що до попиту, ні що до подання з огляду на специфічні риночні властивості цього товару в умовах українського життя. Подушна і інші норми споживання соли не можуть взагалі гостро коливатися і знаходяться порівняно стабільному становищі.

Згідно з даними ВРНГ два соляних трести (Укрсільтрест і Славсільтрест) мають збути 1925/26 господарського року 33 міл. пуд., що дає суму 12,6 міл. карб.

Проти фактичного збуту минулого року це дає збільшення на 14%.

Місткість сільного ринку України на 1925/26 р. обчислена за матеріалами НКВТ на 18 м. п.; 4 міл. пудів мають бути експортовані в інші країни і решта загальної кількості збуту припадає цілком на Р. С. Ф. Р. Р.

12. Махорка. Недостача махорчаної сировини минулого року не дала можливості цілком задовольнити потреби внутрішнього ринку, особливо в другому кварталі минулого року. Цей рік починається для махорчаної промисловості (що до сировини) щасливіше. Гаданий збір сировини по всім Союзі 1925/26 госп. року збільшується проти минулого року з 2.750 т. п. до 5.000 т. п. або на 89% в тім числі на Україні з 1.600 т. десятин до 2.500 т. д. або на 56%. Що до потреби ринку, то вона обчислена на цілий Союз на 3.200 т. ящиків, а продукується 3.000 т. ящиків. Таким чином створюється умови, в яких поширена продукція буде зреалізована цілком.

Промисловий план Махортресту на цей рік, з огляду на з'ясовані обставини, передбачає продукцію махорки для палення 847 тис. ящиків і махорки нюхати. 13 т. ящиків, а разом 860 тис. ящиків, що дає збільшення проти минулого року на 43%. Слідом за збільшенням продукції більшає і збут, що буде виносити 836 т. ящ. махорки на палення і 14 т. на нюхання. В грошах, за даними ВРНГ, збут обчислений на 15,8 міл. карб.

Питома вага Укрмахортресту на союзному ринку (що потребує 3.200 т. ящ.) може бути визначена в 27-30%. Що до українського ринку, то він цього року буде потребувати 672 т. ящ. (обчислення Промислового відділу Наркомвнуторгу) і цей попит Махортрест задовольнить на 67%, бо він тільки 53% своєї продукції збуває Україні, а решту — РСФРР. Таким чином укр. ринок задовольняє головню махортрест, державна місцева промисловість (Черкаська фабрика) і дуже малою мірою приватна промисловість, що, головню, вивозить свою продукцію на Північ, залишаючи на Україні дуже малий відсоток своєї продукції.

13. Тютюн, папіроси, гільзи. Брак тютюнової сировини і високі ціни на ринку трохи гальмували зріст продукції української тютюнової промисловості минулого року. Проблема сировини на цей рік розв'язана щасливо. Врожай тютюнової сировини 1925 року дає збільшення на 100% проти минулого року і наситивши цілком сировиною нашу тютюнову промисловість, дозволить вийти на зовнішній ринок з пропозицією 200 т. п. сировини.

Промисловий план Укртютюнтресту передбачає продукцію на цей рік 5.060 м. папірос, 662 тон тютюну в пачках і 500 міл. гільз, що виносить 128% фактичного вироблення торішнього року. Протягом 1925/26 госп. р. збут продукції Укртютюнтресту досягне суми, згідно з даними В. Р. Н. Г. 28,6 міл. карб. або 99% всієї товарової маси. Проти фактичного збуту минулого року це дає збільшення на 3,3 міл. карб. або на 12%.

Вказаний розмір (12%) збільшення збуту проти минулого року є цілком недостатній, бо збільшення попиту на ці товари від „села“ і „міста“ дасть далеко більший відсоток.

14. Рослинні масла, макуха, масл. фарби, мило. На 1925/26 госп. рік збут цих товарів Укрмаслотрест (згідно з даними ВРНГ) обчислює на 10,6 міл. карб.

Проти фактичного збуту минулого року це дає збільшення на 4,2 м. р. або на 65%. Збути цю продукцію протягом року не буде тяжко, бо 41,4% всієї товарної маси передбачається експортувати в інші часті Союзу і за кордон. Та кількість, що останется, навряд чи покриє потребу українського ринку і можна навіть сподіватися появу невеликого голоду на ці товари.

15. Спирт, горілка, настоянка, наливки. Горільчана промисловість 1925/26 операційного року, в зв'язку з випуском на продаж 40% горільчаних виробів і

зниженням продажної ціни, увійде в нову фазу свого розвитку, тому різко збільшиться розмір продукції спирту як по всьому СРСР, так і на Україні.

З загальної кількості, що має бути викурена в цілому СРСР 860 000 000⁰ спирту — на Україну припадає 200 662 000⁰, цеб-то питома вага України в спиртовій промисловості СРСР виносить 23,3%. Викурення показаної кількості на Україні розподіляється поміж окремими виробниками так:

Завод Укрдержспирту	111.662.000 ⁰	або 55,8%
Сахаротресту	73 500.000 ⁰	„ 36,8%
місцевої промисловості	16.000.000 ⁰	„ 7,4%

Отже, питома вага Укрдержспирту становить що до України 55,8% і що до СРСР — 12,9%.

На 1925 — 26 госп. рік збут спиртових виробів згідно з даними ВРНГ обчислений на суму 63,1 міл. карб., що проти збуту минулого року дає збільшення на 35,5 міл. карб. або на 130%. Показане збільшення збуту буде удвоє більше, бо ціну знижено на 50%. А кількісне порівняння дає збільшення коло 250% і цей показник треба вважати за правдивіший. Наша гадка така, що зріст збуту фактично буде ще більший проти показаного. Є підстава думати, що Спиртотрест недообчислив розміру збуту на цей рік. До такого великого збільшення споживання показаних товарів спричиняються такі моменти, що будуть повною мірою діяти протягом цього року:

- 1) збільшення купівельної сили сільського й міського населення,
- 2) зниження продажних цін і збільшення градусу кріпости,
- 3) більше споживання спирту в промисловості для технічних потреб і
- 4) експорт, передбачуваний в розмірі 10 000 000⁰ або 5% цілої продукції.

17. Шкіра. Цього року утворюються дуже добрі перспективи для збуту продукції Укршкітресту. Це залежить з одного боку від збільшення купівельної сили сільського й міського ринків, з другого — від того, що на укр. ринку немає достатнього подання від шкіряної промисловості.

Недостача шкіряної сировини буде дуже прикро відчуватися в цьому періоді, бо селянство, доповнюючи свої череди, стримується продавати худобу і шкіряну сировину.

Поширена річна продукційна програма Укршкітресту, обчислена на довіз шкір. сировини на суму 16,6 міл. карб. і взуттєвого і шкіряного устаткування на суму 1,1 міл. карб. (в тім числі і устаткування великої фабрики взуття в м. Харкові), передбачає продукцію різних шкіряних товарів: підошви — на 1.122 тис. р., хрому 6.000 тис. фуг. і мостів'я 92 тис. п., що в грошах становить 52,1 міл. карб.

Протягом всього 1925 — 26 госп. року збут шкіри досягне суми 51,7 міл. карб. що становить 99% всієї товарової маси.

Проти фактичного збуту минулого року це дає збільшення на 17,4 міл. карб. або 50%.

Як і минулих літ, так особливо цього року, не буде ставати шкіряних товарів з тої простої причини, що їх у нас виробляється кількість недостатню, щоб задовольнити потреби. Потреба цього товару серед міського і сільського населення зростає швидче, ніж продукція. Досить сказати, що місткість сільського ринку виросла проти минулого року на 90%, а продукція Укршкітреста ледве збільшилася на 60%. Коментарі в цім випадку зайві.

З матеріалів за минулі роки видно, що Укршкітрест збуває на Україні тільки 55% своєї продукції — решту вивозиться до РСФРР. Зіставляючи місткість шкіряного ринку і збут, доводиться констатувати, що ринок може бути насичений тільки на 50 — 55%.

Те, чого бракує для повного насити ринку, тільки частково можна поповнити довозом з-за кордону та РСФРР.

17. Папір, картон. Маємо з одного боку великі запаси сировини (ганчір'я, соломки й деревини), з другого боку потреби внутрішнього ринку союзна паперова промисловість задовольняє далеко недостатньо, отже конче треба поширити її продукцію не тільки через збільшене навантаження, але й будівництвом нових заводів.

Зріст потреби на папір далеко переганяє зріст внутрішньої продукції і наш довіз в цій частині має тенденцію збільшуватися, доходячи до 50% всієї союзнаї промисловості.

Українська паперова промисловість займає найбільше місце серед союзнаї, її питома вага хитається коло 6 — 7%.

На 1925 — 26 госп. рік збут Укрпапітресту обчислений на 1282 тис. пуд. паперу й картону, що в грошах виносить, згідно з даними ВРНГ 7,6 міл. карб.

Проти фактичного збуту минулого року це дає збільшення на 0,9 міл. карб. або на 10%.

Після сказаного не доводиться спинятися на тім, що республіканська паперова промисловість дуже слабо задовольняє український ринок; до того ж збут її по районах СРСР розподіляється не вигідно, а саме (в %):

Україна	67
Центр. район РСФРР	18
Південно-східний край	15

В цій царині треба подбати, щоб Укрпапіртрест постачав Україні більше паперових товарів. Адже Україна в далеко більшій мірі відчуває „паперовий голод“, аніж центральний район РСФРР.

18. Хемічні товари. В розпорядження НКВТ до моменту складення торг. плану не надійшло досить авторитетних матеріалів, які дали б можливість судити про міру наичености українського ринку хемічними товарами. Тільки на підставі загальних даних та відомостей з місць можна сказати, що у нас по багатьох окружних центрах відчувається недостача хемічних товарів. І продукція цього роду товарів зростає багато поволіше, ніж попит на них, що весь час збільшується.

В даному разі обчислене подання з боку Хемвугіля та Укрвибухзавода, яких збут протягом цілого 1925/26 господарчого року досягне суми 42,1 міл. карб., що проти збуту минулого року становить збільшення на 95%.

Та хоч як сильно збільшується збут різних хемічних товарів, проте він далеко не задовольнить попиту на них. Оскільки подання є недостатнє, покажемо в частині продукції Хемвугля, на яку з показаного річного збуту (42,1 міл. карб.) припадає 95%.

Потреба ринку, як можна судити з заявок торгових відділів, що є в портфелі тресту, на 1 півріччя буде задоволена не більше, як на 45 — 50%. Так на кальциновану соду заявки відділів тресту становлять 35 000 тон, а трест може дати всього 14 000 тон, каустичної соди треба коло 19 000 тон, а трест може дати 9 000 тон. Вимоги на сірчану кислоту досягають 28 000 тон, а трест може дати всього 10 000 тон. Попит на бікарбонат і хлорне вапно трест може покрити на 70 — 75%.

Головні ринки збуту хем. товарів названих трестів є Україна й інші республіки СРСР; незначну роль відіграє чужоземний ринок, як видно з одних даних про розподіл збуту цих товарів по окремих ринках (в %):

Україна	89,7
Інші республіки СРСР	56,7 ¹⁾
„ країни	3,6

Отже більше як половина всього збуту української хемічної промисловости падає на позаукраїнські ринки, тимчасом, як український ринок періодично, сезонно, відчуває гостру недостачу окремих товарів масового споживання.

19. Скло, пляшки. Широка кампанія житлобудівництва буде цього року не тільки в місті, але і в селі, що й викликає значний попит на скло на пляшки. Попит на всілякі пляшки, як і на тару також має бути великий, з огляду на кількісне збільшення товарів. Досить показати на попит від великого споживача пляшок Укрдержспирту, якого збут збільшується на 250% цього року проти минулого року, щоб приблизно уявити перспективи попиту.

Продукція цих товарів з середжана в трестах Хемвугіля, Порцелян-фаянс-скло, яких збут на 1925 — 26 рік обчислений (за даними ВРНГ) на 8,3 міл. карб.

Проти збуту минулого року це становить збільшення на 80%.

Великий розмір збуту, що передбачається на цей рік, цілком реальний, бо попит, з причин з'ясованих вище, буде дуже великий. А як порівняти збільшення попиту на пляшану тару від Укрдержспирту (230%) із збільшенням подання проти минулого року (80%), то можна сподіватися навіть дефіциту на ці товари.

В кожному разі безперечно, що дефіцит на скло й пляшки цього року буде. Сказане в достатній мірі підтверджують дані Хемвугіля, одного з могутніх виробників цих товарів. В портфелі тресту є заявок від торгових відділів на 1-ше півріччя стільки, що продукція за цей період навряд чи задовольнить попит на пляшки на 64%, а на просте скло тільки на 46%.

¹⁾ Такий розмір збуту згідно з даними Хемвугіля назначений до експорту на 1925 — 26 рік.

Брак матеріялів не дає цілком уявити собі збут названих товарів на окремих ринках. Згідно з даними Укрпорцелян-фаянс-скла розподіл збуту між окремими ринками має бути такий:

Україна	50
РСФРР	10
Зах. Край	3
Південно-Східний Край	30
Інші	7

20. Порцеляново-фаянсові вироби. Продукція цих товарів на Україні цілком зосереджена в підприємствах, що об'єднує Укрпорцелянтрест; питома вага останнього в загально-союзному масштабі продукції порцеляново-фаянсових виробів становить 32%.

Брак відповідних даних не дає змоги судити про міру насиченості українського ринку в минулому і про потрібну кількість на цей рік.

Збут зазначених товарів на 1925 — 26 господарський рік обчислений (згідно з даними Порцелянтресту) на 8,0 міль. карб.

Проти збуту минулого року це дає розмірно невелике збільшення всього на 10%.

За матеріялами названого тресту розподіл річного збуту по окремих ринках має бути такий (у %):

Україна	34
РСФРР	23
Зах. Край	10
Південно-Східний Край	23
Інші	10

21. Лісові матеріяли. Згідно з даними українських товарних бірж на самій Україні продано різних лісових матеріялів 1924 — 25 господарського року на суму 33,0 міль. карб.; з цього на українські лісові трести (Україніліс та Укрлістоп) припадає 13,3 міль. карб., або 40%. Таким чином лісовий ринок України на 40% обмислює власна лісова промисловість. В зазначену суму (33 міль. карб.) не входить велика частина лісу, яку селянство вирубує легально й нелегально про власне споживання і яка не проходить каналами риночного товарообороту. Отже фактичне споживання лісових матеріялів на багато перевищує показану суму.

Згідно з даними ВРНГ українські лісові трести протягом всього 1925 — 26 господ. року мають збути названих товарів на 16,2 міль. карб.

Проти фактичного збуту минулого року ця сума більша на 2,9 міль. карб. або на 22%.

Це збільшення збуту лісових матеріялів на цей рік буде далеко недостатнє, бо місткість ринку лісових товарів дає більший коефіцієнт зросту, і, за обчисленням лісових секцій товарних бірж України, попит досягає 53 міль. карб., цеб-то перевищення становить 60%. Тому лісовий дефіцит треба буде покрити збільшенням довозу з інших республік СРСР і зменшенням вивозу українського лісу в інші країни, особливо в частині асортименту, що має широке споживання в середині країни.

Найбільшим районом споживання лісу, привезеного з інших республік Союзу, є степова Україна, цеб-то територія колишніх Донецької, Катеринославської та Одеської губерній.

22. Будівельні матеріяли. Минулий рік був фактично тільки початком розгортання різного роду будівництва і з цілого ряду причин перейшов в умови недостатнього зростання економічної сили країни.

Врожай цього року, значне загальне розгортання промисловості, відбудування зруйнованих домів і потреба будувати нові — ось ті умови, які визначають більші розміри будівництва протягом 1925 — 26 господарського року.

Отже, перспективи збуту зазначених товарів цього року будуть дуже сприятливі. Широкий розвиток робочого житлового будівництва і великі фабрично-заводські будівлі, зв'язані з наміченим зростанням промисловості, примушають сумніватися, чи зможуть трести, що виробляють будівельні матеріяли, цілком задовольнити сподіваний попит.

В даному разі обчислюємо продукцію Укрдержбуду, Сілікаттресту і Труббуду, що виробляють названі товари. Збут цих товарів на 1925 — 26 господ. рік обчислений згідно з даними ВРНГ на 23,6 міль. карб.

Проти збуту минулого року ця сума більша на 8,7 міл. карб. або на 58⁰/₁₀.

Взагалі треба вважати, що дефіцит будівельних матеріалів, який був і минулого року, цього року буде ще більший.

Велике збільшення збуту (на 87⁰/₁₀) проти минулого року відноситься до Укрсілікаттресту. Що-ж до Укрдержбуду і Труббуду, то їх збільшення становить всього 21⁰/₁₀, що пояснюється фінансовим становищем цих трестів.

23. Мішки, кодоли, мотузки, шпагат. Минулими роками українським господарським організаціям не вистачало цих товарів. Укртекстильтрест виробляє їх недосить чрез невелику кількість продукційних одиниць, а головне через брак достатньої кількості сировини (льону та ин.) на внутрішнім ринку СРСР, бо дозволений довіз текстильної сировини замалий.

Цей рік розпочався бурхливим зростанням народного господарства і буде потребувати великої кількості мішків, мотузків, шпагату для переведення хлібозаготовчої і цукрової кампанії. Поширена продукційна програма Укртекстильтреста на цей рік, зваживши ці обставини, передбачає великий довіз сировини (джуту, штигельного дроту) з інших країн, що дасть змогу збільшити продукцію зазначених товарів на 53⁰/₁₀ проти минулого року.

Протягом 1925 — 26 господарського року збут Укртекстильтресту згідно з відомостями ВРНГ досягне суми 22,5 міл. карб., що проти фактичного збуту минулого року дає збільшення на 8,5 міл. карб. або на 61⁰/₁₀.

Розподіл збуту продукції по ринках, згідно з звітними даними минулого року має такий вигляд (в ⁰/₁₀ ⁰/₁₀):

Україна	52
Центр. промисл. район РСФРР	10
Кавказ	20
Туркестан	3
Інші райони	4
Зовнішній ринок	11

На цей рік конче треба збільшити збут на українському ринку коштом інших для легшого переведення хлібозаготовчої і цукрової кампанії, що потребуватимуть великої кількості, головню, мішків.

24. Коалін. Цей товар продукує Укркоаліноб'єднання, яке охоплює цілу продукцію на Україні на 50⁰/₁₀.

Головним районом збуту коаліну, що випускає трест, є північно-західний край (92⁰/₁₀), де сконцентровано головну масу підприємств паперової промисловости, потім Україна 4⁰/₁₀ і інші райони — 4⁰/₁₀.

Продукційна програма на 1925 — 26 рік передбачає продукцію 2.390.000 пудів коаліна.

Збут названого товару протягом цього року досягне 0,8 міл. карб., що становить збільшення на 0,3 міл. карб. або на 60⁰/₁₀ проти минулого року.

Минулого року, згідно з даними тресту, попит на коалін перевищив подання Замовлення на цей товар виробництва 1925 — 26 року, що є в портфелі тресту, показують на повну реалізацію продукції.

Для більшої наочности покажемо подання української промисловости в таблиці, де покажемо також питому вагу кожної окремої галузи:

Вугілля	140,8 міл. карб. або	9,9 ⁰ / ₁₀
Залізна руда	24,7 " " "	1,7 ⁰ / ₁₀
Чавун, залізо, сталь	207,1 " " "	14,6 ⁰ / ₁₀
Коксобензолні товари	10,3 " " "	0,7 ⁰ / ₁₀
Машини	60,9 " " "	4,3 ⁰ / ₁₀
С.-г. машини	45,0 " " "	3,2 ⁰ / ₁₀
Електро-технічні вироби	14,5 " " "	1,2 ⁰ / ₁₀
Різні метал. товари	7,0 " " "	0,5 ⁰ / ₁₀
Мука (борошно)	71,0 " " "	5,0 ⁰ / ₁₀
Цукор	523,0 " " "	37,0 ⁰ / ₁₀
Сіль	12,6 " " "	0,9 ⁰ / ₁₀
Махорка	15,8 " " "	1,1 ⁰ / ₁₀
Тютюн, папіроси, гільзи	26,8 " " "	1,9 ⁰ / ₁₀
Масло рослин. фарби	10,6 " " "	0,7 ⁰ / ₁₀
Спирт, горілка, наливки	63,1 " " "	4,5 ⁰ / ₁₀

Шкіра	51,7	мл. карб.	або	3,7 ⁰ / ₀
Папір	7,6	"	"	0,5 ⁰ / ₀
Хімічні товари	42,1	"	"	3,0 ⁰ / ₀
Скло, пляшки	8,3	"	"	0,6 ⁰ / ₀
Порцеляново-фаянсові вироби	8,0	"	"	0,6 ⁰ / ₀
Лісові матеріали	16,2	"	"	1,1 ⁰ / ₀
Будівельні матеріали	23,6	"	"	1,7 ⁰ / ₀
Мішки, кодоли, мотузки, шпагат	22,5	"	"	1,6 ⁰ / ₀
Коалін	0,8	"	"	—
Разом	1.414,0	мл. карб.	або	100 ⁰ / ₀

Таким чином, товарова риночна продукція всієї української трестованої промисловості на 1925-26 госп. рік обчислена на 1.414,0 мл. карб. Проти фактичного збуту минулого року це становить збільшення на 705,0 мл. карб, або на 100⁰/₀.

Найбільше зростання маємо в цукровій промисловості і в горільництві, яких продукція цього року збільшилася втричі. Потім ідуть вугляна, металургійна і машинобудівна галузі, які теж дуже сильно зростають.

В першому кварталі трестована промисловість розгортається не цілком і дасть усього 21,3⁰/₀ річної товарної маси, тим часом як цей період — 1 квартал — є найкращий сезон для збуту товарів, бо значайно дає попит на 30 — 35⁰/₀ річної продукції.

Недостатнє подання товарних мас в першому кварталі пояснюється тим, що цього року в першому кварталі і перед ним мають бути переведені великі відбудовчі роботи на промислових підприємствах і побудовані навіть нові підприємства.

Ясно, що після переведення ремонтних робіт, велика промисловість збільшить продукцію товарів і тим чимало поповнить подання в 3-му і 4-му кварталах.

Ці обставини можуть мати той наслідок, що в першому кварталі найбільше і частково в другому буде відносна недостача промислових товарів. Тому потрібна участь відповідних органів, покликаних регулювати товарооборот, щоб збільшити контингент довозу чужоземних товарів широкого споживання для постачання товарів селу, беручи на увагу великий осінній попит, і для ліквідації нездорових явищ (ажіотаж, спекуляція) на ринку промислових товарів.

Б. Державна місцева промисловість. Цією промисловістю після останнього районування, завідують окружні відділи місцевої промисловості (ВМП) — в одних округах, і окружні відділи місцевого господарства (ВМГ) — в інших. Крім того, її об'єднує Управління місцевої промисловості при ВРНГ.

Переважна більшість підприємств державної місцевої промисловості має місцеве значіння і працює на місцевий споживчий ринок.

Така близькість ринку збуту до підприємств місцевої промисловості визначає асортимент їх товарів, яких продукція швидко пристосовується до потреб ринку. Це ставить місце у промисловість в дуже вигідне становище. Вся продукція місцевої промисловості, призначена до відчуження, на всі 100⁰/₀ збувається в умовах недостатньої насиченості ринку. Тим і пояснюється, що минулого року державна місцева промисловість перебільшила планові обчислення. Напр. промплан ВРНГ визначив товарову масу на весь 1924-1925 рік в розмірі 61,3 м. крб., а фактично, згідно з звітними даними, вона виявилася в сумі 89,6 м. крб., тобто фактична товарова маса перейшла планові передбачення на 46⁰/₀.

Значне зростання виявляє державна місцева промисловість і в 1925/26 господарському році. Згідно з даними Управління місцевої промисловості ВРНГ, продажна вагрість товарової маси цієї промисловості на 1925/26 рік обчислена на 129,1 мл. крб., що проти фактичної товарової маси минулого року становить збільшення на 39,5 мл. крб. або на 44⁰/₀. Показаний розмір товарової маси 1925/26 року розподіляється між окремими галузями місцевої промисловості так:

Металевообробна	37,0	мл. крб.
Харчова	43,4	"
Текстильно-швацька	15,9	"
Поліграфічна й паперова	9,4	"
Шкіряна	8,5	"
Хемічна	5,3	"
Будівнича й сілікатна	5,6	"
Деревообробна	2,2	"
Гірська	1,8	"

Таким чином, велика частина товарної маси місцевої промисловості припадає на три її головні галузі — харчову, металообробну і текстильно-швацьку, які дають продукцію в розмірі 96,3 мільйонів крб. або 74,5% цілої річної товарної маси місцевої промисловості. Невелика решта товарної маси припадає на інші галузі.

Харчова промисловість головно зосереджена в Харківському, Київському і Одеському округах. Важнішими продуктами місцевої харчової промисловості є: борошно, броварство, кондитерсько-цукеркове і консервне діло. Ця промисловість працює головно на широкий міський ринок.

Більша частина металообробної промисловості розташована в Київському, Катеринославському, Одеському і Харківському округах і виробляє головно такі товари дрібносортове залізо, речі дрібного машинобудування і верстатобудування, цвяхи, рискалі, відра, емалірований посуд, дріт, болти, шруби, сокири, вила і т. п. З цього асортименту видно, що місцева металева промисловість обслуговує головно широкий селянський ринок, продукційно-трудова потреба селянства і в тім полягає її важливість.

Місцева текстильно-швацька промисловість знаходиться головно в Харківському, Полтавському, Катеринославському і деяких округах Правобережної України. До цієї промисловості відносяться швацька і панчішно-трикотажна продукція, яких вироби ідуть на 60% на сільський ринок і 40% — на міський. Решта галузів місцевої промисловості — поліграфічна, шкіряна, хемічна і інші працюють майже виключно на місцевий окружний ринок, обслуговуючи сільське й міське населення.

Згідно з даними Управління місцевої промисловості ВРНГ показаний вище розмір річного збуту буде розміщений по окремих ринках таким чином (в %):

На Україні	68,7%
„ по-за українським ринком	31,3%

При чім продукція місцевої шкіряної промисловості буде цілком зреалізована на українському ринку. Майже сповна, бо на 91 — 92,5%, буде зреалізована на укр. ринку продукція текстильно-швацької і поліграфічної промисловості:

Між контрагентами збут має бути розподілений так (в %):

через держорган	47%
„ кооперацію	30%
„ приватний апарат	23%

Як порівняти з розподілом збуту між контрагентами минулого року, то треба встановити, що роля кооперації збільшується з 19% до 21% коштом зменшення збуту через приватний апарат з 36% минулого до 23% цього року.

Державна місцева промисловість що до сили своїх підприємств займає середнє місце між великою трестованою і дрібною промисловістю. Місцева промисловість, допомагаючи переробляти півфабрикати великої промисловості і сільсько-господарську сировину, грає дуже важливу роль в справі постачання товарів широкому міському і сільському населенню України.

Державна місцева промисловість розташована по окремих округах дуже нерівномірно, що пояснюється її історичним розвитком, залежним від ряду умов: наявності сировини, півфабрикатів, платіжоспроможного міського й сільського населення і т. д.

Розподіл товарної маси підприємств місцевої промисловості окремих округів такий, що головна її частина падає на Харківську, Могилівську, Катеринославську та Одеську округи, де найбільше розвинена промисловість. На ці чотири округи припадає товарної маси на 84,3 мільйонів крб., що становить 65,3% товарної маси всієї державної місцевої промисловості України.

Рівноставлячи подання товарної маси окремих галузів місцевої промисловості минулого року з поданням цього року, слід констатувати, що найбільше зростають харчова, металообробна і будівничо-сілікатна галузі промисловості і дуже мало решта галузів.

До зросту такої галузи, як харчова, спричинився добрий врожай 1925 року, який дав місцевій промисловості велику кількість сільсько-господарської сировини на перероблення.

Чимале поширення великої металургійної промисловості, що передбачається цього року, виклине велику кількість півфабрикатів; збільшена місткість сільського ринку заявить величезний попит на металічні вироби — от причини значного зросту металообробної галузи місцевої промисловості.

Нарешті, велике поширення будівельно-сілікатної галузі зв'язане з розвитком будівельної кампанії, що спостерігалася минулого року і ще багато більша буде цього року.

В. Кооперативна промисловість. Кооперативною промисловістю завідують різні кооперативні організації. Такий децентралізований порядок, відсутність єдиного керівного центру має наслідком недостатнє освітлення роботи цієї промисловості і брак точних даних про загальну продукцію за минулий рік.

Щоб показати розмір продукції кооперативної промисловості, скористуємося з цифрових даних, що є в нашій розпорядженні, беручи за основу одну і найпевнішу ознаку — товарову масу, тоб-то ту частину загальної продукції, що має піти на збут, — на відчуження від промислових підприємств.

Крім того, дані, що ми наводимо нижче, показують не тільки загальний сумарний розмір товарової маси кооперативної промисловості, але й розмір її по окремих галузях. Це досить наочно представить кооперативну промисловість, що працює на обслуговування широких кооперованих мас міського населення.

Облік ценових підприємств кооперативної промисловості, які мають більше як 15 робітників при механічному двигачеві або більше від 30 робітників без двигача, ведуть органи ЦСУ. Решта кооперативних підприємств, що не мають установленого цензу, іде на облік по лінії промислового оподаткування.

Використання цих джерел і дає можливість облічити подання кооперативної промисловості на українському ринку.

Згідно з даними ЦСУ, які стосуються до ценової частини кооперативної промисловості, ми подамо річну її продукцію за минулий 1924—25 господарський рік по окремих галузях в таких цифрах:

Продукція харчових продуктів	69,5	мл.	крб.
В тім числі борошна	36,3		
Шкіряна й футряна промисловість	4,6	"	"
Продукція одягу й туалету	3,0	"	"
Паперова й поліграфічна	2,4	"	"
Металообробна промисловість	2,2	"	"
Деревообробна	2,0	"	"
Хемічна	1,5	"	"
Добування й оброблення мінералів	0,9	"	"
Продукція машин	0,4	"	"
Текстильна	0,2	"	"

Разом . . 86,7 мл. крб.

Що до тих підприємств кооперативної промисловості, які своєю силою стоять нижче від ценових, то облічити їх продукцію можливо на підставі даних НКФ. Ці матеріали устанавлюють розмір продажного обороту промислових підприємств для їх оподаткування. Ми скористуємося з цих даних, бо інших немає, зауваживши, що точність цих матеріалів менша, ніж точність перших. Проте, нам здається, що матеріали НКФ дуже близькі до дійсності, бо фіск при обчисленні оборотів цих підприємств користався з досить авторитетних рахункових книг кооперативних організацій.

Дані НКФ про обороти нижценозових підприємств представляють річний продажний оборот цих підприємств по окремих галузях промисловості в такому вигляді:

Харчова	23,6
В тім числі млинарська 9,0	
Шкіряна й хутряна	3,4
Продукція одягу й туалету	1,6
Металообробна	1,2
Хемічна	1,2
Деревообробна	0,6
Текстильна	0,2
Інші	1,8

Разом 33,6

З'єднаймо в одну таблицю дані ЦСУ про огульну продукцію¹⁾ і дані НКФ про кількість проданої товарової маси, що є те саме, і ми дістанемо такі дані про цілу товарову масу, що виробила кооперативна промисловість за минулий рік по окремих галузях:

Продукція харчових продуктів	93,1	мл. крб.	або 77,5%
В тім числі борошна	45,3		
Шкіряна і хутряна промисловість	8,0	"	" 6,6%
Продукція одягу й туалету	4,6	"	" 3,8%
Металообробна	3,8	"	" 3,2%
Хемічна	2,7	"	" 2,2%
Деревообробна	2,6	"	" 2,2%
Паперова й поліграфічна	2,4	"	" 2,0%
Текстильна	0,4	"	" 0,3%
Інші	2,7	"	" 2,2%
Разом	120,3	мл. крб.	або 100%

Наведена таблиця показує, що головна маса продукції (77,5%) всієї кооперативної промисловості припадає на харчову галузь.

Великий розмір харчової галузі кооперативної промисловості пояснюється тим, що кооперація охоплює багато млинів, а також печіння хліба, обслуговуючи населення великих міст України. Решта галузів кооперативної промисловості працюють виключно на місцевий міський і сільський ринок.

Треба відзначити, що кооперативна промисловість, відмінно від інших форм експлоатації промисловості, працює виключно на український ринок. Це пояснюється тим, що кооперація, яка володіє частиною українських промислових підприємств, має на меті головню обслуговувати споживчі потреби кооперованого населення і не дбає за суто-комерційні завдання.

Що до питомої ваги кооперативної промисловості, то треба констатувати, що вона невелика. Тим часом як товарова маса всієї трестованої промисловості України 1924 — 25 господарського року виносила 709,0 мл. крб., державної місцевої 89,6 мл. крб. і приватної 316,0 мл. крб., кооперативна промисловість дала товарової маси, як сказано вище, на 120,3 мл. крб. Отже треба відзначити, що кооперативна промисловість звичайно далеко не дорівнює основній промисловості — трестованій, значно перевищує розмірами своєї продукції державну місцеву, якої підприємствами видають Округконкоми. Що до приватної промисловості, то вона більше як удвоє перевищує кооперативну.

Такого великого зросту, який маємо в більшості галузів народного господарства за останній рік, кооперативна промисловість не виявляє, на що показує динаміка поквартальних даних ЦСУ ценової її частини.

Збільшення купівельної спроможності міського населення і особливо сільського, в зв'язку з гарним урожаєм 1925 року, що перебільшив передвоєнний огульний збір на 3%, має в наслідку дуже збільшений попит на промислові товари. Це досить яскраво ілюструє преса, вказуючи, що для багатьох товарів широкого споживання, як мануфактура, шкіра, металічні вироби, махорка і т. д. ми маємо дефіцит, тоб-то попит на ці товари переходить подання їх від нашої промисловості.

В зв'язку з тим, звертаючись до росту промисловості по окремих формах експлоатації, мусимо сказати, що найбільше зростає державна трестована промисловість, яка згідно з промплаом ВРНГ і загальносоюзних трестів, викине 1925 — 26 року товарову масу, більшу від торішньої на 100% (1924 - 25 року — 709,0 мл. крб., а 1925 - 26 — 1414,0 мл. крб.); державна місцева збільшить свою товарову масу, згідно з даними управління місцевої промисловості ВРНГ, на 44% проти минулого 1924 — 25 господарського року. Що до кооперативної промисловості, то як сказано вище, вона росте дуже поволі, відстає від інших форм промисловості. Відсутність об'єднуючого центру і відповідних досить авторитетних матеріалів не дає змоги судити про перспективи її зросту. Проте і на підставі матеріалів, згаданих вище, можна сказати, що кооперативна промисловість не буде мати такого зросту, який має близька до неї типом підприємств державна місцева. Причина цього в фінансових труднощах всієї системи кооперації, в дуже стабільній кількості промислових підприємств, що майже не зростають дорогою великих ремонтно-відбудовчих робіт,

¹⁾ Сюди ввійшла огульна продукція призначена на відчуження т. є. товарна маса.

скерованих до збільшення, зміцнення і відновлення основного капіталу. Кооперативна промисловість трохи зростає тільки коштом збільшення продукційності праці.

Все це конче вимагає утворити кооперативний центр, який, в певній частині, об'єднував би цілу систему кооперативної промисловості і керував нею. Ліквідація голоду на промислові товари потребує зростання не тільки великої промисловості, але й середньої, якою і є кооперативна типом своїх підприємств. Треба подати спеціальну фінансову допомогу, якимсь реорганізувати регулювання кооперативної промисловості, щоб ця середня промислова ланка не відставала від загального темпу відновлення народного господарства.

Г. Приватна промисловість складається з розпорошених підприємств, які перебувають у віданні приватних осіб; одні підприємства віддано приватним особам на праві оренди, інші — переважна маса дрібних підприємств — денаціоналізовані і є власністю приватних осіб. Відсутність об'єднуючого центру і ті умови, в яких працює приватна промисловість, створили таке становище, при якому навіть спеціально-економічна література і преса позбавлені змоги освітити її, щоб виявити усі ті фактори позитивні й негативні, які супроводять її роботу.

Що до інтересу, який виявляється до приватної промисловості, то неможна сказати, що він невеликий. Цей інтерес викликають різні мотиви: 1) потреба створити стимул для притягнення приватного промислового капіталу до продукційних сил країни; 2) по лінії фіскальній потреба утворити податкову систему в частині, що стосується до приватної промисловості, таким способом, щоб податки плачено тільки з чистого прибутку без зменшення основного продукційного капіталу; 3) з погляду податкових прибутків приватна промисловість викликає інтерес, бо її обкладається найвищим % супроти огульної продукції. Згідно з даними НКФ патентний і урівняльний збір становить у відсотках до огульної продукції в державній промисловості 1,73, в кооперативній 1,90, а в приватній 2,56; 4) нинішній товаровий дефіцит часто примушає звертати очі на приватну промисловість, як на великого продуцента товарів масового споживання; 5) нарешті нашої молодій соціалістичній промисловості цікаво знати і завжди стежити за успіхами (коли вони є) і зростанням продукції приватної промисловості, щоб усіма сторонами бути напереді.

Цим пояснюється, що приватна промисловість викликає до себе інтерес. Але цей інтерес виявляється невеликими проблематичними статтями на сторінках нашої преси, через те що немає досить повних даних про її роботу, якій належить дуже солідне місце що до розмірів продукції.

Тому ми маємо тільки змогу на підставі матеріалів, якими розпоряджаємо, виявити товарну масу цієї промисловості.

Облік ценових підприємств приватної промисловості, цеб-то тих, які мають більше як 15 робітників при механічному двигачеві або більше як 30 робітників, коли двигача немає, ведуть органи Ц. С. У.

Але далеко більша частина приватної промисловості складається з маси дрібних підприємств, нижчих від установленого цензу; ці підприємства ідуть на облік по лінії оподаткування.

Використання цих даних допоможе облічити розмір подання товарних мас, що йдуть від приватної промисловості.

Згідно з даними Ц. С. У., які стосуються до ценової часті приватної промисловості, ми покажемо річну її продукцію за минулий 1924 — 25 господарський рік по окремих галузях в таких цифрах (в міл карб.)

Продукція харчових продуктів	76,7	міл. карб.
В тім числі млинарська промисловість 70,2	"	"
Металообробна	3,0	"
Шкіряна і хутряна	2,0	"
Добування й оброблювання мінералів	1,0	"
Паперова й поліграфічна	0,6	"
Продукція одягу й туалету	0,5	"
Деревообробна	0,5	"
Продукція машин	0,4	"
Хемічна	0,3	"
Текстильна	0,3	"

Разом . . . . . 85,3 міл. карб.

Вся решта підприємств є дрібні і належать до нецензових, які ідуть на облік по лінії оподаткування. За браком інших матеріалів ми скористуємося з даних НКФ, які встановлюють продажний оборот цієї частини приватної промисловості.

Треба відзначити, що оборот, установлений від органів НКФ, трохи перевищує дійсний — з багатьох причин, зв'язаних з практикою оподаткування минулого року. Згідно з матеріалами НКВТ перевищення оборотів приватної торгівлі від органів НКФ становить 15%; такий відсоток треба числити і в відношенні до приватної промисловості.

На підставі даних НКФ про обороти нижче цензових підприємств ми подаємо річний продажний оборот цих підприємств по окремих галузях в таких цифрах:

Харчова	151,4	мл. карб.
В тім числі мливарська 105,2		
Шкіряна й хутряна	25,8	" "
Продукція одягу й туалету	20,6	" "
Металообробна	15,8	" "
Хемічна	5,0	" "
Деревообробна	4,8	" "
Текстильна	3,4	" "
Інші	4,6	" "
Разом	231,4	мл. карб.

Порівнюючи наведені таблиці, не трудно встановити, що великих, певніше середніх силою підприємств, приватна промисловість має небагато, а головню складається з великої маси дрібних підприємств. Коли взяти продукцію останніх, то вона утричі більша за продукцію великих підприємств.

З'єднаймо в одну таблицю дані ЦСУ і дані НКФ, що показують товарну масу цілої приватної промисловості за 1924—25 рік по окремих галузях таким чином:

Продукція харчових продуктів	228,1	мл. карб. або 72%
В тім числі мливарська 175,4		
Шкіряна й хутряна	27,8	" " " 9,0%
Продукція одягу й туалету	21,1	" " " 6,6%
Металообробна	19,2	" " " 6,0%
Хемічна	5,3	" " " 1,7%
Деревообробна	5,3	" " " 1,7%
Текстильна	3,7	" " " 1,2%
Інші	6,2	" " " 1,8%
Разом	316,7	мл. карб. або 100%

З цієї таблиці видно, що приватна промисловість охоплює головню харчову галузь і зокрема найбільше мливарську її частину. Як що порівняти дані приватного й кооперативного мливарства, то треба констатувати, що перше перевищує друге у чотири рази. Другою великою галуззю є шкіряна, що бере 9% всього подання приватної промисловості, а решта галузей мають другорядне значіння. Подібно до кооперативної промисловості, приватна зосереджена в продукціях, які обслуговують ринок споживчими товарами. Харчова продукція, зокрема мливарська, продукція взуття і інших виробів зі шкіри, виготовлення одягу й туалету — от звичайні галузі проникнення приватного промислового капіталу.

В умовах нестачі товарів цей розмір приватної промисловості, якої продукція майже цілком реалізується на внутрішньому укр. ринку, є досить великий; коли його порівняти з товарною масою державної місцевої промисловості, то він перебільшує останню на 287 мл. карб., з кооперативною — перевищення виносить 196 мл. карбованців.

З цього виходить, що приватна промисловість, займаючи велике місце в масштабі української продукції, в наших умовах зовсім не є конкурентом державної й кооперативної промисловості, бо цей рік має бути з чималим товарним дефіцитом. Забезпечити повну можливість викристати з продукційною метою свої капітали конче потрібно і дуже корисно для народного господарства протягом найближчих років.

Д. Тут ми маємо на меті, на підставі обчислення товарової маси в п. п. А, Б, В й Г, шляхом підсумування, визначити загальне товарове подання з боку трестованої, державної місцевої, кооперативної і приватної промисловості протягом 1925 — 26 господарського року; воно виносить 2.004,1 міль. карб.

По окремих формах експлоатації цей розмір річної товарової маси розподіляється так:

1. Державна трестова промисловість	1414,0	міль. карб.	або	70,6%
2. " місцева	129,1	"	"	6,4%
3. Кооперативна	144,3	"	"	7,2%
4. Приватна	316,7	"	"	15,8%

Показане товарове подання всієї української промисловості проти подання минулого року більше на 816,2 міль. карб. або на 69%.

В процесі зростання ми маємо становище, при якому найбільше зростає основна промисловість — державна трестована.

Тому, зіставивши товарову масу минулого року з тою, що передбачається на цей рік по окремих формах експлоатації, установимо, що державна промисловість не тільки росте абсолютно, але й виявляє найбільше відносне зростання і тим її питома вага збільшується. Ми маємо динаміку протягом періоду, який ми оглядаємо, з яскраво виявленою тенденцією зміцнення й поширення соціалізованої промисловості, яка досягне 1925 — 26 року 77% загальної кількості товарової маси.

Бурштейн.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

✱ Науково-дослідча кафедра письменства. Президія Головнауки ухвалила організувати в Харкові науково-дослідчу кафедру письменства. Завдання кафедри — вивчати теоретично-методологічні питання літератури, опрацьовуючи матеріали української і всесвітньої літератури.

Кафедру утворюється в складі чотирьох секцій: теорії і методології літератури, та окремих секцій української, російської та всесвітньої літератури. До співробітництва при кафедрі буде запрошено аспірантів і наукових співробітників кафедр історії української і західно-європейської культури, що мають наукові праці і працюють у галузі літератури, а також видатні марксистські сили м. Харкова.

Обрано спеціальну комісію, що їй доручено протягом місяця скласти операційний план нової кафедри.

Постанову цю вноситься на затвердження колегії Наркомосвіти.

✱ Астрономічні й геодезичні дослідження на Україні. На останньому засіданні президії Головнауки було заслухано доклад проф. Баланіна про сучасний стан астрономічних, геодезичних і сейсмічних досліджень на Україні і заходи, що їх треба вжити для розвитку в цій галузі науки.

Визнано, що на Україні є об'єктивні передумови для розвитку астрономічних і геодезичних досліджень, але роботу цю гальмує брак спеціального наукового приладдя. Вирішено придбати за кордоном різні інструменти, щоб поповнити науковий інвентар українських обсерваторій та лабораторій. Для науково-дослідного геодезичного інституту мають влаштувати великої сили радіостанцію і придбати багато інструментів. Для обсерваторії буде придбано великий шостидесятидюймовий рефрактор, що по своїй силі буде більший, як аналогічні інструменти в центральній обсерваторії нашого Союзу.

План цей має бути переведений в життя протягом трьох років. Перші асигнування ввійдуть в бюджет Наркомосу на 1926—27 рік.

✱ Одеська кафедра історії української культури. За постановою

президії Головнауки з 1-го січня в м. Одесі відкривається кафедра історії української культури. На керівника цієї кафедри призначено проф. Слабченка. До складу цієї кафедри ввійдуть одеські вчені професори Музичка, Лазуський, Загорський і Варнеке.

✱ Шевченківський інститут у Харкові. В січні 1926 р. організується в Харкові, столиці Рад. України, Шевченківський Інститут з метою вивчення творчості Тараса Шевченка та його доби. При інституті організується Шевченківський будинок на зразок Пушкінського будинку в Ленінграді. В цьому будинку концентруватиметься весь матеріал, що торкається Шевченка і його доби.

Утворено комісію з фахівців по Шевченкознавству з представників громадських і державних установ під головуванням академіка Багалія, що має завдання розробити статут інституту, яко науково-дослідчої установи в справі збирання матеріалів для в Шевченківського будинку.

✱ Відкриття Всеукраїнської Наукової асоціації сходознавства. 10 січня, в помешканні Т-ва Політкаторжан (Пушкінська № 49) відбулося урочисте відкриття Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства. На відкритті були представники наукових організацій Москви, Києва та Одеси.

Одержано привітальні телеграми від різних європейських і східних науков. організацій.

✱ До утворення українського національного музею. Укнаука порушила питання про утворення національного музею України, який у своїй виставочній та науково-дослідчій роботі охопив би галузі життя, природи й населення України.

Проекта про утворення цього музею доручено розробити акад. Багалію та тов. Дубровському. До вироблення проекту буде закликано також фахівців з окремих галузей українознавства.

При музеї мають утворити також картинну галерею.

✱ Видання українських словників. В справі цілковитої українізації радянських та громадських установ і організацій,

відіграє дуже важливу роль видання українських загальних та зокрема термінологічних словників. Вважаючи за потрібне прискорити випуск із друку таких словників РКК запропонувала Наркомосвіті видати 25—26 року усі загальні словники і такі термінологічні: соціально-економічний, фінансово-економічний, с.-господарський, технічний, медичний, педагогічний, природничо-історичний, правовий, транспортний, словник по комунальному господарству, по діловодству, по математиці та ботаніці. Крім того, протягом 25—26 року повинні бути підготовані до друку такі словники: геодезичний, меліоративний, будів-

ельно-технічний, електро-технічний, механічний, технологічний, гірничий, лісний та ветеринарно-зоотехнічний. Протягом біжучого року Наркомосвіта повинна приступити також до підготовки словників по ботаніці (другого тому), фізичної географії, метеорології, по фізиці (друге видання), хемії, геології, географії, насінництву, архітектурі, музиці, та театральному мистецтву.

✱ Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки ч. 2, що обговорює питання експериментальної педагогіки, вийшов із друку. Число це присвячено профес. Бехтерєву з приводу його сороколітнього ювілею.

ПОСТАНОВИ ВСЕУКР. З'ЇЗДУ РОБІТНИКІВ МИСТЕЦТВА ПРО ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ НА ФРОНТІ КУЛЬТУРИ

Всеукраїнський з'їзд робітників мистецтва, що заклався на початку лютого, в своїх резолюціях одмітив недостатню міру уваги до образотворчого мистецтва. В той час як в РСФРР де-які заходи до оживлення цієї галузи мистецтва вживались і вживаються, у нас в УСРР ще не зроблено майже нічого. Між тим нам треба тут зосередити особливу увагу.

До революції на Україні не могло розвиватися образотворче мистецтво, не було накоплено того досвіду й традицій, які могли б стати ґрунтом до розвитку його в нових формах. Поодинокі культурні сили, що виховалися на заході, або зовсім не були на Україні, або ж коли й були, то не могли розвинути широкої праці.

Місцеві худ. школи являлись філіялами Петроградської академії мистецтва, уславленої своїм мертвим академізмом.

Жовтнева революція викликала до активної діяльності найбільш цінні й культурні сили України, скупчила їх коло радянської школи й художніх вузів. Підросло нове покоління митців, треба тепер забезпечити дальший зріст сил і потенції, треба дати змогу розвинути радянській мистецькій культурі на Україні. Звичайно, що у нас треба більше пильної уваги всього радянського суспільства та активної підтримки в ділі утворення передумов для дальшого розвитку цього мистецтва.

З'їзд в резолюції по докладу політосвіти (худ. відділ), зваживши всі ці умови, підкреслив слідує:

1. Взагалі утворити передумови до широкого розвитку образотворчого мистецтва, піднести інтерес до цієї галузи мистецтва, як серед партійних, так і широких кол нашого суспільства.

2. Улаштувати всеукраїнську виставку та пересувні виставки для округів і районів

3. Утворити музей сучасного образотворчого мистецтва на Україні.

4. Через відповідні органи провести директиву по господарчих органах, аби вони використовували художню працю в своїй продукції, особливо там, де з цим пов'язані можливості ідеологічного впливу на маси, так і там, де може бути піднята з участю художника і якість продукції (напр., керамічна промисловість, поліграфія та ін.).

5. Організувати видання журналу образотворчого мистецтва, який би міг стати провідником художникам, дав би можливість виховатись нашій марксистській критиці, на яку ми так бідні, як рівно-ж і став би засобом реального наближення мистецтва до мас.

6. Зреалізувати командировки художників за кордон, особливо звернувши увагу на наш молодіжк, та зважаючи на нашу певну відсталість.

7. Здійснити контакт „ИЗО“ вертикалі політосвіти з „ИЗО“ секції профспілки.

Забезпечити виконання цієї резолюції, що звертає слушну увагу на необхідні заходи, можливо звичайно лише тоді, коли на цю ділянку нашого культурного фронту буде звернено загальну увагу.

Беличезне, тяжке й складне завдання створити радянську мистецьку культуру стало перед нами у весь свій зріст, але безсумнівно те, що радянське суспільство й митці за проводом компартії виконять і це завдання, як і низку інших.

Наші перемоги попередні забезпечать перемоги наступні.

В. С.

ДО ЮВІЛЕЮ КАРПА СОЛЕНИКА (1851 — 1926)

У цім році минає 75 літ, як помер славно-звісний колишній актор Карпо Трохимович Соленик, який цілком віддав свій талант Україні. На надгробку його названо „знаменитейшим малороссийским актером“. На тому - ж надгробку написано було й цікаву епітафію. Ось її початок:

Дивися з неба, Солениче.
Як криво серце чоловіче:
Як ти колись на світі жив,
То щиро публіці служив,
Так публіка тобі живому
Квітки кидала, як солому,
А вмер, артисте — небораче,
То й байдуже — ніхто не баче...

Народився Соленик 1811 р. в м. Леплі коло Могильова, в сім'ї землеміра, вчився на математичнім факультеті у Віленському університеті, але курсу не скінчив, захопившись театром; на початку 30 років попав у харківську трупу Штейна; по - перше суфльором, отже ненадовго. У 1832 році він уже виступав у ролях. На короткий час з актором штейновської трупи Млотковським перейшов до Курска, потім знову повернувся на Україну. 1841 р. одружився з талановитою акторкою Протасовою. Грав він переважно на Україні: у Києві, Харкові, Вознесенську, навідувався у Кишиньов, Одесу, отже особливо любив Харків, куди й поспішав у п'ятидесятих роках, ніби передчуваючи швидкий кінець свого короткого життя. Харківці раділи, що Соленик нарешті має осісти серед них і з радістю говорили: „Соленик знов у нас“. З огляду на його свідомість у театральній справі, йому доручили обов'язки режисера. Отже на цей раз він прожив у Харкові лише кілька місяців, не виступаючи останні неділі на сцені. Помер він самотнім (жінки його тоді не було в Харкові). Численний натовп проводив небіжчика на міське кладовище, де його поховали у нарочитому склепі коло могили відомого у ті-ж часи актора Дранше. Помер Соленик від туберкульозу.

У чому заслуга Соленика? Він був сучасником Квітки, п'єси останнього насвіжо грались зараз Солеником; його - ж хотів перетягти до російської сцени Гоголь — для першої вистави „Ревізора“ у 1836 р., туди ж, до Петербургу, його запрошували царські особи у Вознесенську. Отже цього мало сказати. Він був, як справедливо висловився Гоголь, „решительно комический талант“ і мав в історії українського театру XIX ст. певне місце. Він, — каже Д. Антонович (Триста років українського театру, Прага 1923), — був справжнім співробітником і майстром сценічного мистецтва, що поглибив принципи школи Щепкіна на Україні.

Щепкін згадував про нього так: „Це був чоловік, обдарований колосальним талантом“. Мізко вважав, що Соленик різко відрізнявся від інших акторів тим, що тип українця у нього виходив не наївним, аж дурним, а навпаки, повним внутрішнього змісту, хоч іноді й ховаючим свій розум під зовнішньою маскою простоти. Соленик удосконалював ті-ж самі ролі як і Щепкін — Чупруна в „Москалю - Чарівнику“, Макогоненка в „Наталці - Полтавці“, Стецька в відомій п'єсі Квітки та Шельменка. Деякі вважали, що Соленик виконував ролю Чупруна краще від самого Щепкіна. Шевченко називає його „геніяльним“; „він мені здався природнішим і ізяшнішим, ніж незрівняний Щепкін“ (Шевченко бачив його у „Москалю - Чарівнику“ на роменській ярмарці). Один із театральних критиків того часу висловлюється: „Чупрун Соленика був краще Щепкіна“. Досконало володіючи українською мовою, як і Щепкін, Соленик надавав цій ролі не той характер, з яким вона являлась у Щепкіна. У цього останнього Чупрун — простецький чоловік, що всьому вірить, у Соленика-ж він простак тільки з вигляду, а добре все розуміє. Згодом Соленик поширив своє амплуа, при чім вибір ролей та їх виконання влучно характеризують не лише талант, а часом і світогляд Соленика. Він тягнувся грати веселі ролі („Кум - мірошник“), тоді як Щепкіна тягнуло до коміків - резоньорів, в „Горе от ума“ він брався за ролю Репетилова, в „Ревізорі“ за Хлестакова, де особливо підкреслюючи внутрішню пустоту останніх двох, він як і Щепкін ставився проти „барства“. Цікаво, що разом з Солеником виконувала українські ролі і його дружина - Протасова, теж з великим успіхом (особливо в „Кумі - Мірошнику“). Що важніш усього, як зазначає Д. Антонович, Соленик заразом з Щепкіним прагнув до реалізму, до реалістичного виконання, були в двох „батьками реалізму на українській сцені“, додаючи його у правдивості виконання. Понавчав він над своїми ролями так, як Щепкін, і так, як працює рідко хто з акторів, продумуючи кожне місце своєї ролі і кожне в ній слово. Як актор — виконавець, Соленик, заразом з Щепкіним, дождалися достойного свого „підприємця - реаліста“ лише у Кропивницькому. Останній, як справедливо помічають дослідники українського театру, увесь час шукав „міцного реалізму і побутової правди“. Він, Соленик, у справі зміцнення реалізму на українській сцені, подібно до Щепкіна, був справжньою революційною силою й „рішив долю українського свіцького театру“. Щепкін ненавидів штучну піднесеність класицизму, Соленик ішов ще далі, розкриваючи глибину психології художніх

образів, ухиляючись увесь час від водевілізму, суворим відношенням до виконання й підготовки від аматорства й дилетантизму. Правда, закидають Соленику нахил до імпровізації, отже ці імпровізації були особливі. Він міг імпровізувати, поки його не спинять, усував працю суфльора, однак імпровізував так, що не порушувався, а навпаки поглиблювався характер особи, ролю якої виконував.

Це була справжня творчість, і він був творцем на сцені і артистом-творцем. І це так нагадує пізніших українських акторів, як Кропивницький, Садовський, що були й творцями п'єс і акторами. У Соленика був зародок справжньої творчості. І це зрозуміло, коли згадати його реалістичну акторську діяльність. Усе зазначене дає право дослідникам назвати його, як і Щепкіна, красою українського театру першої половини XIX ст. Імена просто талановитих акторів здебільшого умирають разом з ними, й лише імена таких художників, як Щепкін, або Соленик переживають їх.

Як людина, Соленик був душі щирої, вдачі веселої, живої, гарний товариш і певний співробітник. Зберігся опис зовнішнього вигляду його: смугляве обличчя, глибокі зморшки на чолі, що свідчили про пережите горе, великий лоб, що показував розвиток думки, блискучі очі, бистра річ.

Могила його під загрозою бути загубленою. Отже нам, українцям, слід згадати про неї, яка хоронить у собі останки великого українського таланту, який увесь служив рідному краю. „Я українець і України ніколи не покину“, — відповів він на запрошення його до Петербурга.

У Музеї Слободської України серед старих афіш Харківського театру є дві з іменем Соленика. Одна говорить про участь його в п'єсі „Дядюшкин фрак“ (тут приймала участь і його жінка), друга — де Соленика зазначено у ролі Чупруна — 10/X 1845 р. Тут він виступав з добре відомими в історії Харківського театру — акторами Ленською, Домбровським та Карабановим.

Ів. Єрофіїв

НОВА КОЛЕКЦІЯ ПИСАНОК В МУЗЕІ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ім. СКОВОРОДИ

Чимале зібрання писанок в Слобожанським Музеї (до цієї пори нараховувалось 1050) тепер збільшилось через придбання колекції І. Зборовського, що лічить у собі 513 писанок. Колекцію збиралося довгий час — від 1894 р. до 1908-го. Місце збирання — Поділля, а саме — повіти: Балтський (коло 200), Ольгопільський, Винницький, Гайсинський, Брацлавський, Кам'янецький й лише яких двадцять зібрано на Київщині. Збірка може бути класифікована так: писанки рослинного орнаменту, геометричного, тваринного, мішаного, далі з сюжетами з хатнього чи двірського інвентаря; найбільше писанок з орнаментом рослинним, — це так звані: фасольки, вазони, хміль, дубове листя, рожа повна та бокова, проста та сторцова рожа, рожа з кучерями, яблуня, сливочки, кучері, квітка, кленові листки, сосенка, грабовий лист; чимало є з геометричним — більш усього так званих „сорок клинців“ (трюхкутників), безконечників (кругова спіраль), кривульок; на інвентарні сюжети є: граблі, барильця, бисаги, снувалки, калитки, кручені рукави, ковби, гребінці; тваринні сюжети такі: жаби, гусячі шийки; окремо стоїть група так званих „кошиць“. Найбільш впадає придбань на дев'яності роки.

Розглядаючи нову колекцію, ми повинні зазначити існування в ній певних груп писанок. У першу групу, ми відносимо ті екземпляри, де немає певних основних ліній. Це одна з важніших ознак (за Кулжинським — „Описание коллекций народных писанок му-

зея Скаржинской“, 1899). В нашій колекції ця група має розкидані орнаменти, без усякого порядку; рядки їх неначе скачуть чи перекочуються по хвилях червоного та чорного поля; трапляються орнаменти кругові та плямисті, — купкові; орнаменти часом з'єднуються волосінням чи якою кривою лінією, або стеблами. У другій групі ми спостерігаємо пояскові засоби малювання; між поясами, що йдуть паралельно або перекрещуються, уміщуються поодинокі, або скупчені мотиви; орнаменти часом ідуть поміж кусочками діагоналів, або зараз під ними; пояси часом перекручуються рослинним орнаментом; сюди-ж відносимо часті — перпендикуляри до основної поперечки (екватора); ці перпендикуляри між собою мають перерви, заповнені косими лініями. Третя група — це який основний орнамент переважає й посідає кружки та сегменти, однак займає певне місце по обидва боки яйця, відділяючись один від другого діагоналлю. Діагональ часто має собі лінію рівнобіжну. Четверта група має у собі різні комбінації засобів орнаментування з попередніх груп. П'ята група — це „кривулі“ — це бисаги, безконечники, кошиці, батавські сльозки); тут великий простір фантазії митця; однак, при усій мішанині ліній та їхніх форм, довжини — бачимо строгу симетрію, що надає особливу красу малюнкowi; кожна половина яйця чи його четверта частина має певну кількість штрихів, орнаментів, фігур, плям; рослинний орнамент завжди має однакову кількість вітів по обидва боки

стебла, однакову кількість листків на кожній гілячці. Нарешті, за усею різноманітністю фарб, частими лініями, ми бачимо особливу якусь простоту малюнка. Як відомо, Поділля дало у свій час найбільш писанок; писання їх там було дуже розвинене. Пригадаймо, що музей Скаржинської мав коло 800 екземплярів з Поділля, тоді як Полтавщина дала коло 400, Київщина та Волинь 150 і т. д. Окремі сюжети мають такі особливості:

„Вазони“ — на форму перекинutoї трапеції (ніби з дном вужчим від вінців). Листки по обидва боки стебла, різнокольорові або однокольорові з обвідками. Стебло підіймається вгору, або симетрично перегинається.

„Сосонки“ нагадують готичний стиль, що залежить, звичайно, від форм голочок ялинки чи сосни. Є подібність і до колосків жита.

„Ластівчі хвостички“ — теж нахил до готичного орнаменту.

„Жабки“ нагадують квітки: „півники“ та „ірис“.

„Хрести“ дуже характерні комбінацією хрестів різної довжини, форми, фарби. Хрести покладаються часом один поза другим.

„Гусячі шийки“ — гнуті, рівнобіжні, з насічками.

„Сливочки“ — правильні овали на гнутих стеблах.

„Граблі“ — перехресчування граблів з лініями, що утворюють трьохкутники чи у іншій комбінації.

„Рожі“ — з закругленими пелюстками, або ж з готичними.

„Сорококлинці“ — багатокутні орнаменти, наче зірки, з додатковими часом оздобленнями.

Інші писанки являють розмальовані у певний колір овали з заштрихованими скрипочками, фігурками, то-що.

Не можна не зупинитись на загальному враженні від розмальованого овала на яйці. Овал через пояски нагадує барильця, через крапки — бедриків, капустяні головки з закрученим чи кучерявим листям. Геометричні групи роблять таке враження, що якби продовжити лінії, які ми вбачаємо на овалі, ми б мали, з умовою повторення орнаменту, строго витриманий малюнок килиму; в інших випадках ми бачимо наче дніще розмальованого полумиска чи його вінців. Цікаві випадки подібності орнаменту до павутиння, що снується поперечками між діагоналями. Малюнок „сосонки“ у цілому наближує овал яйця до ягоди „агресту“ з його типовими діагоналями та волосинками. Малюнки „круглої рожі“ нагадують кутки пофарблених хусток з великими квітками; повторюються неначе малюнки з коминів, що розмальовуються часом і досі по селах, особливо на Катеринославщині. Є безумовно імітація хрестовому орнаменту церковних риз. Перехресчування рівнобіжних ліній утворює часом ілюзію яйця, заплетеного у якусь кор-

зинку. „Косиці“ нагадують так звані „батовські сльозки“, або черв'ячки, а більш усього так звані „турецькі орнаменти“, що повторюють фігурку грушки, перевернутої до верху корінцем й загнутої в один бік. Осьмикутні зірки внизу та вгорі овалу утворюють подібність яйця до горіха у зеленому ще гнізді. Повторні різні боки діагоналі роблять враження, що яйце неначе посновано частими нитками. Зустрічаємо враження розколу пелюстого „волоського“ горіха чи великої сливки з якої знято пасами шкурку. Єсть писанки, які роблять враження неначе відчиненого віконця з перехресними рямками. Є подібність до кахлів з орнаментами, особливо, коли є рослинні орнаменти чи фігурки. Одержується від іншої орнаментовки враження біжучих хвиль, присталих колосків жита чи дрібних листочків „ведмежого вушка“, або ще й вівса.

Тепер що до фарб. Як і завжди, фарби яскраві, різноманітні, більшістю сміло комбіновані. Часом буває й так, що трудно відразу вгадати, яке тло малюнка, — чи скажімо чорне, а по ньому червоні квітки, чи навпаки. Чи накладено білі фарби на зеленому полі, чи білі фарби проглядають з під зеленого. Чудову комбінацію утворюють сполучення на чорному тлі червоних квіток з білими обводками та зеленими крапками; оригінальне враження від розкиданих жовтозелених й червоних зірок на білому тлі; це може найвеселіші малюнки. Приємне враження подають цинамові орнаменти з жовтим та чорним, чи так звані „етруські“ — цинамово-чорні. Вперто повторюється біла обвідка на квітках, пелюстках зеленого та чорного поля, менш часто — жовтогаряча. Вживається накидання крапок доповнюючого кольору, скажімо — жовтих на зеленому, чи червоних. Крапки часто накидаються такого-ж кольору, як і обвідки, що дає своєрідний паралелізм, коли крайки сіються поблизу обвідки. Цікаво, що майже не помічається комбінація з двох обводок на одній фігурці, навіть усе яйце має обвідку одного якогось кольору. Це надає цілість малюнку. Отже часте, особливо по геометричних орнаментах, малювання різнокольорових клинців, круглячків, половинок, накладання візерунку одного кольору на подібний візерунок другого кольору, що укупі з повторенням малюнку та різними офарбленнями клинців орнаменту, дуже повнить основний малюнок. Комбінації кольору білого з ніжно-зеленим або блакитним надає писанці часом враження якоїсь скляної речі. Звичайно, трудно схарактеризувати враження від фарб, орнаментів. Треба самому розглянути. Фарбові та штрихові фокуси надають малюнку якийсь рух, миготіння: зірки ніби — то крутяться, лінії хвилюють, біжать, ховаються, шукають одна одну за овалом яйця.

Колекція І. Зборовського різноманітна і цінна. Вона складає важливий матеріал для

вивчення українського орнаменту. А питань у цій справі ще досить багато не зовсім розв'язаних. Відкіля походження названих писанок, їх мотивів, офарблення, у яким відношенні вони з цього боку до других галузів українського народного мистецтва? Ми не намагаємось зараз вирішувати ці питання, обмежимося лише деякими гіпотезами, користуючись деякими власними спостереженнями та матеріалами. Поперед усього зазначаємо у збірці І. Зборовського якраз присутність типових для подільських писанок сюжетів. Писанки інших місць України не можуть бути так влучно систематизовані, як подільські, де малювання їх в старовину було особливо розвинене. Слід, гадаємо, звернути увагу, що сюжети беруть з реальних, матеріальних речей, що оточують селянина. Про це свідчать назви самих писанок. Другі назви яких не можна прикласти до писанок із збірки, і які ми збирали у свій час, свідчать про те ж. Ось головніші з них: калина, полуничник (суніці), низя (барвинок, що стелеться), щіточки, ячмінь. Характерно, що вибираються квітки з певним символічним значінням що-до жіночої долі. Надсилаємо до праці Ю. Яворського — „Література про яйце в мітології К. 1910“. Коли зв'язати значіння яйця в мітології з значінням калини, барвінку, ружі, хмелю, зі звичаєм дарування дівчатам писанок на великдень, можна уявити собі існування зв'язку малювання писанок на весняне свято зі шлюбом. І чи не з'ясується часом сюжет іншої писанки через розгляд весільного українського (та й не лише українського) ритуалу? Слід також розвинути натяк К. Шероцького на повторення античних орнаментів на писанках (Шероцький, Мотиви українського орнаменту в альбомі С. І. Васильківського „Укр. життя“ № 11, 1911). Однак можна тут додати повторення орнаменту більш старі пори, або пори поганської серед слов'ян: трюхкутники (клинці!) та гребінці з палеоліту, свастики (ломані хрести!), хрести та церковці Візантії (нагадаємо про „куришки“ з Опошні, що й зараз нагадують візантійське мистецтво) Про впливи готики немає чого вже й говорити (дивись про готичний стиль в укр. різьбярстві — ст. Д. Щербаківського в „Україні“ 1925, 2).

Не можна також обминути й українських вишивок. Матеріали відносно них, що ми здобули на Київщині, кажуть про повну часом тотожність назов, так званих, „поликів“ і писанок — особливо часто зустрічали ми згадані назви: калина, низя, полуничники, квітки, ужі, грабельки, ламані хрести, калитки, метелики. Слід також зупинитися на фактах розмальовування коминів, існуванні в старовину кахоль по селянських хатах. Тут знаходимо багато спільного. Що до кахоль, то писанки з чоловічими фігурками та орнаментом тваринним особливо здається нагадують

їх. Писанка повторювала орнамент поликів, рослину, тварину, інвентар, і чому вона не могла повторювати й малюнок кахлі, яку бачила в старовину селянка на своїй грубі; отже сходив візерунок кахлі (усі майже її мотиви, особливо тваринні та рослинні) на гутяні вироби — ведмедики, баранці, миски.

І. Зборовський подає часом і прізвисько майстра, що виготовляв малюнки. Звичайно — це жінки. Нарешті, ми даємо свіжі відомості теж з Поділля, які нам довелося одержати від одного подільнина К. К-го. Писанки нашої колекції справлялись таким самим способом, як і в старовину. От цей спосіб. Беруться варені або сирі яйця, а часом і зовсім порожні. Часом замовлялися „стоячі“ писанки. Вони робилися ось як. Яйце видувалося через дірку, шкаралупа засушувалась, у гузку яйця наливалось воску, та кидалось кілька шротин, або кусочків олива, котрі прилипали там. Яйце тоді стоїть. І по ньому писали писанку. Лежачі писанки були „видуті“ і „цілі“, як хто сходе. Видуті опускалися у розтоплений віск і хутко виймалися. Коли віск почне стигнути, тоді обліплюють яйце бісером (міленькими пацьорками) у маленькі квіточки, листочки, наліплюють фольгові фігурки. Це монастирські писанки. А звичайні писанки робилися через опускання яйця у жовту хоча й би фарбу, потім, як обсохне фарба, виводять пензликом різні малюнки. Пензликом справляють з віничаного стеблика, який на кінці розщиплюють і вставляють цівочку з фольги й міцно зав'язують ниткою. Цівочка вставляється поперек, із прутика виглядають рівні її кінці, якими можна повертати. Після одної фарби і малювання візерунків опускають поступово у другі фарби. Фарби роблять ось із чого: жовту — з кори кислиці, або з лущайок цибулі, зелену — з соку або рожі мальви, червону — з манії (кошенілі). Фарбу заварюють на волі; білі писанки кладуть в оцет і тоді фарба, не покрита воском, зникає.

Ів. Єрофіїв

Вільна Академія Пролетарської Літератури. Літературна дискусія, що протягом 1925 р. точилася на сторінках столичної преси, пішла по лінії переоцінки установок літературних спілок „Гарту“, „Плугу“ й инш., в наслідок чого із „Гарту“ вийшли т. т. М. Хвильовий, П. Тичина, М. Яловий, О. Слісаренко, А. Лейтес, М. Йогансен, М. Майський, А. Любченко, П. Іванів, В. Вразливий, І. Дніпровський, О. Досвітній, Г. Коцюба, М. Бажан, Б. Шкурупій, О. Довженко, Д. Фельдман. Із „Плугу“ — В. Сосюра, П. Панч, О. Копиленко, Гр. Епик, Ол. Громів, а із „Жовтня“ — Юр. Яновський.

Зазначена група письменників утворила в Харкові нову літературну організацію „Віль-

на Академія Пролетарської Літератури* за скороченою назвою „Вапліте“, статут якої уже затверджено. „Вапліте“ в скорому часі приступає до видання свого місячника за назвою „Вапліте“ розміром на 7 друк. аркушів, з відділами: літературно-художньої практики, публіцистики, критики, бібліографії й хроніки.

Крім того, приступлено до утворення свого видавництва і літературного клубу ім. т. Блакитного, де буде провадитись лабораторна праця членів організації і прилюдна демонстрація творчості.

На чолі „Вапліте“ стоїть обрана Рада з т. т. М. Ялового, (президент Академії) М. Хвильового (заступник) і О. Слісаренка (секретар Академії).

* „Плужанин“. Чергове число (1) 1926 р. вийшло в кінці січня зі статтями, присвяченими В. Іл. Леніну.

Крім цього вміщено продовження статті В. Т. „Деяко про техніку драмписання“, відгук читачів на чергові числа „Плужанина“, дискусійний матеріал, огляди газет та журналів, низка організ. статтів та політехнічні.

Передплата на журнал вносить: на 6 міс. 1. 70, на 3 міс. — 90 коп., 1 міс. — 30 коп.

* Журнал „Кіно“. 2-й № журналу ВУФКУ „Кіно“ вийшов 15 січня. В № стаття Ж. Гросса „Мистецтво в небезпеці“ ст. Лядова „Кіно — видовисько масок“, Анощенко „Режисер радянської кінематографії“, Бузька „УАРК“, уривки з сценарія Лазурина „Боротьба велетнів“, наша й закордонна інформація та инш.

* Всеукраїнський з'їзд у справах мистецької освіти. Укрголовпрофосвіта провадить підготовчу роботу що до скликання Всеукраїнського з'їзду мистецької освіти. З'їзд має відбутися в Харкові в кінці лютого 1926 р. Підчас з'їзду буде влаштовано виставку всіх газуців мистецької освіти УСРР.

* Союзний Комітет Художніх Справ. Укрголовнаука висловила за утворення тимчасового союзного комітету в художніх справах, що складатиметься з представників союзних республік. Незабаром мають також встановити тісний зв'язок з закордоном по всіх лініях художньої роботи.

КИЇВ

* Нове українське театральне об'єднання. У Києві утворилось нове українське театральне об'єднання „ТЕНО“ („Театр є народня освіта“). Об'єднання має на меті: 1) виховати співака (соліста та хориста) й артиста драми; 2) вивчати нові шляхи революційної театральної творчості.

Нині об'єднання, після підготовчої організаційної праці, вже приступило до своєї роботи. Умови вступу й заяви приймаються в Київському Ветерин.-Зоотехніч. І-ті (вул. Гершуні, 55), де міститься „ТЕНО“.

* Нові музичні твори — видання т-ва ім. Леонтовича. Музичне т-во ім. Леонтовича друкує „Народню пісню“ на скрипку та фортепіано М. Вериківського.

З друку вийшли (у виданні муз. т-ва) „Чотири народні пісні“ — на голос та фортепіано — Л. Ревуцького. Крім того, незабаром вийде з друку кілька прелюдів на тему української народньої пісні Л. Ревуцького.

* Майстерня „Іскра“. Майстерня пластичного руху „Іскра“, що провадить нині виробничу працю по клубах, працюватиме з нового року за поширеним планом.

Передбачають реорганізувати майстерню в шкільний заклад, через що додається низку нових дисциплін, як теоретичних, так і практичних.

Праця провадитиметься за доглядом лікаря. Завдання розраховано на 3 роки.

(Останній рік для спеціалізації на майстрів танку та інструкторів руху).

Цими днями буде розпочато додатковий набір. Довідки можна одержувати по понеділках, п'ятницях та суботах (в. Горовиця 8, 18)

* Археологічна виставка. 1 січня в приміщенні Всеукраїнського Археологічного Комітету (в. Жертов Революції, 23, кол. Трьохсвятительська) відкрилася для публіки звітня археологічна виставка за 1925 рік.

Вернісаж відбувся у неділю 27 грудня. З 27 до 29 грудня було зачитано в наукових засіданнях ВУАН, на які прибули робітники з периферійних музеїв, тринадцять доповідей за археологічні розшуки та розкопи минулого року. Ці доповіді були присвячені вивченню трипільської культури, археології Волини, Чернігівщини, дослідкам та розкопам на Уманщині та розкопам в садибі Софії.

Робота ВУАН'у за 1925 рік має значіння не тільки для наукових кол, але й для громадянства, тому незабаром буде вміщено першу інформацію про наслідки дослідчої діяльності ВУАН'у в галузі археології.

* У Музеї Мистецтв. Музей Мистецтв (кол. Ханенківський) провадить складну роботу, що пов'язана зі встановленням атрибуції речей музею. В Ханенківському музеї багато речей (карток та ин. пам'яток старовинного західного мистецтва) визначалось за традиціями, наукової ж розвідки що до атрибуції не було переведено. Архів музейний загинув.

Отже тепер музей зв'язується з закордоном, головним чином, в цій справі. Нав'язано зносини з видатними знавцями голандського

малярства, з Гофстеде - де Гротом, з Вінклером — професором берлінського університету, з лондонською національною галереєю, з італійськими музеями і навіть з окремими церквами та мистецькими організаціями.

✱ Нове видавництво. Київський „Окрліт“ дозволив цими днями нове видавництво під назвою „Наука и Просвещение“. Видавництво гадає видавати наукову та популярну медичну літературу українською й російською мовами.

Відповідальний редактор — лікар С. А. Бахмутська.

✱ Утворення єдиного музейного фонду. Укрнаука ухвалила затвердити

у Києві комісію з представників музеїв за керівництвом т. Вроні. Комісія має вирішити питання що до єдиного музейного фонду державних музеїв Києва та перевести плановий облік речей відповідно типу кожного музею.

✱ Смерть С. І. Футорянського. В Києві трагічно загинув молодий композитор, художній критик газети „Пролетарська Правда“, — С. Футорянський, що з невідомої причини отруївся.

Смерть сталася через кілька днів після отруєння. Футорянський має кілька виданих музичних творів і теоретичних статтів по музичних справах.

МЕЛІТОПОЛЬЩИНА

ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ

(ДОПИС)

Потяг до літературної роботи робітничо-селянських мас Мелітопольщини починається з 1921 року, коли стала виходити повітова газета „Советский путь“. Але до 1925 року цьому руху не було надано організаційних форм, ніхто не дбав про підвищення літературного розвитку, удосконалення вміння митців і вони, зробивши перші спроби — видрукувавши один, два вірші в місцевій газеті — вмирали, не маючи підтримки.

„Советский путь“ у 1923 році переіменувується на „Думку“, яка перша взялася за організацію робсількорів і в 1924 р. був скликаний перший з'їзд робсількорів Мелітопольщини. На цей з'їзд прибуло до 30 робсількорів, але не дивлячись на малу кількість, він був товкачем до стихійного потягу робітничо-селянських мас Мелітопольщини до робсількорівства. На другий з'їзд (1925 р.) вже прибуло до 500 робсількорів і тут виникла потреба в такій організації, яка б узяла на себе виховання літературних здібностей робсількорів і, нарешті, молодих письменників. Тут — же було зачеплене питання про організацію при місцевій газеті „Гарту“ чи „Плугу“.

У червні 1925 року. При газеті „Думка“ й організовується літгурток „Плуг“. Спочатку літгурток провадив роботу по підвищенні кваліфікації своїх членів. З метою популяризації організації було в „Думці“ два літкуточки, де освітлювалося завдання „Плугу“ й були вміщені деякі літературні спроби

студійців. На літкуточки відгукнулася периферія, посипалися до літгуртка листи й деякі художні твори. Аби керувати літрухом на периферії, було ухвалено й погоджено з редакцією „Думка“ видавати через кожні два тижні літкуточки. Але тут почалася реорганізація округової газети, яка з „Думки“ стала „Радянським степом“, із щоденної — стала виходити два рази на тиждень. Співробітники редакції були замінені, й літгурток „Плуг“ — відірвався від „Радянського степу“.

Актив літгуртка спочатку вживав заходи відновити роботу при редакції „Радянський степ“. Але втягти маси, хоча б робсількорівські, в роботу не вдалося, через те літгурток мусів реорганізуватися й перемінити тактику — не залучати маси до роботи, а самому йти працювати до мас. — І з цією метою літгурток переніс свою роботу в Робітничо-селянський клуб при ст. Мелітопіль. Тут гурток поновився новим складом, виробив програму на три місяці й енергійно взявся до роботи.

Крім студійної роботи, по підвищенні своєї кваліфікації, літгуртком було влаштовано першу літвечірку. Більшість із присутніх активно брали участь у обговоренні зачитаних творів, порівнювали їх з творами вже відомих письменників. Взагалі з першої літвечірки помічається зацікавленість присутньою молоддю літроботою.

Бугайко

ІНШІ ВІДОМОСТІ

✱ Одеський Робсельтеатр розгорнув широку підготовчу роботу в справі виготовлення репертуару на село. Уже зроблено п'єси „Фуенто - Овехуна“, „Гайдамаки“ за

Шевченком, і „97“ — Куліша. Закінчується монтировка п'єси „Вій“, переробленої згідно з вимогами селянського театру. Режисери театру — Предславич і Долина, завмузчастиною —

Бах, хореографія — Вислоцька. Всього в групі 25 чоловіка.

Учпрофсоз дає до розпорядження театру спеціальний поїздний состав, а натомість театр мусить давати свої вистави на залізниці.

На село театр виїздить через кілька днів. Він мусить охопити самі найглухіші закутки. Разом з собою театр везе пересувну книгозбірню, радіо-приймач та голосномовець. На селі театр пробує 4 місяці.

✱ Смерть Єсеніна. В Ленінграді передчасно загинув 27 грудня 1925 р., наложивши на себе руки, відомий російський поет Сергій Єсенін. Аби увічнити пам'ять поета, спеціальна комісія ухвалила звернутись до відповідних установ про призначення особисто пенсій батькам Єсеніна, село, де родився поет, — щоб назвалось його ім'ям, там же заснувати нарбуд імені поета. У Москві та Ленінграді закласти притулки для безпризорних дітей ім. Єсеніна, відчинити в буд. Герцена куток його ім'я, назвати одну вулицю і заснувати книгозбірню його імені.

✱ З'їзд радіологів. По весні цього року в Ленінграді відбудеться міжнародний з'їзд радіологів. Організаційний комітет з'їзду одержав оповіщення про участь у працях з'їзду радіологів Австрії, Німеччини й Данії.

✱ Глінка та його час. У Музсекторі ГИЗ'а в Москві друкується монографія професора Кузнецова „Глінка и его время“, яка буде біографією композитора.

✱ „Искусство и Общество“. В січні місяці в Москві почне виходити новий товстий журнал марксистського мистецтвознавства та практики мистецтва. В редакції беруть участь: Фьодоров - Давидов, А. Сідовов, В. Фриче, А. Гвоздьов, Н. Чужак і Д. Штеренберг.

Відповідальний редактор — П. Новицький.

✱ „Современная Архитектура“. Журнал про сучасну архітектуру буде випускатись художнім відділом Головнауки РСФРР при участі групи молодих архітекторів. Відповідальний редактор — М. Гинзбург.

✱ Видавництво „Земля й Фабрика“ в Москві приступило до видання дешевих бібліотек: „Рабоче-крестьянской библиотеки“, якої щомісячно буде виходити 15 випусків. Друга: „Библиотека Сатиры и Юмора“. Уже вийшли книжки: Аркадія Аверченка, Алексія Толстого, Вс. Иванова, Граснена. Пруткова і др.

— Те-ж вид-во випускає книгу Арцибашева „Кровавое пятно“.

✱ Вмерла артистка Л. Атаманська. 30-го листопада ц. р. в Ленінграді вмерла від параліжу серця артистка українського побутового театру Лідія Атаманська (Колесниченко). Небіжчиця виступала по великих містах України, робітничих та сільських районах. На сцені Л. Атаманська працювала 16 років.

✱ Збірник на пошану Ромена Ролана. Максим Горький, Жорж Дюамель і Стефан Цвейг звернулись до низки письменників усіх країн з пропоною взяти участь у складанні збірника на пошану Р. Ролана, який гадають передати поетові в день його 60-річчя (29 січня 1926 р.). На думку ініціаторів збірник мусить бути маніфестацією „за мету нового людства, яку виявив у найбільш чистій формі вперше Р. Ролан“.

✱ Нові твори Шуберта. Отто Ерх Дейтч знайшов 4 композиції Франца Шуберта, до цього часу невідомі. Серед них — пісня, вальс, менует і сільський танок. Найбільше цінний твір — пісня, написана у 1816 році.

Бібліографія

Готье Ю.В., проф. Очерки по истории материальной культуры восточной Европы до основания первого русского государства. I. Каменный век — Бронзовый век — Железный век на юге России. Ленинград. 1925 г. стр. 271.

Як видно зі вступу, основне завдання книги проф. Готье — простежити історію матеріальної культури народів, що один по одному займали територію східної Європи від кам'яного віку до заложення першої руської держави, і там, де це можливо, відзначити наступність культур окремих епох і на підставі даних про культуру однієї епохи зробити певні висновки щодо культури другої, пізнішої епохи. Проф. Готье слушно відзначає роз'єднаність „русской истории“ та „русской археологии“: російські історики уперто обмежують своє поле зору на IX сторіччя, нехтуючи даними археології, а російські археологи звичайно обмежуються на збиранні сирового матеріалу, уникаючи висновків загального характеру. Тим часом, на думку автора, тепер археологічна наука назбирала досить багато матеріалів і час уже російським історикам заходитися коло вивчення довгого періоду часу, який вони до недавня відносно історії властивої Росії вважали за передісторичний, а археологам час поширити свою роботу певними висновками і узагальненнями. Проф. Готье і робить спробу показати своєю роботою, як наука історії культури російського й українського народу може збагачуватися й коректуватися даними археології.

Першу половину книги (розділи I—X) автор віддає на опис ґрунтових і кліматичних умов міжльодовикових епох і потім культури людини палеоліту, неоліту і бронзового віку в різних частинах східно-європейської рівнини. Скрізь, де є змога, автор відзначає впливи на культуру східної Європи, які йшли з близького сходу через Кавказ: звичай ховати мертвих в камінних ящиках і дольменах, поширений за неолітичної доби головно в західній Європі і на північному узбережжі Африки, але встановлений також і на північно-східному Чорномор'ї, виник, на думку проф. Готье, на сході; подібність кам'яного посуду і сокир, знайдених у Фат'янові (східна Росія), до посуду і сокир північного Кавказу, де вони зроблені вже з бронзи (на Кавказі бронзовий вік настав раніше, як у східній Росії), свідчить, що вже в добу неоліту існував торговий шлях зі сходу через Кавказ і потім Волгою на північ; в виробках з бронзи, знайдених у південно-східних країнах, зокрема на Кубані, вплив яфетичної культури, що йшов через Кавказ, дається відчувати більше, аніж вплив єгейської культури, що діставався через протоки.

В другій частині книги автор говорить про походження оброблювання заліза (роз. XI), а далі переходить до культури залізного віку на півдні східної Європи, цеб-то головним чином на Україні. В XII розділі він трактує грецьку колонізацію північних берегів Чорного моря, в XIII, XIV та XV розділах знайомить читача з дослідженнями пам'яток і з історією Ольвії, Херсонеса й Боспора і пробує з'ясувати вплив цих осередків грецької культури на тубільців, нарешті в XVI й XVII розділах мова йде про джерела вивчення тубільної культури, про тубільні племена і побут тубільців. Розроблюючи другу частину роботи, автор мав багатий матеріал, щоб ілюструвати основну тезу своєї книги „Ex Oriente lux“, з якого він вправно користується. Загалом автор є послідовником ідей М. І. Ростовцева, намічених від нього в нарисі „Эллинизм и иранство на юге России“ (Ляг, 1918): південь східної Європи ступнево заселяв ряд племен — яфетиди — кімерійці, скити, що виявляли риси іранської культури, але не чужі були й культурі яфетичній, греки, іранці-сармати, при чім всі вони, за винятком греків, перебираються сюди через Кавказ з передньої Азії; ці племена, стикаючись одно з одним і впливаючи одно на одно, створюють з упливом часу одну спільну культуру, в якій проте зберігаються риси культур окремих народів.

Погоджуючись з основною ідеєю автора, мушу зауважити, що деякі думки його видаються мені недосить обґрунтованими. Прим., автор каже, що зброя скит-

ського типу грецької роботи з Феттерсфельде (Середня Германія) зроблена в майстерні одної з чорноморських грецьких колоній (стор. 165 та 234 і далі). Але існування в одній грецькій колонії над Чорним морем — в Пантикапеї — оригінальної торевтики високої якості, що постачала свої вироби сусіднім скитам, приладнуючись до їх смаку, М. І. Ростовцев доводить для часу не ранішого від часів Левкона I (389/8 — 349/8 перед нашою ерою) (Эллинизм и иранство, стор. 116 й далі). Про досягнення в царині торевтики чорноморських греків перед тим часом ми не знаємо нічого. А тим часом речі з Феттерсфельде відносяться до перших десятиліть V віку перед нашою ерою. Проф. Готьє гадає, що III віку перед нашою ерою Херсонес торгував хлібом (ст. 176). Автор базується на словах присяги херсонесців (Латышев IV, № 79, рядки 47 і далі), які він перекладає таким чином: „хліб, вивізний з рівнини (я присягаюся) продавати й вивозити тільки в Херсонес“. Але переклад, здається, не зовсім достотний. Ми б так переклали це місце: „і хліб, вивізний з рівнини, я не буду продавати і не буду вивозити (його) з рівнини в інше місце, а тільки до Херсонеса“ Εἰς Χερσὸνασον стосується, видимо, тільки до другого присудку речення. Заборона взагалі продавати хліб і наказ увозити його тільки до Херсонеса більше промовляли б за те, що свого врожаю ставало й жителям Херсонеса тільки тоді, коли весь хліб залишався на місці і держава розподіляла поміж громадянами лишки, що оставалися хліборобам по задоволенні власних потреб.

Проф. Готьє каже (ст. 177), що Діофант, отаман Митридатів, повернувши Херсонесові його колишні володіння на „рівнині“, але цього не видно ні з декрету на честь Діофантові (Ios ΡΕ, I, 185), ні з розповіді Страбона (VII, IV 3). Взагалі гадка Minns'a (Scythians and Greeks. Cambridge 1913. ст. 518), яку приймає і проф. Готьє, що під „рівниною“ херсонесської присяги слід розуміти родючий степ, що припірається до нинішньої Евпаторійської затоки, є трохи засміла і не з'єднала собі співчуття від учених, які цікавилися цим питанням після Minns'a. Прим Е. Р. ф. Штерн обмежує площу хліборобської культури міста Херсонеса на Малий півострів (Малий Херсонес (Herms Bd. 50, 1915 p., ст. 175). Наколи-ж „рівнина“ присяги лежала на Малим півострові в безпосередньому сусідстві з Херсонесом, то її, мабуть, ніколи й займали скити.

Говорячи про Херсонесську Богиню-Діву, автор, поділяючи звичайну думку, каже, що культ Диви Херсонес перейняв від таврів, варварів, які жили побіля Херсонеса (стор. 182 і 239). Але, здається нам навряд чи можна підносити це твердження без ніяких застережень після появи цінного дослідження І. І. Толстого, бо цей учений, базуючись на великому матеріалі, показує, що кровожадна Богиня-Діва, страшна Артеміда-Таврополос легко могла бути одним із витворів фантазії греків, які асоціювали в давній давнині з морем Смерти далеке, холодне, небезпечне для пливання Чорне море, населяючи його примарами потойбічного світу (Ахілл, владика острова Левки, Медея, Прометей, грифи) („Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте“. Лг. 1918).

На стор. 177 проф. Готьє каже: „На спогад цієї події (цеб-то що Херсонесці дістали від римлян незалежність від боспорських царів) Херсонесці, мабуть 24 року перед Р. Х., встановили нове літочислення“. Ми не знаємо, з якого приводу Херсонес завів нову еру 25/24 р. перед нашою ерою. В кожному разі зв'язувати встановлення нової ери з моментом визволення Херсонеса від боспорської залежності навряд чи є підстави. Не казати вже про свідчення Страбона (VII, IV, 3: відтоді й досі місто Херсонес підлягає владарям Боспора“, географія страбонова написана біля 19 року нашої ери), проти наведеної гадки свідчать написи, на яких базуючись М. І. Ростовцев встановлює залежність Херсонеса від Боспора для часів Динамії, Аспурга й Полемона (див. „Сборник статей в честь П. С. Уваровой, М. 1916 г. ст. 10 й 11), Правда, М. І. Ростовцев в роботі, що він закінчив перед початком 1918 року (Скифия и Боспор 1925 г. ст. 51 й 52), погоджуючись з Cuntz'ом, приділяє джерело відомого місця з Плутарха, де між иншим констатовано волю Херсонеса, до часів Августа, а не до часів Нерона, як перше, але тим М. І. Ростовцев не відмовляється тези, сформульованої вище: в книзі, що також належить до 18-го року, „Эллинизм и иранство“ висловлює він гадку, що Херсонес здобув волю після перемоги Цезаря над Фарнаком, але потім, не без впливу римської влади, мусів знов скоритися Боспорові (ст. 153).

Взагалі проф. Готьє, як здається, перебільшує економічне й політичне значіння Херсонеса: на ст. 184 автор каже, що тубільна людність Крима за часів Страбона підлягала Херсонесові. Підставою для нього одно місце з Страбона (VII, 4, 6), яке він, як ми гадаємо, не зовсім поправно зрозумів: Страбон говорить у цій і дальших

параграфах про умови оброблення землі і про тубільних жителів півострова Херсонеса Таврійського (Кримського півострова), а автор під словом „Херсонес“ на початку параграфа („Що до Херсонеса“ і т. д.) розуміє, мабуть, державу Херсонес і, як здається, уявляє собі, що вона сягала аж до Феодосії.

На ст. 200 проф. Готьє обчислює весь вивіз хліба з Боспора, що обмислював не тільки Аттіку, але й інші країни Греції, за Левкона I на 670.000 мед. Дані, що на них ґрунтується автор, коли визначає цю суму, нам невідомі. Демостен в промові проти Лептина свідчить, що щорічний експорт хліба з Пантикапея до Атен за Левкона виносив приблизно 400.000 мед., але суми експорту хліба з Боспора до всіх країн Греції він нам не подає.

За незовсім удатний вважаємо ми спосіб проф. Готьє наводити цитати з написів та авторів, не ставлячи точок там, де він випускає певні пасажі. Прим. на ст. 157 він так цитує 66 і далші рядки напису на честь Протогена (IRE I, 16): „первый обещал на закупку хлеба 1000 золотых, которые немедленно принес и дал, первый же обещал 25000 медимнов пшеницы и, оказав снисхождение на год, получил деньги без процентов“. Читач може подумати, що Протоген всі ті 1000 золотих позичив на рік без відсотків. Але з пасажі, що йде по словах „приніс і дав“, випущеного в проф. Готьє, видно, що з тих 1000 золотих Протоген позичив на рік без відсотків тільки 300 золотих, а решту грошей, мабуть, позичив на короткий строк, а потім мова йде про 2500 мед. пшениці, що Протоген залишив народові і про гроші, що належали йому за ту пшеницю.

В кожному разі книга проф. Готьє є цікава своїми завданнями роботи і ми чекаємо на появу другого тому дослідів, де, мабуть, будуть розроблені питання, що автор намічає у вступі (прим. про місце поселення слов'ян перед VI в. нашої ери, про виникнення Київ, Чернігова).

А. Кацевалов

Проф. Вол. Пархоменко. Початок історично-державного життя на Україні, ДВУ. 1925. 37 стор.

Автор цієї розвідки — досить вже відомий нині історик. Його останні роботи — Происхождение Руси (збірник „Русское прошлое“ 1923), О происхождении русского государства („Накануне“ — Берлін 1924), Из древней истории Восточного славянства (Изв. отд. рус. языка и слов. Р. А. Н. 1920 — 24), Олег та Ігор (Записки ист. — філог. Від. У. А. Н. кн. IV. 1924), У истоков русской государственности (Л. 1924) свідчать про його знання, ерудицію й той інтерес до давнього минулого України, який так допомагає йому чи то розбиратися у масі дослідів про це питання, чи то дошукуватися самому. Розвідка, яку ми рецензуємо, стоїть, як зазначає сам В. Пархоменко у короткій передмові, — у найближчому зв'язку з його роботою „У истоков“ ... Після 1923 року, коли автор скінчив останню роботу, він тепер подає не лише перероблення старого, але й чисто наукові доповнення. Автор і нині стоїть на тім, щоб „відокремити з самого початку історію України від історичного життя решти східного слов'янства“. По суті, продовжує В. Пархоменко, цю початкову добу так званої Київської Руси досі так російські, як і українські історики вважали з того і другого боку виключно за свою власну національну добу, без справжньої спроби побачити в історії Київської Руси, в широкому розумінні цієї назви, разом елементи і російські або великоруські, і спеціально українські.

Розвідку написано у напрямі відокремлення цих обох елементів. Український історик повинен відійти від літописних ідей про єдину Русь, племінну єдність та немішаність слов'яно-руського племені. Треба зруйнувати старий історичний консерватизм.

Переводячи свою гіпотезу, остільки протилежну думкам старих літописців, автор поперед усього зупиняється на огляді географічних умов життя України, попередній культурі на українській території та сусідніх культурних впливах. Звичайно, йому доводиться повторяти за археологами стару думку про цікаву та багату культуру скитів на українській території, культуру, що склалася під впливом дунайським, кавказько-яфетичним, іранським та грецьким. Отже, про епоху не лише цю, але й IX — X в. в. в літописах ми бачимо „сочинительство“ (Шахматов), а коли так, то й, справедливо зауважує Пархоменко, — і тенденційне, викликане політичними та класовими інтересами, перероблення легендарного матеріалу.

Автор критично ставить до історії панування перших Рюриковичів.

Літописець переплутав, по-за тенденційністю, перекази півночі та півдня, поставивши в основу плутань легендарний мотив про закликання трьох братів на

князювання. Знаменне, на думку автора, й виставлення Олега „носителем“ ідеї єднання східно-слов'янських племен — не у всіх літописних звістках, як не однакова і вказівка в літописах про місце його князювання.

Цей самий Олег об'єднав східні племена, а за часів Ігоря Старого бачимо поміщення сили Полян на Дніпрі. Ігорю припало стати на чолі колонізаційного руху, що в той час ішов з Подоння до Дніпра. Ольга та Святослав продовжували звязану з колонізацією боротьбу й остаточно подолали Деревлян. Цікаві у В. Пархоменка рядки, де він розв'язує питання про Київ, що став волею історії „резиденцією“ старих князів.

Пархоменко наводить згадку Яна Длугоша, котрий користався з невідомих тепер літописних матеріалів, що ніби заволодів Києвом Ігор, думку акад. Марра про збудування Києва ще за скитської доби, проф. Кулановського, Вічфусона та інших, що відносять час заснування Києва у добу готів то-що. В кожному разі, Пархоменко не вважає Ігорівський Київ за велике та значне місто, — це, може, була яка фортеця. Важніший тут, на думку Пархоменка, факт етнографічних та культурно-історичних змін, зв'язаних з іменем Ігоря; внесено було більш етнографічної мішанини, родо-племінний побут був змінений „каганатом“; насунув степ.

За виразного представника цього степового типу князя-кагана Пархоменко вважає Святослава, „портрет якого добре змалював почасти літопис, а почасти Лев Диякон“.

І зовнішній вигляд його з голоною головою і з так званим „оселедцем“, і його кочовничо-степові нахили, і характер війни, а також одяг, — усе свідчить про його щільний зв'язок із степом і про воєнно-торговельне походження його влади. Підготовлювався до того шлях „із варяг в греки“, в зв'язку з підвищенням Візантії, а це у свою чергу в'язалося з рухом Норманів по всій Європі взагалі і на східній з'окрема. Чи загибель Святослава під час шукання нових торговельних шляхів, чи подорож Володимира до Новгороду та назад, заразом з Норманами, що потягли його з собою знову до Києва, це усе свідчить, на думку Пархоменка, про встановлення стосунків дніпровської Русі з північно-східними племенами. І з цього часу починається новий момент в історії так званої Київської Русі.

Однак ця Київська Русь не була великою державою, як і її династія. Пархоменко доводить сумнівність літописних даних про синів Володимира, що ніби одержували столи по великій території. Держава Володимирова купчилася коло Києва, як і Ярославова. Сини Ярослава тоді почували себе непевно в Києві, про що свідчить революція 1068 та 1163, де, за Пархоменком, виявилась не тільки боротьба нижчої класи проти верхньої, а й разом боротьба лісостепового села проти панування „находників“, цеб-то чужої ще для місцевого елементу Київської влади. „Народне обрання“ Володимира Мономаха пояснюється лише дипломатією цього князя, який вмів з себе вдати прихильника місцевого дніпрянського елементу, — „смердів“, був близький до духовенства, перейнятий ідеями візантійського монархізму і єдиної Русі, тих самих ідей, що зустрічаються в „Повісті временних літ“, яка була складена під його впливом. Мономах урятував київську верхню пануючу класу, представників торговельного капіталу, від революційного руху з боку селянства; утворити справжню східно-слов'янську монархію заважали великі простори, роз'єднаність населення та відсутність потрібних шляхів.

Отже в XII ст. ми маємо піднесення Києва з боку його політичного значіння, через характерно утворену на той час спробу київської великодержавності. Таким сильним він залишився до самого Батия.

Закінчується розвідка Пархоменка коротким оглядом усього ходу життєвих подій та колонізаційних рухів усіх племен східного Слов'янства в цілому. Це автор зробив для кращого з'ясування загального ходу української історії за первісної доби.

Тут підкреслено, що для нас особливо цікаво, з одного боку роз'єднаність економічну, соціальну, етнічну. Старе племінно-хліборобське село „смердів“ жило своїм особливим від міст життям, не наближаючи своїх інтересів до міських, а навпаки — ставлячись до них вороже; з другого боку бачиться ідеологія великого торговельного міста на шляху „із варяг в греки“, міста, що підпало під різні впливи, особливо візантійсько-церковний.

Ідеологія ця яскраво відбилася в тогочасній письменності і надто в „Повісті“. До недавніх часів, такий висновок Пархоменка, старовинна історія України була зовсім темною з тієї саме причини, що початковий літописець наклав свої погляди. Не зразу тому ясно, що південно-східний елемент, який, що далі, то все збільшувався, від нових рухів племен, наклав свої риси на українське населення, і наслідком цього явища, зазначає Пархоменко, був той степовий елемент в історії українського

народу, що через нього хліборобське населення України мало досить незвичайну для хліборобських народів козацько-степову військову історію. Це явище Пархоменко зазначає як важливе, й на підставі лише правдивого з'ясування початкової історії українського державного життя можна, каже він, з'ясувати хід та риси давнього життя доби козацької. Шлях такої спроби В. Пархоменко прагне покласти майстерним науковим аналізом і гіпотезами, досить цікавими. Дані археології і тепер стверджують певність його поглядів, що до участі східних племен в складанні характеру перших кроків історії старої України.

Розвідка цікава для спеціаліста і є цінною спробою нового тлумачення зазначеного історичного періоду минулого України.

Ів. Єрофіїв

Валеріян Полішук. Роскол Європи. Художньо-соціальні та побутові нариси. Книгоспілка. 1925. Стор. 112, тираж 3.000. Ц. 50 коп.

Автора треба похвалити за бажання не лишитися в „боргу“ перед тими, хто його послав за кордон і відплатити їм своїми „художньо-соціальними та побутовими нарисами“.

Це, так би мовити, принципіально. А що торкається „по-суті“, то тут є — про все і ні про що толком.

Справді, коли перечитати підзаголовки, то може „світ замаяїтритися“ від рекламних обіцянок закордонного „дива“. А візьми в руки, спробуй помацати ближче — „серце закипить“ від досади й... обурення. (До-речі, рецензент з „Нової Громади“ ч. 18—19. досить таки довірливий хлопець, бо пообіцяв читачеві де-чого багато, очевидно, сам не читаючи).

Ось, напр., перший-ліпший зразок. Заголовок сам за себе так і кричить: — „Од чого божеволіли винахідники“ (стор. 41).

Читаємо: „Відділ інших, старих лінотипів, являє собою простішу комбінацію, хоча й це машини, видумуючи які, як відомо в історії винаходів, не один винахідник розорився в пух, нічого не досягши, а кілька збожеволіло. Тут одразу, стукаючи по клавішах з літерами, складають рядок формочок для тих літер, що відповідають рядкові тексту, а потім одразу цілий рядок в тій формочці й виливають, випускаючи в неї трохи розтопленого сплаву з свинцю та олива, що зветься друкарським металом, і який є тут же при машині, в казані“.

Доводиться перепросити читача за оцю бездарно-школярську писанину, але ми мусили її навести, щоб не на словах, а на факті показати цю рекламну претензійність. І це не уривок, а весь текст під цим заголовком. А коли вас пече бажання знати, од чого-ж все таки „божеволіли винахідники“, то ви, очевидно, можете задовольнити його тільки припущенням про те, що просто собі люди винаходили і „од того“ божеволіли. А от Полішук про це тепер пишуть і... нічого собі, зовсім за „здорових“ себе вважають, а читача, — якщо не за божевільного, то, принаймні, за дурня.

І — знов же — це не „ляпсус“ якийсь в цілому тексті книги. Всі „нариси“ просякнені от таким „облудним патяканням“, що під зазивною вивіскою заголовків ховає словесну пустяковину змісту. А якщо він (зміст) де й є, то це здебільшого або прекепсько переказані анекдоти, або ж такі „цікаві“ оповідання, ну, хоч як про... ротативну машину. Ось на зразок: „Така машина, що друкує на папері змотаному в таку катушку, що зветься рулоном, а потім сама ріже і складає, або, як кажуть, брошурує, називають ротативною машиною або по-простому ротатівкою“ (стор. 44).

Невже треба було аж за кордон їздити, щоб цю „новину“ привезти? Та ще в такому стилі (і „по-простому“ і, очевидно, не по-простому)!

„Стиль“ цей, як і авторова „граматика“, досить таки оригінальні. І коректор зовсім тут не винен. Бо автор не тільки губить зв'язок поміж початком речення й кінцем (коли пише: „така машина... називають...“), а й — самий зміст.

Ось послухайте хоч такий „детский лепет“: — „Олесь — та велика дитина почуття, який (!) затянувся в цупкі лапи того жахливого побуту, починаючи (?) од стиснутого життя на стипендію чехів, та за (?) кабальні суми своїх видавничих спекулянтів“ (крапка, стор. 66). Іще на сторінці 109, згори і на сто дванадцяти сторінках книжки згори і знизу.

Або посмакуйте з такої „художности“: — „Коли ви йдете по заллятих саявом чи то (?) блакитно-сріблястого неба, чи то під (?) громохкою зливою вогнів електричної реклами, по великих бульварах Парижу, ви можете побачити...“ і т. д. (стор. 71).

І така „будова“ речень („художні ж нариси“, не аби-як!) на кожному кроці, не кажучи вже про такі „сумнівні“ твердження, як те, що природа й економіка надала людському смакові гнучкої, в'юнкої й закругленої вдачі (?) — стор. 71, перше речення згори).

Справді, у автора занадто „в'юнка вдача“

Вона (ця вдача) виявляє себе і в теоретичних міркуваннях.

От хоч-би „теоретизування“ Поліщука з приводу того, що французи тупцюють на одному місці й не можуть зробити в себе „жовтневої“ революції.

Справа, бачте, в тому, що у французів є винайдений Поліщуком — „консерватизм попереднього стану“ (очевидно, є ще консерватизм „последующего“, чи що-б то, стану). От тут то й собаку зарито, бо — „французький соціалізм у силу згаданої консервативності попереднього стану (підкр. наше М. Я.) висуває таких спільників капіталу, як Леон Блюм, що йде в руку й ногу з Еріо і т. д... Одним словом, „новий“ Маркс в поліщуківському виданні!

Та проте, — хоч нам до Поліщука й невідомо було, оскільки „в ногу“, а оскільки „в руку“ ходять Блюм і Еріо, — ми з жалем мусимо констатувати, що й сам Поліщук, поставивши себе на голову, „пішов на руках“.

Це особливо впадає у вічі там і тоді, де й коли автор намагається з незалежним, широким жестом говорити про свої спостереження над робітничим життям.

Для всіх ясно, що від випадкового мандрівника не можна вимагати повної, закінченої картини життя європейського робітництва. Це було-б вище за фактичні можливості.

Але так само нікому не можна відмовити права вимагати від такого мандрівника, що береться писати про це, одного: — щирости, правди.

А Поліщук і тут намагається обвести навколо пальця читача. Переповівши де-кілька старих, заялзених анекдотів про „дисципліну“ німця, що, не маючи перонного квитка, не зміг захопити залізничного двірця й програв революцію; описавши вигадане, чи з чужих слів подане (на джерела не посилається) засідання німецької ком'ячейки в ливній, де „справи стоять: — оволодіти кооперацією, відкрити гурток ленінізму, поставитись до процесу так званої німецької „ЧК“, він з апломбом заявляє: „коли ми заглибилися у робітниче життя Німеччини, ми тільки дужче переконалися у попередньому твердженні“ (мова йде про „планову ненависть“ німецького робітника до буржуазії).

Здавалось-би, саме тут автор і повинен показати ті факти з робітничого життя, що в них він заглибився і знайшов підпертя „попередньому твердженню“.

Але... він мовчить. А всі ці словеса, це — тільки бучна, порожня фраза, мильна банька.

Бо нічого такого Поліщук не бачив, нікуди не заглиблювався і не міг заглибитися, а говорить це тільки „для одводу очей“, мовляв, „знай наших“.

Істино: „Узнаю мілаво свово
По „умності“ речей яво... .

Можна було-б багато ще таких сугубо поліщуківських перлів навести, коли-б не терпець читача і не перетворення всіх цих перлів... в один „сплошній“ халтурний перл.

Ми й так стільки уваги тут рішили віддати лише тому, що — пора-ж, нарешті, конкретно піднести голос протесту проти тої безсоромної графоманії, що нею тероризують читача.

Бо чим-же він, бідолаха, винен, коли серед наших не в міру „борзих на перо“ піїтів є така сверблячка — робити „стрибки“ не тільки „через голову Робесп'єра“ (як у французькій буржуазії, за Поліщуком), а й через власний глузд.

Розуміється, від цього може статися не „рокол Європи“, а тільки справжній „розклад“ у голові.

Ну, так досить же, доволі, годі!

М. Яловий

Акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся і як розвивався (уризок з III тома) „Історії Персії та її письменства“. Українська Академія Наук, збірник історично-філологічного відділу, № 6. Київ 1925. Стор. 96. Ціна 1 крб.

Ми мало знаємо східні літератури, і ще менше маємо уявлення про театри близького й далекого Сходу. Звичайні курси з історії театру, читані по наших муз.-

драматичних інститутах та технікумах, за раз назавжди повзятим шаблоном, починають цю історію з грецького театру Діоніса, з драматургії Есхіла, Софокла й Евріпіда. А тим часом шукання новіших режисерів і в нас, і на Заході весь час то свідомо, то несвідомо звертаються до шляхів, якими йшли, а іноді і тепер ідуть театри Сходу. Єврейнов раз-у-раз згадує в своїх писаннях і за японський, і за китайський театр; Таїров у своїх „Записках режисера“ рясно цитує книгу С. Леві про індуську драму. В театрах Сходу приваблює їх незалежність від літератури, їх безпосередність, яка дала їм здійснити той ідеал „всенароднього“ видовища, за який даремно мріяв європейський театр кінця XIX і початку XX сторіччя.

Історія перського театру може не найяскравіша сторінка в історії поза-європейських театрів, а проте сторінка з багатьох поглядів цікава й поучна. Українському читачеві пощастило дістати про цей театр відомості з рук найлуччого в нашому Союзі знавця перської культури й літератури акад. А. Є. Кримського — в монографії, яка єднає науковість викладу з приступністю його і невідготуваному, але звиклому до серйозного читання читачеві. Російською мовою, крім ряду журнальних статтів та сторінок в описах подорожніх — не що давно про перський театр вийшла невелика популярна книжка Євгена Бертельса („Персидский театр“. Ленг. 1923, ст. 93) в серії книжок за східний театр, що їх видає розряд історії театру при Російському Інституті історії мистецтв (вид-во „Academia“). А. Є. Кримський каже, що книжка Бертельса „дуже путяща праця: скрізь видно, що писав її тямущий орієнталіст“. Читача, який побажає дістати як-найповніше уявлення про перський театр, можна було-б порадити почати читання з маленької книжки Бертельса і перейти після того до ґрунтовної роботи А. Є. Кримського, де він знайде і документи і точне датування і характеристику театральних вистав і переклади де-яких зразків.

Коріння перського театру — з одного боку в скоморошій грі-танцях, що виконують мандровані комедіянти („базіґари“), з другого — в релігійному культі, звязаному зі всенароднім помином Хосейна, сина Алі, одного з перших халіфів, безпосередніх наступників Мохаммеда. Поволі розвиваючись, культ цей сплотив (в кінці XVIII й поч. XIX віку, як гадає А. Є. Кримський) релігійну драму „те'зіє“ (траур, жалоба), що не зовсім зникла і тепер. В XIX в. Персія познайомилася і з європейським типом драми, найбільше полюбила і, можна сказати, засвоїла з європейських драматургів Мольєра, видвинула чимало своїх комічних письменників. Але трагедія європейського типу не прищепилася, і „те'зіє“ досі залишаються одиноким типом трагедії, „який тішиться всею людною увагою“.

Окреме місце займає в Персії ще ляльковий театр — Кечель-Пегливан, що зайшов, можливо, в дуже давні часи до Персії з Китаю, також з репертуаром комедійного характеру.

Робота акад. А. Є. Кримського і дає, по-перше, докладні відомості про всі ці типи театру і, перш за все, про релігійну містерію, відомості, взяті з перших джерел, які автор, здебільшого цитує повно з первотворів або наводить уривками. В першій частині роботи цікавить його нерозв'язане ще питання про те, до якого часу можна приділити виникнення самої драми. Релігійні обряди драматичного характеру мають свій початок в X—XI в., а може і в дальшій часі, а що до п'єс, то їх поважний дослідник (може навіть з перебільшеною обережністю) не важиться доглянути раніше межі XVIII й XIX сторіччя (1808 рік).

Далі автор подає докладний опис типової вистави релігійної драми, що викликає (не без певного натиску з боку організаторів дійства) у глядачів вибух надзвичайного ентузіазму. Тут найцікавіша цитата з листа самовидця, одного з учнів авторових, що 1904 року в Теграні особисто спостерігав виставу „те'зіє“ і релігійні процесії, які супроводять ці вистави і в яких фанатизм учасників доходить крайньої міри.

Відділ кінчиться широкою бібліографією західно-європейських і російських робіт про „те'зіє“; з західно-європейських робіт названі тільки найважливіші, російську бібліографію, хоча в ній і „багато всякого мотлоху дилетанства, тільки-ж вона через політичні умови українського життя являлася досі й нашою власною бібліографією“ — автор наводить аж до газетних статтів. Може варт було, маючи на оці широкого читача, відзначити в ній також статті, викликані французькою книжкою Ходзько: „Театр в Персии“ С. И. Уманца (Историч. Вестн. 1892, т. 50, дек.) і переклад одної містерії „Смерть халіфа Алі“ (там таки, ст. 817 і дальші), а також перекладну статтю М. Дандевіля „Театр у Персії“ (библиотека „Театра и Искусства“, 1901, кн. 2). З чужоземних робіт, поминених у списку, цікаво було-б і нашому читачеві вказати книжку Риджвея Ridgeway W., The Dramas and Dramatic dances of non-

European races in special reference to the Origin of Greek Tragedy. Cambridge 1915), в якій розділ 2-й присвячено перським містеріям, при чім автор наводить цікаві, хоч і спірні, паралелі між ними й поминальними містеріями стародавности. З французьких робіт може варт було-б відзначити спеціальне число *Revue Théâtrale* (1905) зі статтею А. Талассо, присвячене перському театрові.

Певна річ, ці вказівки ми робимо не для автора (який їх не потребує), а для читача, що побажав-би, користаючи з книги, взяти від неї як найбільше.

До речі відзначаємо, що автор „Горя от ума“ 1820 року також мав нагоду бути присутнім при виставі „те'зіє“, про що й оповіщав свого приятеля, великого театрала свого часу, П. А. Катенина: „В Абгарі (велике село між Султанією та Казвином), пише А. С. Грибюдов, „пожили трохи підчас Рамазана, бачили східну трилогію: Страсті Господнього угодника Алія, чули удари дланьми в перси, зойки Ва Гуссейн! О! Фатме! і ин. Я на це дивився, про тебе думав“ (Соч. Гриб. изд. Р. Акад. Наук, III, 137).

На закінчення ми знаходимо в А. Є. Кримського переклад одної з тезійних п'єс Сад Фатими, дочки Мохаммедової і надзвичайно цікаві (нові і для російського читача) відомості про свято „Омарового вбиття“ (первісно малося на увазі одного з винуватців смерті Хосейна, що пізніше, мабуть на меті 18—19 віків, зіллявся з особою халіфа Омара) і про звязану з цим святом літературу—вірші, які не-славлять пам'ять Омара, і театральні вистави. Останній відділ книжки присвячено світському театрові (скоморошим ігранкам, Кечель-Пегливану, драмі європейського типу).

Нема сумніву, що багата на фактичний матеріал, цінна обережними і добре перевіреними висновками книга акад. А. Є. Кримського зацікавить не самих лише орієнталістів, а і всіх, кому близькі питання історії театру й драми. Вона належить до числа тих укр. книжок, до яких з конечности будуть звертатися і читачі, що знаходяться і по-за межами України.

О. Білецький

Проф. Я. В. Столяров. „Организация учебно-методологической работы в институтах“. Гос. Изд. Укр. 1925. Стр. 95. Ц. 60 коп.

... Розділи, параграфи, пункти і навіть підпункти. Інструкція—та й годі. Елемент сухої казенщини так і впадає в очі з перших сторінок. Коли ви не професор або студент-суспільник, то може вважатимете за марнування часу знайомитися зі змістом „інструкції“ проф. Столярова.

Але даймо на те, що ви, незалежно від свого соціального становища, все таки рискнули докладно зазнайомитися з цією книжкою.

Перебігши кілька сторінок, ви перестаєте помічати зовнішні атрибути казенщини. Ваші думки вітають в академічній сфері. Питання корінної реформи вузів зацікавлюють вас. Разом з автором ви ладні скерувати критичні стріли в сотні недоладностей, яких ще й досі не позбулися оновлювані методи вищої освіти в УСРР. Автор свідчить:

— „Під спільною покрівлею механічного факультету і в порядку сумісних і взаємодіючих організмів живуть одночасно відділи авіації, млинарської справи паротягобудівництва і ин.

Трохи далі ви читаєте:

— „... абсолютно необхідно готувати таких фаховців, які, охоплюючи в інституті досить широку галузь народного господарства, зможуть і в житті працювати в межах цієї галузи. А само від себе зрозуміло, що фахи паротягобудівництва і млинарської справи в житті ніколи не спадаються...“.

І слідом за тим ви погодитеся з таким, напр., висновком автора, висловленим в формі запитання.

— „Що є спільного по суті між будівництвом аеропланів і млинарською справою — і чи є користь від з'єднання цих цілком різнородних фахів в однім факультеті?“

Ще подібний приклад...

Нападаючи на „суто-лекційний“ метод викладання і його архаїчний наслідок — іспитову перевірку знань Я. В. Столяров демонструє перед вами таку картину. Студент протягом навчального року не ходить на лекції. Перед іспитом він сідає за рекомендований від лектора підручник і на швидку руч витрубує той чи инший „предмет“. Незабаром стає на іспит перед професором, з яким уперше здибається з цієї нагоди. „В два счета“ — за які небудь десять хвилин — студент збувається „предмету“.

І таких випадків не мало. Тому мусимо визнати, що проф. Столяров справедливо гудить застарілий спосіб суто-лекційного викладання. Адже цей спосіб призводить до того, що

— „можливість обмежитися на вивченні підручника для зачислення іспиту цілком знецінює саме викладання; школа обертається на установу для переведення іспитів“.

Значіння рецензованої книжки — не тільки в виявленні дефектів сучасного навчання по інститутах. Поруч фактично-обґрунтованого засудження рутинної системи, або — краще — безсистемності, в підготуванні різних фахівців-організаторів, автор підносить нові, цілком конкретні методи вищої освіти.

Характеризуючи облік знань студентів, автор, між иншим, включає в цей огляд так звані — „матеріальні наслідки (матеріальний залишок) роботи так цілої групи, як і кожного студента зокрема; напр.: конспекти лекцій, замітки і вимітки з літературних джерел, розв'язані завдання, ескізи, графіки... звіти про роботу в лабораторіях, в майстернях або на продукції, звіти про екскурсії, доповіді, реферати то-що“.

Дуже серйозну увагу проф. Столяров дає потребі розподіляти учбову роботу між усіма учасниками колективу. При тім він підкреслює раціональність такого становища, коли

— „... індивідуальна робота є тільки складовим елементом в спільному цілевому завданні...“.

Все те — в першому розділі, присвяченому питанням побудування учбового плану.

В дальшій частині книжки читач знаходить цінний матеріал про організацію предметових і факультетських комісій, про методологічну роботу цих комісій і, зокрема, про підготування робітників молодшого педагогічного персоналу до діяльності професорів.

Чимало цікавих уваг можна знайти у Я. В. Столярова з приводу й досі пануючого в академічних колах змагання до надмірно вузької спеціалізації. Ілюструючи свої „параграфи“ і „пункти“ численними фактами з життя, автор про „предметову“ спеціалізацію каже так:

— „в педагогічній навчальній роботі вона принесла з собою власне ту багато-предметовість і ізолюваність у викладанні кожного предмету, що їх наслідків вища школа намагається тепер збутися“.

Не маючи змоги деталізувати зміст невеликої на обсяг книжки — методологічного підсобника, обмежмося тут на виявленні основної ідеї автора. Цю ідею можна висловити кількома рядками вступу до книжки.

— „Державні, господарчі й професійні органи, зацікавлені безпосередно в існуванні вищої школи певного типу, педагогічний колектив цієї школи й активна частина студентства — от три елементи, що повинні взяти найживішу й активну участь в будівництві школи...“.

Погляди, тези і висновки проф. Столярова, зафіксовані друкарським станком на 95 сторінках, цілком гармонують з його основною ідеєю.

Книжка може бути корисна не тільки педагогам і студентам вузів, але й кожному державно-суспільному робітникові, що побажав взяти участь в справі народньої освіти.

Н. Білгородський

Петро Панч. Солом'яний дим. Оповідання. Д. В. У. 1925 р. стор. 186. Ціна 65 коп.

Книжки, переповнені благонадійним моралізаторством та карамельними описаннями революції, без міри всім набридли. Не менш набридли й книжки, в яких годують читача жуйкою з описів природи, з психологічних переживань та з дешевої лірики.

Через повідь моралізаторства та лірики, що пройшла в перші роки революції, П. Панч пройшов порівнюючи щасливо, принаймні він не повірив у потребу того моралізаторства у художніх творах, хоч подекуди, видимо під натиском якогось з доморобних „метрів“, і збивався на нього...

Всі речі в цій книжці можна поділити на три такі основні типи: 1. — нариси, 2. — новели і 3. — повісті. Ми-б навіть сказали не повісті, а оповідання, подані в плані повісті, до яких ми відносимо „Гнізда старі“ і „Там, де верби над ставом“.

Коли приглянутися до дат, що їх цілком злушно виставив автор під окремими речами, то кожному періодові роботи П. Панча відповідає певний тип белетристичного

твору. Так найраніше написано побутові нариси („Савчині бариші“, „Ляк чернеток“ і „Калюжа“).

Саме ці речі є й найслабіші у збірці. Їх з повним правом можна віднести до учневих спроб, хоч такі, як „Калюжа“, ми можемо вже вважати за спробу вдалу. З нарисів, на нашу думку, зовсім не варт було містити в книгу таку річ як „Ляк чернеток“. Коли вже автор хотів показати в цій книзі етапи свого розвитку, то для характеристики найранішого періоду досить було - б „Калюжі“ і „Савчиних баришів“.

На другий, по черзі, період припадають „повісті“, які ми вже згадали. В них ще немає тієї одшліфованості, що помітна на пізніше написаних новелах, але на нашу думку повість є саме тим родом белетристичного твору, в якому П. Панч може зробити найбільші досягнення, і це тому, що композиційно він її найкраще охопив.

Спокійний епічний тон побутовця - повістяра є правдивим мистецьким тоном П. Панча, і в цьому переконуєся, коли читаєш краще з формального боку зроблені новелі, написання яких припадає на останні роки (1924 — 1925 р. р.).

З новел до збірки внесено: „Дороговказ“, „Смерть Янулякса“, „Барма“, „Загублена шапка“ і „Як-би була інша політика“. Ми не будемо, боячись вийти за межі рецензії, докладно розбирати кожне оповідання. Одзначимо лише, що „Барма“, на нашу думку, найкраща річ у збірці, і може через те, що автор не намагався в ній цікаво розгорнути сюжет, і шукання сюжетових ефектів не завважало йому висловлюватись в повний голос побутовця - повістяра. Навпаки „Загублена шапка“ фабульний матеріал якої давав можливість, порівняно легко, досягти значних сюжетових ефектів, свідчить про марно потрачені зусилля, бо ця новела вимагала значної вигадливості, якої і не вистачило у П. Панча.

Ще яскравіше стверджує це остання новела в збірці „Якби була інша політика“. Її нескладний сюжет з кінцевим ефектом, побудований на несподіваному розв'язанні, не вимагав од автора особливої вигадливості сюжетового новеліста і П. Панч міг вільно виказувати свої здагності повістяра - побутовця. Через це цю новелу можна відзначити разом з „Бармою“, як найкращі речі в збірці.

Та хоч загалом новели формально вище стоять від повістей, ми все-ж мусимо відзначити, що ця „вищість“ залежить од того, що вони писані пізніше, коли автор зробив вже значні успіхи в художньому оформленні. Белетристичний „хребет“ у П. Панча повістярський і нам здається, що в новелі він з своєю спокійною манерою значних успіхів не зробить, виключаючи побутове оповідання.

Загалом книжка справляє „нерівне“ вражіння, але великий плюс той, що її вже дочитаєш до кінця: чим можуть похвалитися небагато книжок молодих авторів. Що-ж до передачі побуту, особливо сільського і містечкового, то Панч виявив метке око і з молодой української белетристики чи хто й може з ним рівнятися в цьому напрямку.

Зовні книжка справляє досить приємне вражіння, але коректа та фальцовка жакні. Особливо коректа, якої, здається, зовсім і не правили. А може в Павлоградській державній друкарні так-таки жадного путнього коректора?

О. С — ко

Гр. Косинка. М а т и. В - во Книгоспілка. Стор. 32 in 16°. Ціна 12 коп.

Це оповідання, як і взагалі вся творчість Грицька Косинки, є суто - реалістичне і дуже просте, через те його досить важко схарактеризувати. Оповідання зацікавлює, бо в ньому багато дії, виправданої обставинами військового часу (наступ поляків 1920 р.). Власне, це є історія одного парубка, селянського інтелігента чи півінтелігента, що поїхав через фронт по лікаря для тяжко хворої матери. Оповідання іде від його особи. Головну увагу автор звертає на окремі типові постаті, надаючи їм великої виразності. Інтересно, що йому пощастило дуже жваво змалювати позитивні постаті, тим часом як контрастну фігуру польського графа дано в надто карикатурному вигляді. Потім дуже ймовірно передано вражіння героя в бойовій смузі. Є декілька хороших батальних сцен громадянської війни того часу, яких ми, здається, ні від кого більше не маємо.

Характери дійових осіб показано в дії, що є завжди певним досягненням, і через те дію перейнято психологізмом. Головний герой, тоб - то сам автор за нього, свідомо і несвідомо весь час вишукує психологічні мотиви своїх та чужих вчинків. В нього самого багато рефлексії, що й дає змогу збудувати таке оповідання. Цей герой — „Андрій“ або частіше „я“ поведує собою дві групи персонажів: українських

селян якогось західньо-українського села та польських жовнірів — „завойовників“, не дуже вдалих у даному разі.

Отже маємо протиставлення двох колективів одного одному. Автор ніби наміряється поставити перед собою на повний зріст національно-соціальної проблеми, та, очевидно, рямці оповідання такого завдання не витримали і треба тут рішуче зазначити, що спроби соціального синтезу психологічно проаналізованого матеріалу „Мати“ не дає. Головна вага твору в його подробицях або в художньому сполученні психологічних і побутових подробиць. Коли ж автор береться до свого соціального завдання, він пише патетичні рядки: „так, не для слави польського офіцера хай будуть ці рядки! Але їх родила та велика й справедлива у віках ненависть мого народу, — що і т. н.“ (9 ст.). Штучність оцих високопарних рядків просто інтригує. Здається, в автора був намір показати нам психологічно умотивовану зміну ідеології в свого Андрія.

Проте замість ідеологічної зміни ми бачимо в нього тільки трохи індивідуалістичний намір убити полоненого польського графа з револьвера. В не дуже дотепній сцені, де граф умирає з переляку, зацікавлює саме не граф, а револьвер, що про нього згадано на початку оповідання і що не стріляє при кінці — виконано відому пораду Ан. Чехова про рушницю та зайві подробиці.

Вже краще показано ідеологічні зміни в польській армії за час її розкладу. Тут автор зумів дати соціальний розріз колективу: граф Яромірський та офіцери, грабіжник і патріот, сержант, салдати — підлесливий і бунтар — зрадник, гайдамаки. Андрій, возячи своєю конякою штабних чи патронів, має час простежити всю армійську ієрархію та побачити її класове походження. Ходою дії оповідання природньо розкладається на три частини: сцена в селі, на польському фронті і повертання на село з загонами Котовського. В останньому розділі з'являються червоноармійці замість поляків, але село продовжує своє трудівницьке життя тим самим традиційним темпом.

Автор утворює протиставлення — карикатурна смерть графа і страдницька селянки матери. Лікаря Андрієві так і не пощастило знайти.

В цілому це оповідання Гр. Косинки належить до числа його кращих творів. Воно визначає певний і чималий поспіх. Косинка тут захоплює життєвий матеріал в цілому його обсягові, стаючи різноманітнішим, хоч і раніше він не був одноманітний. Справляє враження його проста, але смаковита мальовничість: „... До мене прийшов спокій. Батько стоїть без картуза серед двору: гранчаста загоріла шия, а сінину з чуба вітер висмикнув“ (32 ст.). „Мати“ показує, м. н., що авторові її вже тісно в межах оповідання і що в нього є вже досить художнього та життєвого досвіду для більшої форми.

М. Доленго

Грицько Коляда. „Штурм і натиск“, поеми. Вид-во „Сім“, М. 1926, 94 стор., ц. 95 коп.; Прекрасний день, поеми, Вид-во „Сім“, М. 1926, 102 стор., ц. 1 карб.

Є в поета Грицька Коляди щось таке, що прихиляє до себе. Може в цьому виявляється почасти вплив доданого до першої з названих книжок портрета (автографа нема). Симпатичний погляд, хвилясте (мабуть „золотокучері“ розкішне волосся, світле чоло. Славний хлопець т. Коляда. Перегортавши обидві книжки, всіма сторонами недостатні, розшукавши в них без труднощів ряд сторінок, що дратують своєю сміливістю, запізнілим новаторством, видимим недбальством, непрощеною для поета, що поважає себе, пустотливістю і т. н. — все-ж кладеш їх од себе без поганого почуття на адресу т. Коляди. Нічого! Це мине, це через молодість. В одному місці поет каже про себе, що його „портфель від поем розбухає як коняка, об'ївшись соломой“. Будемо сподіватись, що з часом поет годуватиме свого пегаса не соломой, а вісмом.

Через цю молодість (прегарна прикмета, але її, як і кожную добру прикмету, не варто-б перебільшувати) бракує суцільності, бракує одності поетичному обличчю Коляди. Немає одного Коляди, а є кілька. Є, приміром, Коляда, насичений впливами Уїтмена, Маяковського та їхніх українських послідователів. Цей пише верлібром, що складається з коротких рядків, які мчать шаленим темпом. Знак оклику панує над усіма розділовими знаками. Теми — світова революція, місто, заводи, перемога природи технікою, радість життя, радість швидкості, радість свідомості бути за сучасника й учасника перевороту, що має світове значіння. Іноді — переказування чужих образів, іноді своє, що вирвалось із душі криком захвату й приваблює безпосередністю (див. „Рейс“ в „Шт. і Нат“).

Другий Коляда не має цієї буйної динаміки. Другий Коляда — сільський парубчак, що й досі з жалем згадує своє „голубе дитинство“, степи й ниви, серед яких він виріс і од яких пішов між каміння великого міста. Місто тягне його, як магніт, але трохи й лякає. В місті — багато незрозумілого й дивного. На щастя, місто, де він мешкає, не чуже, а своє — столиця пролетарсько-селянської держави. Своїм стилем цей, другий Коляда нагадує часами Єсеніна („Голубе дитинство“, „Пелюстки життя“), а з наших поетів найбільше Сосюру. В формі — жадних зусиль бути новатором; іноді — раптове споріднення з піснею (старою й сучасною); жадної (або майже жадної) „друкарської революції“ (проте, Коляда 1-й все-ж попрацював, переробляючи останні XII—XIII розділи поеми „Оленка“ на свій, не властивий Коляді 2-му лад). У цього Коляди є слова глибокі й щирі, чи розповідає він звичайні пригоди Оленки, Омелька та Льольки, чи згадує про роки громадянської війни або марить про Україну майбутнього, перетворену комунізмом і технікою.

Два перші Коляди — творять. Третій пустує. І його пустощі, на жаль поки-що роблять серйозний вплив на Коляду 1-го й на Коляду 2-го. В книжці „Штурм і натиск“ йому цілком належить окремий відділ „Місто дихає, динамічні поеми, плюс афоризми і образи“. Головна робота Коляди третього — писати вірші („він складає вірші, йому більш нічого не потрібно“). Віршами зветься рядки, що заповнюють не цілком сторінку, а лишають на ній несиметричні чисті місця. Друга прикмета віршів — що кожний рядок починається з великої літери, незалежно від розділових знаків. Теми віршів — настільки-ж належать волі поетовій, як їхня форма. Ідеш вулицею — пиши про вулицю; перейшов на бульвар — про бульвар; увійшов до будинку — про будинок; в будинку є ватер-клозет — про ватер-клозет і т. д. Не можна не дивуватись, що відділ „Місто дихає“ має лише 20, а не 120, приміром, віршованих п'єс. Метода їх творити — дуже проста. В заголовку — тема. Приміром, „Кіно“. Далі — розвій теми — в стилі фраз із елементарного підручника чужої мови, для малих дітей. Вечером біля кіно багато світла. На афішах кіно цікаві малюнки. Л. Д. Троцький написав велику статтю про агітаційне значіння кіно. В залі кіно завжди повно люду. В кіно демонструють драми й комедії. Коли сеанс закінчується, всі розходяться по домівках і т. д.

Якщо зовсім нічого казати — можна вдатись до „друкарської революції“. Можна прочитати слово, поставлене в заголовку; навпаки, і це дасть матеріялу на два-три рядки. З слова „заводи“ — можна утворити „довази“. Можна перелічити літери, з яких складається слово „завод“. Надрукувати ці літери вертикальною колонкою, поставивши після голосівок знаки оклику. А на останку віддати один рядок просто літері А, написавши її разів десять. В цілому вийде — щось пародійне: народія націляється, мабуть, в пролетарських поетів.

Ах, т. Грицько-Коляда! Навіщо ця трата паперу, часу й сил, молодих Ваших сил, якими Ви користуєтесь, як безрозумний марнотрат? Проти кого скеровано Ваш „Штурм і натиск“? Ви кажете про себе: „я син гранітно-бетонно-залізної класи“. Ми Вам віримо, але Ви самі частенько вбиваєте цю віру. На сторінках обидвох книжок раз-у-раз миготять заголовки: „Заводи“, „Машини“, „Індустрія“, ще раз „Індустрія“, ще раз „Завод“ — але читаєш ці поеми, і переконуєшся, що поет ще немає чого сказати про ці теми. Індустрія — коцохвоста, „схопила за горло лісову могутність харкотинням і слинявим і слинявим матюком опоганила (пр. День 25), машини — залізні крокодимчинята, Донбас — камінний рояль, вугільна пісня, чорне поле печали, заводи — колеса, паси, молотки і т. и. Винайдені не без зусиль метафори іноді вдалі, іноді невдалі — але ясно, що не на цю тему витрачає поет поки-що своє справжнє натхнення. Не заводи й не машини в місті, яке його полонило, для нього головне. Зовсім иншим стає його тон і стиль, коли він береться за иншу тему: „благословляю тебе місто, твою розпусту та культуру“. Тема ця — Ж і н к а, і при тому, головним чином, повія. Коляда другий зумів сказати про неї, якщо й не зовсім оригінальне — то гаряче й щире слово („Жінка у фарбах“ — „Шт. і Нат.“, 7 — 9). Коляда третій не стільки відчуває й переживає, скільки фіксує (його поеми — не поеми, фільми!). І повія — чи зустріває він її на бульварі, на Тверській, чи в театрі, в диварні або ще де-інде — неминуча, головна фігура на його фільмах. Про машини не багато пощастило сказати поетові: про жіночі груди він не зміг вичерпати всього запасу, що є в його розпорядженні, метафор і на окремій сторінці („афоризми і образи, які дозволено вжити поетам) він (за окремими нумерами) вміщає ще кільканадцять. Груді — „мов капшуки, або гнилі груші“ („Шт. і Нат.“, 33), груди — два сизих голуби, тримтять крильцями в кублі (59) — адже, кінець-кінцем, це конкретніше й більш доказове, ніж „золота, шовкова отава комун пурпурястих медуз“ або „океани комун, що гогочуть, сміються на пурпурі рун“.

Г. Коляда хоче „Епатувати“. Але кого? запитаємо ми ще раз. Читаєш поему про „воші“, „вони гарні, як Мадона Рафаеля“ („Шт. і Нат.“ 92) — і думаєш: та чи-ж знає взагалі т. Коляда, що таке Мадона Рафаеля? Здається, вік гадає, що це найкращий образ, щоб визначувати красу минулого, красу, дорогу буржуазному світові. „Визерунки на портсигарі бувають ліпші, ніж картини Рафаеля“. „Зліпть, намалюйте, напишіть поему“ „Жінка,“ Мадону Рафаеля — під ноги“ и т. д. Як не пригадати: Ну вдар раз, удар два, але не можна-ж до непам'яті“. Кінець-кінцем, поетичний словник т. Коляди не такий уже й багатий, як це здається на перший погляд. Якщо в ньому дуже рясно є хитрощів — іноді старомодної, іноді просто комічної властивості („я в вулкановім екстазі“ — Чупринка! Або: „Антрацит мого серця розгорівся до біла“) — то частенько дивує одноманітність, бідність словника т. Коляди. Полюбляє він, приміром, слово „золотий“. Дівчата — золотоокі, золотобуйні; волосся — золоте; осінь — золота, золота павутина; воші на тілі — золоте гроно! комуна — золоторога; людство — золота книга; в сонця — золота гойдалка; дитина хоче „бути воякою, тоб-то — телицею в золотих рогах;“ в майбутньому — золоті віки комун, золотоголові віки; пан, що пригноблює рабів — золотозубий; Льолька, одна з дієвих осіб поеми „День життя“ — золота, у неї золоті кучери, Омелькові вона — „Золотий шімпанзе і т. д. і т. д.“ не казати вже про „мрії золоті“ і про золоте сонце. Поет переконує нас, що він „вивчає життя і пише поемофільми:“ але не можна вивчати життя, не помічаючи різноманітності його фарб, не вишукуючи слів, щоб висловити цю різноманітність — писати „поемофільми“ не працюючи над ними.

Побажаємо поетові з меншою „задоволеністю“ ходити вулицями з портфелем, що розбух од поем. Ми-б не затримувались так довго на його книжках, коли-б вважали їх лише за пустощі. Поруч автора циклу „Місто дихає“ ми відзначили двох інших, безперечно здатних творити і надієдайних. Нехай т. Коляда не забуває, що справа поета, особливо за наших днів, справа серйозна й відповідальна, і що „слова поета суть його дела“.

О. Білецький

Гр. Епик. На зломі. П'ять оповідань з робітничого життя. Державне Видавництво України, 1926, ст. 102.

1. „Івась пішов на боротьбу з бандою, яка заважала збиранню хліба до армії“ і охвірував своїм життям. Жертва лишилась невідома, тільки музей революції зберігає маленьку анкету, що колись заповнював Івась („Анкета“) 2. В четвертий жовтень зустрілися віч-на-віч два брати — бандит і комунар, і дізналися брати „що боротьба жалю не знає, боротьба не знає втоми, боротьба родичів не визнає („Брати“) 3. Чотирі комунарки на стінах провінційальної в'язниці, в далині од своїх, запрягались не зрадити революцію і впали од руки денікінських кадюків „в чорну і тривожну ніч“. (В жовтневу ніч) 4. Малий Вася ждав, що батьки принесуть йому од царя коньки й черевики, не діждав і сам загинув на барикадах в вечір 9 січня (Вася) 5. Визволяючи своїх, робітниця Надія пожертвувала цноту своїм ворогам, — але їх, „двох“ революціонерів розстріляно і вона зрозуміла, що „воля наша не в благаннях! Право наше в перемозі силою“.

Такий зміст цих п'яťох „робітничих оповідань“. Майже жодне з них не має чогось оригінального в сюжеті, а „Вася“ так-таки нагадує Еренбургову „Комунарову молоду“, немає нічого нового і в несміливому розгортанні сюжетного ходу, немає нічого оригінального і в манері письма.

Можна сказати загально, що не вміє наша революційна молодь додержати художньої міри. Вона кипить прекрасним запалом до творчості, вона прагне проінняти своє слово класовим духом (це чудесно!), але це останнє підкреслюється надто яскраво, без потреби гостро, забуваючи, що художніми засобами можна дати витончено, коли не цілковиту безсторонність авторів, то таку потрібну і таку сильну в цій царині ілюзію художньої безсторонності. Бо-ж маємо час витонченої ідеологічної боротьби, високого художнього впливу. Такий дух часу, така його вимога.

Хиби ці є і в Епіка, і в Іванова, у багатьох.

Хибує наш час і наші сучасники на надзвичайність — прагнення прості речі називати не просто, охвірувати простотою і дати бундючну манерність. І цим позначена Епікова книжечка. („Колеса знову танцювали на шпалах, стверджуючи його оповідання“... „—... струнами на скрипці рицїли нерви“ і т. и. дуже багато, заряснено кожну сторінку).

Проте, відчувається, що пише ці рядки рука художника. Хай ще він тільки починає, але початок цей свіжий, повний неспокої любові до слова, початок слабенький, але глибоко вірний. А найхарактерніше в Епіка, це його ритмічність, та риса в нашій молодій літературі, що має її небагато письменників. (Арк. Любченко, І. Сенченко) Ця ритмічність оживляє ту епоху „буйних днів“, коли пружинило усе життя і мчало з божевільною швидкістю.

Є окремі рядки хороші. Але в усій книзі вони стоять самотніми якимись гарними квітками серед буйної дикої трави.

Певна річ, зростаючи, художник зіллє революційний зміст із повнозвучною формою, споїть, перекує і дасть, безперечно дасть, досконаліші твори. Вірнішою рукою напише про більші речі.

А нині він дає, що в силі дати тепер. Що можна читати. Дещо навіть з приємністю.

Сам. Кожушко

Петро Голота. — „Степи — заводів“. Поезії (Спілка селянських письменників „ПЛУГ“) ДВУ, 1925, стор. 31, ціна 25 коп.

Ант. Лісовий. — „Гасла“. Поезії. ДВУ, 1925, стор. 39, ц. 20 коп.

Обидва автори цих чепурно виданих збірок, надзвичайно революційні, але революційність їх далі холодних безмістовних слів не йде. Якось по-інтелігентському вони підходять до робітника. Робітник у авторів завжди обідраний, не робітник, а якийсь босяк, а вже що над всяку музику робітники більше люблять гуркіт машин, так того автори твердо переконані, так само як і того, що робітника хлібом не годуй, а дай йому мазуту... Ця романтика дуже нагадує „барашков с бантиками“ на шиї та „пастушек в криволинах“ вісімнадцятого століття, тільки з тією різницею, що романтика ця в наших авторів перелицьована на „пролетарський“ лад. Автори задовольняють свої смаки шляхом вимазування робітників фабричною сажею та мазутом (теж своєрідні „бантики“!) і вихваляють працю робітника, ні разу її не скуштувавши:

... Не квітів пахощі, а горнів
Ми будем пить!
Від плуга — стали ми до горнів,
Створили музику машин, —
А в ній зіллялись сміх і стогін
В чудовий ритм.

(Ант. Лісовий)

Коли - б мені надали право карати за такі вірші, я - б посадовив А. Лісового, що певно крім сільської кузні нічого „індустріального“ не бачив, місяців на два клипати парові казани, щоб він зазнав того „чудового ритму“...

Щоби йти в заводській стіні,
Гудок розбудив мене в 7.
Ет, байдуже,
Що порватий картуз
І розлізлися боти —
Іду на роботу.

(П. Голота)

„Ти, дядьку, дрова рубай, а я буду хекати“, казав анекдотичний циган, якого в даному разі наслідує П. Голота...

„Голота лине
На обрій в гору
Аж любо дивиться,
Як ранок рожевий
Фарбує обличчя голоті...“

Автор, як бачите, естет. То дарма, що до обрію, за його вказівками, треба йти вгору... Буває гірше, коли наприклад у Жигалка (в ч. 10 „Черв. Шл.“) обрій опинився під „житом“. Всякі пригоди трапляються навіть з обріями... Погано те, що

писання авторове безпомічне і убоге і не дає жодних надій, що коли-небудь воно зробиться краще:

То нічого, що я босий,
За те боротись хочу;
Ось вигострю в заводі косу
Й напанахаю в степу трави
Вквітчати шлях робочий.
З фабричних димарів
Візьму їдко́го диму
Та в панській уми,
В гадючі очі кину...

(П. Голота)

Індустрійна „благонамеренність“ автора доходить до того, що він навіть косу ходить гострити в завод, наперекір індустріjno-відсталим дядькам, що тримаються архаїчного способу точити косу вдома...

Або:

... „Двері на ниточках,
Нічого ждати!
Хлинула маса
Двері ламати...”

(П. Голота)

А навіщо ті двері ламати, коли вони „на ниточках“, автор не пояснює.

... Як віск на огні,
Розтанула весна на килимах зелених,
І літо дихало, як піч паровика в заводі,
Котлами сонцевими їжі наварило
Тай завагітніло,
І осінь породило.

(П. Голота)

Наварить собі отак їжі то й матимете неприємність...
І це на 9 році революції, і художня обкладинка і марка ДВУ.
Версіфікаційно грамотніший за П. Голоту А. Лісовий, але не настільки, щоб треба було його вірші друкувати.

Сполука братніх двох заліз
Серпа і молота — довічя!
Ми йдемо з ними в комунізм, —
Цей шлях величний!

Шапки геть з голів!

Великий тут — між нас! Мое про нього слово, —
Керманіч корабля: він нас між бур провів
До вічного, останнього, святого.

Жаль стає ограбованого В. Чумака:

Молот і плуг. Єднанням
Братніх заліз
Викуєм зорю останню:
Соціалізм...

(А. Лісовий)

А Ленін звичайно „керманіч корабля“, не дарма - ж це оригінальне порівняння можна прочитати у всіх вітринах Церобкоопу в день революційних свят, різниця тільки та, що чесні трудовники кооперації не вважають себе за поетів...

Оре А. Лісовий землю у віршах не інакше, як електротрактором, яких, як відомо, на Уманщині ще ніхто й не бачив. Та то дарма, аджеж і „прапорів струни“ автор ніколи не чув, а пише:

В місті свято — день Комуни
(Прапорами уквітчано небо!)
Торкне вітер прапорів струни:
Згуки — просто в серце до тебе!

(А. Лісовий)

А вже що до радіо - хвиль, так вони не інакше у А. Лісового, як „всім, всім, всім“:

Радіо - хвилі доносять
всім:
— Досить!
всім:
— Робітництво, слухай!
всім:
— Іскри в пожежу роздмухай!..

(А. Лісовий)

Про це - ж В. Елан написав, коли не помиляюся, 1920 року і далеко краще. П. Голота та А. Лісовий, не вважаючи на свою молодість, жодного свіжого слова не знайшли, жодного оригінального образу не створили, хоч і багато в них отих „благих намерень“, про які поет (Пастернак) каже:

„Благими намереннями вимощен ад,
Укоренився взгляд,
Что если вымостить ими стихи, —
Простятся все грехи...“

За самі „благія намерення“ ми не можемо вважати Голоту та Лісового за поетів. Роблять вони нікому непотрібне діло, невдало переказуючи те, що вже давно сказали дійсні поети...

Звичайно, виносимо цей суворий присуд не за учневу віршову техніку, — техніку „дело наживное“, а за те, що жоден з них не дав навіть натягу на оригінальне, свіже художнє мислення. Поета можна побачити і в кострубятих, технічно неграмотних віршах, але у віршах Голоти і Лісового „поезія й не почувала“, а її місце заступає набридлий штамп, стертий по всіх золотоношах за 9 років революції...

О. Слісаренко

Антін Павлюк. Життя. Прага. Накладом Петра Гладуна. 1925. 80 стор. ін 8^о.

Досі цього поета знали ми (на „Великій Україні“) з поодиноких його поезій. Ця збірка його творів за 1924 — 5 р.р. вперше показує нам його на весь зріст. Головна тема збірки, як сказано її назвою, є життя, не просто, а з великої літери, життя, як ідеологія. Отже всю книжку перейнято здоровим, іноді революційним оптимізмом, завжди активним, бадьорим і завжди трохи резонерським. Поет, захоплюючись, міркує.

„Все! — Цілий світ, — як чину казка, руху — та ясних, творчих сил одвічна жага!“ і тільки зрідка малює. Лірика Ан. Павлюка філософська, як показують уже самі назви поезій: Нове Життя, Новий Шлях, Пісня Боротьби, Нова Земля то - що.

Філософія книжки намагається бути по - перше життєвою, а по - друге новою. Проте поетові міркування наближаються переважно до старої епікурейської мудрости.

„Глибокого спокійного життя, міцної, мудрої, земної вкрай людини так чую, чую хід...“

Ан. Павлюк — поет обдарований і писати вміє, так що з усім своїм обов'язковим життєвим оптимізмом він не став одноманітний. Приємно бачити, що всі поезії книжки старанно оброблені. Стиль поезії Ан. Павлюка єсть якоюсь одміною ідеалістичного стилю і дуже близький до символізму. Поет виховувався, очевидно, на символістичних зразках і ще досі йому не тісно в межах символістичної умовності. Відходить од символізму він у напрямку не такому, як більшість наших тутешніх поетів, а в своєму власному, збільшуючи кількість абстрактних слів у поезії. Ритм

поезії в Ан. Павлюка трохи розтягнений, він зчаста затягає рядок далі, як треба, але безумовно музичний і відповідає змістові.

.... Кожен рік в нас, поетів, має свій розмір,
Свої рими, звороти та словник" (ст. 14).

В поезії, що з неї ми взяли цитату, є хороша характеристика сучасної європейської ситуації.

„Тихо. Тихше. Європі хочеться спати і боїться Європа страшного, зловісного сну“.

М. Д.

М. І. Яворський. Нарис історії України. ч.ч. I і II. Державне Видавництво України. 1925 р. Ціна кожної частини по 65 к. Видання третє (I ч.) і друге (II ч.), стор. 174 + 164.

Проф. М. І. Яворський видав дуже потрібну на Україні книжку — підручник української історії в марксістському освітленні. На цю книжку є великий попит, вона дуже поширена на Україні серед учнів і навіть викладачів. Це, певна річ, накладає на автора її обов'язок — пильно стежити за новою літературою, уважно ставитись до всяких запитань і вказівок, обережно вживати кожного слова, кожного факту, кожного висновку. Тому, гадаю, авторові дуже цінні й цікаві будуть всякі сумніви і непорозуміння, які викликає у читачів його підручник. Із цих міркувань я й хочу звернути увагу автора „Нариса“ на деякі питання, зачеплені в його книжці. Перш за все автор притримується т. зв. „норманської“ теорії походження князівської влади на Україні і збудування великої монархії „Руси“ в X в. „від Волги на сході“ до Кракова й Прусії на заході, „від Балтику на півночі до Чорного моря на півдні“. У мене тут виникає запитання: чи можна, стоячи на марксістському ґрунті, вірити в можливість утворення тоді такої монархії і при тому „зайдами-варягами“? Чи не є така монархія — велике, тенденційне перебільшення і чи не слід шукати для з'ясування Київської держави, її утворення і існування, участі — і активної — міцнішого, більш розвиненого торговельного капіталу, ніж це було у мандрівників здалека — „варягів“?

Де-яку допомогу в з'ясуванні дійсних розмірів київської держави того часу дають досліді відомого академіка Шахматова, а присутність міцного торговельного капіталу ми помічаємо значно ближче до Києва, ніж далеко і більш войовнича, ніж торговельна Скандинавія (напр. Хазарія або Візантія).

Друге запитання: чому автор надає таке негативне значіння нападам на Київську Русь печенігів та половців і так позитивно ставиться до нападу татар? Чи не маємо ми більше відомостей про близькі стосунки Київської Русі з половцями ніж з татарами, і чи можемо ми повірити, щоб татари не забирали в полон з собою, напр., невільників — смердів? Чи не було наслідком „татарщини“ дуже значне спустошення і занепад Київської Русі і чи не бачимо в слідуючі за XIII віки ворожнечі і боротьби українського населення проти татар? Крім того, викликають запитання твердження автора про спільне — „антське“ походження східного славянства, про походження козацтва й інші. Крім низки подібних запитань я хотів би звернути увагу автора на деякі окремі дрібниці, які слід було - б виправити: на стор. 40 — „сармати оселили цю територію“ „2500 років тому“ і „були переважно хлібороби“ (порівняй у М. Ростовцева — „Скифія и Боспор“, Ленінград, 1925 р.); на стор. 45 — „кривичі в XI в.“ дали „початок Ростовській та Суздальській землі“; на стор. 68 — деревлянського князя Мала віднесено до епохи VIII - IX в.в.; на стор. 77 оповідається про „дійсний похід Олега в 913 р. на береги Каспійського моря“ (хоча автор тримається літописного погляду на Олега); на стор. 80 — „у Києві та Тмутаровані в половині IX ст. були вже християнські церкви й громади“, на стор. 81 — „азбука, яку в половині XI ст. склали Кирило та Методій“; на стор. 102, оповідаючи про Київську революцію 1113 р., автор каже, що Князя Святополка „були - б вбили, коли - б не втік“ (як відомо, він помер перед революцією) — й т. и.

Було - б дуже бажано, щоб проф. Яворський, зібравши побільше запитань і сумнівів своїх читачів, переглянув для нового видання свою книжку, яка від того стала - б ще цінніша і корисніша для шкільного вжитку.

Вол. Пархоменко

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, Спартаківський пров., № 3

В книгарнях Держвидаву України є такі книжки

Українською мовою.

КЛАСОВА БОРОТЬБА

- Христюк П. Нарис історії класової боротьби та соціалізму.
Том 1-й. Доба початку капіталістичного господарства.
Ціна 1 крб. 50 коп.
- Христюк П. Нарис історії класової боротьби та соціалізму.
Том 2-й. Буржуазні революції й наростання робітничого
соціалістичного руху. Ціна 1 крб. 60 коп.
- Христюк П. Нарис історії класової боротьби та соціалізму.
Том 3-й. Ідеологічне й організаційне підготування проле-
таріату до повалення буржуазії. Ціна 2 крб. 30 коп.
- Кавтський К. Класові інтереси. Ціна 15 коп.
- Яворський М. Історія боротьби класів на Україні. Начерк
лекцій, читаних у вищій партійній школі. Ціна 5 коп.
- Бухарін Н. Криза капіталізму та комуністичний рух. Ц. 50 к.
- Павлов Б. Пролетарська боротьба в Росії до революції 1905 р.
Ціна 10 коп.
- Троцький Л. 1905 рік. Ціна 1 крб. 50 коп.

ІСТОРІЯ РКП(б) І КОМІНТЕРНУ

- Батурін Н. Нарис історії соціал-демократії у Росії. Ц. 30 к.
- Бубнов А. Основні моменти в розвитку комуністичної партії
у Росії. Ціна 15 коп.
- Лядов М. Н. Історія розвитку російської комуністичної партії
(1898—1923 рік). Ціна 40 коп.
- Равич-Черкаський. Коротка історія комуністичної партії
України. Ціна 32 коп.
- Рязанов Д. Плеханов і група „Освобождение труда“, переклад
з рос. Ціна 35 коп.
- Каменєв Л. Б. Історія партії комуністів у Росії і В. І. Ленін.
Промова. Ціна 10 коп.
- Каганович. Як побудовано РКП(б). Ціна 20 коп.
- Покровський М. Нарис з історії революційного руху в Росії
XIX та XX віків. Курс лекцій. Ціна 65 коп.
- П'ятий всесвітній конгрес Комуністичного Інтер-
націоналу. Тези, резолюції і постанови. Ціна 60 коп.
- Програма й статут РКП(б). З докладами Бухаріна й Леніна
на VIII-м з'їзді партії. Ціна 25 коп.
- Радиш В. Другий Інтернаціонал і світова війна (1914—1918 р.).
За резолюціями, маніфестами, деклараціями, відозвами й

керуючими органами центральних партійних і професійних органів. Ціна 30 коп.

Шелавін К. Російська мовча та її партія (історія Р. К. П). Випуск третій. Ц. 55 коп.

Українською мовою

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ І РОБІТНИЧИЙ РУХ

Балабанов М. Історія революційного руху в Росії. От-декабреста до 1905 року. Ціна 1 руб. 90 коп.

Балабанов М. Очерки по історії робочого класу в Росії. Часть 1. Крестьянская Россия. Ціна 1 руб. 20 коп.

Балабанов М. Россия и европейские революции в прошлом. Вып. 1. Россия и Великая Французская революция. Ц. 40 коп.

Балабанов М. Россия и европейские революции в прошлом. Вып. 2. Революция 1848 года. Ціна 75 коп.

Балабанов М. Россия и европейские революции в прошлом. Вып. 3. Царская коммуна. Ціна 60 коп.

Фриче В. Очерки истории мирового рабочего движения. Рабочее движение в России. Ціна 30 коп.

Южно-русский рабочий союз рабочих. Сборник статей и материалов под редакц. Н. М. Осиповича. Ціна 1 р. 10 к.

Южно-русские рабочие союзы. Сборник статей под редакцией и со вступит. статьей М. Равича-Черкасского. Ціна 1 руб. 50 коп.

ІСТОРІЯ РКП(б) І КОМІНТЕРНУ

Первый съезд РСДРП. Сборник статей и материалов под ред. В. А. Алгасова. Ціна 90 коп.

Равич-Черкасский М. История коммунистической партии большевиков Украины. Ціна 2 руб.

ПЕРШИЙ З'ЇЗД КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ

5-го — 12-го июля 1918 года. К пятилетнему юбилею (1918 — 1923). Статьи и протоколы съезда. Ціна 90 коп.

Гуревич А. Возникновение и развитие Коммунистического Интернационала. Материалы. Ціна 20 коп.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, Спартаківський пров., № 3

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВІДДІЛ ПОШТОВИХ ВІДПРАВЛЕНЬ

Харків, вул. 1-го Травня, № 17

== Філії ДВУ по всіх округових містах України ==

elib.nplu.org

ЦІНА 1 КРБ. 50 КОП.

**Журнал продається у всіх
залізничних кіосках Контр-
агенства Друку на Україні.**